

การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์
(อาจ อาสภมหาเถร)

**THE MANAGEMENT OF VIPASSAN MEDITATION CENTER OF
SOMDEJ PHRA BUDDHACARYA
(AJ ASABHAMAHATHERA)**

ร้อยตำรวจตรี ธนาคม บรรเทากุล

ดุขฎิณิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎิบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การบริหารสำนักวิจัยสถานการณ์ฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์
(อาจ อาสภมหาเถร)

ร้อยตำรวจตรี ธนาคม บรรเทากุล

ดุชฎินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุชฎินิบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**The Management of Vipassan Meditation Center of
Somdej Phra Buddhacarya
(AJ Asabhamahathera)**

Pol.Sub.Lt. Tanakom Bantaokul

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย เรื่อง
“การบริหารสำนักวิจัยสื่อนาครรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)” เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

(ผศ.ดร.โกวิท พิมพวง)

ประธานกรรมการ

(ผศ.ดร.วุฒินันท์ ก้นทะเตียน)

กรรมการ

(รศ.ดร.สมทิธิพล เนตรนิมิตร)

กรรมการ

(ดร.บุญเลิศ โอธูสู)

กรรมการ

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

ดร.บุญเลิศ โอธูสู

ประธานกรรมการ

พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(ร.ต.ต. ธนาคม บรรเทากุล)

ชื่อคุณิพนธ์ : การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ผู้วิจัย : ร้อยตำรวจตรี ธนาคม บรรเทากุล

ปริญญา : พุทธศาสตรคุณิพนธ์บัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

: ดร.บุญเลิศ โอฐสุ ป.ธ. ๘, พธ.บ. (การสอนสังคม), พธ.ม. (ธรรมนิเทศ), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

: พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร., ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศศ.ม. (พุทธศาสนศึกษา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร ๒) เพื่อศึกษาความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย และ ๓) เพื่อศึกษาการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ผลการศึกษาพบว่า

การเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมณะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่าง ๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมณะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมณะแล้วต่อยด้วยวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนากรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่ในชั้นโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอรหันต์

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้เปิดสอนวิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นทางการ เริ่มตั้งแต่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงเริ่มดำเนินการเพื่อที่จะตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นในวัดมหาธาตุ โดยดำเนินการเป็นเบื้องต้นและพัฒนาเป็นลำดับมา คือ (๑) ส่งพระวิปัสสนาจารย์ไปฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ (๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ (๓) เปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระ มีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร เช่น หลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยายภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา (๔) ส่งเสริมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เช่น ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี นครราชสีมา, สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน สิงห์บุรี, ยุวพุทธิกสมาคมฯ คุณแม่สิริ กรินชัย, สำนักปฏิบัติธรรมวัดภักทพันธ์ฯ ชลบุรี, วัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่ ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ ปัจจุบันมีศูนย์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศต่าง ๆ วิปัสสนาจารย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ไปเผยแผ่ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย อันทำให้มวลมนุษยชาติได้สัมผัสแห่งพระธรรมอันเป็นไปเพื่อสันติสุขอย่างแท้จริง

Dissertation Title : The Management of *Vipassan* Meditation Center of Somdej Phra Buddh carya (j sabhamahathera)

Researcher : Pol.Sub.Lt. Tanakom Bantaokul

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee

: Dr.Boonlert Otsu, Pali VIII, B.A. (Teaching Social Studies), M.A. (Dhamma Communication), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Phramaha Somboon Wuttikaro, Dr. Pali VII, B.A. (English), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : May 28, 2018

Abstract

This dissertation has three objectives: 1) to study the method of Vipassan practice according to Buddhist management, 2) to study the origin of Vipassan - Va sa in Thailand, and 3) to study the management of the center for Vipassan - Meditation of Somdej Phra Buddh carya (j sabhamahathera).

The results of the study were as follows:

The practice of tranquil-meditation (**Samatha Bh van**) and insight meditation (**Vipassan Bh van**) have to be done altogether; thereby it would lead to the detachment of suffering, and all defilements and cankers. The way of practice begins with tranquil meditation for keeping mind calm until several level of absorptions (**jh na**) took place, then the practitioner uses absorption as the foundation for **Vipassan** meditation. **Samatha** meditation is regarded as the basic principle of meditation in order to enable one to practice **Vipassan** meditation in the last step. Thus, the step of practice starts from **Samatha** meditation having **Vipassan** meditation in the end of its practice. It would be said that Samatha and **Vipassa** meditation have inter-relationship with each other inseparably; it is the principle of practice with its aim at leading mundane state of mind, or the mind of common people into the supra-mundane state or the mind of the Noble One.

Somdej Phra Buddh -Jarn (j sabhamahathera) had formally launched **Vipassan** meditation when he was the abbot of Wat Mahathat step by step, namely, 1) sending the **Vipassan** master monks to train **Vipassan** meditation in the foreign

country, 2) development of the institution for Vipassanā duty, 3) launching the center for **Vipassanā** duty with many Vipassanā programmes, viz., programme for development of personnel of Mahachulalongkornrajavidyalaya University, seminar on Vipassanā master monks, Dhamma talk in English, Vipassanā meditation for foreigner, Vipassanā meditation for Buddhist monks and common people, and the Dhamma practice on the Vesak day respectively, and 4) supporting the establishment of centers for Dhamma practice that teach following the four foundations of mindfulness (Four Sati-Paṭṭhāna), such as the center for Dhamma practice of Dhammamoli, Nakornrajsima province, center for Dhamma practice at Wat Ampawan, Singburi Province, Young Buddhists Association of Thailand, Mother Siri Krinchai, center for Dhamma practice at Wat Pattanta, Chonburi Province, center for Dhamma practice at Wat Phrathat Sri Jomthong, Chiangmai Province, and, in addition to several other centers for Dhamma practice. At present, The Vipassanā center of Somdej Phra Buddhacharya (Ajātibhaddhā) has centers for Vipassanā meditation in many countries having Vipassanā master both monks and laypersons who go abroad for propagating Dhamma practice in Western countries, such as European countries, United States of America and Australia, which make all human beings absorb the taste of Dhamma for the real peace and happiness.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความเมตตาของคณาจารย์บัณฑิตวิทยาลัย พระมหาสมปурณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ในความเมตตาที่รับเป็นที่ปรึกษาให้หลักการในการทำดุชฎินิพนธ์ครั้งนี้ ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภษร ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุชฎินิพนธ์ สาขาวิชา พระพุทธศาสนา รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน ผศ.ดร.มนตรี ลีระโรจนานันท์ ผู้ทรงคุณวุฒิที่ช่วยตรวจแก้ให้คำปรึกษาในการทำงานวิจัยนี้ด้วยความเมตตาถึง ดร.บุญเลิศ โอธูสู ประธานกรรมการควบคุมดุชฎินิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำในประเด็นเกี่ยวกับงานวิจัยเพิ่มเติม จึงทำให้งาน สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งในความเมตตาในครั้งนี้

ขอขอบคุณเจ้าของตำราวิชาการ ผลงานวิจัยต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้นำมาศึกษา อ้างอิงในงานวิจัยครั้งนี้ ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย เจ้าหน้าที่ห้องสมุดเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ให้อำนวยความสะดวก และให้การอนุเคราะห์ในการ สืบค้นข้อมูลจากเอกสารตำราต่าง ๆ ในการทำงานวิจัยครั้งนี้

ขอพระสัทธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและความดีทั้งปวง จงดั่งร่มเงาเพื่อ ประโยชน์แก่อุศล เพื่อความสุขแก่มหาชนชาวโลกตลอดกาลนาน เทอญ

ร้อยตำรวจตรี ธนาคม บรรเทากุล

๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินงานวิจัย	๑๔
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๕
บทที่ ๒ ศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร	๑๖
๒.๑ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน	๑๖
๒.๑.๑ หลักการของสมถกรรมฐาน	๑๖
๒.๑.๒ หลักการของวิปัสสนากรรมฐาน	๓๑
๒.๑.๓ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน	๔๔
๒.๒ วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค	๖๒
๒.๒.๑ บุพกิจเบื้องต้นในการเจริญสมถกรรมฐาน	๖๖
๒.๒.๒ สมถกรรมฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๗๐
๒.๒.๓ ปรมัตถกรรมฐาน ๑๒	๑๐๐
๒.๒.๔ สมถะและวิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการรู้แจ้ง	๑๒๔
๒.๓ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งธัมมัทธังจวารนิทเทส	๑๒๖
๒.๔ สรุป	๑๓๑
บทที่ ๓ ศึกษาวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย	๑๓๓
๓.๑ ความหมายของคำว่า วิปัสสนาวงศ์	๑๓๓
๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์ (นิยามศัพท์)	๑๓๓
๓.๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนต์ (ความหมาย)	๑๓๔
๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาตามวจนัตถะ	๑๓๕

๓.๑.๔ ความหมายของวิปัสสนาตามในคัมภีร์เถรวาท	๑๓๖
๓.๑.๕ ความสำคัญของวิปัสสนา	๑๓๘
๓.๒ ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา	๑๔๒
๓.๒.๑ วิปัสสนาเกิดขึ้นครั้งแรกในโลก	๑๔๒
๓.๒.๒ วิปัสสนาถูกสอนและเรียนรู้ครั้งแรกในโลก	๑๔๓
๓.๒.๓ วิปัสสนาฐานะของอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้าย	๑๔๓
๓.๒.๔ วิปัสสนาฐานะในคัมภีร์เถรวาท	๑๔๔
๓.๒.๕ การสืบทอดวิปัสสนาฐานะตามหลักฐานที่มีมาในวิปัสสนาวงศ์	๑๔๘
๓.๓ วิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย	๑๔๙
๓.๓.๑ วิปัสสนาฐานะสู่แผ่นดินสยามเป็นครั้งแรก	๑๔๙
๓.๓.๒ วิปัสสนาฐานะสมัยศรีทวารวดี	๑๔๙
๓.๓.๓ วิปัสสนาฐานะสมัยสุโขทัย	๑๔๙
๓.๓.๔ วิปัสสนาฐานะสมัยกรุงศรีอยุธยา	๑๕๐
๓.๓.๕ วิปัสสนาฐานะสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๑๕๐
๓.๓.๖ วิปัสสนาฐานะสมัยปัจจุบัน	๑๕๒
๓.๓.๗ หลักและวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย	๑๕๓
๓.๔ สรุป	๑๗๗
บทที่ ๔ วิเคราะห์การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์	๑๗๙
(อาจ อาสภมหาเถร)	
๔.๑ ความหมายและทฤษฎีของการบริหาร	๑๗๙
๔.๒ ทฤษฎีการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์	๑๙๓
(อาจ อาสภมหาเถร) ด้านหลักการ	
๔.๓ ทฤษฎีการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์	๒๐๙
(อาจ อาสภมหาเถร) ด้านวิธีการ	
๔.๓ สรุป	๒๒๒
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๒๔
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๒๒๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๒๙
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป	๒๒๙
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๒๒๙
บรรณานุกรม	๒๓๐
ประวัติผู้วิจัย	๒๓๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คัมภีร์ที่ผู้วิจัยใช้ศึกษาและนำมาอ้างอิงสำหรับการเขียนในดัชนีพจนานุกรมฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยกล่าวถึงแหล่งที่มา เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๒ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎกภาษาไทย เล่ม ๑๑ ข้อ ๑๑๑-๑๔๐ หน้า ๘๓-๑๐๒ การอ้างคัมภีร์ผู้วิจัยอาจกำหนดโดยกล่าวถึงชื่อคัมภีร์ ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อคัมภีร์ เช่น ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๐๒ หมายถึง สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระสุตตันตปิฎกภาษาไทย ข้อ ๒๕ หน้า ๔๐๒

พระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
วิ.มหา. (บาลี)	=	วินยปิฎก	มหาวิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินยปิฎก	มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี)	=	วินยปิฎก	จุฬวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย)	=	วินยปิฎก	จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
ที.สี. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีลขนธวรรคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)

ขุ.เถร. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ทุก. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก	ขุททกนิกาย	ทุกนิปาต ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ทุก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ทุกกนิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จ. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุนิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุนิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	=	สุดตนตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		
ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	สีลกฺขณชวคคอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคละวิลาสินี	สีลกฺขณชวคคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	ปาฎีกวคคอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคละวิลาสินี	ปาฎีกวคคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฉิมนิกาย	ปปัญจสุทนี	มุลปณณาสกอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มชฉิมนิกาย	ปปัญจสุทนี	มุลปณณาสกอรรรถกถา (ภาษาไทย)
สั.ส.อ. (บาลี)	=	สัญยุตตนิกาย	สารตถปปกาสินี	สคาถวคคอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
สั.ส.อ. (ไทย)	=	สัญยุตตนิกาย	สารัตถปปกาสินี	สคาถวคคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.อ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตถทีปนี	อุทานอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อุทานอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทธรรมปปกาสินี	ปฏิสมภิทามคคอฏฐกถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปปกาสินี	ปฏิสัมภิทามรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระนิพพานคือเป้าหมายสูงสุดสำหรับพุทธศาสนิกชน ซึ่งการจะบรรลุถึงได้นั้นต้องหมั่นประกอบหน้าที่หรือธรรมาปฏิบัติ ๒ ประการ ได้แก่ ปรีชา (คันถธุระ) และปฏิบัติ (วิปัสสนาธุระ) อันจะนำไปสู่ปฏิเวธ หรือการได้บรรลุธรรม ผล นิพพาน ในที่สุด แม้มีได้หวังนิพพาน แต่ท่ามกลางสภาพสังคมที่สับสนวุ่นวายเต็มไปด้วยปัญหามานานการในปัจจุบัน พบว่า ประชาชนทั่วไปหันมาให้ความสนใจใฝ่ศึกษาหาความรู้เรื่องพุทธธรรมเพิ่มมากขึ้น กระทั่งเกิดปรากฏการณ์หนังสือหมวดธรรมะ ติดอันดับหมวดหนังสือขายดีเป็นเวลาหลายปีติดต่อกัน ส่งผลให้คนไทยสนใจปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพิ่มมากขึ้น ด้วยหวังจะช่วยบรรเทาทุกข์ในจิตใจ สร้างเสริมปัญญาช่วยให้เห็นทางออกของปัญหาที่ประสบพบเจอได้อย่างถูกต้องชัดเจน จนอาจกล่าวได้ว่าปัจจุบันเป็นยุคใหม่ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย ดังเห็นได้จากการมีสำนักปฏิบัติธรรมเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตามความสนใจเรื่องวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทยนั้น หากจะนับว่าก้าวสู่ยุคใหม่ เริ่มมีความตื่นตัวกันจริง ๆ ก็ต้องเป็นในช่วงหลังปี พ.ศ.๒๕๔๔ เป็นต้นมา คือหลังจากที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้เริ่มนำการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาเผยแพร่อีกครั้งหลังจากที่ถูกยกเลิกการสอนไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นเอง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ท่านมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการปฏิบัติธรรม คือวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้องตามคัมภีร์พระไตรปิฎกแก่พุทธศาสนิกชนชาวไทยทั่วไป แต่ติดข้อที่หาพระอาจารย์ที่เชี่ยวชาญยังไม่ได้ เมื่อท่านเจ้าคุณพระภาวนาภิรามเถระ วัดระฆังโฆสิตาราม เสนอวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐาน ท่านก็เห็นชอบด้วย และเลือกพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ให้เข้าปฏิบัติกรรมฐานกับท่านเจ้าคุณวัดระฆังฯ ในพระมณฑปวัดมหาธาตุฯ เป็นเวลาเกือบ ๘ เดือน แต่ก็ไม่แน่ใจว่าจะสมบูรณ์^๑ และพระอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนาได้กล่าวว่า “ญาณ ๑๖ นั้นเหมือนอยู่ใกล้แค่เอื้อม แต่เอื้อมไม่ถึง” เป็นเหตุให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ต้องพยายามเสาะแสวงหาวิปัสสนาจารย์ต่อไป ดังนั้นจึงเล็งถึงความดำริการก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมหาธาตุฯ ในวิปัสสนาสารณฉบับแรก เดือนมกราคม ๒๕๔๘ ความว่า

ได้พยายามเสาะแสวงหาท่านผู้ทรงคุณวุฒิในทางวิปัสสนากรรมฐานที่ควรแก่ที่จะตั้งตนเป็นพระวิปัสสนาจารย์อย่างถูกต้องได้ โดยตระหนักแน่วแน่ใจตามสภาวะว่า พระธรรมนั้น ถ้า

^๑ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๕๒), หน้า ๔-๕.

เป็นของแท้ของจริงแล้วถึงจะไปตกอยู่ในประเทศใด ๆ แม้นต่างชาติต่างภาษากันก็ตาม พระธรรมแท้นั้นจักต้องคงที่เสมอเหมือนกัน ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามชาติตามภาษา อันเป็นส่วน แห่งสมมติธรรม พุทธธรรมย่อมบันดาลให้คนทั้งโลกที่ต่างชาติต่างภาษานั้น ให้เข้ากันได้ ให้เป็น พี่เป็นน้องกันได้ อย่างสนิทอย่างเป็นธรรม ก็เพราะสัจธรรมข้อนี้^๒

พุทธศักราช ๒๔๙๕ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) สมัยเมื่อ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระพิมลธรรม ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าองค์การปกครอง ตามคำเชิญของสภา การพุทธศาสนาแห่งชาติ เยือนประเทศสหภาพพม่า ท่านพยายามเสาะหาสำนักปฏิบัติธรรม และก็ได้ พบกับสำนักปฏิบัติธรรมสำนักหนึ่ง ซึ่งมีพระอาจารย์ที่มีชื่อเสียงโด่งดังของประเทศสหภาพพม่าเป็น เจ้าสำนักคือ ท่านมหาสีสยาตอ เมื่อได้ศึกษาวิธีสอนและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักนี้โดยละเอียดถี่ ถ้วนแล้ว ท่านก็แน่ใจว่า วิธีการสอนกรรมฐานของสำนักนี้ถูกต้องตรงกับที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกและ คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งรจนไว้เกือบพันปีแล้วโดยไม่มีที่สงสัย ท่านเจ้าประคุณ สมเด็จพระเจ้า จึงได้แสดงความจำนงต่อท่านเจ้าสำนัก ขอส่งพระภิกษุศิษย์วัดมหาธาตุฯ มาปฏิบัติธรรม ณ สำนักแห่งนี้ พร้อมกับแสดงความปรารถนาว่า ตอนกลับนั้น ขออาราธนาพระอาจารย์ไปสอนทั้งการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และพระอภิธรรมในประเทศไทยด้วย ซึ่งพระอาจารย์เจ้าสำนักก็ตกลงด้วยความยินดี^๓

ในปีเดียวกันนี้พระเดชพระคุณหลวงพ่อกุญแจได้ส่งพระเปรียญวัดมหาธาตุฯ ไปศึกษาวิชา พระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระที่ประเทศพม่า โดยนำไปมอบด้วยตนเอง ๓ รูป คือ ๑) พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ เรียนฝ่ายวิปัสสนาธุระ ๒) พระมหาบ่าเพ็ญ ป.ธ.๕ และสามเณร ไสว ป.ธ.๔ เรียนฝ่ายคันถธุระ โดยให้พระมหาโชดก อยู่สำนักวิปัสสนากรรมฐานสาสนียิตสา ภายใต้ การปกครองของท่านมหาสีสยาตอ โสภณมหาเถระ พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ พระมหา บ่าเพ็ญและสามเณรไสว อยู่วัดอัมพวันนาราม ภายใต้การปกครองของท่านยานิกเถร เจ้าอาวาส^๔

พุทธศักราช ๒๔๙๖ พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ได้ศึกษาวิปัสสนากรรมฐานอยู่เป็น เวลา ๑ ปี แล้วกลับคืนสู่ประเทศไทย ในขณะเดียวกัน พระเดชพระคุณหลวงพ่อกุญแจได้แสดงความ จำนงไปยังสภาการพระพุทธศาสนาสหภาพพม่า ขอให้จัดส่งพระวิปัสสนาจารย์ผู้เชี่ยวชาญมา ยัง ประเทศไทย ๒ รูป พร้อมกับการกลับคืนสู่ประเทศไทยของพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ สภาการ พุทธศาสนามีความเห็นอกเห็นใจและเชื่อถือหลวงพ่อกุญแจอย่างสนิทซิดชอบเป็นอย่างมาก ดังนั้น จึง ได้จัดส่งพระวิปัสสนาจารย์ผู้เชี่ยวชาญมายังประเทศไทยตามที่หลวงพ่อกุญแจร้องขอ ๒ รูป คือ ๑) ท่านอาสภะ ปธานกัมมัญฐานาจริยะ ๒) ท่านอินทวังสะ ัมมาจริยะ ทั้ง ๒ รูปจัดให้พำนักอยู่ ณ

^๒ พระอาจารย์ ดร.ภททันตะ อาสภมหาเถระ ัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ, (ธนาคาร บรเทศกุล, บรรณาธิการ, รวบรวมเรียบเรียง), **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๔๗.

^๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วย วิปัสสนากรรมฐานทั่วไป**, หน้า (๕).

^๔ พระอาจารย์ภททันตะ อาสภเถระ ัมมาจริยะ ปธานกรรมฐานาจริยะ, (พระเทพสิทธิมุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ บรรณาธิการ), **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร : พี แอนด์ไฟร์, ๒๕๖๖), หน้า ๕.

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ช่วยเป็นอาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐานร่วมกับพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๙๖ เป็นต้นมา นับว่าได้ช่วยเป็นกำลังเสริมสร้างพระปฏิบัติศาสนาให้เจริญขึ้นในประเทศไทย และยังคงดำรงคงสภาพอยู่จนในปัจจุบันนี้^๕

ในปีพุทธศักราชเดียวกันนี้ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ทำพิธีเปิดป้ายสำนักงานขึ้นอย่างเป็นทางการ ณ คณะ ๕ โดยใช้ป้ายชื่อว่า “สำนักงานกลาง กองการวิปัสสนาธุระ”^๖

พุทธศักราช ๒๕๒๒ โดยความเห็นชอบของสภามหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ขอน้อมถวายปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขามานุษยสังเคราะห์ศาสตร์ เพื่อประกาศสดุดีเกียรติคุณให้ดำรงเสถียรสถาพรในพระพุทธศาสนาสืบไป คำประกาศสดุดีเกียรติคุณที่เกี่ยวกับวิปัสสนาธุระมีกล่าวไว้ว่า “พระเดชพระคุณเป็นผู้รื้อฟื้นการปฏิบัติวิปัสสนาธุระที่ร้างละมาเป็นเวลานานให้กลับเจริญแพร่หลายไปทั่วประเทศ และได้นำพระวิปัสสนาจารย์ออกจาริกแสดงธรรมแก่ประชาชนตามภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศทุกปี” และคำประกาศสดุดีเกียรติคุณที่เกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศมีว่า “เดินทางไปประกาศพระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ รอบโลกถึงสองครั้ง ได้เข้าเยี่ยมพระสันตะปาปาประมุขแห่งศาสนาคริสต์เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีร่วมกันฟื้นฟูศีลธรรมแห่งโลกทุก ๆ ปี” นับได้ว่า สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่มนุษยชาติอย่างกว้างขวาง ก่อให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองทั้งแก่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมาเป็นอันมาก ยากที่จะพรรณนาให้หมดสิ้นได้^๗

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ศึกษาด้านปริยัติสำเร็จการศึกษาบาลีเปรียญเอกของการศึกษาคณะสงฆ์ไทย มีผลงานแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาไทย ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ถือได้ว่าสรุปความย่อจากพระไตรปิฎก วิสุทธิมรรค ก็คือทางสู่พระนิพพาน หรืออุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน หรือแผนที่เดินทางสู่พระนิพพาน ย่อมมีความลึกซึ้งแตกฉานในเรื่องเกี่ยวกับวิปัสสนาธุระเป็นอย่างดี และมีตำแหน่งหน้าที่ในวงการคณะสงฆ์สูงเด่น โดยดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองย่อมมีวิสัยทัศน์กว้างไกลในการสืบต่อพระพุทธศาสนาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้ทำการก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานสอนตามหลักมหาสติปัฏฐานในพระไตรปิฎกขึ้นภายในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหารสำเร็จสมบูรณ์เรียบร้อยเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา บุคคลชั้นสูง และประชาชนทั่วไปเป็นอย่างดียิ่งในยุคนั้นนั้น ได้เผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระทั่วประเทศไทย และต่างประเทศทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรือง มั่นคงเข้มแข็งในสายปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน นับได้ว่ามีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อสังคมตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^๖ พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถร ัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทย**, หน้า ๑๐๙.

^๗ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **ผจญมาร**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๓๐), หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษากิจการบ้านกวีปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) โดยเริ่มศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย ตลอดถึงการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เพื่อจะทราบมาตรฐานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้อง สามารถนำไปเป็นแนวทางการบริหารจัดการแก่สำนักปฏิบัติธรรมในสมัยปัจจุบัน เพื่อธำรงพระพุทธศาสนาให้ยืนยงคงประโยชน์แก่พหุชนเป็นอันมากสืบไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษากิจการบ้านกวีปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหารเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ วิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทยมีความเป็นมาอย่างไร
- ๑.๓.๓ การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ด้วยการศึกษจากเอกสาร ตำรา แนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานทั้งในสมัยพุทธกาลและในปัจจุบัน ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยประกอบด้วย ขอบเขตด้านเนื้อหา และขอบเขตด้านระยะเวลา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์สถานที่ปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค เป็นต้น และเอกสารที่เกี่ยวข้องกับวัดที่มหาเถรสมาคม และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จัดตั้งให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยได้แบ่งข้อมูลเอกสาร ดังต่อไปนี้

๑.๔.๑.๑ ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ

๑. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. อรรถกถา ฎีกา

๑.๔.๑.๒ ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ

๑. ศึกษาจากเอกสารแนวคิดของปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

๒. ศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมต่าง ๆ และระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓ และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๕๕๕

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านระยะเวลา

การวิจัยเรื่องการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) นี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลระยะเวลาตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๖๐ ถึงเดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๖๑ รวมระยะเวลาในการทำวิจัย ๖ เดือน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจึงให้คำจำกัดความไว้ ดังนี้

การบริหาร หมายถึง กระบวนการทำให้งานบรรลุเป้าหมาย ในงานวิจัยนี้มุ่งศึกษาประเด็นการบริหารคน และการบริหารจัดการความรู้

สำนักวิปัสสนากรรมฐาน หมายถึง วัด และสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยจัดสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓ ที่สอดคล้องตามแนวสติปัฏฐาน ๔ บริการ พองหนอ-ยุบหนอ ในงานวิจัยนี้หมายถึง สำนักสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารและหนังสือ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) และคณะ แปลและเรียบเรียง คัมภีร์วิสุทธิมรรค รจนาโดยพระพุทโธสาจารย์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย เมื่อ ๙๕๖ เป็นภาษาบาลี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ถือได้ว่าสรุปความย่อจากพระไตรปิฎก โดยสรุปความพระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี เป็นศีล พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี เป็นสมาธิ และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี เป็นปัญญา รวมเป็นพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี คือ ศีล สมาธิ ปัญญา คำว่า **วิสุทธิ** คือ พระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา หมายถึงเป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง คำว่า **มรรค** คือหนทาง หมายถึงอุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง ฉะนั้น วิสุทธิมรรค ก็คือทางสู่พระนิพพาน หรืออุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน หรือแผนที่เดินทางสู่พระนิพพาน คณะสงฆ์ไทยจัดเป็นหลักสูตรการศึกษา

สำหรับพระภิกษุสามเณรในชั้นเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค และเหมาะแก่ผู้ใคร่ศึกษาธรรมและปฏิบัติ
กรรมฐานทั่วไป^๘

พระศรีวรญาณ วิ. ได้กล่าวใน**เก็บเพชร** จากบทความ หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน
ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ไว้ว่า “การปฏิบัติวิปัสสนาธุระเป็นหน้าที่หลัก
อย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชนควบคู่กับคันถธุระ การศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ใน
คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา การปฏิบัติพระกรรมฐานในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย ถือกำเนิดมาพร้อมกับการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเป็นหลักตามพระราชปณิธานของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ผู้ทรงสถาปนามหาวิทยาลัยแห่งนี้ เพื่อให้
พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายได้ศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง การศึกษาพระไตรปิฎกนั้นเป็นหน้าที่
โดยตรงของพระสงฆ์อยู่แล้ว ส่วนการศึกษาวิชาชั้นสูงนั้น การศึกษาวิชาการที่จะนำไปสู่การพัฒนา
ประเทศชาติและเผยแผ่พระพุทธศาสนาควบคู่กันไป กล่าวโดยเฉพาะด้านพระพุทธศาสนา วิถีชีวิต
ของพระสงฆ์นอกจากจะมีความเป็นผู้ในด้านความรู้ในพระไตรปิฎกแล้ว ยังต้องพัฒนาตนให้เป็น
พระสงฆ์ในอุดมคติ ด้วยการพัฒนาตนนั้นจะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อฝึกฝนอบรม
โสฬสญาณหรือญาณ ๑๖ อันเป็นวิชาชั้นสูงให้เกิดขึ้นในสันดาน จุดมุ่งหมายของการปฏิบัติ
พระกรรมฐานนั้นก็เพื่อชำระจิตของผู้ปฏิบัติให้บริสุทธิ์สะอาดหมดจด กระทั่งถึงบรรลุมรรคผลนิพพาน
อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา ก่อนที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธ-
ปรินิพพาน พระองค์ทรงมอบพระพุทธศาสนาให้เป็นสมบัติของพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา การที่บริษัทหนึ่งได้บรรลุธรรมระดับใดก็ตามด้วยการเจริญกรรมฐานก็ย่อมจะทำให้
พุทธบริษัทเหล่าอื่นเกิดความมั่นใจในการเจริญพระกรรมฐานโดยเห็นว่า การเจริญกรรมฐานเป็นการ
ปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตของมนุษย์ให้บรรลุถึงพระนิพพานได้ ผู้ที่เคยเจริญพระกรรมฐานอย่างไร
จุดหมายหรือมีความท้อแท้หมดกำลังใจในการปฏิบัติ ก็จะมีกำลังใจในการปฏิบัติมากขึ้น ใน
ขณะเดียวกันผู้ที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมระดับใดระดับหนึ่งก็สามารถพัฒนาจิตของตนขึ้นเรื่อย ๆ
จนกระทั่งสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพานได้^๙

ธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวไว้ในคำนำของหนังสือ “วิปัสสนานิยาม” ว่า ด้วยหลักการและ
ความรู้เบื้องต้นในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนี้ เกิดขึ้นโดยมีลำดับเรื่องมาดังนี้คือ เมื่อกลางพรรษา
ในพ.ศ. ๒๕๑๖ ท่านเจ้าคุณพระอาสภเถระ (พระพิมลธรรม) วัดมหาธาตุ ได้เมตตาพาข้าพเจ้าไปมอบ
ตัวถวายให้ฝึกหัดปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่กับท่านวิปัสสนาจารย์พระภัททันตะ อาสภเถระ ณ
สำนักวิปัสสนากรรมฐาน “วิเวกอาศรม” ตำบลบ้านสวน อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติ
อยู่ในความควบคุมอบรมของท่านวิปัสสนาจารย์ระยะหนึ่ง แล้วกลับมาอยู่บ้านและได้พยายามใช้เวลา
ว่างปฏิบัติด้วยตนเอง แล้วกลับไปเยี่ยมมัมัสการและส่งอารมณ์แก่ท่านวิปัสสนาจารย์เป็นครั้งคราว ใน
ระยะนั้นก็ได้บันทึกแนวทางปฏิบัติตามที่ได้รับคำแนะนำสั่งสอนจากท่านวิปัสสนาจารย์ ภัททันตะ

^๘ สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนา
เพลส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

^๙ พระศรีวรญาณ วิ., **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๑ - ๓๐๒.

อาสาเถระ และบัณฑิตสภาวาทที่ตนเองประสบในขณะที่ปฏิบัติไว้บ้าง เท่าที่สามารถบันทึกได้ตรวจสอบหลักฐานกับข้อความตามที่กล่าวไว้ในพระบาลีคัมภีร์พระไตรปิฎก ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกถาฎีกาเป็นการเปรียบเทียบหลักฐานทางปริยัติไว้บ้าง กับทั้งได้ขอแรงช่างให้ช่วยวาดภาพแสดงจังหวะเท่าในการเดินจงกรม และนั่งสมาธิกำหนดภาวนา กับนอนกำหนดภาวนา เป็นส่วนประกอบไว้ด้วย เพื่อสะดวกในการปฏิบัติและเข้าใจง่ายในการอ่านคำอธิบายตามที่เขียนไว้ในหนังสือเล่มนี้ แล้วตนเองก็ปฏิบัติไปบ้างอ่านตำราไปบ้าง และเมื่อมีประสบการณ์ใหม่ในการปฏิบัติหรือพบหลักฐานเพิ่มเติมจากพระคัมภีร์ ก็บันทึกแก้ไขเพิ่มเติมลงไว้ แล้วพิจารณาแก้ไขปรับปรุง และจัดบทจัดตอนเรียบเรียงขึ้นไว้ กำหนดชื่อหนังสือนี้ว่า “วิปัสสนานิยม” ในการเรียบเรียงหนังสือ “วิปัสสนานิยม” นี้ ข้าพเจ้าได้หยิบยกพระบาลี ทั้งถ้อยคำและประโยคจากพระคัมภีร์ต่าง ๆ มากกล่าวอ้างไว้หลายแห่ง เพื่อเป็นหลักฐานแสดงว่าพระปริยัติกับปฏิบัตินั้นชี้ความตรงกัน ถ้าท่านผู้อ่านไม่สะดวกใจที่จะอ่านถ้อยคำและประโยคบาลีเหล่านั้น ขอได้โปรดข้ามไปอ่านคำแปลเลยก็ได้ เพราะได้แปลและอธิบายความภาษาไทยไว้ด้วยแล้ว อนึ่ง เนื่องจากความรู้ที่ได้มาและอุตสาหะที่เกิดขึ้นในการเรียบเรียงหนังสือวิปัสสนานิยมนี้ มีอนุสนธิโดยได้รับเมตตาจากท่านเจ้าคุณพระอาสาเถระ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ นำตัวไปฝากและได้รับคำแนะนำพร่ำสอนจากท่านภิกษุทันตะ อาสภเถระ ณ วิเวกอาศรม ข้าพเจ้าขอน้อมถวายคารวะและกราบนมัสการพระเถระทั้งสองนั้น ให้ปรากฏไว้ ณ ที่นี้ด้วย^{๑๐}

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ เขียนหนังสือพุทธวิปัสสนาขึ้นด้วยตนเองจากประสบการณ์จริง หลังจากได้เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนา ณ สำนักวิปัสสนา วัดมหาธาตุ เมื่อปี ๒๔๙๘ ซึ่งตรงกับปีที่พระเดชพระคุณพระมงคลเทพมุนี วัดปากน้ำภาษีเจริญ เมื่อครั้งเป็นพระภิกษุโกศลเถระ จากบันทึกได้ภาพที่มอบให้สำนักวิปัสสนาวัดมหาธาตุว่า “ให้สำนักวิปัสสนาวัดมหาธาตุ ไว้เป็นที่ระลึกในโอกาสที่ฉันได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามแบบแผนที่วัดมหาธาตุสอนอยู่ในปัจจุบันนี้แล้ว ยืนยันได้ว่าการปฏิบัติแบบนี้ถูกต้องร่องรอยในมหาสติปัฏฐานสูตรทุกประการ ลงชื่อ พระภิกษุโกศลเถระ วัดปากน้ำ ธนบุรี” และจากการบันทึกในประวัติย่อในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานของพระเดชพระคุณพระมงคลเทพมุนี ของพระเดชพระคุณพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ) เมื่อครั้งเป็นพระอุปัชฌาย์เถระว่า คุณพ่อเสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ และพระทิพย์ปริยญา ได้ร่วมเดินทางไปกับพระเดชพระคุณอุปัชฌาย์ วิชาญาณ ไปถวายการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานพระมงคลเทพมุนี ที่วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ เมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๘ และปีเดียวกันนี้ก็มีพระเดชพระคุณพระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ) วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงเสด็จมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้ฟังเทศน์ลำดับญาณ^{๑๑}

เสนาะ ตีเยาว์ ได้กล่าวใน **หลักการบริหาร** ถึงหลักสำคัญของประสิทธิภาพการบริหารว่ามีอยู่ ๕ ลักษณะ คือ

^{๑๐} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑.

^{๑๑} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, **พุทธวิปัสสนา**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนแคนา กราฟฟิค, ๒๕๕๕), หน้า ๗.

๑. การบริหารเป็นการทำงานกับคนและโดยอาศัยคน หมายความว่า การบริหาร เป็นกระบวนการทางสังคม คือ อาศัยกลุ่มคนที่ร่วมกันทำงานเพื่อบรรลุเป้าหมายขององค์การ ผู้บริหารจะต้องรับผิดชอบให้สำเร็จ โดยอาศัยความร่วมมือของบุคคลอื่น ผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จจะต้องมีสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ คือ มีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ดี มีความเป็นผู้นำ สามารถทำงานเป็นทีมได้ มีความสามารถในการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพแวดล้อมได้ หากมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น และมีความสามารถทำให้งานบรรลุเป้าหมายได้

๒. การบริหาร ทำให้งานบรรลุเป้าหมายขององค์การ เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ ขององค์การต้องอาศัยความร่วมมือกันของคนทุกคนจึงจะทำให้สำเร็จลงได้ เป้าหมายเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้บริหารจะต้องวางไว้นั้น จะต้องมึลักษณะสำคัญ ๓ ประการ คือ เป้าหมายต้องสูงแล้วสามารถทำให้สำเร็จ ถ้าเป้าหมายสูงเกินไปก็ทำให้สำเร็จไม่ได้ เป้าหมายต่ำเกินไปก็ไม่ท้าทาย ไม่มีคุณค่า ประการที่สอง การจะไปถึงเป้าหมายจะต้องมีระบบการทำงานที่ดีมีแผนงานที่มีประสิทธิภาพ ประการสุดท้าย จะต้องระบุเวลาที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายนั้น

๓. การบริหาร เป็นการสมดุลระหว่างประสิทธิผลและประสิทธิภาพ คำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า ทำงานบรรลุผลสำเร็จตามที่กำหนด ส่วนคำว่า ประสิทธิภาพ หมายความว่า ทำงานโดยใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดหรือเสียค่าใช้จ่ายต่ำสุด การทำงานให้สำเร็จอย่างเดียวไม่พอแต่จะต้องคำนึงถึงค่าใช้จ่ายที่ประหยัดอีกด้วย การทำให้ได้ทั้งสองอย่างคือ งานบรรลุผลตามที่ต้องการ และการใช้ทรัพยากรต่ำสุดจึงเป็นความสมดุลระหว่างประสิทธิผลและประสิทธิภาพ

๔. การบริหาร เป็นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด เป็นที่รู้กันโดยทั่วไปว่าเราอาศัยในโลกที่มีทรัพยากรจำกัด การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ จึงต้องตระหนัก ๒ ข้อใหญ่ ๆ คือเมื่อใช้ทรัพยากรใดไปแล้ว ทรัพยากรนั้นจะหมดสิ้นไป ไม่สามารถกลับคืนมาใหม่ได้ และจะต้องเลือกใช้ทรัพยากรให้เหมาะสม อย่าให้เกิดการสิ้นเปลืองโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้น การบริหารกับเศรษฐศาสตร์มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด เศรษฐศาสตร์เป็นการศึกษาถึงการกระจายการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่จำกัด ส่วนผู้บริหารในองค์การจะต้องผลิตสินค้า และบริหารให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผล

๕. การบริหารจะต้องเผชิญกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จจะต้องสามารถคาดคะเนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างถูกต้อง^{๑๒}

พงษ์ศักดิ์ ปัญจพรผล กล่าวใน **องค์การและการจัดการ** ว่า หลักการและทฤษฎีการบริหารจัดการได้มีการยอมรับและความสนใจอย่างจริงจังภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมเมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๓ และมีการพัฒนามาเรื่อย ๆ กระบวนการบริหารจัดการนั้นควรประกอบประกอบด้วยทฤษฎี ๑๐ ประการ คือ

๑. การวางแผน (Planning) หมายถึง การกำหนดงานหรือวิธีการปฏิบัติงานไว้เป็นการล่วงหน้า โดยเกี่ยวข้องกับคาดการณ์ (Forecasting) การกำหนดวัตถุประสงค์ (Set

^{๑๒} เสนาะ ตีเยาว์, **หลักการบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๑-๒.

Objective) การพัฒนากลยุทธ์ (Develop strategies) ในการวางแผน ซึ่งต้องคำนึงถึงนโยบาย (Policy) เพื่อให้แผนงานที่กำหนดขึ้นไว้ มีความสอดคล้องต้องกันในการดำเนินงาน

๒. การจัดการ (Organizing) หมายถึง การพัฒนาระบบการทำงาน เพื่อให้งานต่าง ๆ สามารถดำเนินไป โดยมีการประสานงานกันเป็นอย่างดี

๓. การจัดคนเข้าทำงาน (Staffing) หมายถึง การจัดหาบุคคลเข้าปฏิบัติงาน ให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ที่รับผิดชอบ

๔. การตัดสินใจ (Decision) หมายถึง ความสามารถของผู้บริหารในการที่จะตัดสินใจ แยกแยะและวิเคราะห์ออกมาให้ได้ว่า ในการทำงานจะต้องมีการตัดสินใจในเรื่องใดบ้าง

๕. การสั่งการ (Directing) หมายถึง วิธีการวินิจฉัยสั่งการ รวมทั้งการควบคุมงาน และ นิเทศงาน ตลอดจนศิลปะในการบริหารงาน ที่จะทำให้การทำงานประจำวันของเจ้าหน้าที่ทุกคน เป็นไปด้วยดี

๖. การควบคุม (Controlling) หมายถึง การร่วมมือประสานงาน เพื่อให้การ ดำเนินการเป็นไปด้วยดีและราบรื่น ศึกษาหลักเกณฑ์และวิธีการที่จะทำการประสานงานดีขึ้น และ ดำเนินการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

๗. การร่วมมือประสานงาน (Coordinating) หมายถึง การประสานงานให้ ผู้ปฏิบัติงานทุกฝ่ายมีความเข้าใจในงาน เข้ามาร่วมทำงานกันอย่างพร้อมเพรียงกัน ข้อตกลงที่สำคัญ ยิ่ง ของการประสานงาน คือ ความร่วมมือ ซึ่งเป็นเรื่องของ “จิตใจ”

๘. การสื่อข้อความ (Communicating) หมายถึง การผ่านข่าวสารข้อมูล และ ความ เข้าใจ เพื่อที่จะให้ผู้ใต้บังคับบัญชา หรือบุคคลอื่นเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมตามที่ต้องการ

๙. การรายงานผล (Reporting) หมายถึง การรายงานผลการปฏิบัติของหน่วยงาน ให้แก่ผู้บริหารและสมาชิกของหน่วยงานได้ทราบความเคลื่อนไหวของการดำเนินงาน ตลอดจน การ ประชาสัมพันธ์แจ้งให้ประชาชนทราบ ซึ่งโดยทั่วไปการรายงานจะหมายถึงวิธีการของสถาบัน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการให้ข้อมูลแก่ผู้สนใจมาติดต่อสอบถามผู้บังคับบัญชา/ผู้ร่วมงาน ความสำคัญของการรายงานนั้น จะต้องตั้งอยู่บนรากฐานของความเป็นจริง

๑๐. การงบประมาณ (Budgeting) หมายถึง การงบประมาณ โดยศึกษาให้ทราบถึง ระบบและกรรมวิธีในการบริหารเกี่ยวกับงบประมาณ และการเงิน ตลอดจนการใช้งบประมาณ ในการ ควบคุมงาน^{๑๓}

Gulick L. and Urwick J กล่าวถึงทฤษฎีการบริหารจัดการไว้ว่า กระบวนการบริหาร จัดการนั้น ต้องประกอบด้วยขั้นตอนที่สำคัญ หรือที่เรียกกันย่อ ๆ ว่า “POSDCoRB Modle” ซึ่ง อธิบายความหมายได้ดังนี้

๑. การวางแผน (Planning) หมายถึง ภาระหน้าที่ของผู้บริหาร ที่จะต้องคาดการณ์ ล่วงหน้าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะเกิดผลกระทบต่อองค์กร และกำหนดขึ้นเป็นแผนปฏิบัติงานหรือ วิธีทางที่จะปฏิบัติเอาไว้ เพื่อเป็นแนวทางของการทำงานในอนาคต

^{๑๓} พงษ์ศักดิ์ ปัญจพรผล, องค์กรและการจัดการ, (นครปฐม : คณะวิทยาการจัดการ สถาบันราชภัฏ นครปฐม, ๒๕๔๒), หน้า ๖๔-๗๒.

๒. การจัดองค์การ (Organizing) หมายถึง ภาระหน้าที่ ที่ผู้บริหารจำต้องจัดให้มี โครงงานต่าง ๆ และอำนาจหน้าที่ ทั้งนี้เพื่อให้เครื่องจักร สิ่งของและตัวคนอยู่ในส่วนประกอบที่เหมาะสม ในอันที่จะช่วยให้งานขององค์การบรรลุผลสำเร็จ

๓. การบังคับบัญชาสั่งการ (Staffing) หมายถึง หน้าที่ในการสั่งการงานต่าง ๆ ของผู้ อยู่ใต้บังคับบัญชา ซึ่งจะกระทำให้ผลสำเร็จด้วยดี โดยที่ผู้บริหารจะต้องกระทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี จะต้องเข้าใจคนงานของตน จะต้องเข้าใจถึงข้อตกลงในการทำงานและองค์การที่มีอยู่ รวมถึงจะต้องมีการติดต่อสื่อสารกับผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างใกล้ชิดทั้งขึ้นและลง นอกจากนี้ยังต้องทำการประเมิน โครงสร้างขององค์การ และผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของตนเป็นประจำอีกด้วย หากโครงสร้างขององค์การ ที่เป็นอยู่ไม่เหมาะสม ก็จำเป็นต้องปรับปรุงเช่นเดียวกัน ถ้าผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาคนใดหย่อน ประสิทธิภาพ การไล่ออกเพื่อปรับปรุงกำลังคนที่มีอยู่ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น ก็เป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องทำ

๔. การอำนวยการ (Directing) หมายถึง ภาระหน้าที่ในการตัดสินใจ นับตั้งแต่การ ตัดสินใจ การวินิจฉัยสั่งการ การควบคุมให้ทำงานเข้ากันได้ และกำกับให้ไปสู่จุดหมายเดียวกัน

๕. การควบคุม (Coordinating) หมายถึง ภาระหน้าที่ในการที่จะต้องกำกับ การ ปฏิบัติงานให้สามารถประสานกันได้ว่ากิจกรรมต่าง ๆ ที่ทำไปนั้นเข้ากันได้กับแผนที่ได้วางไว้แล้ว

๖. การรายงาน (Reporting) ภาระหน้าที่ในการรายงานผลการปฏิบัติของหน่วยงาน ให้แก่ผู้บริหารและสมาชิกของหน่วยงาน ได้ทราบความเคลื่อนไหวของการดำเนินงานว่าก้าวหน้าไป เพียงใด

๗. การงบประมาณ (Budgeting) ภาระหน้าที่ในการจัดทำงบประมาณ บัญชีการใช้ ใช้จ่ายเงิน การควบคุม และตรวจสอบด้านการเงิน^{๑๔}

๑.๖.๒ งานวิจัยและวิทยานิพนธ์

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส) ได้ศึกษาวิจัยการศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนา กรรมฐานตามแนวทางของสำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม ได้คำตอบว่า สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรมซึ่งเป็น สำนักวิปัสสนาที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งในประเทศไทย งานวิจัยได้มุ่งเสนอวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐาน ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นเบื้องต้น โดยยึดสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็น หลัก พร้อมทั้งศึกษาคำอธิบายเพิ่มเติมจากคัมภีร์อรรถกถา จากนั้นจึงได้ศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาจาก สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม โดยเริ่มตั้งแต่บุพกิจ วิธีการสอน ลำดับการสอน รวมทั้งวิธีปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐาน ๓ อย่างคือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ ต่อจากการเดินจงกรม และการเจริญสติให้ทัน ปัจจุบัน^{๑๕}

พระมหาศรัณยู ปณฺธโร (นุชมิตร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาหลักการและวิธีการ เผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา) พบว่า พระสุธรรมยานเถร

^{๑๔} Gulick L. and Urwick J., *Papers on the Science of Administration*, (New York : Institute of Public Administration, 1973), pp.18-19.

^{๑๕} พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส), “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของ สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

(ครูบาอินทจักรรักษา) ได้นำเอาหลักปฏิบัติแบบสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งก่อนนั้นประชาชนเข้าใจวิธีการปฏิบัติในแนวดังกล่าวน้อยมาก เพราะแนวปฏิบัติแบบสติปัฏฐาน ๔ ยังไม่เป็นที่แพร่หลายในล้านนา การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา) โดยผ่านการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ นี้ ประสบผลสำเร็จด้วยดี และมีการขยายต่อไปในหลายวัด เช่น วัดเมืองมาง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วัดโตโปธาราม (ร้าง) อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วัดพระธาตุศรีจอมทอง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ความสำเร็จของวัดเหล่านี้ล้วนเป็นแนวคิดของท่านครูบาอินทจักรรักษา ที่สนับสนุนศิษย์รุ่นแรกคือ พระอาจารย์ทอง สิริมงคล (ปัจจุบันมีสมณศักดิ์ที่พระพรหมมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระธาตุศรีจอมทอง) พร้อมกับพระภิกษุอีก ๒ รูป ที่ส่งไปศึกษา ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๕ กรุงเทพมหานคร ในปีพ.ศ.๒๔๙๕ เพราะเล็งเห็นว่าจะเกิดเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่พระพุทธศาสนาในดินแดนล้านนา^{๑๖}

พรรณราย รัตนไพฑูรย์ ได้ศึกษาวิจัยการศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ) โดยสืบค้นเนื้อหาของมหาสติปัฏฐานสูตรและพระสูตรที่เกี่ยวข้องพร้อมกับวิธีปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในการศึกษาเน้นประเด็นว่าด้วยมหาสติปัฏฐานสูตรซึ่งมีเนื้อหาสำคัญคือหลักการและวิธีการปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และว่าด้วยวิธีปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐานของพระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ) ผลการศึกษาสรุปได้ว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นหนทางเอกที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งสัจธรรม บรรลุนิพพานซึ่งเป็นภาวะหมดกิเลสอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ท่านได้ใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นกรอบในการสอนปฏิบัติธรรมตามเนื้อหาในมหาสติปัฏฐานสูตร ในพระไตรปิฎกและแนวพระวิปัสสนาจารย์จากประเทศสหภาพเมียนมาร์^{๑๗}

ธนาคม บรรเทากุล ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาวิธีการสอนกรรมฐานของพระอาจารย์ ดร.ภัททันตะอาสาสมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ ทราบแนวการสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์ฯ ได้สอนตรงตามพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ สอนสติปัฏฐาน ๔ อย่างถูกต้องเป็นระบบทำให้ทราบปัญหาและอุปสรรคพร้อมทั้งการแก้ไขปัญหาและอุปสรรคของโยคีผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้อย่างถูกต้อง ถูกวิธีเรียก และทราบว่าแนวทางการสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์ฯ มีอิทธิพลต่อวงการศึกษานี้

^{๑๖} พระมหาศรีญาณ ปณณารโ (นุชมิตร), “การศึกษาหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา)”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศึกษาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

^{๑๗} พรรณราย รัตนไพฑูรย์, “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ)”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศึกษาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๕.

ของคณะสงฆ์และคฤหัสถ์ ตลอดประชาชนทั่วไป โดยมีสำนักวิปัสสนากรรมฐานที่เกิดขึ้นมารองรับ และเป็นที่ยอมรับตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน^{๑๘}

พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง รูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติกรรมฐานของผู้นำชาวพุทธในประเทศไทยอังกฤษ ผลวิจัยพบว่า สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการ การสอนกรรมฐานของผู้นำชาวพุทธในอังกฤษทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านสถานที่ ด้านวิทยากร และด้านบริหารจัดการที่ไม่เพียงพอแก่ความต้องการ และการบริหารจัดการยังขาดสภาพคล่องตัว เนื่องจากไม่มีทุนสนับสนุนจากองค์กรต่าง ๆ ขาดเครื่องมืออุปกรณ์ในการทำงาน ขาดแคลนพระธรรมทูตที่มีความรู้ ความสามารถในด้านการสอนวิปัสสนากรรมฐานและด้านภาษา อีกทั้งมีกฎหมายควบคุมการเข้าประเทศอังกฤษที่มีผลกระทบต่อการทำงาน ขาดแคลนรูปแบบที่ควรพัฒนา คือ ด้านสถานที่ ควรมีการจัดให้มีความเป็นสัปปายะ สำหรับจัดกิจกรรมการสอนกรรมฐานให้เพียงพอ และให้มีความอบอุ่นเพียงพอ ด้านวิทยากร ควรมีความรู้ดี ควรประพฤติดี และมีความสามารถนำหลักพระธรรม มาประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม ด้านการบริหารจัดการ ได้มีการวางแผนงานระยะสั้นและระยะยาว ควรมีรูปแบบ การบริหารที่ชัดเจน รวมทั้งควรมีคู่มือการสอนกรรมฐานและอุปกรณ์ในการเผยแผ่^{๑๙}

พระมหากังวาล ธีรธมฺโม (ศรชัย) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด สรุพบว่า สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเป็นไปเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของการศึกษาปฏิบัติธรรมเจริญภาวนา และให้การบริการใน ทุกด้าน ดังนั้นสถานที่ของสำนักต้องมีสภาพที่สะอาด ร่มรื่น สวยงาม การบริหารการจัดการต้องมีกลยุทธ์ในพัฒนาที่หลากหลาย เพราะเป็นงานที่ต้องอาศัยเทคนิคและวิธีการที่ชาญฉลาดในหลักการบริหาร และความรู้ของผู้ที่เป็นเจ้าสำนัก ทั้งบุคลากรที่เกี่ยวข้อง ต้องได้รับการพัฒนาให้ผู้มีคุณวุฒิทั้งด้านปริยัติ และมีประสบการณ์ในด้านการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานตามสมควรแก่ภูมิธรรมความสามารถของแต่ละท่าน สามารถที่แนะนำผู้อื่นได้ มีศิลาจารวัตรเป็นที่เลื่อมใสของผู้เข้ามาศึกษาปฏิบัติธรรมทุกเพศทุกวัย และทุกวุฒิภาวะของผู้เข้ารับการอบรม พร้อมทั้งพัฒนาวัดให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่เพียงพอพร้อมด้วยความเป็นสัปปายะ เหมาะแก่การศึกษาอบรมปฏิบัติธรรม สอดคล้องกับองค์ประกอบของการฝึกอบรมปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐาน ๕ ประการ กล่าวคือ มีสถานที่ของสำนักเหมาะสมแก่การปฏิบัติ หลักสูตรการอบรมดี วิทยากรมีคุณวุฒิ มีความรู้และ มีประสบการณ์ การบริหารกิจกรรมของสำนักเป็นระบบ เจ้าอาวาสเอาใจใส่ ผู้เข้ารับการปฏิบัติธรรมมีความตั้งใจ ก็ย่อมได้ประโยชน์จากการศึกษาอบรมปฏิบัติธรรม เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวาง ให้ผู้ปฏิบัติตามคำสอนได้ทั้ง

^{๑๘} ธนาคม บรรเทากุล, “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธรรมจาริยะ อัครมหากรรมฐานจาริยะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๙ - ๑๑๐.

^{๑๙} พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์), “รูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติกรรมฐานของผู้นำชาวพุทธในประเทศไทยอังกฤษ”, ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๖.

รู้ทั้งเห็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คือพระสังฆธรรม อันเป็นธรรมที่มีอยู่ตลอดตามความเป็นจริง^{๒๐}

แม่ชีเนรัชมา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง พุทธวิธีบริหารเพื่อการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม ผลวิจัยพบว่า สภาพทั่วไปของสำนักปฏิบัติธรรมที่บริหารโดยคณะสงฆ์และโดยคฤหัสถ์มีดังนี้ ฝ่ายคณะสงฆ์มีการวางแผนงานระยะสั้นและระยะยาว เจ้าสำนักเป็นผู้บริหาร แต่ผู้เดียวในการจัดองค์การ การบริหารงานบุคคลด้วยหลักใช้คนให้เหมาะสมกับงาน การอำนวยการ ผู้นำเป็นผู้อำนวยการเพื่อกำหนดการทำงานตามสายงาน พุทธวิธีการกำกับดูแลและใช้หลักธรรมคือหลักไตรสิกขา และหลักเมตตา ส่วนฝ่ายคฤหัสถ์พบว่า การวางแผนมีคณะกรรมการมูลนิธิบริหารในองค์กรขนาดใหญ่และขนาดกลาง การจัดองค์การมีสำนักงานเลขานุการคณะกรรมการเป็นฝ่ายอำนวยการ และปฏิบัติกรต่าง ๆ การบริหารงานบุคคลใช้การแบ่งงานตามหน้าที่ ผู้นำของฝ่ายคฤหัสถ์มี การอำนวยการตามกระบวนการของการสั่งการ ตามลำดับชั้น การบริหารงานบุคคล การกำกับดูแลใช้หลักทางตะวันตกผสมผสานกับภูมิธรรมทางตะวันออก การพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมโดยคณะสงฆ์พบว่ามีการพัฒนาบุคลากร พัฒนาสถานที่ พัฒนาสื่อ และพัฒนาหลักสูตร ส่วนรูปแบบฝ่ายคฤหัสถ์พบว่าเป็นการพัฒนา ๖ ด้าน ได้แก่ พัฒนาโครงสร้างในการบริหารในการบริหาร พัฒนาบุคลากร พัฒนาสื่อ พัฒนาร่างกายและจิตใจ พัฒนาหลักสูตร และพัฒนาสถานที่ รูปแบบการปฏิบัติทางฝั่งคณะสงฆ์ใช้หลักสติปัญญา ๔ ส่วนการปฏิบัติโดยคฤหัสถ์เป็นศูนย์การเรียนรู้ทางธรรมครบวงจร โดยมีหลักสูตรเป็นตัวกำหนดให้สอดคล้องกับ ผู้ปฏิบัติ รูปแบบพุทธวิธีบริหารเพื่อการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม ฝ่ายคณะสงฆ์ใช้หลักในการบริหารสอดคล้องกับพุทธวิธีบริหารของพระพุทธเจ้า^{๒๑}

อุทัย สติมัน ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนารูปแบบการจัดการความรู้สำหรับสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย ผลวิจัยพบว่า วัด หรือ สำนักปฏิบัติธรรม เป็นสัญลักษณ์ของความสงบ รื่นรมย์เพราะเป็นที่พักของผู้มีบาปกรรมอันสงบระงับแล้ว เป็นที่อยู่ของผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ห่างไกลจาก ความชั่วทุกรูปแบบเป็นที่อาศัยของผู้ที่มีความบริสุทธิ์สะอาดทางกาย วาจา ใจ รูปแบบการจัดการความรู้ของสำนักปฏิบัติธรรม คือการดำเนินการในลักษณะแบบธรรมเนียมดั้งเดิม ยังไม่ได้นำรูปแบบการจัดการความรู้ที่เป็นกระบวนการอย่างชัดเจน ทำให้ประสิทธิภาพในการจัดการความรู้จึงยังไม่ปรากฏชัด ทั้งนี้เพราะไม่ได้มีการวิเคราะห์ถึงเป้าหมาย รวมถึงเหตุผลและความจำเป็นในการที่จะใช้ความรู้ มาเป็นเครื่องมือในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ แต่มีกระบวนการดำเนินงาน ในปัจจุบันจึงเป็นลักษณะแบบสังคมธรรมชาติ ส่วนองค์ประกอบของการจัดการความรู้ นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ

๑) ด้านคน ต้องมีโครงสร้างของการจัดการความรู้ที่เอื้อต่อความสำเร็จของการจัดการความรู้ ผู้บริหารสูงสุดในองค์กรจะต้องเห็นคุณค่าในการจัดการความรู้และดำเนินการผลักดัน การ

^{๒๐} พระมหาภังวาร ธีระมโน (ศรีชัย), “การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด”, **คชภูมินพนธ์พุทธศาสตร์คชภูมินพนธ์**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๗.

^{๒๑} แม่ชีเนรัชมา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์, “พุทธวิธีบริหารเพื่อการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม”, **คชภูมินพนธ์พุทธศาสตร์คชภูมินพนธ์**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๖.

จัดการความรู้ ที่สำคัญคนในองค์กรจะต้องมีความกระหายใคร่เรียนรู้มีวัฒนธรรมในการเรียนรู้ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน

๒) ด้านเทคโนโลยี สำนักปฏิบัติธรรมจะต้องมีระบบ IT หรือเทคโนโลยีสารสนเทศ และการสื่อสารที่หลากหลายและมีประสิทธิภาพ เพราะจะช่วยให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ อย่างสะดวกและรวดเร็ว เช่น สื่ออินเทอร์เน็ต เป็นต้น

๓) ด้านกระบวนการสำนักปฏิบัติธรรมจะต้องมีกระบวนการจัดการความรู้ ที่ชัดเจน เป็นระบบและมีประสิทธิผล ตัวอย่างของกระบวนการที่ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในวงราชการ เช่น กระบวนการจัดการความรู้ตามแนวทางของ ก.พ.ร.^{๒๒}

จากการศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า การบริหารจัดการเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งที่ถูกนำไปใช้ในการปรับปรุงพัฒนาองค์กรต่าง ๆ ให้เจริญรุดหน้า ดังจะเห็นเบื้องต้นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้นำไปใช้ในการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมฐาน จนเจริญมาถึงปัจจุบัน ซึ่งเอกสารแต่ละอย่างยังไม่ชี้ประเด็นที่ชัดเจน จึงเป็นประเด็นให้ผู้ศึกษาต้องการที่จะศึกษาถึงการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) โดยเริ่มศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย ตลอดถึงการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เพื่อจะทราบมาตรฐานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้อง สามารถนำไปเป็นแนวทางการบริหารจัดการแก่สำนักปฏิบัติธรรมในสมัยปัจจุบัน เพื่อธำรงพระพุทธศาสนาให้ยืนยงคงประโยชน์แก่พหุชนเป็นอันมากสืบไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

๑.๗.๑ รูปแบบการวิจัย

ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เกี่ยวกับการเผยแผ่วิปัสสนาธุระของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) โดยการศึกษาวิจัยดังกล่าวใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ดังนี้

๑) ศึกษาข้อมูลจากเอกสารหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ ในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีที่มาจากแหล่งข้อมูลหลัก (Primary Source) และข้อมูลรอง (Secondary Source) เช่น พระไตรปิฎก หนังสือ วารสาร เอกสาร สิ่งพิมพ์ และข้อมูลชนิดอื่น ซึ่งเป็นข้อมูลทุติยภูมิ

๒) ศึกษาวิเคราะห์ อธิบายการเผยแผ่ และอิทธิพลสำคัญที่มีต่อสังฆชาวพุทธ ที่เผยแผ่ไปยังวัด สถานปฏิบัติธรรม และสถานศึกษา

๓) สรุปและนำเสนอสาระสำคัญที่ได้วิเคราะห์แล้ว เมื่อเก็บรวบรวมข้อมูลเสร็จแล้วได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงอรรถาธิบายและพรรณนาความ

^{๒๒} อุทัย สติมัน, “การพัฒนาแบบการจัดการองค์ความรู้สำหรับสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย”, *คชภูมินิพนธ์พุทธศาสตร์คชภูมินิติต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๕.

๑.๗.๒ การเก็บรวบรวมข้อมูลในเชิงคุณภาพมีขั้นตอนดังนี้

- ๑) ข้อมูลแบบปฐมภูมิ (Primary Data) โดยการรวบรวมจากหนังสืออ้างอิงทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ จากพระไตรปิฎก (ภาษาไทย) ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พ.ศ. ๒๕๓๙
- ๒) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) โดยการรวบรวมจากหนังสือ วารสารบทความงานวิจัยที่เกี่ยวกับการแผ่วิปัสสนาธุระ

๑.๗.๓ การวิเคราะห์ข้อมูล

วิธีดำเนินการกับข้อมูล เป็นการวิเคราะห์ข้อมูล โดยจัดระบบข้อมูล การแสดงความสัมพันธ์ความเชื่อมโยงของข้อมูล การตีความและหาข้อสรุป เป็นการอธิบายปรากฏการณ์ที่ศึกษาอย่างลึกซึ้งในมุมมองที่สามารถตรวจสอบได้ และมีความน่าเชื่อถือ สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ใช้ ๒ วิธีการคือ

๑. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสาร ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าข้อมูลจากฐานข้อมูล สำนักหอสมุดแห่งชาติ สำนักหอสมุดกลาง และโดยเฉพาะสำนักงานกลาง กองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร รวมทั้งค้นคว้าข้อมูลจากเครือข่ายอินเทอร์เน็ต เพื่อให้ได้ข้อมูลเอกสาร ผลงานวิจัย และเอกสารต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยเห็นว่ามีความเกี่ยวข้องกับการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยเขียนแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)
๒. การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เป็นการวิเคราะห์ตีความข้อมูลที่ได้มาจากการศึกษาของผู้วิจัยแล้วนำมาเรียบเรียงเป็นถ้อยคำพรรณนาเชิงอธิบาย

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบถึงการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

บทที่ ๒

ศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร

ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร เป็นการศึกษาตาม คัมภีร์หลักในทางพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก และ คัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ ๓ ประเด็นด้วยกัน คือ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน วิธีปฏิบัติกรรมฐาน ตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางอัมมฤทธิจักรวาลนิเทศ

๒.๑ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน

ก่อนที่จะกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน ผู้วิจัยขอแยก ประเด็นการศึกษาออกเป็น ๓ ประเด็นด้วยกัน คือ ๑) หลักการของสมถกรรมฐาน ๒) หลักการของ วิปัสสนากรรมฐาน ๓) ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน

๒.๑.๑ หลักการของสมถกรรมฐาน

๑) ความหมายของสมถกรรมฐาน

สมถกรรมฐาน หมายถึง อุบายวิธีฝึกจิตให้สงบ ได้แก่สมาธิ หรือความสงบทางจิตใจ ดังจะ เห็นจากอภิธรรม ได้ให้ความหมาย สมถะ ไว้ว่า^๑

สมถะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่าย ไป ความสงบแห่งจิต สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ ความตั้งจิตไว้ชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า “สมถะ” มีในสมัยนั้น

สมถกรรมฐาน หรือ สมถภาวนา (tranquility development) หมายถึง การฝึกอบรม จิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิ สมถะ แปลว่าความสงบ ในความหมายโดยทั่วไป สมถกรรม ฐาน จึงหมายถึงวิธีทำจิตให้สงบ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิเวรอุป- กิเลส หรือฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ^๒ หรือหมายถึงปฏิบัติการใดมีอำนาจทำให้กิเลสทั้งหลาย เช่น กาม ฉันทะ เป็นต้น สงบ ราบคาบลงไปได้ ปฏิบัติการนั้นชื่อว่าสมถกรรมฐาน หรือข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการ

^๑ อภิ.สง.อ. ๓๔/๕๔/๓๖.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๙๙.

ฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นได้ฌานระดับต่าง ๆ ^๓ หรือการทำใจให้สงบโดยเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์^๔

ดังนั้น สมถะ จึงหมายถึง วิธีการฝึกจิตให้เกิดความสงบจากนิรวณ หรือที่เรียกว่าการทำจิตให้เป็นสมาธินั่นเอง เป็นวิธีที่ฝึกจิตให้ตั้งมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่เรียกว่า อารมณ์ จนจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ที่เรียกว่า เอกัคคตา ความตั้งมั่นหรือแนวแน่ของจิตนี้เรียกว่า สมาธิ เมื่ออารมณ์แนวแน่มากขึ้นสมาธิก็จะสูงขึ้น จะเกิดภาวะที่เรียกว่า ฌาน ซึ่งหมายถึง สภาวะที่จิตจับอยู่ในอารมณ์และเฝ้าสังเกตอารมณ์อย่างแนบสนิท

๒. วิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน

การเจริญสมถกรรมฐานมุ่งให้เกิดสมาธิ ต้องการให้จิตใจสงบ แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งโดยไม่หวั่นไหว เมื่อจิตสงบแล้ว มีจิตเป็นสมาธิไม่ฟุ้งซ่าน ใจไม่วอกแวก ไม่ดิ้นรน ไม่กระวนกระวาย ตัวสมถะ คือ สมาธิ การทำสมาธิแบบสมถะ คือการต้องการให้สมาธิเกิด วิธีที่จะทำให้สมาธิเกิดขึ้น ตามนัยแห่งทางกรรมฐานมีอยู่ ๔๐ วิธี คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุมัจฉิกขัตถญาณ ๑ ถ้าเพ่งสิ่งเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นอารมณ์ จิตย่อมสามารถเป็นสมาธิได้ โดยมีขั้นตอนปฏิบัติ เรียกว่า บุพเพกิจของการปฏิบัติกรรมฐาน ในพระสูตรตันปิฎก ได้อธิบายเกี่ยวกับการเจริญสมาธิไปตามลำดับ จนถึงพระนิพพาน ในพระสูตร ๑๓ สูตรแรก ในทีฆนิกาย ได้พรรณนาการฝึกจิต ของพระสาวกทั้งหลายโดยกล่าวถึงหลัก ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ศีล เป็นการฝึกเบื้องต้น ประการที่ ๒ สมาธิและประการสุดท้ายคือ ปัญญา ซึ่งเป็นหนทางที่จะบรรลุนิพพาน อันเป็นเป้าหมายที่พึงปรารถนา ในเรียกว่า บุพเพกิจของการปฏิบัติกรรมฐาน มีดังนี้

- ๑) ตั้งตนอยู่ในศีล
- ๒) ตัดปรีโธ
- ๓) แสวงหากัลยาณมิตร
- ๔) หาสัพบายะ

การเจริญสมถกรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ

๑) ปรีตตสมถะ เป็นการเจริญสมถกรรมฐานของบุคคลที่ยังไม่เข้าอปปนาภาวนา ที่ชื่อว่า เพราะในขณะนั้นมีแต่มหากุศล หรือมหากิริยาชวนเท่านั้นที่เกิดขึ้นองค์ฌานที่ประกอบอยู่นั้นยังมีกำลังอ่อนอยู่

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๐๕.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๒๖.

๒) มหัคคตสมณะ เป็นการเป็นการเจริญสมณกรรมฐานของบุคคลที่ข้ามหัคคตสมณะ ที่ชื่อว่า เพราะในขณะนั้นมีมหัคคตกุศล หรือมหากิริยาขณะเท่านั้นที่เกิดขึ้น องค์ฌานที่ประกอบอยู่นั้น ยังมีกำลังมาก สามารถเข้าไปเพ่งในสมถอารมณ์อย่างแน่วแน่

หลักของการเจริญสมณกรรมฐาน คือ การกำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แน่วแน่ จนจิตตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว ที่เรียกว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้วจะเกิดภาวนาจิตที่เรียกว่า ฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่างๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ รูปฌานมี ๔ ชั้น ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ รูปฌานมี ๔ ชั้น ภาวะจิตที่ปราศจากนิรวณ ทานอนุโลมว่าเป็น ความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาในขณะที่อยู่ในฌานนั้น แต่เมื่อออกจากฌานก็ยังมีกิเลสอย่างเดิมอยู่

ก. อารมณ์ของสมณกรรมฐาน

การที่จะเจริญสมณกรรมฐานเพื่อให้ได้ฌาน จะต้องรักษาจิตให้มีอารมณ์เดียวตลอดเวลา จิตที่มีอารมณ์เดียว ย่อมมีกำลังมหาศาลเหมือนน้ำที่ไหลสายเดียว มีกำลังมากกว่าน้ำหลายสาย สิ่งที่ทำให้จิตเข้าไปยึดเหนี่ยวเพื่อให้เกิดความสงบ ท่านเรียกว่า อารมณ์ของสมณะ คือ วิธีที่ทำให้ใจสงบ ผู้ที่ต้องการจะบำเพ็ญสมณกรรมฐาน จะต้องศึกษาให้เข้าใจอารมณ์ของกรรมฐานเสียก่อน จึงลงมือปฏิบัติได้ถูกต้องและได้ผลดี ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงอารมณ์ของสมณกรรมฐานไว้ว่า มี ๔๐ วิธี แบ่งเป็น ๗ หมวดคือ กสิณ ๔๐ อสุภ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปกรรมฐาน ๔ อาหारेปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ ด้วยการเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ท่านเรียกว่า ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมณะ จำแนกได้ ๗ หมวด แยกเป็นอารมณ์ได้ ๔๐ ประการ (อารมณ์กรรมฐาน มี ๔๐) คือ

๑) กสิณ ๑๐ เป็นการทำสมาธิด้วยวิธีการเพ่ง

คำว่า กสิณ แปลว่าทั้งหมด หรือ วัตถุสำหรับเพ่งเพื่อให้จิตเป็นสมาธิ^๕ และตามความหมายของคัมภีร์วิมุตติมรรคว่า ความแผ่ขยายไปทั่ว ดังที่กล่าวไว้ว่า “เมื่อบุคคลระลึกถึงพระพุทธรูป ปิติภายในย่อมแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย เมื่อบุคคลคิดขยายปฐวีกสิณ กสิณนั้นก็แผ่ขยายไปทั่วชมพูทวีป จิตที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ เป็นเหมือนร่างกายที่เอบอบไปด้วยความสุข”^๖

๑. ปฐวีกสิณ เอาดินเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า ปะฐฐะวี ปะฐฐะวี หรือ ดิน ดิน
๒. อาโปกสิณ เอาน้ำเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า อาโป อาโป หรือ น้ำ น้ำ
๓. เตโชกสิณ เอาไฟเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า เตโช เตโช หรือ ไฟ ไฟ
๔. วาโยกสิณ เอาลมเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วาโย วาโย หรือ ลม ลม
๕. นิลกสิณ เอาสีเขียวเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า นิลัง นิลัง หรือ สีเขียว สีเขียว
๖. ปิตกสิณ เอาสีเหลืองเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า ปิตัง ปิตัง หรือ สีเหลือง สีเหลือง

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๗๒.

^๖ D. Roland D. Weerasuria, *The path of freedom-Vimuttimaggā*, (Balcombe, Balcombe Place, Colombo 8, Sri Lanka, 1977), p 72.

๗. โลหิตกสิณ เอาสีแดงเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า โลหิตัง โลหิตัง หรือสีแดง สีแดง
 ๘. โอทาทกสิณ เอาสีขาวเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า โอทาทัง โอทาทัง หรือสีขาว สี
 ขาว
 ๙. อากาสกสิณ เอาอากาศเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า อากาโส อากาโส หรืออากาศ
 อากาศ
 ๑๐. อาโลกกสิณ เอาแสงสว่างเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า อาโลโก อาโลโก หรือ
 แสงสว่าง แสงสว่าง^๗

๒) อสุภะ ๑๐ คือ การเพ่งซากศพนั่นเอง จะเป็นซากศพคน หรือซากสัตว์ตายก็ได้ โดยมี ๑๐ สภาพศพ คือ

๑. เอาซากศพที่ขึ้นพองเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า อุทฺธมาตะกั
๒. เอาซากศพที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วินีละกั
๓. เอาซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วิปุพพะกั
๔. เอาซากศพที่ขาดเป็นท่อนเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วิจฉิททะกั
๕. เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดขาดเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วิกขยิตะกั
๖. เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจายกระจายเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า วิกขิตตะกั
๗. เอาซากศพที่ถูกฆ่าตายเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า หะตะวิกขิตตะกั
๘. เอาซากศพที่มีโลหิตไหลออกอยู่เป็นอารมณ์ ภาวนาว่า โลหิตะกั
๙. เอาซากศพที่มีหมู่นอนไหลออกอยู่เป็นอารมณ์ ภาวนาว่า ปุพฺพะกั
๑๐. เอาซากศพที่เป็นโครงกระดูกเป็นอารมณ์ ภาวนาว่า อัญญิกั^๘

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่าภิกษุควรเจริญธรรม ๔ ประการ ซึ่งมีการเจริญอสุภะเป็นเบื้องต้น เพราะว่าการเจริญอสุภะสามารถกำจัดราคะความกำหนัดยินดีได้ โดยการพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งปวงไม่ใช่สิ่งสวยงาม ธรรม ๔ ประการนั้น คือ

๑. พึงเจริญอสุภะเพื่อละราคะ
๒. พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท
๓. พึงเจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก
๔. พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสสมิมานะ คือ ความถือตัว^๙

ในคำสอนเรื่องอสุภกรรมฐานนี้ ถ้าเจริญโดยขาดสติอาจเป็นอันตรายแก่ตนเองได้ เพราะวา อานิสงส์ของอสุภกรรมฐานจะทำให้รู้สึกเบื่อหน่ายร่างกายและเบื่อหน่ายชีวิต จนไม่ยอมมีชีวิตอยู่ ดังที่ปรากฏในปาราชิกสิกขาบทที่ ๓ ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าสอนอสุภกรรมฐานและพรรณนาคุณของอสุภกรรมฐาน สรรเสริญการเจริญอสุภกรรมฐาน ทำให้ภิกษุทั้งหลายเจริญอสุภกรรมฐาน

^๗ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒.

^๘ พระธรรมธีรราชมหามุนี, **คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๖-๗.

^๙ ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕-๒๓๖.

อย่างยอดเยี่ยม ทำให้เกิดอารมณ์เปื้อนหน้าชีวิต จึงใช้บริหารของตนเป็นสินจ้างให้ภิกษุด้วยกันฆ่าตนเอง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่อง ได้ทรงประชุมสงฆ์แล้วตรัสว่า อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วทำให้มากจึงมีสภาพประณีต สดชื่นเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขและทำอกุศลธรรมชั่วร้ายให้หายไป ภิกษุพึงดำรงสติเฉพาะหน้ากำหนดอารมณ์กรรมฐาน มีสติรู้ลมหายใจเข้ามีสติ รู้ลมหายใจออก^{๑๐} การเจริญอสุภกรรมฐานจึงต้องมีสติกำหนดรู้

๓) อนุสสติ ๑๐ ได้แก่ อารมณ์ที่ตั้งงามที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ คือ การนึกถึงบุคคลและธรรมะ หรือความจริงที่จะก่อให้เกิดความเลื่อมใสซาบซึ้ง ในเหตุผลที่ทำให้เกิดความสงบสุขทางจิตใจขึ้น เป็นอุบายที่ทำได้ง่าย สะดวกสบาย และทำได้ทุกโอกาส ทุกสถานที่ มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ภาวนาว่า พุทธโธ ๆ
๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรม ภาวนาว่า ธัมโม ๆ
๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ ภาวนาว่า สังโฆ ๆ
๔. สีลानุสสติ ระลึกถึงศีลของตน ภาวนาว่า สีลัง เม ปริสุทัง ๆ
๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว ภาวนาว่า ทานัง เม ปริสุทัง ๆ
๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นเทวดา ภาวนาว่า มัยหัง สัทธาทิกุณา สังวิขขันติ ๆ
๗. อุปสมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ ภาวนาว่า มะทะนิมมะทะโน ปิสาสวินะโย อาละยะสะมุคชาโต วัฏฏุปัจเฉโท ตัณห์กขะโย วิราโค นิโรโธ นิพพานัง
๘. มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายอันจะมาถึงตน ภาวนาว่า
 - ๘.๑. สัตตานัง มรณัง ชูวัง ความตายของสัตว์ทั้งหลายเป็นของยั่งยืน
 - ๘.๒. ชีวิตัง อัทธูวัง ชีวิตเป็นของไม่ยั่งยืน
 - ๘.๓. อวัสสัง มยา มริตัพพัง เราจะต้องตายแน่
 - ๘.๔. มรณปริโยสานัง เม ชีวิตัง ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด
 - ๘.๕. ชีวิตะเมวะ อนิยตัง ชีวิตเป็นของไม่เที่ยง
 - ๘.๖. มรณัง นียตัง ความตายเป็นของเที่ยง
๙. กายคตาสติ ตั้งสติไว้ในกาย คือให้พิจารณาอาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ เป็นต้น ภาวนาว่า โลมา นะชา ทันตา ตะโจ, ตะโจ ทันตา นะชา โลมา
๑๐. อานาปานัสสติ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก^{๑๑}

ในอังคุตตรนิกายฉกนิบาตกล่าวถึงอนุสสติฐานสูตรไว้ ๖ ประการ อันเป็นอุปการกรรมฐานสำหรับคฤหัสถ์ เหมาะกับคฤหัสถ์ เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลและให้ความสุขทั้งในภพนี้และภพหน้ามี ๖ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ การระลึกถึงพระธรรม

^{๑๐} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๒/๑๓๔-๑๓๗.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี, คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘.

๓. สังฆานุสสติ	การระลึกถึงพระสงฆ์
๔. สีลานุสสติ	การระลึกถึงศีล
๕. จาคานุสสติ	การระลึกถึงการบริจาค
๖. เทวตานุสสติ	การระลึกถึงเทวดา ^{๑๒}

๔) พรหมวิหาร ๔ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ ธรรมที่ทำให้เกิดความเมตตา ความกรุณา ความยินดีร่วม และอุเบกขา เป็นคุณธรรมของบุคคลจำพวกหนึ่งที่อยู่ในพรหมโลก จึงได้นำมาว่า “พรหมวิหาร” หมายถึง การอบรมจิตใจ โดยยึดถือเอาคุณธรรมของพรหมเป็นตัวอย่าง เรียกว่า “เจริญพรหมวิหารธรรม” และเมตตาธรรมเป็นส่วนสำคัญยิ่งในพรหมวิหาร ๔ เพราะเป็นเครื่องค้ำจุนโลกให้อยู่อย่างถาวรและสงบสุข ปราศจากการอิจฉาโรชชา เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ขณะทำกรรมฐานให้พิจารณา ดังนี้.

๑. เมตตา	ความรักใคร่ ประารถนาจะให้เป็นผู้สุขเป็นอารมณ์
๒. กรุณา	ความสงสาร ประารถนาจะช่วยให้พ้นทุกข์เป็นอารมณ์
๓. มุทิตา	ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีเป็นอารมณ์
๔. อุเบกขา	ความวางเฉยในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นอารมณ์ ^{๑๓}

๕) อรูป ๔ สิ่งที่ปราศจากรูป ได้แก่ นามธรรม ๔ ประการ

๑. อากาสาณัญจายตนะ	เพ่งความว่างเปล่าไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๒. วิญญานัญจายตนะ	เพ่งวิญญานไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๓. อากิญจัญญายตนะ	เพ่งความไม่มีอะไรเป็นที่สุดเป็นอารมณ์
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ	เพ่งความมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์ ^{๑๔}

๖) อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ การพิจารณาอาหารโดยความเป็นของปฏิกูลเป็นอารมณ์ อาหาเรปฏิกูลสัญญา คือการกำหนดพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร^{๑๕} หรือการเพ่งอาหารให้เห็นเป็นของปฏิกูลน่าเกลียด จัดเข้าในหมวดสัญญา เมื่อบุคคลทำให้มากแล้วย่อมได้ผลมาก มีอานิสงส์มาก สามารถหยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานมี ๕ อย่างคือ

๑. อนิจจสัญญา	กำหนดความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
๒. อนัตตสัญญา	กำหนดความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
๓. มรณสัญญา	กำหนดความตายว่าจะต้องมาถึงเป็นธรรมดา
๔. อาหาเรปฏิกูลสัญญา	กำหนดความเป็นปฏิกูลของอาหาร
๕. สัพพโลเก อนภริตติสัญญา	กำหนดความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง ^{๑๖}

^{๑๒} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙/๒๔๐.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐.

^{๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๕.

^{๑๖} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐.

๗) จตุธาตววัตฐาน ๑ การกำหนดพิจารณาธาตุ ๔ ที่ปรากฏในร่างกายของตน เป็นอารมณ์ การพิจารณาแยกส่วนต่าง ๆ ของร่างกายให้เห็นว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ตามลักษณะของธาตุเมื่อแยกธาตุออกจากกันจะไม่เห็นความเป็นมนุษย์ ความสวยงามไม่มี ความขี้เหร่ไม่มี เป็นเพียงอุปาทานทางจิตเท่านั้น^{๑๗}

ข. ผลของสมถกรรมฐาน

เมื่อฝึกปฏิบัติ โดยการใช้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งข้างต้น จากสมาธิในระดับต้นที่เป็นขณิกสมาธิ เมื่อได้หมั่นฝึกจิตบ่อย ๆ จิตก็จะตั้งมั่นมากขึ้น จนกระทั่งเป็นอุปปจารสมาธิแล้ว ถ้าหากไม่เลิกล้มกลางคัน หมั่นประคองรักษาสมาธิที่ได้นั้นไว้ ในที่สุดจิตก็ย่อมถึงความสงบตั้งมั่น ปักดิ่งในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง แนบแน่นเต็มที่ จนเป็นอัปนาสมาธิ สมาธิในระดับนี้ถือเป็นผลที่พึงหวังของการเจริญสมถกรรมฐาน และเมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้นย่อมทำให้จิตสงบจากกิเลส กิเลสในที่นี้ หมายถึง ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสระดับกลาง ที่เรียกว่า นิวรณ์ ๕ ดังได้กล่าวไปแล้วในวิชาสมาธิ ๓ ว่า ประกอบด้วย ๑) กามฉันทะ ๒) พยาบาท ๓) ถีนมิทธะ ๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ๕) วิจิกิจฉา

การที่กิเลสเหล่านั้นสงบลงไปได้ ไม่แสดงผลออกมา ก็เพราะสมาธิที่เกิดขึ้นนั้นย่อมมีองค์ธรรม ปรากฏเกิดขึ้นเป็นลำดับ และองค์ธรรมนี้เองที่ไปข่มกิเลสดังกล่าวไว้ ปัจจัยจำแนกให้ละเอียดตามฉานังคะในอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๗^{๑๘} คือ

๑) **วิตก** คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ จดจ่ออยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อวิตก เกิดขึ้นแล้ว ย่อมข่มถีนมิทธนิวรณ์ คือ ความที่จิตหดหู่ ท้อถอยจากอารมณ์ที่เพ่ง วิตกนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติ ไม่เกิดอาการง่วงหลับ เคลิบเคลิ้มในขณะที่ทำสมาธิ

๒) **วิจารณ์** คือ การประคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง และในขณะเดียวกันก็ขจัดวิจิกิจฉานิวรณ์ คือ ความที่จิตเกิดลังเลสงสัย วิจารณ์นี้ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เกิดความสงสัยในสภาวะธรรมที่ปรากฏ ว่าใช่นิमितหรือไม่ใช่นิमित แต่จะรู้ได้ด้วยตนเอง ว่าสิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นสภาวะธรรมภายในจริง ๆ

วิตกและวิจารณ์มีส่วนสนับสนุนกันในการยกจิตให้เข้าสู่สภาวะแห่งอัปนาสมาธิ โดยเมื่อวิตก ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานแล้ว วิจารณ์ก็ประคองจิตนั้นไว้ไม่ให้ตกไป แต่ถ้าวิตกไม่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ กรรมฐาน วิจารณ์ก็ทำหน้าที่ไม่ได้ หรือเมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานแล้ว ถ้าวิจารณ์ไม่ประคองจิตไว้ จิตนั้นก็จักตกไปสู่ภวังค์ตามเดิม ถ้าหากเปรียบเทียบลักษณะของวิตกและวิจารณ์อาจเปรียบเทียบได้ดังนี้

(๑) วิตกเปรียบเหมือนเสียงระฆังที่ดังขึ้นครั้งแรก ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนเสียงครวญดังหึ่ง ๆ ของระฆังหลังจากการตีแล้ว

(๒) วิตกเปรียบเหมือนการกระพือปีกของนกที่บินขึ้นไปในอากาศครั้งแรก ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนอาการที่นกนั้นกางปีกร่อนไปในอากาศ โดยไม่ต้องกระพือปีก

^{๑๗} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, (พระนคร : รัชดาธรรมการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓๓-๔.

^{๑๘} พระสังฆมัตถกัณฑ์มัจจิมะ, ปรมัตถโคตติกะปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๓.

(๓) วิตกเปรียบเหมือนการโผลงไปยังดอกบัวของฝั่ง ส่วนวิจารณ์เปรียบเหมือนการบินร่อนอยู่ ในส่วนเบื้องบนดอกบัวหลวงของแฉกฝั่ง ซึ่งโผลงบ่ายหน้าสู่ดอกบัวหลวงขณะนั้น

(๔) วิจารณ์มีลักษณะที่นุ่มและเรียบกว่าวิตก เพราะมีหน้าที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์มิให้ตกไป

๓) ปิติ คือ ความปลาบปลื้มใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ที่วิตก ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ และประคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์นั้นได้ ปิติ เป็นผลที่เกิดขึ้นจากความสงบของจิต ปิติอาจเกิดขึ้นได้แก่คนที่ทำสมาธิ แม้เมื่อจิต เริ่มสงบ ยังไม่ได้สมาธิ ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทของปิติเป็น ๕ ประเภท

(๑) ขุททกาศปิติ คือ ปิติเล็กน้อย ได้แก่ ความยินดีที่เกิดขึ้นเพียงเล็กน้อย บางครั้งก็เกิดจนลุกชูทั่วร่างกาย บางทีก็เกิดผดผื่นชูชันขึ้น บางครั้งน้ำตาไหล แต่เกิดนิดหน่อยแล้วก็ดับไป

(๒) ขณิกาปิติ คือ ปิติชั่วขณะ ได้แก่ ความยินดีที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลบขึ้นตามร่างกายเหมือนฟ้าแลบ แต่เพียงพริ้วเดียวก็ดับไป บางครั้งเกิดคันตามใบหน้าเหมือนมีมดหรือมีไรมาไต่ บางทีเนื้อตัวระตุก เป็นต้น

(๓) โอกกันตिकाปิติ คือ ปิติเป็นพัก ๆ ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้อิ่มเอิบใจเป็นพัก ๆ รู้สึกชุ่มฉ่ำ ในกายเหมือนคลื่นซัดเข้าหาฝั่ง บางทีเหมือนกับคนที่นั่งเรือไปในมหาสมุทรถูกคลื่นทำให้รู้สึกโคลงเคลง เหมือนจะล้ม เป็นต้น

(๔) อุพเพงคาศปิติ คือ ปิติโลดลอย ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้รู้สึกโลดลอย แสดงอาการบางอย่างโดยไม่ได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทานออกมา เป็นต้น หรือบางท่านมีตัวลอยขึ้นเหนือพื้น ซึ่งปรากฏว่ามีอยู่ในหมู่่นักปฏิบัติทั้งในไทยและต่างประเทศ

(๕) ปรณาศปิติ คือ ปิติซาบซ่าน ได้แก่ ความยินดีที่ทำให้รู้สึกซาบซ่านไปทั่วร่างกาย ปิติตัวสุดท้ายเป็นปิติที่ท่านหมายถึงในองค์ฌาน

ปิติทั้ง ๕ ประการนี้ มักเกิดขึ้นแก่ผู้เจริญสมาธิ โดยปิติที่เกิดขึ้นในองค์ฌานเป็นปรณาศปิติ ส่วนปิติ อีก ๔ ชนิดที่เหลี่ยวย่อมเกิดขึ้นได้แก่ผู้เจริญสมาธิทั่วไป แม้ว่าจะไม่ได้ฌานก็ตาม ปิติขจัดพยาบาทนิวรณ์ คือ ความที่จิตคิดมุ่งมาดปรารถนาร้ายต่อผู้อื่น ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่คิด ผูกพยาบาทคิดร้ายผู้อื่น แต่จะเกิดเป็นความรู้สึกรักและปรารถนาดีกับทุก ๆ คน

๔) สุข คือ ความสุขใจ เมื่อจิตยกขึ้นสู่อารมณ์ ประคองจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้นจนถึงขั้น เกิดปิติแล้ว ย่อมมีความสุข ปิตินั้นมีความยินดีอิ่มเอิบเกิดขึ้นด้วยอำนาจจิตที่ได้รับอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) ส่วนสุข ได้แก่ การเสวยรสอันเกิดจากปิติ หากอุปมา ปิติเปรียบเหมือนความปลื้มใจ ของคนที่เดินทางกันดาร ในเมื่อได้เห็นหรือได้ข่าวถึงชายป่าหรือแหล่งน้ำ ส่วนสุขเปรียบเหมือน ความสบายของคนเดินทางกันดารนั้น ในเมื่อได้เข้าไปสู่ร่มเงาของหมู่ไม้ในป่า และในเมื่อได้ดื่มน้ำตามความต้องการแล้ว ความสุขในฌานนี้ เป็นความสุขที่เลิศ ไม่มีความสุขใดในชั้นโลกียะจะเสมอเหมือนได้เลย คือ เป็นความสุขอย่างยิ่งที่เหนือกว่าความสุขทางโลกีย์ที่เกิดจากกิน กามเกียรติ ซึ่งเป็นความสุขที่ ยังมีทุกข์เจือปนอยู่มาก เป็นความสุขที่มีเหยื่อล่อ เป็นความสุขที่เหมือนกับอาหารเจือด้วยยาพิษ ถ้าใคร บริโภคโดยไม่ใคร่ครวญให้ดี หรือโดยไม่มีคุณธรรมกำกับแล้ว จะ

ก่อให้เกิดความเดือดร้อนขึ้น แต่ความสุขที่เกิดจากความสงบนี้ แม้ไม่ถึงขั้นฉานก็เป็นความสุขที่น่าพึงใจ ถ้าใครได้พบความสุขชนิดนี้แล้วจะติดใจ และอึดใจไปนาน และความสุขนี้ทำให้สุขภาพจิตดีขึ้น คุณธรรมพอกพูนขึ้น ดังนั้น ผู้ฉลาดพึงแสวงหา ความสุขที่เกิดจากความสงบนี้ให้มาก ในขณะที่เดียวกัน สุขก็จัดอุทัจจกุกุจจนินวรรณ์ คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจไปด้วย ทำให้ผู้ปฏิบัติ ไม่เกิดความฟุ้งซ่าน คิดไปในเรื่องราวต่าง ๆ แต่ใจจะแช่จมอยู่ในสุขที่เกิดขึ้น จนบางครั้งอยากจะแบ่งความสุขที่เกิดขึ้นนี้ให้กับทุกคน และจะเกิดคำสามัญที่ไม่ว่าจะเป็นเชื้อชาติ ศาสนา หรือเผ่าพันธุ์ใด ต่างก็พูด เหมือนกันว่า สุขจริงหนอ

๕) เอกัคคตา คือ ความที่จิตเป็นสมาธิ แน่วแน่ในอารมณ์เดียว ไม่คำนึงถึงอารมณ์อื่น มีรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสใดๆ ทั้งสิ้น ถ้าจิตยังฟุ้งซ่านหรือมีอารมณ์เป็นสอง หรือยังไม่แนบแน่นในอารมณ์เดียว จิตก็ยังไม่รวมตัวเข้าเป็นหนึ่ง จึงยังไม่จัดว่าเป็นองค์ฉาน อาการของจิตเมื่อจะรวมเป็นเอกัคคตา จิตจะมีอาการตกงวบลง เหมือนตกจากที่สูง หรือตกลงไปในเหว บางครั้งเหมือนการลงลิฟต์ แล้วจิตก็จะรวมตัวเป็นหนึ่ง ซึ่งบางคนเมื่อเกิดอาการเช่นนี้ขึ้นก็ตกใจ เพราะไม่รู้ว่าอะไรกำลังเกิดขึ้นกับตน เนื่องจากไม่เคยประสบมาก่อน จิตก็เลยถอยขึ้นมา ไม่อาจรวมตัว เป็นหนึ่งได้ บางคนถึงกับไม่ยอมนั่งต่อไป เพราะกลัวจะเป็นอันตราย ซึ่งถ้าเกิดอาการเช่นนี้ขึ้น ให้วางใจ ให้เป็นกลาง อย่าตกใจ อย่าตีใจ คอยประคองจิตเอาไว้ เหมือนคนประคองน้ำเต็มขันเดินไปไม่ให้หก เมื่อนั้นจิตก็จะรวมเอง โดยอัตโนมัติ และองค์ฉานอีก ๔ องค์ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ และสุข ก็เกิดขึ้น อย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้นเอกัคคตาจึงมีความสำคัญมากในการทำสมาธิ เพราะเมื่อได้เอกัคคตาจิตแล้ว ความผ่องใส ความสุข ความเข้มแข็ง ความมีพลัง ความสามารถ และการที่จิตใช้งานได้เต็มที่ก็จะตามมา เอกัคคตา ย่อมขจัดกามฉันทะออกไป ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ใสใจ สนใจกับอารมณ์อื่นๆ แต่จะแน่วแน่นอยู่กับอารมณ์เดียว

(๒) ฉาน

องค์ธรรมที่เกิดขึ้นนี้เองที่เป็นเครื่องแสดงภาวะจิตที่เป็นอัปนาสมาธิ ภาวะจิตที่เป็น อัปนาสมาธินี้ อาจเรียกได้ว่า ฉาน คือ ภาวะที่จิตสงบประณีต เป็นสมาธิแน่วแน่นเหนือกว่าสมาธิธรรมดา ซึ่งฉานมีหลายระดับ คือ

๑) ฉานในชั้น รูปฉาน มี ๔ ระดับ ได้แก่ ๑) ปฐมฉาน ๒) ทุตติยฉาน ๓) ตติยฉาน ๔) จตุตถฉาน

๒) ฉานในชั้น อรูปฉาน มี ๔ ระดับ ได้แก่ ๑) อากาสนัญญาตนะ ๒) วิญญาณัญญาตนะ ๓) อาภิญญาตนะ ๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ^{๑๙}

ในรูปฉาน ฉานที่เกิดขึ้นนั้นจะมีองค์ฉานที่เกิดขึ้นตามลำดับดังนี้

๑. ปฐมฉาน ประกอบด้วยองค์ฉาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา
๒. ทุตติยฉาน จิตประกอบด้วยองค์ฉาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฉาน ประกอบด้วยองค์ฉาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฉาน ประกอบด้วยองค์ฉาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๒๐}

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน อง.นวก. (ไทย) ๑๓/๔๒/๕๓๓-๕๓๖.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔.

อัปนาสมาธิที่สูงขึ้นจะมีองค์ธรรมที่ประกอบรวมกันอยู่น้อยกว่าองค์ฌานต้นๆ เนื่องจาก องค์ฌานในขั้นต้น ๆ ยังมีภาวะที่ยังหยابอยู่ องค์ฌานที่สูงขึ้นจึงละองค์ที่ยังหยابไป เข้าสู่ภาวะที่สงบนิ่ง มากขึ้น ดังนั้น ยิ่งฌานสูงมากขึ้น ประณีตมากขึ้น องค์ธรรมที่ประกอบรวมประจำก็ น้อยลงไปตามลำดับภาวะของจิตในฌานจะเป็นภาวะที่สุขสงบ ผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ปราศจากนิเวรณกิเลส ความหลุดพ้นจากนิเวรณนั้น เป็นความหลุดพ้นที่เรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ เป็น ความหลุดพ้นด้วยอำนาจของสมาธิที่ข่มไว้ คือ จะหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌาน แต่ถ้า ออกจากฌานแล้ว กิเลสก็จะกลับมีได้อย่างเดิม

(๓) อภิญญา

๑. อิทธิวิธี หมายถึงความสามารถที่จะแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรต่าง ๆ มากมาย ดังตัวอย่างในอาหุเนยยสูตรที่ ๒^{๒๑} ที่พระองค์ทรงแสดง อภิญญา ๖ ไว้ว่า เป็นความสามารถจะแสดงฤทธิ์ออกมาในลักษณะที่ต่าง ๆ กันได้แก่

- ๑.๑ สามารถแยกร่างจากคนเดียวเป็นหลายคนได้
- ๑.๒ สามารถรวมคนหลายคน (ที่ได้แยกร่างจากคนเดียว) ให้เป็นคนเดียวได้
- ๑.๓ สามารถแสดงตัวให้ปรากฏได้
- ๑.๔ สามารถล่องหนหายตัวได้
- ๑.๕ สามารถทะลุทะลวงกำแพง ภูเขาได้โดยไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างได้
- ๑.๖ สามารถดำลงและโผล่ขึ้นในแผ่นดิน เหมือนดำลงและโผล่ขึ้นในน้ำได้
- ๑.๗ สามารถเดินบนน้ำ เหมือนเดินบนดินได้
- ๑.๘ สามารถเหาะเหินเดินอากาศ เหมือนนกได้
- ๑.๙ สามารถลูบลำพระจันทร์ พระอาทิตย์ได้
- ๑.๑๐ สามารถทำตัวให้เบาท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ แม้กระทั่งพรหมโลกได้

๒. ทิพพิโสต หมายถึง หูทิพย์ คือ ความสามารถในการฟังที่พิเศษยิ่งกว่า ความสามารถในการฟังปกติอันเกิดด้วยอำนาจของฌานสมาบัติ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แห่งขุททกนิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก ท่านเรียกอภิญญาข้อนี้ว่า โสทธาตุวิสุทธิญาณ เพราะเป็นความสามารถพิเศษในการฟังอันเกิดจากความบริสุทธิ์ของโสทธาตุในพระคัมภีร์ต่าง ๆ ท่านได้อธิบายว่า บุคคลผู้ทรง ทิพพิโสตนั้น สามารถที่จะฟังได้ทั้งเสียงดังหรือค่อย ไม่ว่าจะอยู่ไกลหรือใกล้ตัวด้วยโสทธาตุอันเป็น ทิพย์

๓. เจโตปริยญาณ หมายถึง ความสามารถในการรู้วาระจิตของบุคคลอื่นด้วยใจตน กล่าวคือ สามารถที่จะรู้ว่า จิตของบุคคลมีความคิดหรือความรู้สึกอย่างไร ซึ่งพระองค์ได้ทรงแสดงไว้ในอาหุเนยยสูตรที่ ๒ ว่า บุคคลผู้ทรงเจโตปริยญาณนั้นสามารถจะรู้จิตของคนหรือสัตว์อื่นว่า

- ๓.๑ ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยราคะ
- ๓.๒ ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากราคะ
- ๓.๓ ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยโทสะ

^{๒๑} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๒-๓๑๔

- ๓.๔ ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากโทสะ
 ๓.๕ ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยโมหะ
 ๓.๖ ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากโมหะ
 ๓.๗ ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยความหดหู่
 ๓.๘ ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากความหดหู่
 ๓.๙ ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน
 ๓.๑๐ ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากความฟุ้งซ่าน
 ๓.๑๑ ขณะนั้นมีใจที่เป็นมหัคคตะ
 ๓.๑๒ ขณะนั้นมีใจที่ไม่เป็นมหัคคตะ
 ๓.๑๓ ขณะนั้นมีใจที่มีใจอื่นยิ่งกว่า
 ๓.๑๔ ขณะนั้นมีใจที่ไม่มีใจอื่นยิ่งกว่า
 ๓.๑๕ ขณะนั้นมีใจที่เป็นสมาธิ
 ๓.๑๖ ขณะนั้นมีใจที่ไม่เป็นสมาธิ
 ๓.๑๗ ขณะนั้นมีใจที่หลุดพ้นแล้ว
 ๓.๑๘ ขณะนั้นมีใจที่ยังไม่หลุดพ้น

เมื่อศึกษารายละเอียดของเจโตปริยญาณเฉพาะจากพระสูตรนี้เท่านั้น อาจจะทำให้เกิดความเข้าใจว่า บุคคลผู้ทรงเจโตปริยญาณจะสามารถรู้ว่า ผู้อื่นมีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เป็นต้นเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงแล้ว คำว่า เจโตปริยญาณนั้นหมายถึง ความรู้วาระจิตของผู้อื่นทุกอย่าง กล่าวคือ รู้ว่าในขณะนั้น ผู้อื่นมีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร ต้องการอะไร บุคคลผู้ทรงเจโตปริยญาณย่อมจะรู้จิตใจได้โดยตลอด เหมือนกับที่เขารู้จักจิตใจของตนเอง ซึ่งเราอาจจะเข้าใจได้จากการศึกษาพระพุทธรูปในแก้วกฐินสูตร^{๒๒} ซึ่งพระพุทธรูปองค์ได้ทรงแสดงเรื่องปาฏิหาริย์ ๓ ประการ ได้แก่ อธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ อนุสาสนีปาฏิหาริย์ และในเรื่องปาฏิหาริย์ ๓ ประการนั้น พระองค์ได้ตรัสเรื่องอาเทศนาปาฏิหาริย์ว่า “แก้วกฐิน ก็อาเทศนาปาฏิหาริย์เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ หายจิต หายเจตสิก หายความวิตกวิจารณ์ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นได้ว่า จิตของท่านเป็นอย่างนี้ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้”^{๒๓} อีกประการหนึ่ง เจโตปริยญาณนั้นไม่ได้มีความหมายว่า ความรู้วาระจิตของผู้อื่นเท่านั้น แต่มีความหมายที่ครอบคลุมไปถึงความรู้ว่า เมื่อผู้นั้นได้ปฏิบัติตามที่ตนคิดอย่างนั้น หลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในภพภูมิใด ๆ ด้วย ดังปรากฏในมหาสิหนาทสูตร ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระองค์ทรงรู้ทั้งทุกคติและสุคติของสัตว์ทั้งหลาย โดยอาศัยเจโตปริยญาณและทิพจักขุญาณ^{๒๔}

๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ หมายถึง ปัญญาในการกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัยด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว^{๒๕} โดยความสามารถที่จะ

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔๐/๒๗๕.

^{๒๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๕/๒๑๕.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๔๙-๑๕๐.

^{๒๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๕/๑๖๓.

ระลึกชาติที่ผ่านมาได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปุพเพนิวาสานุสติญาณในอาหุเนยยสูตรที่ ๒ ว่า บุคคลผู้ทรงอภิญญาข้อนี้สามารถจะระลึกชาติได้ชาติเดียวบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์วิวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง และสามารถจะทราบถึงสถานภาพของตนเองในด้านต่าง ๆ ต่อไปนี้ คือ

- ๔.๑ ตระกูล
- ๔.๒ ผิวพรรณวรรณะ
- ๔.๓ อาหาร
- ๔.๔ ความสุข ความทุกข์ในชีวิต
- ๔.๕ อายุขัย
- ๔.๖ ภพภูมิภายหลังชาตินั้น

แม้ว่าในพระสูตรนั้นจะกล่าวถึงสถานภาพด้านต่าง ๆ เพียง ๖ ประการ แต่ใน ความหมายที่แท้ของปุพเพนิวาสานุสติญาณนั้น มีความหมายครอบคลุมไปถึงทุกสิ่งทุกอย่างในอดีตด้วย กล่าวคือ เมื่อบุคคลผู้ได้อภิญญาข้อนี้ระลึกได้ถึงอดีตชาติใด ๆ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับชาตินั้นไม่ว่าจะเป็น เรื่องราวหรือเหตุการณ์ใดก็ตามที่เกิดขึ้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดท่านย่อมจะรู้ได้ทั้งสิ้น ซึ่งประเด็นนี้ใน คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ดังนี้

ปุพเพนิวาสานุสติญาณกถา คือเพื่อประโยชน์แก่ญาณในการนึกถึงชั้นที่เคยอาศัยมาใน กาลก่อน ที่ชื่อว่า ชั้นที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน ก็คือชั้นที่เคยอยู่ครอบครองในกาลก่อน ได้แก่ในชาติที่ล่วงไปแล้วนับไม่ถ้วน คำว่า อยู่ครอบ คือที่ตนได้เคยครอบครองมา ที่ตนได้เคย เสวยผลมา ได้แก่ที่เกิดดับในสันดานของตนหรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยชั้น คำว่า อยู่ ครอบครอง คือ อยู่ประจำโดยการอยู่อาศัยเป็นโคจร ได้แก่ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของตน หรือที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญานของผู้อื่น ในเวลาที่อนุสรณ์ถึงท่านผู้ตัดขาดวิญญานถึง นิพพานแล้วพระพุทธเจ้าทั้งหลายท่านนั้นจึงจะมีวิญญูธรรมเหล่านั้นได้^{๒๖}

ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค ท่านได้จำแนกปุพเพนิวาสานุสติญาณเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. การระลึกชาติได้หลายชาติ หมายถึง ปุพเพนิวาสานุสติญาณที่เกิดได้ด้วยวิธี ๔ อย่างตามลำดับ คือ ๑) ทำนิมิตให้เจริญ ๒) กำหนดนิมิตทางใจ ๓) ทำอินทรีย์ให้สงบ ๔) ทำ ความสามารถนั้นให้เจริญ ซึ่งการกระทำตามวิธีการดังกล่าวนี้ ย่อมทำให้เกิดความสามารถในการ ระลึกชาติในอดีตได้อย่างมาก ๗ ชาติ

๒. การระลึกชาติได้โดยกำเนิด หมายถึง การระลึกชาติได้ของพวกเทวดา นาค ครุฑ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ และความสามารถระลึกชาติประเภทนี้อย่างมากที่สุดก็เพียง ๑๔ ชาติ

^{๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจจ อสภมมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘๑.

๓. การระลึกชาติได้ด้วยการปฏิบัติ หมายถึง การทำให้เกิดบุพเพนิวาสานุสสติญาณโดยอาศัยพื้นฐานของอิทธิวิธีทั้ง ๔ การระลึกชาติอย่างนี้จะระลึกได้มากกว่า ๑๔ ชาติ^{๒๗}

การระลึกชาติทั้ง ๓ ประเภทนั้น การระลึกชาติได้ประเภทที่ ๓ นั้นเองเป็นสิ่งที่นับเนื่องอยู่ในอภิญญาทั้ง ๖ ส่วนการระลึกชาติประเภทที่ ๑ และ ๒ นั้น ท่านไม่จัดเป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณในอภิญญา ๖ เพราะเหตุว่า ความสามารถในการระลึกชาติ (หมายถึงการระลึกชาติได้ด้วยการปฏิบัติสมาธิ) ของบุคคลต่าง ๆ ย่อมจะมีระดับที่ไม่เท่าเทียมกัน ฉะนั้น พระพุทธโฆสจารย์ จึงได้แบ่งกลุ่มบุคคลออกเป็น ๖ พวก ตามความสามารถในการระลึกชาติที่ต่างกัน ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ท่านได้อธิบายไว้ในคัมภีร์นั้นว่า ท่านเหล่านั้นมีความสามารถที่แตกต่างกันเพราะความเป็นผู้มีปัญญาที่แตกต่างกัน ดังนี้

๑. เดียรถีย์ทั้งหลาย สามารถที่จะระลึกชาติได้ ๔๐ กัป และจะต้องระลึกชาติย้อนหลังไปตามลำดับชั้นในอดีต ไม่สามารถระลึกข้ามลำดับชั้นได้ เพราะหากไม่ระลึกย้อนไปตามลำดับชั้นจะไม่อาจระลึกชาติได้ และไม่สามารถระลึกถึงการจุติและการปฏิสนธิ (ระยะเวลาที่ตายและระยะเวลาที่เกิด) ของตนเองในแต่ละชาติได้

๒. สาวกธรรมดาสามารถที่จะระลึกชาติได้ ๑๐๐ กัปบ้าง ๑,๐๐๐ กัปบ้าง และจะสามารถระลึกชาติย้อนกลับไปได้ตามลำดับชั้นในอดีตชาติ ซึ่งระลึกถึงการจุติและปฏิสนธิได้ด้วย

๓. พระมหาสาวก ๘๐ รูปสามารถที่จะระลึกชาติได้ ๑๐๐,๐๐๐ กัป และสามารถระลึกได้ในลักษณะเดียวกับสาวกทั่วไป

๔. พระอัครสาวกทั้งสอง คือพระสาวกเบื้องซ้ายและขวาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายสามารถที่จะระลึกชาติได้ ๑ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป และสามารถจะระลึกย้อนไปได้โดยไม่ต้องย้อนไปตามลำดับชั้นในอดีตชาติ คืออาจระลึกข้ามลำดับชั้นไปได้ เพียงระลึกไปถึงการจุติและปฏิสนธิในแต่ละชาติเท่านั้นเมื่อท่านสามารถระลึกชาติของผู้อื่นได้ในลักษณะเดียวกัน ท่านก็สามารถระลึกถึงการจุติและปฏิสนธิของบุคคลนั้น ๆ ด้วย

๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายสามารถที่จะระลึกชาติได้ ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป และสามารถที่จะระลึกชาติได้ในลักษณะเดียวกับพระอัครสาวกทั้งสอง

๖. พระพุทธเจ้าทั้งหลายสามารถระลึกชาติได้อย่างไม่มีกำหนด กล่าวคือพระองค์ทรงสามารถระลึกพระชาติใดก็ได้ ตามแต่พระประสงค์โดยข้ามอดีตชาติเป็นอันมากได้โดยไม่ต้องระลึกถึงการจุติและปฏิสนธิในแต่ละชาติเลย

ความสามารถในการระลึกชาติที่ต่างกันยิ่งกว่าที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า บุคคลเหล่านั้นเว้นพระพุทธเจ้าแล้ว สามารถระลึกชาติของตนเองได้เท่านั้น ส่วนอดีตชาติของผู้อื่นหากระลึกได้ก็ระลึกได้ไม่ก็ชาติ และการระลึกชาติก็กระทำได้โดยการเข้าสมาธิแต่พระพุทธเจ้าทรงระลึกได้ทั้งของ

^{๒๗} พระอุปติสสเถระ, คัมภีร์วิมุตติมรรค, แปลโดย พระราชวรมณี (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

พระองค์เองและของผู้อื่น และทรงสามารถระลึกได้ทุกเวลาที่พระองค์ประสงค์ ไม่ว่าจะในเวลานั้นจะทรง
เข้าสมาธิหรือไม่ทรงเข้าสมาธิก็ตาม^{๒๘}

๕. จุตูปปาตญาณ หมายถึง ความสามารถที่จะเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพ
สัตว์ด้วยทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ความสามารถในการเห็นนี้เป็นสิ่งที่พิเศษและยิ่งไปกว่าวิสัยของตาเนื้อ
ปรกติ ในบางแห่งท่านจึงได้เรียกความสามารถนี้ว่า ทิพยจักขุ ดังที่ได้แสดงไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก
เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจแสงสว่าง
ชื่อว่าทิพพจักขุญาณ”^{๒๙} และการเห็นด้วยทิพจักขุนั้นเป็นการเห็นที่ชัดเจนเหมือนกับการเห็นด้วยตา
เนื้อ ดังที่ได้เขียนไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า

การเห็นทั้งจุดและอุปบัติ ตาคือญาณอันหมดจดนั้นพึงทราบว่าเป็นวิสัยของมนุษย์ธรรมดา
เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา
ย่อมเห็นด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยที่มนุษย์ธรรมดาจะเห็นได้ คำว่า เห็นสัตว์ คือ
แลดูสัตว์เห็นได้จุดตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา^{๓๐}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้กล่าวถึงจุตูปปาตญาณไว้โดยจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท
ได้แก่

๑. ทิพยจักขุที่เกิดด้วยกรรมดีคือเป็นผลของความดีที่กระทำไว้ คือเป็น
ทิพยจักขุของเทวดาและพรหมทั้งหลาย

๒. ทิพยจักขุที่เกิดด้วยกำลังของการเจริญความเพียร คือเกิดด้วยการเจริญ
อิทธิบาท ๔^{๓๑}

จุตูปปาตญาณประการที่สองนั่นเองเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนสาวกว่า เป็นผล
ของสมาธิภาวนา และเป็นสิ่งที่จัดอยู่ในอภิญา ๖ ประการ ถึงแม้ว่าคำว่า จุตูปปาตญาณ จะมี
ความหมายตามตัวอักษรว่า ความรู้จุดและอุปบัติ ก็ไม่ได้หมายถึงความรู้ช่วงเวลาที่เกิดจิตและปฏิสนธิจิต
เกิดและดับเพราะจุดจิตและปฏิสนธิจิตเกิดดับติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างขั้นด้วย (จุดจิตเป็นปัจจัยต่อ
ปฏิสนธิจิตโดยความเป็นอนันตปัจจัย) คือเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็วมากจนไม่อาจจะรู้เห็นได้
โดยง่าย การที่จะรู้การเกิดขึ้นติดต่อกันได้ต้องอาศัยวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น จุตูปปาตญาณจึงหมายถึง
ความรู้ในช่วงระยะเวลาที่ใกล้การจุดและปฏิสนธิ (การตายและการเกิด) พระพุทธองค์ได้ทรงอธิบาย
ในลักษณะของจุตูปปาตญาณใน อาหุเนยยสูตรที่ ๒ ไว้ว่า จุตูปปาตญาณคือความสามารถที่จะเห็น
ความเป็นไปของสัตว์ต่าง ๆ โดยลักษณะที่ต่างกันไป เช่น มีอุปนิสัยที่ติงามหรือชั่วร้าย มีผิวพรรณ
วรรณะดีหรือหยาบ ได้รับความสุขความเจริญหรือกำลังตกทุกข์ได้ยากอยู่ เป็นต้น โดยการเห็นนั้นเป็น

^{๒๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
หน้า ๖๘๑-๖๘๓.

^{๒๙} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๖/๑๖๔

^{๓๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
หน้า ๖๙๖.

^{๓๑} พระอุปติสสเถระ, คัมภีร์วิมุตติมรรค, แปลโดย พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า
๒๐๗.

การเห็นที่ลึกลงไปถึงกรรมทั้งดีและชั่วของสัตว์เหล่านั้น กล่าวคือ การเห็นด้วยทิพยจักขุอันจะรู้ถึงใน ๒ ลักษณะคือ^{๓๒}

๕.๑ เห็นผู้ที่ประกอบอกุศลกรรม คือ ทำความชั่วด้วยกาย วาจาและจิตใจ ตีเตียนพระอริยสงฆ์ มีความคิดเห็นที่ผิดครรถงครรถงธรรม (มิจฉาทิถุสฺส) และกระทำความชั่วด้วยความคิดเห็นที่ผิดนั้น ส่งผลให้หลังที่เขาตายแล้ว เขาต้องกำเนิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกายและสัตว์เดรัจฉาน

๕.๒ เห็นผู้ที่ประกอบกุศลกรรม คือ ทำความดีด้วยกาย วาจาและจิตใจ ไม่กล่าวตีเตียนพระอริยสงฆ์ มีความคิดเห็นที่ถูกต้องตามครรถงครรถงธรรม (สัมมาทิถุสฺส) และกระทำความดีด้วยความคิดเห็นที่ถูกต้องนั้น ส่งผลให้หลังจากเขาตายแล้ว เขาถือกำเนิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม

นอกจากนี้ในคัมภีร์วิมุตติมรรคยังได้กล่าวว่า ญาณ ๔ ประการ ได้แก่ อนาคตังสญาณ คือความสามารถเห็นสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้ กัมมัสสกตาญาณ คือความสามารถที่จะรู้จักการกระทำของผู้อื่นอันจะส่งผลให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ ยถากัมมุปกญาณ คือความสามารถที่จะรู้ว่า ผู้ที่เกิดขึ้นมาแล้วนั้นเกิดมาเพราะผลกรรมอย่างไร และกัมมวิปากญาณ คือความสามารถที่จะรู้ถึงช่วงเวลา ภาวะ กิเลส แนวทาง อันเป็นเหตุให้ตนเองมาเกิดในภพนี้ รู้ถึงกรรมอะไรที่พร้อมจะให้ผล หรือยังไม่พร้อมจะให้ผล รู้ว่ากรรมอะไรที่กระทำแล้วจะมีผลานิสงส์มาก กรรมอะไรที่กระทำแล้วจะมีผลานิสงส์น้อย ย่อมจะเกิดจากจตุปปาตญาณ นั้นหมายความว่า บุคคลผู้ที่ได้จตุปปาตญาณย่อมจะมีความสามารถเห็นถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอนาคตได้ มีความสามารถที่จะรู้ว่า เมื่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งกระทำการกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ด้วยวิปากแห่งกรรมนั้นบุคคลนั้นจะต้องเกิดในภพภูมิใด มีความสามารถที่จะรู้ว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งได้กระทำการกรรมดีหรือไม่ดีอย่างไรไว้บ้างทำให้ต้องมาเกิดในลักษณะที่เป็นปัจจุบันนี้และมีความสามารถจะรู้ว่า เวลา ภาวะ กิเลสและแนวทางที่เป็นเหตุให้ตนเองมาเกิดในลักษณะอย่างที่เป็นอยู่ หรือรู้ถึงหลักการให้ผลของกรรมว่า จะให้ผลเมื่อใดและให้ผลอย่างไร^{๓๓} กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า บุคคลนั้นย่อมรู้เรื่องในอดีตชาติพร้อมทั้งกรรมที่กระทำในอดีตและสามารถพยากรณ์ถึงอนาคต พร้อมทั้งกรรมที่จะเป็นเหตุให้เกิดผลอย่างนั้น ๆ ในอนาคต

๖. อาสวักขยญาณ หมายถึง ความสามารถที่กำจัดกิเลสออกไปจากใจ คือ การบรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ กล่าวคือเป็นการรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อะไรเป็นความทุกข์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรคือความดับทุกข์ อะไรคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และความรู้ชัดตามเป็นจริงว่า อะไรเป็นอาสวะ อะไรเป็นเหตุให้เกิดอาสวะ อะไรเป็นความดับอาสวะ อะไรคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ และเมื่อเกิดความรู้ความเห็นเช่นนี้ จิตย่อมจะหลุดพ้นจากกามาสวะ จากภवासวะและอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วย่อมจะเกิดความรู้ชัดด้วยปัญญาอันยิ่งว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีแล้ว^{๓๔}

^{๓๒} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๓

^{๓๓} พระอุปติสสเถระ, คัมภีร์วิมุตติมรรค, แปลโดย พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, หน้า ๒๐๘.

^{๓๔} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓/๘-๙

๒.๑.๒ หลักการของวิปัสสนากรรมฐาน

สติปัญญาเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นแนวทางการปฏิบัติด้วยการเจริญสติจนเกิดผลเป็นวิปัสสนาปัญญา มาจนถึงปัจจุบัน มีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา ๔ การที่จะทวนกระแสแห่งความทะยานอยากของกิเลสตัณหา นั้นมีเพียงวิธีเดียวก็คือ เดินตามแนวทางปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนตลอด ๔๕ ปี แห่งการตรัสรู้ เพื่อทำความเข้าใจให้ชัดเจน การประกาศหลักวิปัสสนาเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น มิใช่วิสัยของคนใดคนหนึ่ง เพราะว่าหลักวิปัสสนานั้นสุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ไม่ปรากฏได้โดยง่าย ฉะนั้น การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จึงหมายถึง การเจริญ สติปัญญาทุกอิริยาบถ ในการเคลื่อนไหวแบบต่อเนื่องทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อพัฒนาจิตให้เกิดสมาธิและปัญญา รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง การปฏิบัติ ก็คือ ขบวนการพัฒนาศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งที่เป็นสมถะและวิปัสสนา ได้กำหนดประเด็นการศึกษาดังนี้

๒.๑.๒.๑ ความหมายของวิปัสสนา

ธรรมชาติใดที่จิตยอมไหลไปสู่ที่ต่ำและเสพคุ่นอยู่เสมอ มักเป็นไปในรูปของคำสอนโดยการพิจารณาถึงสภาวะธรรมอันเป็นจริงที่เกิดขึ้น นับว่าธรรมะของพระพุทธองค์มีความละเอียดสุขุมลุ่มลึกที่สุด พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนไว้ในพระคัมภีร์เถรวาท ซึ่งมีความหมายตามหลักสัททนต์และอรรถนัย เป็นการประพจน์พหุพจน์ของพระภิกษุตลอดมา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยพระโอษฐ์พระองค์เองปรากฏในมหาสติปัญญาสูตร^{๓๕} มีหลักปฏิบัติว่า ‘พระผู้มีพระภาคเป็นศาสดา เราเป็นสาวก พระผู้มีพระภาคทรงรู้ เราไม่รู้’^{๓๖} เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ^{๓๗}

๑) ความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์

ก) วิปัสสนาสมมาทิฏฐิปกติกา ปัญญาเกทา วิปัสสนาและสัมมาทิฏฐิเป็นต้น เป็นชื่อของปัญญา วิปัสสนาทโย เนปุกกนตา ปริยายา ปัญญาเกทา ปัญญาวิเสสา ตั้งแต่วิปัสสนาศัพท์ ถึงเนปุกกศัพท์ เป็นประเภทของปัญญา

ข) วิปัสสนา (วิ+ทิส เปกฺขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาผู้แจ้ง

ค) วิวิธ อธิจจาทิกัง สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่า วิปัสสนา (อาเทศ ทิส ธาตุเป็น ปสฺส, ยุ เป็น อน, ลบสระหน้า)

ง) สญฺญาเวทยิตนิโรธสมาปตติยา โข คหปติ เทว ธมฺมา พหุปการรา สมโถ จ วิปัสสนา จ, คฤหปติ ธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ

จ) สมมาทิฏฐิ (สมมาสทฺทูปปท+ทิส เปกฺขเน+ติ) สัมมาทิฏฐิ, ปัญญา, ความเห็นถูก

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๕๗.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓ /๑๘๔/๒๑๓.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๔/๒๓๔/๗๗-๗๘.

ฉ) วิจารณปณณาว เสฏฐา ปัญญาเครื่องพิจารณานั้นแหละประเสริฐสุด เอสา เต วิจารณปณณาว ปัญญาพิจารณานั้นไม่มีแก่ท่าน^{๓๘}

๒) ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย

ในวิปัสสนานิยมท่านได้ให้ความหมาย วิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา คือ รู้แจ้ง รู้ชัดก็ตี ญาณและปัญญาก็ตี ญาณทัสสนะ คือความรู้ความเห็น หรือเห็นด้วยความรู้ก็ตี ท่านอธิบายไว้ใน คัมภีร์อภิญญาสาลินีว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปณณาวเอเวสา อตถโต” แปลว่า “วิปัสสนาเพราะเห็นสภาวะธรรมทั้งหลายด้วยอาการต่าง ๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น” โดย ความหมาย วิปัสสนาก็คือ ปัญญานั้นเอง ซึ่งในที่นี้หมายถึง รู้แจ้ง รู้ชัด โดยรู้เห็นไตรลักษณ์คืออนิจจะ – ไม่เที่ยง ทุกขะ – เป็นทุกข์ และอนัตตา – ความไม่มีตัวเรา เพราะฉะนั้น

ท่านอาจารย์สุเมธคละ ผู้แต่งคัมภีร์อภิญญามัตถวิภาวินีจึงอธิบายไว้ว่า “อนิจจาทิววิธา การโต ทสฺสนตฺถเนน วิปัสสนาสงขาตฺถานญจ” แปลว่า “และที่เรียกว่า วิปัสสนา เพราะอธิบายว่า เห็น โดยอาการต่าง ๆ ตลอดจนอนิจจะ คือความไม่เที่ยงเป็นต้น” และท่านวิปัสสนาจารย์ได้ให้วิเคราะห์ ศัพท์ไว้อีกนัยหนึ่งว่า “วิเสเสน ปสฺสตีติ วิปัสสนา, วิสิฏฺฐตฺถโธ วิเสสสทฺโท – เรียกว่า วิปัสสนา เพราะ อธิบายว่า เห็นแปลกประหลาด ศัพท์ว่า วิเสสสะ มีอรรถว่า แปลกประหลาด” คือ เห็นสภาวะหรือ ปรากฏการณ์แปลก ๆ ประหลาด ๆ ถ้าเป็นรูปหรืออนิมิต ก็เห็นได้แจ่มชัดเจนนัยยิ่งขึ้นกว่ามองเห็นด้วยตา เนื้อ คือลึมหาดูเสียอีก^{๓๙}

ดังนั้น วิปัสสนาจึงหมายถึง การอบรมจิตให้เกิดปัญญา โดยเกิดการพิจารณาทาง ปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในกฎแห่งหลักไตรลักษณ์^{๔๐} ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากกิเลสตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ หรือทำให้สิ้นอาสวะ ซึ่ง หมายถึงนิพพาน เป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา โดยมีวิปัสสนากรรมฐานเป็นใน หลักการปฏิบัติ

๒.๑.๒.๒ สติปฏิฐาน ๔ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ก) สติปฏิฐาน ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก สติ + ปฏิฐาน

คำว่า “สติ” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์อภิธานวรรณนา สติ (สร หีสาย+ติ) สติ, ความ รู้สึกตัว, ความระลึกได้ ปมาทํ สรติ หีสตีติ สติ ความรู้สึกตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่าสติ (ลบ ร ที่สุดธาตุ) สรติ จินเตตีติ สติ อาการที่ระลึกได้ ชื่อว่าสติ (สร จินตาย+ติ, ลบ ร ที่สุดธาตุ) เทวเม

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวรงค์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๑.

^{๓๙} มูลนิธิภูมิพลโลกิยกุ, สทอมมปกาลินี ฉบับภูมิพลโลกิยกุ ปฐมภาค, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิ พลโลกิยกุ, ๒๕๒๓), หน้า ๓๗๗-๓๗๘.

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, ขำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๑๙.

ภิกขเว ฐมา กตเม เทว สติ จ สมฺปชณฺณญจ ภิกษุทั้งหลายธรรม ๒ อย่างเหล่านี้มีอะไรบ้าง คือสติ และสัมปชัญญะ^{๔๑}

คำว่า ปฏฺฐาน (ป+ฐา คตินิวตติย+ยุ) การไป, การออกไป, การออกเดิน, ความเป็นไป. ปฏฺฐายิตฺเต ปฏฺฐานํ ความเป็นไป ชื่อว่าปฏฺฐานะ (ช้อน ฐ, อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ)^{๔๒}

ข) ความหมายสติปฏฺฐานตามหลักอรรถนัย

เอภายนนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคล พึ่งไปผู้เดียว^{๔๓} อายนะ หมายถึงว่าเป็นเครื่องไป ซึ่งอธิบายว่าไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน^{๔๔} สกึ อโยโน หมายถึงว่าไปคราวเดียว^{๔๕} ซึ่งหมายถึงการไปครั้งเดียว คือการดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้น

อรรถกถาได้กล่าวถึงสติปฏฺฐานไว้ว่า สติปฏฺฐาน กายเป็นที่ปรากฏของสติ สติเป็นที่ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วยคำนี้มีความดังนี้ ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งของสติ ที่ตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่า สติปฏฺฐาน อิกนัยหนึ่ง ความตั้งเป็นประธาน จึงชื่อว่า ปฏฺฐาน^{๔๖}

ความตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปฏฺฐาน สติปฏฺฐานา หมายถึง สติปฏฺฐานทั้งหลาย

โยหิ โภจิ ภิกขเว หมายถึง ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใด ผู้หนึ่ง เอว ภาเวยฺย พิงฺเจริญฺ ปาฏิกงฺขํ พิงหวัง อญฺญา พระอรหันต์ สติ วา อุปาทิสเสสฺ เมออุปาทียิงฺเหลืออยู่ อนาคามิตา จักเป็นพระอนาคามี ติฏฺฐนฺตุ ภิกขเว ภิกษุทั้งหลาย ๗ ปี จงยกไว้^{๔๗} หรือ

วิ. ”สรณํ สติ สรตฺตีติ เอตายาติ วา สติ” แปลความว่า “ความระลึก ธรรมชาติเป็นเครื่องระลึก ชื่อ สติ”

วิ. “สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ปมุขา ปชานา หุตฺวา กายาทีสุ อารมฺมณฺเสสุ ติฏฺฐตฺตีติ ปฏฺฐานํ” แปลความว่า “ธรรมใดเป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น ธรรมนั้น ชื่อ ปฏฺฐาน”

วิ. “สติ เอว ปฏฺฐานนฺติ สติปฏฺฐานํ” แปลความว่า “สตินั้นแหละ เป็นประธานในสัมปยุตธรรมทั้งหลายแล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น ธรรมนั้น ชื่อ สติปฏฺฐาน”^{๔๘}

สติปฏฺฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๔๙} อิกนัยหนึ่ง แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของสติ^{๕๐}

^{๔๑} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๗.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

^{๔๓} ดุรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๑๔, หน้า ๒๖๑.

^{๔๔} ดุรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๑.

^{๔๕} ดุรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^{๔๖} ดุรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖.

^{๔๗} ดุรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๖-๓๖๗.

^{๔๘} พระสัทธัมมโชติกะ ฐมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๐.

^{๔๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๖๗-๓๖๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓, ที.ม.ปฏิภา ๓๗๓/๓๕๗-๓๕๘.

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ ฐมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๓๑.

พระพุทธองค์ทรงแสดงสติปัฏฐานเอาไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งมีหลายนัยด้วยกันมีปรากฏในพระไตรปิฎกคือ พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม มีแนวพอจะยกมาเป็นสังเขป ได้ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว ๑ เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลายเพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๕๑}” ดังนั้น สติปัฏฐาน จึงหมายถึงว่า เป็นทางชั้นเอก เป็นที่นำไปเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ทั้งหลาย เมื่อใด ศิลของเธอจักบริสุทธิ์ดี และความเห็นจักตรง เมื่อนั้น เธออาศัยศีลดำรงอยู่ในศีลแล้วเพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศก เพื่อความดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมชั้นสูง เพื่อเข้าถึงพระนิพพาน พึงเจริญ สติปัฏฐาน ๔ ประการ

ค) สติปัฏฐาน ๔ ประการ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระอรธกถาจารย์ได้แสดงหลักฐานในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวรรค โดยแบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ด้วยการที่สติพิจารณาเห็นกายเกิดขึ้นในกาย อันหมายถึง การประชุมแห่งรูป เป็นการใช้สติระลึกรู้ในรูปนาม ปัจจุบันว่า ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เพียงแต่ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มาประกอบกันอยู่ โดยหลักปฏิบัติให้มีสติ เช่น อิริยาบถเดิน^{๕๒} อิริยาบถยืน^{๕๓} อิริยาบถนั่ง^{๕๔} อิริยาบถนอน^{๕๕} มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ จงพิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ หรือจงพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๕๖} คำว่า กาย ตามรูปศัพท์ แปลได้หลายนัย เช่น แปลว่า หมู, กอง, ที่รวม หมายความว่า กายนี้เกิดจากการรวมตัวของธาตุต่าง ๆ ที่สำคัญคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ จึงเรียกว่า กาย หรือว่า ที่สะสมของไม่สะอาด, ที่เติบโตขึ้นแห่งของนารังเกียจ คือ ผม ขน เล็บ น้ำมูก น้ำลาย อุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น สะสมและเติบโตอยู่ในสรีระของคน ฉะนั้นจึงเรียกว่า กาย^{๕๗}

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่าด้วยการตั้งสติพิจารณาเห็นเวทนาเกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลาย สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนให้เรามีสติรู้อยู่ใน

^{๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

^{๕๒} คุรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๕., คุรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๖๐.

^{๕๓} คุรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๖๐.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน ๑๐/๓๗๕/๒๖๐.

^{๕๕} อ่างแล้ว

^{๕๖} คุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๓/๓๐๑.

^{๕๗} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๕๗.

เวทนา ในอริยาบถทางกายในเมื่อมีการเสวยอารมณ์ความรู้สึก สุข ทุกข์ ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์^{๕๘} ในตัวเอง อันหมายถึง การใช้สติกำหนดรู้อาการของเวทนา เป็นการพิจารณาธรรมอันเป็นเหตุเกิดหรือดับในเวทนา และมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญสติเท่านั้น

คำว่าเวทนา แปลว่า เสวยอารมณ์ หรือในคำวัด หมายถึง การรับรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มีมากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกจากการกระทบสัมผัสอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง

(๑) ความรู้สึกว่าสุข	เช่น	ดีใจ	เบิกบานใจ
(๒) ความรู้สึกว่าทุกข์	เช่น	เสียใจ	เบิกบานใจ
(๓) ความรู้สึกเฉย	คือ	ไม่สุขไม่ทุกข์	ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ

เวทนา ในภาษาทางโลก หมายถึง สงสารจับใจ, ความเจ็บปวด, ความทุกข์ทรมาน, ความน่าสมเพช, น่าสงสาร เช่น ใช้ว่า “น่าเวทนาจริง ๆ ยังก็ดูกอยู่เลยมากำพร้าพ่อแม่เสียแล้ว”^{๕๙}

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เรามีสติอยู่กับกาย ว่าด้วยการตั้งสติพิจารณาเห็นจิตในจิต ซึ่งเป็นการพิจารณาเห็นเหตุเกิดหรือดับในจิต เป็นการใช้สติกำหนดรู้อาการทางวิญญาณชั้น ๖ โดยการกำหนดรู้ว่าจิตกำลังมีภาวะอารมณ์ระคะ โทสะ โมหะ ความหดหู่ ฟุ้งซ่านแห่งจิต^{๖๐} พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ จงพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๖๑}

คำว่า จิต แปลว่า ธรรมชาติที่นึกคิดอารมณ์, ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, ความคิด, ธรรมชาติที่วิจิตร, ธรรมชาติที่สังสมกุศลและอกุศล ฯลฯ เขียนให้เต็มว่า จิตต หรือว่า จิต โดยทั่วไปแปลว่า ใจ หรือแปลทับศัพท์ว่า จิต มีลักษณะรับ จำ คิด รู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จัดเป็นนามธรรม คู่กับกายซึ่งเป็นรูปธรรม จึงมักพูดหรือเขียนคู่กันว่า กายใจ บ้าง กายกับจิต บ้าง^{๖๒}

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ว่าด้วยการตั้งสติพิจารณาเห็นธรรมเกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนให้พิจารณาธรรม ๕ หมวด คือ นิรวณ^{๖๓} ชั้น^{๖๔} อายตนะ^{๖๕} โพชนงค์ และสังขะ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย

^{๕๘} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

^{๕๙} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๙๓๙.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๔-๓๑๕.

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๓.

^{๖๒} คุรยละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๑๖๔.

^{๖๓} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๖๔} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘-๓๑๙.

^{๖๕} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙-๓๒๑.

ภายนอกอยู่.จงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้^{๖๖}

คำว่า ธรรม แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ คือสิ่งทรงความเป็นตัวของตัวเองไว้ ทรงคุณสมบัติของตัวเองไว้, หรือ ธรรม เป็นคำกลาง ๆ ใช้หมายถึง ทั้งสิ่งดีและไม่ดี เพราะสิ่งดีและไม่ดี ต่างก็ทรงความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้ตลอดไป ไม่มีเปลี่ยนแปลง เช่น คุณสมบัติของธรรมฝ่ายดีคือ ป้องกันผู้ปฏิบัติตามมิให้ตกต่ำ มิให้ตกไปในที่ชั่ว, หรือ ธรรม หมายถึง สิ่งดี, คุณความดี, ความจริง, ความถูกต้อง, สิ่งของที่ดี, หลักปฏิบัติทางศาสนา เช่น ใจว่า มีกุศลธรรม มีเมตตาธรรม ประพฤติธรรม เข้าถึงสัจธรรม ความยุติธรรม ความเป็นธรรม, หรือว่า ธรรม ที่หมายถึงสิ่งไม่ดี, ความชั่ว เช่น ใจว่า อกุศลธรรม บาปธรรม กัณหาธรรม^{๖๗}

ภิกษุ เมื่อใด เธออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้วจักเจริญสติปัญญา ๔ ประการนี้โดย ๓ วิธีอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอพึงหวังความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายตลอดคืน หรือวันที่จักมาถึง ไม่มี ความเสื่อมเลย^{๖๘}

ฉะนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัญญา ๔ มีสภาวะอารมณ์ในการกำหนดรู้รูป-นาม ของชั้น ๕ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม มีความเห็นการเกิดดับของรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน เราเขา ทำให้เกิดความเห็นได้อย่างถูกต้อง

๒.๑.๒.๓ บทฐานของวิปัสสนา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔^{๖๙} ในอริยสัจข้อที่ ๔ กล่าวถึงมรรค หรือหนทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน เพื่อการพ้นทุกข์ในวัฏสงสาร โดยได้ตรัสว่า มรรค ก็คือสติปัญญา ๔ วิปัสสนาอันเป็นการปฏิบัติตามหนทางเพื่อการพ้นทุกข์ ในวัฏสงสารจึงปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ ซึ่งมีปรากฏในสติปัญญาสูตร^{๗๐} การปฏิบัติวิปัสสนาอาศัยอะไรเป็นบาทฐาน เพื่อจะทราบในเรื่องนี้ สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนทอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ณ ที่นั้นท่านพระอานนท เรียภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระอานนท จึงได้กล่าวเรื่องนี้ว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัตในสำนักของเราด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการ หรือ มรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้^{๗๑} ซึ่งได้กล่าวไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก ยุคนัทกถา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค สรุไปได้ ๔ ประการ คือ

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๓.

^{๖๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๓๔๕.

^{๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๓.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓-๑๗/๑๓-๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๗/๒๐-๒๔, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๖.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒., ที.ม.ฎีกา ๒/๑๑๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

^{๗๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๗/๕๓๔/๔๔๙.

ก) “สมถปุพพungskม วิปัสสนิ ภาเวติ เจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า” ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า เป็นอย่างไร ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข โดยความเป็นอนัตตาด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า”^{๗๒}

ข) “วิปัสสนาปุพพungskม สมถิ ภาเวติ เจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้า” ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้าเป็นอย่างไร เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิวิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้า”^{๗๓}

ค) “ยุทหนทุสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาคูกันไป” ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้า เป็นอย่างไร คือ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคูกันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่

๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร
๓. ด้วยมีสภาวะละ	๔. ด้วยมีสภาวะสละ
๕. ด้วยมีสภาวะออก	๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก
๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด	๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต
๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น	๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม	๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิมิต
๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ	๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ
๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน	๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคูกันไม่ล่วง ^{๗๔}

หรือเมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคูกันอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป^{๗๕}

ง) “ธมมทุทธจจาวิคคหิตมานส โทติ มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้”

ภิกษุ มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ เป็นอย่างไรคือ เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โสภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอสภาว่า “โอสภาเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอสภานั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัด ความปรากฏ โดยความไม่เที่ยง ตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกขตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความ

^{๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๗๓} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑-๓๑๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๑๓, วิสุทฺธิมหาฎีกา (บาลี) ๓/๕๑๐.

ปรากฏ โดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะ
ในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็
เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุย่อมละสังโยชน์ได้อย่างนี้
อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น
ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกษ์ (ความน้อมใจ
เชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปปัฏฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น
อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึง นิกันติ
ว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนี้ถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะ
นั้นกันไว้อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความ
ปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตาม
ความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น
สงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร
ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุย่อมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา โอภาสย่อม
เกิดขึ้น ฯลฯ ญาณย่อมเกิดขึ้น ปีติย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกษ์
ย่อมเกิดขึ้น ปคคหะย่อมเกิดขึ้น อุปปัฏฐานย่อมเกิดขึ้น^{๗๖}

ในพระไตรปิฎกที่แสดงอ้างมานี้ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านในเวลาที่จิตตั้ง
มั่นสงบอยู่ภายใน จึงเป็นบาทฐาน พึงบรรลุความบริสุทธิ์ สรุปลงได้ว่า บาทฐานของวิปัสสนา คือสมาธิ
เอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน โดยมีความเพียรเจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง

๒.๑.๒.๔ หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณากำหนดรูปรูปนาม อาศัย
เพียงการฟังธรรมอย่างเดียวไม่กำหนดรูปรูปนาม ในขณะที่ปัจจุบันย่อมไม่สามารถทำวิปัสสนาญาณให้
เกิดขึ้นได้ ซึ่งกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาที่พ้นจากการกำหนด รูป นาม หรือ การปฏิบัติวิปัสสนา
กรรมฐานที่พ้นจากหลักสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีเลย ดังในคัมภีร์อรรถกถาแสดงไว้^{๗๗}

ก) หลักการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

“สมปยุตตมเมสุ ปมุข่า ปชานา หุตวา กายาทีสุ อารมมณฺเสุ ติญฺจตีติ ปฏฺฐานํ” แปล
ความว่า “ธรรมใดเป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายแล้วตั้งอยู่ในอารมณ์
ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น ธรรมนั้น ชื่อ ปฏฺฐานํ” และ “สติ เอว ปฏฺฐานนฺติ สติปฏฺฐานํ” แปลความว่า

^{๗๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๕.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ที.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒.

“สตินั้นแหละ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายแล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน”^{๗๘}

ในคัมภีร์ อรรถกถาที่ขนิทาย มหาพรรค สุมังคลวิลาสณี มีกล่าวไว้ว่ากาย เวทนา จิต ธรรมทั้งหลายแล้ว ภาวนาไม่มีเลย ฉะนั้น สันตติมหาอำมาตย์กับนางปฎาจาราแม่ นั้น จึงควรทราบว่าเป็นผู้ก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะด้วยมรรคนี่เอง^{๗๙}

ผู้ศึกษาได้สรุป สติปัฏฐานสูตรนี้ เป็นอารมณ์ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา คือ ใน กายานุปัสสนาสติปัฏฐานมี อิริยาบถบรรพ, สัมปชัญญะบรรพและธาตุบรรพ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ล้วน อานาปานบรรพเป็นวิปัสสนาเจือด้วยสมณะ ส่วนปฏิกุศลบรรพและอสุกขบรรพ ต้องเจริญสมณะ เสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนาภายหลัง สำหรับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วน ๆ ถึงอย่างไรก็ตาม สติปัฏฐาน ๔ เป็นสมณะ หรือวิปัสสนา อยู่ que การปฏิบัติถ้าเป็นไปเพื่อความสงบเป็นสมณะ แต่ถ้าเป็นไปเพื่อปัญญาคือวิปัสสนา การปฏิบัติในองค์กรรมฐานนั้น ๆ เพียงองค์เดียวก็สามารถปฏิบัติได้จนถึงบรรลุธรรม บรรลุมรรคผล นิพพานได้

ข) วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้ใช้หลักทฤษฎีตามแบบแนวคิดของท่าน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ที่สอดคล้องกับหลักทฤษฎีที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องดังนี้ คือผู้ปฏิบัติธรรมที่ปรารถนาจะพ้นทุกข์จนบรรลุมรรคผล^{๘๐} ผู้ปฏิบัติธรรมที่มีความปรารถนาจะพ้นจากทุกข์บรรลุ มรรค ผล นิพพาน ปรากฏข้อความตาม บาลี และอรรถกถา ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อธรรมข้อหนึ่งบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความแตกฉานแห่งปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน ธรรมข้อหนึ่งคืออะไร คือ กายคตาสติ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมข้อหนึ่งนี้แลบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความแตกฉานแห่งปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่ออนุปาทาปรินิพพานฯ^{๘๑}

ค) อานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนา ตามหลักสติปัฏฐานสูตรไว้ในตอนท้ายของพระสูตรนี้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ (วิปัสสนา) นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่า เขาพึงหวังผลในปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่ง ในจำนวนผล ๒ อย่าง คือ ๑) จะได้บรรลุอรหัตตผล ๒) ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่ จะบรรลุอนาคามีผล”^{๘๒}

^{๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, หน้า ๑๓๐.

^{๗๙} คุรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒., มหามกุฎราชวิทยาลัย, **พระสูตรและอรรถกถา ที่ขนิทาย มหาพรรค แปล เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒**, (โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๖๗.

^{๘๐} อัง.นวก.อ. (บาลี) ๒๓/๒๓๑/๕๗.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๑/๕๒.

^{๘๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๖/๑๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒/๒๐๑.

ความสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ เห็นได้จากพระพุทธพจน์ที่ว่า “ทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโศกและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน”^{๘๓}

๒.๑.๒.๕ องค์ประกอบของการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

ในการเจริญสติปัฏฐานนั้นมีไขมีเพียงสติอย่างเดียว ต้องมีธรรมอื่นประกอบร่วม อันได้แก่ วิริยะและปัญญา ในพระสูตรนี้จึงตรัสธรรมทั้ง ๓ ประการที่เกิดร่วมกับสติว่า อาตปปี สมปชาโน สติมา (มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ)

ก) องค์คุณ อาตปปี สมปชาโน สติมา

๑. อาตปปี ความว่า มีความเพียรด้วยวิริยะ กล่าวคือความเพียรทางกายและทางใจ^{๘๔} คำว่า มีเพียร มีอรรถว่า สภาพใด ย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ เหตุุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาตปปี แผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร. ความเพียรของผู้นั้นมีอยู่ เหตุุนั้น ผู้ผู้นั้นชื่อว่า อาตปปีมีความเพียร^{๘๕} อาตปปี มีความเพียร พึงทราบทั่ว ตรัสความเพียรชอบ ด้วยอาตปปี ความเพียรเครื่องเผากิเลส ตรัสกรรมฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป หรืออุบายเครื่องบริหารกรรมฐาน ด้วยสติสัมปชัญญะ หรือ ตรัสสมณะที่ได้มาด้วยอำนาจกายานุปัสสนา ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ ตรัสผลแห่งภาวณาด้วยการกำจัดซึ่งอภิชณาและโทมนัสดังนี้^{๘๖}

๒. สมปชาโน ความว่า สัมปชัญญะ ในคำนี้เป็นอย่างไร ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะบุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ เหตุุนั้นบุคคลนั้น จึงเรียกว่า สมปชาโน

๓. สติมา ความว่า สติในคำนี้เป็นอย่างไร ความระลึกได้ ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่าสติ บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้วด้วยสตินี้ เหตุุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่าสติมา^{๘๗}

ข) สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต, ความที่จิตตั้งมั่น หรือสมาธิ คือ ภาวะที่จิตมั่นคง แน่วแน่ ไม่หวั่นไหวฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกด้วยอำนาจสติที่กำหนดจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้มั่นคง หรือสมาธิ จะเกิดได้ด้วยบำเพ็ญ สมถกรรมฐาน หรือโดยทั่วไป สมาธิ ใช้หมายถึง การทำให้สงบ การระงับอารมณ์ฟุ้งซ่าน เรียกว่า ทำสมาธิ จิตที่สงบได้ชั่วคราวเรียกว่า ใจเป็นสมาธิ^{๘๘}

สมาธิที่เข้าถึงระดับจิตตวิสุทธิมี ๓ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้ฉาน, สมาธิใกล้จะแนบแน่น
๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น

^{๘๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๘๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๑๕๓.

^{๘๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/-/๒๘๔.

^{๘๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/-/๒๘๖.

^{๘๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/-/๒๘๗.

^{๘๘} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, หน้า ๑๐๑๑.

๓. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ

สมาธิสองประการแรก คือ อุปลจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก ผู้เจริญสมณะแล้วอาศัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนขณิกสมาธิ กล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง สมาธิเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

(๑) อุปลจารสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล หากแต่มีปฏิภาคนิमित เป็นอารมณ์ทั้งนิวรรณ์ต่าง ๆ ก็สงบเงียบ ดังนั้น ผู้ที่เข้าถึงอุปลจารสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุปลจารฌาน

(๒) อัปนาสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิमित เป็นอารมณ์ด้วย นิวรรณ์ต่าง ๆ ก็ถูกปราบเป็นวิกขัมภนปราบด้วย องค์ฌานทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เพราะองค์ฌานทั้งหลายเกิดมีกำลัง เมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดภวังค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่ คือเป็นไปตามทางกุศลชวณะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งวัน

(๓) ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิวรรณ์ ในขณะที่อินทริย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา^{๘๘} ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับสติที่กำหนดกลมหายใจเข้าและหายใจออกนั้น ชื่อว่าสมาธิ ก็เทศนานี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยหัวข้อ คือสมาธิ

ค. การปรับอินทริย์ให้เสมอกัน การทำอินทริย์มีศรัทธาเป็นต้นให้มีความเสมอกัน ชื่อว่า การปรับอินทริย์ให้เสมอกัน เพราะถ้าว่าสัทินทริย์ของเรามีพลัง อินทริย์นอกนี้อ่อน ต่อนั้นไป วิริยอินทริย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ประคองไว้ได้ สตินทริย์ ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ปรากฏได้ สมาธิอินทริย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่ไม่ให้ฟุ้งซ่านได้ ปัญญินทริย์ก็ไม่อาจจะทำหน้าที่พิจารณาเห็นได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงให้สัทินทริย์นั้นเชื่อมไปโดยพิจารณาถึงสภาวะธรรม หรือโดยไม่ใส่ใจถึงโดยทำนองที่เมื่อใส่ใจถึงสัทินทริย์จะมีพลัง ก็ในข้อนี้มีเรื่องของพระวักกเถระ เป็นตัวอย่าง แต่ถ้าวิริยอินทริย์ มีพลังภายหลังสัทินทริย์จะไม่สามารถทำหน้าที่นั้นยอมใจเชื่อได้เลย อินทริย์นอกนี้ก็ไม้อาจทำหน้าที่ต่างประเภทนอกนี้ได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงให้วิริยอินทริย์นั้นเชื่อมไปด้วยการเจริญอุปสัทธิ เป็นต้น แม้ในข้อนั้นพึงแสดงเรื่องของพระโสณเถระให้เห็น แม้ในอินทริย์ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนั้น เมื่ออินทริย์อย่างเดียวกันมีพลังพึงทราบว่าเป็นอินทริย์นอกนี้ก็หมดสมรรถภาพในหน้าที่ของตน^{๘๙}

พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระโสณะว่า โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่ปรารภเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทริย์ให้เสมอกัน และจงถือเอานิमितในความเสมอกันนั้น ท่านพระโสณะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคทรงสอนท่านพระโสณะ ด้วยพระโอวาทข้อนี้แล้วทรงหายไปจากป่าสีตะวัน ต่อหน้าท่านพระโสณะมาปรากฏพระองค์ที่ภูเขาศิขม-ภูภูมิเหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า ฉะนั้น ครั้นต่อมาท่านพระโสณะได้ตั้งความ

^{๘๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดยพระคันธสาราภิงค์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอโอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๕๘.

^{๘๙} ม.ม. (ไทย) ๑๗/๑๔๔/๗๖๒.

เพียรให้พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และถือเอานิมิตในความเสมอกันนั้น ได้หลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานนัก ก็ได้ทำให้แจ้งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุด แห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากัลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแท้ รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” ท่านพระโสณะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๙๑}

ง) วิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

ด้านวิธีการปฏิบัติ มีความสอดคล้องกันในลักษณะของเทคนิคและวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จในการปฏิบัติได้ตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

๑. รูปแบบวิธีการแสดง แสดงแบบปุจฉา-วิสัชนาเหมือนกัน

๒. วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แสดงวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ประการเหมือนกัน คือ (๑) วิธีปฏิบัติ ๔ อย่าง พิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม (๒) วิธีใช้องค์ธรรม ๓ อย่างคือ ความเพียร สัมปชัญญะ สติ เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัส^{๙๒}

๒.๑.๒.๖ อารมณฺ์ของวิปัสสนา

๑) อารมณฺ์วิปัสสนา

จะกล่าวถึงอารมณฺ์ของวิปัสสนา ผู้ที่ประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพึงเจริญสติ ระลึกรู้รูปนามปรมาตฺถ์เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ แม้ในปรมาตฺถ์ก็ควรกำหนดรู้สภาวะที่เป็น โลภีย ธรรม คือ ธรรมฝ่ายโลก หมายถึง จิต เจตสิก และรูป ไม่ควรกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะปุถุชนไม่อาจเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกุตตรธรรมได้ แม้สำหรับพระอรหันต์ก็ไม่มีประโยชน์ที่จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะการกำหนดรู้โลกียธรรมนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอนัตตา แต่กิเลสที่ยึดมั่นเช่นนั้นไม่มีใน โลภียธรรม ดังนั้น แม้จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรมก็ไม่อาจละกิเลสได้ เหมือนการปรับพื้นที่ที่มีที่ลุ่มและดอนให้เรียบเสมอกัน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่การปรับพื้นที่ราบเรียบอยู่แล้วย่อมจะไม่ได้ประโยชน์แต่อย่างใด^{๙๓} อนึ่ง แม้ว่าอารมณฺ์ของวิปัสสนา จะเป็นได้ทั้งอารมณฺ์ภายในและภายนอกดังข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร แต่นักปฏิบัติควรเริ่มจาก กำหนดรู้อารมณฺ์ภายในคือรูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณฺ์ภายนอกได้เองวิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตรที่อธิบายเรื่องของพระโมคคัลลานเถระผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีข้อความดังนี้

เอกเทศเมวาติ สกอตตภาเว สงขารे อนวเสสโต ปริคคเหตุณฺจ สมมสติณฺจ อสกุโกนฺตํ
อตฺตโน อภินิหารสมุทฺทาคตถาณพลาณูรูปิ เอกเทศเมว ปริคคเหตุวา สมมสนฺโต

^{๙๑} อ.ฉ.ก. (ไทย) ๒๒ / ๕๕/๕๓๔-๕๓๕.

^{๙๒} เสนาะ ผดุงฉัตร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สติปัฏฐานกถาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค”, **ดุขกัณิพนธ์ พุทธศาสตร์ดุขกัณิพนธ์**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๘.

^{๙๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

คำว่า เอกเทศเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่า พระเถระได้กำหนดหยั่งเห็นเพียงบางส่วนซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยั่งเห็นสังขารธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา

ตสฺมา สสนฺตานคเต สพพธฺมเม ปฺรสนฺตานคเต จ เตสํ สนฺตานวิภาคํ อกฺตวา พหิทฺธาภาวสามญฺญโต สมฺมตติ อโย สวากานํ สมฺมสนฺจาโร

ดังนั้น พระเถระจึงหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของตน และหยั่งเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่นโดยความเป็นธรรมภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้เป็นวิธีหยั่งเห็นของสาวกทั้งหลาย^{๙๔}

วิปัสสนาภูมิ หรือภูมิของปัญญา^{๙๕} มี ๖ เมื่อย่อลงแล้ว คือ รูปธรรมกับนามธรรม และจัดเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนา ที่ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ โดยรูปนามที่กำลังปรากฏนั้นต้องเป็นปัจจุบัน คือ มีวิริยะความเพียร รู้ทันต่อสภาวะรูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเสมอ^{๙๖} การเจริญวิปัสสนาที่ได้สภาวะธรรมอันเป็นปัจจุบันอารมณ์ จึงเป็นวิปัสสนาภูมิ

๒) วิปัสสนาภูมิ

การปฏิบัติวิปัสสนา ด้วยการมีสติกำหนดรู้ รูปนามในปัจจุบันจนเห็นสภาวะธรรม ที่เกิดอาการปรากฏของรูปนามตามสภาวะลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ที่เรียกว่า วิเสสลักษณะ หมายถึง สภาวะของปรมาตถ์ได้แก่ รูปธรรม คือ สภาวะที่แปรปรวนของนิพผันรูป^{๙๗} รูปที่ไม่รู้อารมณ์ และนามธรรม คือ สภาวะที่รู้อารมณ์ของจิต และการโน้มไปสู่อารมณ์ของเจตสิก อันเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา จึงเรียกว่า วิปัสสนาภูมิที่แท้จริง คือ อารมณ์ของวิปัสสนา ที่ตั้งของวิปัสสนา ซึ่งได้แก่ ชั้นธัมม^{๙๘} อายตนะ ๑๒,^{๙๙} ธาตุ ๑๘,^{๑๐๐} อินทริย์ ๒๒,^{๑๐๑} อริยสัจ ๔,^{๑๐๒} และปฏิจจนุปบาท^{๑๐๓}

๒.๑.๒.๗ แนวทางการเจริญวิปัสสนา (สติปัฏฐาน ๔)

การเจริญวิปัสสนานั้นต้องอาศัย รูปนามชั้นธัมม ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ในการกำหนดรู้รูปนามที่เป็นปรมาตถ์อารมณ์จนเห็นไตรลักษณ์นั้นต้องอาศัยปริยัติ มีความเข้าใจปริยัติและนำไปปฏิบัติ อันเป็นปัจจัยส่งให้ถึงปฏิเวธอย่างถูกต้อง ฉะนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาและเข้าใจในรูปนามกำหนดรู้ได้นั้น โดยลงมือปฏิบัติ ด้วยการกำหนดรู้รูปนามอันเป็นปรมาตถ์อารมณ์จึงจะสามารถทำได้ อย่างถูกต้องตามหลักสติปัฏฐาน ๔

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๗-๑๓๘.

^{๙๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๓๒๐.

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔๘-๙๖๔.

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๑.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๘.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๒.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๘.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๗.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๑.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓๙-๘๔๗.

คำว่า เจริญ หมายถึง เต็มโต, งาม, งอกงาม, เพิ่มพูน, สวด, สาธยาย, บำเพ็ญ^{๑๐๔} คำว่า วิปัสสนา แปลว่า เห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหว ใจที่คิดเป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบ เย็น (นิพพาน) ได้^{๑๐๕} ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมา ทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่น^{๑๐๖} คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง มีบทวิเคราะห์ว่า อนิจจา- ทิวเสน วิวิธเน อากาเรน ธมเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา^{๑๐๗} ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา อรรถกถาขุทฺติมกนิคาย อธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

อนิจจานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
ทุกขานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
อนัตตานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
นิพพิทานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
วิราคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด
นิโรธานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความดับกิเลส
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส ^{๑๐๘}

ในสติปัฏฐานสูตร^{๑๐๙} ซึ่งเป็นพระสูตรที่มีความสำคัญมากในพระพุทธศาสนา ก่อนที่จะทรงแสดงเนื้อความในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสถึงพุทธประสงค์ ๕ ประการ ดังนี้ เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อก้าวล่วงโสกะปริเทว เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง ดังนั้น การเจริญวิปัสสนา คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งอาศัยรูปนามเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ในกายของวาโยธาตุ คือธาตุลม ที่มีลมหายใจเข้า หายใจออก ซึ่งเป็นการเจริญสติประเภทหนึ่งซึ่งเป็นหลักธรรมที่สำคัญของพระพุทธองค์ ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาในการหยั่งเห็นไตรลักษณ์และอริยสัจ ๔ อย่างแท้จริง

๒.๑.๓ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน

สมถะ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิหรืออินทรีย์คือสมาธิ สมาธิ พละ สัมมาสมาธิ^{๑๑๐} สมถะ คือ คุณธรรมอันระงับกิเลสหรือธรรมหยาบอย่างอื่นมิวิตก

^{๑๐๔} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๑๗๗.

^{๑๐๕} ุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๐๖} ุรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๗๙๕.

^{๑๐๗} พ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๑๐๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๑๐๙} ุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๑๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๒๘/๒๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๘/๓๒.

เป็นต้น หมายถึง สมภาติที่ เรียกว่า เอกัคคตา^{๑๑๑} สมถกรรมฐาน จึงอุบายวิธีที่ทำให้จิตสงบระงับจากกิเลส ซึ่งเป็นความเศร้าหมองเร่าร้อน ทำจิตให้ไม่มีอาการดิ้นรน ไม่กระสับกระส่าย ตลอดเวลาที่กิเลสเหล่านั้นสงบ ระงับอยู่ ซึ่งเมื่อก้าวโดยสรุปแล้วก็คือ วิธีการฝึกจิตเพื่อให้เกิดความสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ การที่จะเจริญ สมถกรรมฐานเพื่อให้ได้ฌาน จะต้องรักษาจิตให้มีอารมณ์เดียวตลอดเวลา ซึ่งจิตที่มีอารมณ์เดียว ย่อมมีกำลังมหาศาลเหมือนน้ำที่ไหลสายเดียว มีกำลังมากกว่าน้ำหลายสาย สิ่งที่ทำให้จิตเข้าไปยึดเหนี่ยว เพื่อให้เกิดความสงบ ท่านเรียกว่า อารมณ์ของสมถะ คือ วิธีที่ทำให้ใจสงบ การใช้สมถกรรมฐาน เพื่อเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานในที่นี้ หมายความว่า การใช้สมถกรรมฐานเพื่อเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา กล่าวคือเมื่อฝึกปฏิบัติโดยการใช้สมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่กล่าวมาแล้ว สมภาติระดับต้นคือฌานสมาธิ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อได้หมั่นฝึกจิตบ่อย ๆ จิตก็จะตั้งมั่นมากขึ้น จนกระทั่งเป็นอุปจารสมาธิแล้ว ถ้าหากไม่ทอดทิ้ง หมั่นประคองรักษาสมาธิที่ได้นั้นไว้ ในที่สุดจิตก็ย่อมถึงความสงบตั้งมั่น ปักดิ่งในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง แนบแน่น เต็มที่จนเป็นอัปปนาสมาธิ สมภาติในระดับนี้ถือได้ว่าเป็นผลที่พึงหวังของการเจริญสมถกรรมฐาน เมื่อ อัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตย่อมสงบจากนิวรณ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นกิเลสระดับกลาง คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิฉณา

การเพ่งอารมณ์ของสมถะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน คือการเพ่งอารมณ์ ได้แก่สมภาติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ ส่วนการเพ่งอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน ได้แก่ การเพ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค และผล^{๑๑๒} การจะบรรลุธรรมได้จะต้องเปลี่ยนจาก อารัมมณูปนิชฌานให้เป็นลักขณูปนิชฌาน พิจารณาเห็นความเสื่อมของสังขาร เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิ แนบแน่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งแล้วด้วยการเพ่งอารมณ์ตามแนวของ สมถกรรมฐาน เปลี่ยนจากการกำหนดอารมณ์มาเป็นการกำหนดลักษณะ คือเพ่งพิจารณาให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งการนำเอาสมถกรรมฐานมาเป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนามี ๒ ลักษณะคือ การใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์เจริญวิปัสสนา และการใช้อารมณ์ของสมถกรรมฐานมาเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนา

๒.๑.๓.๑ การใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน

สมาธิที่แนบแน่นสนิทเรียกว่า อัปปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิถึงขั้นนี้ก็เป็นอันเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน ฌานคือภาวะที่จิตมีสมาธิ มีความผ่องใส และมีกำลังมากขึ้น แยกได้หลายระดับ ความต่างของแต่ละระดับกำหนดได้ด้วยคุณสมบัติของจิต ที่เป็นองค์ประกอบรวมของสมาธิในฌานนั้น ในฌานนั้น สมาธิหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอกัคคตา จะมีองค์ธรรมอื่น ๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบรวมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป ฌานมีหลายชั้น คือแบ่งเป็น ๔ ตามแนวพระสูตรแต่เดิมบ้าง เป็น ๕ ตามแนวอภิธรรมบางแห่งบ้าง ยิ่งเป็นฌานชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตขึ้น ยิ่งประณีตขึ้น ก็ยิ่งมีองค์ธรรมประกอบรวมประจำน้อยลงไปตามลำดับ แล้วข้างต้นหลายครั้งตามโอกาส องค์ธรรมประกอบรวมประจำในฌาน รวมทั้งตัวสมาธิ หรือเอกัคคตาด้วยนั้น เรียกกันสั้น ๆ ว่า องค์ฌาน หรือตาม

^{๑๑๑} พระคันธสราภิวังศ (แปล), *อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ตาลกุล, ๒๕๔๖), หน้า ๗๙๕.

^{๑๑๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕.

ความหมายว่า ฅานมืองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ความจริงองศ์ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย ซึ่งเรียกว่า สัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นประจำบ้าง ไม่ประจำบ้าง และไม่ใช่ว่าเป็นตัวกำหนดแบ่งชั้นของฅาน ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น สัญญา เจตนา ฉันทะ วิริยะ สติ มนสิการ เป็นต้น แม้ในคำบรรยายฅานแต่ละชั้นในพระสูตร ก็ยังระบุงศ์ธรรมที่เน้นพิเศษไว้อีก เช่น ในตติยฅาน เน้นสติสัมปชัญญะเป็นตัวทำหน้าที่ชัดเจนกว่าในฅานสองชั้นต้นซึ่งมีสติสัมปชัญญะด้วยเช่นกัน และในจตุตถฅาน ถ้าว่าสติบริสุทธิแจ่มชัดกว่าในฅานก่อน ๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะอุเบกขาแจ่มชัดบริสุทธิ เป็นเหตุหนุนไม่เฉพาะสติเท่านั้นที่ชัด แม้สัมปยุตธรรมอื่น ๆ ความซอ้นี้ เป็นเครื่องป้องกันไม่ให้เอาฅานไปสับสนกับภาวะที่จิตลืมหวมความรู้อีกถูกกลืนเลื่อนหายเข้าไปในอะไร ๆ หรือเข้าไปรวมกับอะไร ๆ

คำว่า องศ์ฅาน หมายถึง องศ์ธรรมที่ประกอบรวมอยู่เป็นประจำในฅานชั้นนั้น ๆ และเป็นเครื่องกำหนดแยกฅานแต่ละชั้นออกจากกันให้รู้ว่าในกรณีนั้นเป็นฅานชั้นที่เท่าไรเท่านั้น มิใช่หมายความว่าในฅานมืองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ความจริงมืองค์ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย ซึ่งเรียกว่า สัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นเป็นประจำบ้าง ไม่เป็นประจำบ้าง และไม่ใช่ว่าเป็นตัวกำหนดแบ่งชั้นของฅาน^{๑๓๓} เมื่อกล่าวตามนัยพระสูตรแล้ว จะเห็นว่า ธรรมที่ประกอบรวมอยู่ในองศ์ฅานมีหลายข้อ เช่น ในอนุปทสูตร กล่าวถึงธรรมที่ประกอบรวมอยู่ในองศ์ฅานตั้งแต่ปฐมฅานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังพุทธดำรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฅาน ที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ก็ธรรมในปฐมฅาน คือวิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ(ความอิมใจ) สุข (ความสุข) จิตเตกคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านี้ สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทยได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป’ เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้หลุดพ้นแล้ว พรากได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝีกให้ปราศจากเขตแดน คือเกิดเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มิได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น^{๑๓๔}

ตามแนวพระอภิธรรม ได้แสดงองศ์ธรรมทั้งหลายในฅานต่าง ๆ ไว้คือ

ฅานมืองค์ ๕ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ฅานมืองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกคคตา วิตก ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมา

^{๑๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗๒-๘๗๔, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๘๐-๒๐๗.

^{๑๓๔} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๙๔-๙๖/๗๗-๘๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔-๙๖/๑๑๑-๑๑๕.

สังกัปะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิตกที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น, วิจารณ์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิจารณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น, ปิติ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความอึมเอิบ ความปราโมทย์ ความยินดีอย่างยิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า ปิติที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น, สุขที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวย อารมณ์ที่สำราญ เป็นสุข อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่ เจตสัมผัสในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสุขที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น, เอกัคคตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิ นทรีย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าเอกัคคตาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น สภาวะธรรมนี้ ชื่อว่าฌานมีองค์ ๕ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๑๕}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่าองค์ฌาน ๕ ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ได้อัปปนาสมาธิและบรรลุปฐมฌานนั้น เป็นปฏิปักษ์กันกับนิวรณ์ ๕ ที่ละได้แล้วด้วย โดยเป็นศัตรูกันเป็นคู่ ๆ คือวิตกเป็นปฏิปักษ์ของถีนมิทธะ วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ของวิจิกิจฉา ปิติเป็นปฏิปักษ์ของพยาบาท สุขเป็นปฏิปักษ์ของอุทธัจจกุกกุจจะ สมาธิหรือเอกัคคตาเป็นปฏิปักษ์ของกามฉันท^{๑๑๖} เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นก็ย่อมกำจัด นิวรณ์ให้หมดไป และเมื่อธรรมเหล่านี้อยู่นิวรณ์ก็เข้ามาไม่ได้ แต่ในทางตรงข้าม ถ้านิวรณ์ครอบงำใจอยู่ ธรรมเหล่านี้ก็ทำหน้าที่ไม่ได้

สรุปความได้ว่า ตามนัยพระสูตรและแนวพระอภิธรรม ในฌานแต่ละชั้น มีองค์ฌานที่กำหนดไว้แล้วคือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข อุเบกขา และเอกัคคตาแล้ว ยังมีองค์ธรรมอื่น ๆ ที่รวมอยู่ในองค์ฌานเหล่านั้นด้วย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า องค์ฌานจะเกิดขึ้นเมื่อจิตสงบถึงระดับอัปปนาสมาธิ องค์ฌานจะมี ๔ ระดับคือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน เมื่อจิตสงบเข้าถึงระดับองค์ฌานแล้ว ก็เอา องค์ฌานเป็นบาทฐานยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ผู้ปฏิบัติแบบนี้เรียกว่า สมถยานิก คือผู้เจริญสมถกรรมฐาน ให้ได้ก่อน แล้วฝึกหัดฌานก็หาจนเกิดเป็นวสี ๕ ประการคือ

๑. อวชชนวสี ชำนาญในการพิจารณา คือถ้าปรารภณาจะพิจารณาองค์ฌานที่ตนได้ก็สามารถ พิจารณาได้อย่างเร็วพลันมิได้เนิ่นช้าเบื้องหน้า แต่ขณะ ๔ ขณะ ๕ ภาวรงค์ ๒ และ ๓ อาจพิจารณาได้ แต่ขณะ ๔ ขณะ ๕ ในภาวรงค์อันบังเกิดจิต ๒ ขณะ ๓ ขณะนั้น

๒. สมาปชชนวสี คือชำนาญในการเข้าสู่สมาบัติ อาจเข้าสู่สมาบัติได้ในลำดับแห่งอวชชนจิต อันพิจารณาซึ่งอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตไม่ได้เนิ่นช้าไปเบื้องหน้าแต่ภาวรงค์ ๒ และ ๓

๓. อธิษฐานวสี คือชำนาญในการที่จะรักษาเอาไว้ มิให้ฌานจิตตกสู่ภาวรงค์ ตั้งฌานจิตไว้โดย อันควรแก่การกำหนดปรารภณา จะตั้งไว้เท่าใดก็ตั้งไว้ได้เท่านั้น

^{๑๑๕} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๘๓/๘๘/๓๕-๓๖, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๓-๘๘/๔๒-๔๓.

^{๑๑๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๗๙.

๔. กฎฐานวสี ชำนาญในการจะออกจากฌาน กำหนดไว้ว่าเวลาเพียงนั้นจะออกจากฌาน ก็ออกตามเวลาที่กำหนดไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้

๕. ปัจจเวกขณะวสี คือชำนาญในการพิจารณา^{๑๑๗}

เมื่อมีความชำนาญ คล่องแคล่วในวสีทั้ง ๕ แล้ว จากนั้นค่อยต่อเป็นวิปัสสนา โดยเข้าฌานใด ฌานหนึ่งแล้วก็ออกจากฌาน จากนั้นให้ยกเอาองค์ฌานที่ตนจะเข้านั้น เฉพาะองค์ที่ชัดที่สุดขึ้นพิจารณา โดยความเป็นไตรลักษณ์ การใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการใช้องค์ฌานเป็น ฐานในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน การเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคผลนั้น มีประเด็นที่น่าสังเกตคือ ต้องออกจากฌานก่อน หรือไม่ต้องออกจากฌาน เจริญวิปัสสนาได้ทันทีเกี่ยวกับประเด็นนี้ พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปุตฺต) ได้แสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับประเด็นนี้ไว้ว่า^{๑๑๘}

ในฌานจะเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่ หรือว่าจะใช้ปัญญาพิจารณา สิ่งใด ๆ ได้หรือไม่ ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ได้ มักอ้างเรื่ององค์ฌานว่า ในปฐมฌานมีชีวิตและวิจารณ์ พอจะคิดอะไรได้บ้าง แต่ฌานสูงขึ้นไปมีอย่างมากที่สุดก็เพียงปิติ สุข และเอกัคคตา จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไร ความจริงองค์ ฌานเป็นเพียงองค์ประกอบที่เป็นเกณฑ์ตัดสินว่า ภาวะจิตนั้นเป็นฌาน รือไม่ และเป็นฌานชั้นใด มิใช่หมายความว่าในฌานมีองค์ธรรมเพียงเท่านั้น อันที่จริงนั้น ในฌานมีองค์ธรรมอื่น ๆ อีก มากมาย ดังที่ท่านบรรยายไว้ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุपरินิชาดสํกฺขมํ กถาถึงฌานตั้งแต่ปฐมฌานถึงอาภิญญายตนะทุกชั้นล้วนมีองค์ธรรม เช่น ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เป็นต้น^{๑๑๙}

ในคัมภีร์ธัมมสังคณี แสดงองค์ธรรมในฌานต่าง ๆ ทุกระดับ โดยเฉพาะในฌานที่เป็นโลกุตตระ มีทั้งอินทรี ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาเมืองคัมภรรค ครบทั้ง ๘ มีสมถะและวิปัสสนา และองค์ธรรมอื่นอีกมาก^{๑๒๐} และในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา ภาค ๒ ก็กล่าวถึงองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยองค์ฌาน^{๑๒๑} ซึ่งขยายความหมายให้เห็นชัดว่าสมาธิและปัญญาเกิดขึ้นได้โดยเป็นธรรมควบคู่กันในฌานจิต ส่วนที่ว่าเมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไรนั้น พึงเข้าใจว่า ที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ก็เพราะจิตตั้งมั่น มีกำลังแน่นแน่วเป็นอย่างมากแล้ว จึงไม่ต้องคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ (วิตก) ไม่ต้องคอยประคองจิตให้เคล้าอยู่กับอารมณ์ต่อไปอีก จึงยังทำงานพิจารณาได้ดียิ่งขึ้นกว่ามีวิตก วิจารณ์

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาว่า บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฌาน ใด ฌานหนึ่งในบรรดารูปฌานและอรูปรูปฌานทั้งหลาย เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ถึงกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบรวมกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ^{๑๒๒} คำอธิบายที่ว่า “ออกจากฌาน..แล้วพึงกำหนด” นั้น มองแง่หนึ่งอาจถือ

^{๑๑๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๙๖-๑๙๗.

^{๑๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๕-๓๖๘.

^{๑๑๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๙๔-๙๖/๗๗-๘๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔-๙๖/๑๑๑-๑๑๕.

^{๑๒๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๘๓-๘๘/๓๕-๓๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๓-๘๘/๔๒-๔๓.

^{๑๒๑} วินย.ฎีกา. ๒/๒๘๓.

^{๑๒๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๐๖.

ว่าเป็นเพียงแสดงตัวอย่างวิธีปฏิบัติแบบหนึ่ง เพราะในฎีกาที่อธิบายความตนเอง ในฎีกาวิสุทธิมรรค ได้ไขความไว้ว่า “คำว่า สมถยานิก เป็นชื่อของผู้ดำรงในฉาน หรือในอุปปจาระแห่งฉาน บำเพ็ญอยู่ซึ่งวิปัสสนา”^{๑๒๓}

อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนา จะอยู่ในฉานหรือออกจากฉานก่อนแล้ว จึงทำได้ หรือว่าอยู่ในฉานทำไม่ได้ จะต้องออกจากฉานเสียก่อนจึงจะทำได้นี้ ดูเหมือนว่าคัมภีร์อรรถกถาฎีกาทั้งหลายยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง หลักฐานที่กล่าวถึงการบำเพ็ญวิปัสสนาในฉาน ปรากฏในคัมภีร์มโนรถปुरुณี อรรถกถา อังคุตตรนิกายว่า “ภิกษุนี้ตั้งอยู่ในปฐมฉาน เจริญวิปัสสนาที่มีกำลังแล้ว ย่อมบรรลอรหัต...”^{๑๒๔} และในคัมภีร์วิสุทธิมคค์ฎีกา ก็ได้กล่าวถึงพระภิกษุผู้บำเพ็ญสมถกรรมฐานเป็นยาน ซึ่งตั้งอยู่ในฉาน หรืออุปปจารฉานแล้วตามประกอบซึ่งวิปัสสนา^{๑๒๕} นอกจากนี้จะกล่าวไว้ใน ๒ ที่นั้นแล้ว ยังได้พบอีกเพียงแห่งเดียวคือในสมุ้งคคฺลวิลาสิณี อรรถกถาที่ขนิทาย ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ ปัญญาวิมุตว่า “พระปัญญาวิมุตมี ๕ อย่างคือ พระสุกขวิปัสสก ๑ และท่านผู้ดำรงอยู่ในฉาน ๔ ฉานใดฉานหนึ่ง มีปฐมฉานเป็นต้น บรรลอรหัตตผล (อีก ๔)”^{๑๒๖}

หลักฐานนอกจากนี้ล้วนแสดงการปฏิบัติแบบออกจากฉานก่อนเป็นพื้น เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยตรง จะมีข้อความทำนองเดียวกันว่า “เข้าฉานออกแล้ว กำหนดองค์ฉานและธรรมที่ประกอบร่วมกับฉานนั้น...” หรือ “เข้าฉาน ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย...” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสมัตตธรรม...” หรือ “ออกจากฉานแล้วพิจารณาฉานธรรม” เป็นต้น เช่น ในสมุ้งคคฺลวิลาสิ อรรถกถาที่ขนิทาย กล่าวถึงภิกษุผู้เป็นอุกฺโตภาควิมุตติ ออกจากอรุปรมาณข้อใดข้อหนึ่ง มีอากาศัญญาตนะเป็นต้นแล้ว บรรลุพระอรหัต และเป็นพระอนาคามี ออกจากนิโรธสมาบัติ เป็นผู้บรรลุพระอรหัต...ผู้ออกจากอรุปรมาณจรตฺตฉานแล้ว เป็นผู้บรรลุพระอรหัต.....^{๑๒๗}

ในปรมัตถโชติกา อรรถกถาสุตตนิบาต ขุททกนิกาย กล่าวถึงผู้ที่เข้าอาภิญญาญาณตนสมาบัติ มีสติ ออก (จากสมาบัตินั้นแล้ว) พิจารณาด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น หรือว่า ออกจากอาภิญญาญาณตนสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นแจ้งสมาบัตินั้น ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๑๒๘}

ในมโนรถปुरुณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุเข้าฉานทั้งหลายเหล่านี้ ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย ทำการกำหนดเหตุและปัจจัย และกำหนดรู้นามรูป พร้อมทั้งปัจจัย ยังอินทรีย์ พละและโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมพร้อมลง ย่อมบรรลุพระอรหัต^{๑๒๙} ในสัทธัมมปกาสิณี อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค แห่งขุททกนิกาย กล่าวถึงภิกษุผู้เข้าปฐมฉาน ออก

^{๑๒๓} วิสุทธิ.ฎีกา. ๓/๓๙๘.

^{๑๒๔} อง.อ. (บาลี) ๓/๓๖/๓๐๙

^{๑๒๕} วิสุทธิ.ฎีกา. ๓/๓๙๘.

^{๑๒๖} ที.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘/๑๑๒.

^{๑๒๗} ที.อ. (บาลี) ๒/๑๓๐/๑๑๔.

^{๑๒๘} สุตต.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒๒/๔๕๒.

^{๑๒๙} อง.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๑๒

แล้ว ย่อมเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายในปฐมภวนั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๓๐} ในวิสุทธิมรรค กล่าวถึงการเจริญอานาปานสติของภิกษุโดยวิธีวิปัสสนา มีความว่า ก็แล ภิกษุผู้มีจิตตกมานหรือปัญจกมานเกิดแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานโดยวิธีสัลลक्षण (คือวิปัสสนา) และวิวิฏฐานา (คือมรรค) แล้วบรรลุรูปาริสุทธิ (คือผล) ในอานาปานสติภวานานี้ (ต่อไป) ย่อมทำภวานนั้นแลให้ถึงความป็นวสีด้วยอาการ ๕ แคล้วคล่องแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสสนา ถาถามว่า เริ่มตั้งอย่างไร ? ตอบว่า อันโยคาวจรภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่ากรัชกายและจิตด้วยเป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลาย..^{๑๓๑}

หลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า มติทั่วไปของอรรถกถา ถือว่าถ้าเข้าภวานแล้วจะต้องออกจากภวานก่อน จึงจะบำเพ็ญวิปัสสนาได้ ข้อที่ขัดแย้งกันเช่นนี้ จะยุติอย่างไร ไม่ปรากฏคำชี้แจงโดยตรงในอรรถกถาหรือฎีกา และยากที่จะค้นคำอธิบายออกมาได้ แต่ก็พอหาข้อประนอม ได้โดยเก็บเหตุผลจากที่ต่าง ๆ มาเชื่อมต่อกันดังต่อไปนี้

คำบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยออกจากภวานแล้วพิจารณาสังขารนั้น ได้แบบมาจากคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎกนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ ในคัมภีร์สุตตนิบาต ขุททกนิกาย มีข้อความสั้น ๆ ตอนหนึ่งว่า “บุคคลรู้จักกัมมาภิสังขารว่าเป็นเหตุเกิดแห่งอากิญจัญญายตนสมาบัติ รู้อรูปราคะว่ามีความเพลิตเพลินเป็นเครื่องผูกไว้ ครั้นรู้จักกรรมอย่างนี้แล้ว ย่อมออกจากสมาบัตินั้น เห็นแจ้ง (บำเพ็ญวิปัสสนา) ซึ่งธรรมที่เกิดในสมาบัตินั้น...”^{๑๓๒} คัมภีร์จุฬินิทเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก อธิบายขยายความออกไปว่า “หมายความว่าบุคคลนั้นเข้าอากิญจัญญายตนะแล้วออกจากอากิญจัญญายตนะนั้นแล้ว เห็นแจ้ง (ทำวิปัสสนา) ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเกิดในอากิญจัญญายตนะนั้น โดยความเป็นของ ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...”^{๑๓๓}

คำอธิบายเรื่องนี้ ในคัมภีร์ชั้นรองก็ดี ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกาก็ดี ล้วนจัดได้ว่าเป็นแนวอภิธรรมทั้งสิ้น ธรรมดาค่า คัมภีร์สายอภิธรรมนั้นย่อมพยายามวิเคราะห์ธรรมทั้งหลายออกไปอย่างละเอียด เมื่ออธิบายเรื่องจิตกวีเคราะห์ออกไปเป็นขณะ ๆ แสดงให้เห็นการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับธรรมอย่างอื่น เช่น การเกี่ยวข้องกับอารมณ์ เป็นต้น ในกรณีที่จะอาศัยภวานเพื่อ บำเพ็ญวิปัสสนา นี้ ขณะอยู่ในภวานสมาบัติแท้ ๆ ยังวิปัสสนาไม่ได้ เพราะอารมณ์ของภวานนั้น อย่างหนึ่ง ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอีกอย่างหนึ่ง ในมโนรลปุระณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย กล่าวไว้ว่า ขณะอยู่ในภวานจิตแนบอยู่กับอารมณ์ของภวาน การพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกับจิตที่ เข้าสมาบัติ เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้^{๑๓๔} ดังนั้น จึงต้องออกจากอารมณ์ของภวานเสียก่อนเพื่อจะได้ เปลี่ยนอารมณ์ใหม่ ซึ่งก็หมายความว่าต้องออกจากภวานนั่นเอง การออกจากภวานนั้นก็ไม่มีอะไรมาก เพียงให้กระแสดิจซึ่งแนบอยู่กับอารมณ์ของภวานนั้นขาดตอนลงเสียด้วยการตกภวังค์ ท่าน กล่าวไว้ว่า การที่จิตตกภวังค์

^{๑๓๐} ปฎิส.อ. (บาลี) ๘๕/๓๓๓.

^{๑๓๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๐, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๑๒-๓๑๓.

^{๑๓๒} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒๒/๕๔๘, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๒/๗๗๑.

^{๑๓๓} ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๓๙/๑๐๗, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๙/๑๘๐.

^{๑๓๔} อง.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๙๑.

นั่นเองคือการออกจากฉาน^{๑๓๕} เมื่อออกจากฉานแล้ว ในกรณีนี้ จิตก็ขึ้นสู่วิวัตถ์ในทันที และด้วยอิทธิพลของฉานสืบเนื่องมา จิตก็แน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิต่อไปอีก มิใช่หมายความว่า เมื่อออกจากฉานสมาบัติแล้ว จิตจะกลับมาสู่สภาพวุ่นวายหรือหวั่นไหว ตามปกติอย่างที่อาจจะเข้าใจกันไป

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้นั้นดำรงอยู่ในอัปปนาหรือใช้จิตที่เป็นอัปปนาสมาธินั่นเอง เจริญวิปัสสนา โดยกำหนดพิจารณาองค์ฉานทั้งหลาย ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต^{๑๓๖} หรือจะพูดให้กว้างเพื่อคลุมถึงธรรมอย่างอื่นที่มีอยู่ในฉานทั้งหมดก็ว่า พิจารณาฉานธรรม ฉาน-สัมปยุตตธรรม สมาปัตติธรรม สมาปัตติสัมปยุตตธรรม จิตและเจตสิกที่เกิดในฉาน หรือพิจารณาสังขารทั้งหลายก็ได้ทั้งสิ้น ในฉานหรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมา นั้นจนเห็นไตรลักษณ์ (เรียกว่า กำหนดองค์ฉาน ฯลฯ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) สมาธิที่มั่นคงขึ้นด้วยการได้ ฉานสมาบัติแล้วนี้ จะช่วยให้การบำเพ็ญวิปัสสนา สะดวก คล่อง สำเร็จผลง่ายมากขึ้นยิ่งได้ภิญญาด้วยแล้วก็ยังดี ข้อนี้นับว่าเป็นส่วนดีหรือเป็นคุณค่าพิเศษของการเจริญสมณะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง การเจริญวิปัสสนาด้วย การเข้าฉานสมาบัติก่อน เมื่อออกจากฉานสมาบัติแล้วจึงใช้จิตที่เป็นสมาธิแข็งกล้าสืบทอดมาจากกำลังฉานนั้นกำหนดพิจารณาสังขารอย่างที่กำลังมานี้ อรรถกถาบัญญัติศัพท์ ขึ้นมาเรียกว่า เจริญวิปัสสนาที่มีฉานเป็นบาท หรือทำฉานให้เป็นบาทของวิปัสสนา (หรือทำสมาบัติให้เป็นบาทของวิปัสสนา) และฉานสมาบัตินั้น ก็เรียกว่าฉานที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือสมาบัติที่เป็นบาทของวิปัสสนาหรือฉานจิตที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนาบาทกฉาน, วิปัสสนาบาทกสมาบัติ, บาทกชฉาน ฯลฯ ดังจะพบได้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น สมุฏกวลลิตานี อรรถกถาที่ขนิณาย กล่าวถึงภิกษุผู้ได้ปฐมฉาน จนถึงแนวสัญญาสามัญตนะ โดยกำหนดเอาฉานเป็นบาท เมื่อออกจากปฐมฉานหรือจนถึงแนวสัญญานาสามัญตนะจึงเจริญวิปัสสนา^{๑๓๗}

ในปัญจสุทนี อรรถกถาขนิณาย ได้กล่าวไว้ว่า

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ทำให้เป็นบาท ทำกสิณปริกรรมเพื่อจะได้จตุตถฉาน นิรอรณทั้งหลายของภิกษุนั้นย่อมสงบ สติย่อมตั้งมั่น จิต ย่อมตั้งมั่น โดยอุปัชฌายสมาธิ ภิกษุนั้นกำหนดรูปและอรูปเป็นอารมณ์ กำหนดปัจจัยเป็นอารมณ์ กำหนดวิปัสสนาอันมีลักษณะของตนเป็นอารมณ์ ภิกษุนั้นย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า ฉานของเรา พึงเป็นส่วนแห่งคุณพิเศษด้วยอุปัชฌายสมาธิ ความที่ฉานเป็นส่วนแห่งคุณพิเศษก็ช่างเถอะ เราจักทำความที่ฉานอันเป็นเหตุแห่งการแห่งตลอด (ตรัสรู้) ดังนี้ เจริญวิปัสสนา ย่อมทำให้แจ้งพระอรหัต^{๑๓๘}

นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา ทำสมาบัติเป็นปกติฐาน ถือเอาพระอรหัตต์ ย่อมไม่ลำบาก เหมือนบุคคลอาศัยเรือหรือแพเป็นต้น ข้ามห้วงน้ำใหญ่ถึงฝั่ง ส่วนภิกษุผู้

^{๑๓๕} วิภังค.อ. (บาลี) ๘๒๘/๔๙๙, อง.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๑๕๐, วิสุทธิ.ฎีกา. ๑/๒๖๓.

^{๑๓๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๓๙.

^{๑๓๗} ที.อ. (บาลี) ๒/๔๐๒/๔๒๐.

^{๑๓๘} ม.อ. (บาลี) ๓/๖๖/๔๑.

เป็นสุขวิปัสสกะ พิจารณาสังขารเบ็ดเตล็ดทั้งหลาย ถือเอาพระอรหัต ย่อมลำบาก เหมือนบุคคลว่ายน้ำข้ามฝั่ง...^{๑๓๙}

จากหลักฐานตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าการเจริญวิปัสสนาที่มีมานเป็นบาทนี้ เรียกตามขั้นของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้นว่า ทำปฐมฌานให้เป็นบาท ทำทุติยฌานให้เป็นบาท ฯลฯ ทำอาภิญญายตนฌานให้เป็นบาท เป็นต้น หรือว่าวิปัสสนามีปฐมฌานเป็นบาทวิปัสสนาที่ทุติย ฌานเป็นบาท วิปัสสนามีรูปสมาบัติเป็นบาท ฯลฯ ยิ่งฌานที่เป็นบาทสูงเท่าใด สมาธิจิตที่ใช้ทำ วิปัสสนาก็ยิ่งประณีตมั่นคงมากขึ้นอยู่ในระดับของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้น ปัญญาที่เป็นตัว วิปัสสนาก็อาจถูกเรียกแยกเป็นขั้น ๆ ตามฌานสมาบัติที่เป็นบาท เช่นเรียกว่า วิปัสสนาปัญญาในระดับปฐมฌานหรือปฐมฌานวิปัสสนาปัญญา เป็นต้น และมรรคคือการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นก็จะประกอบด้วยฌานสมาบัติระดับเดียวกับที่ใช้เป็นบาทนั้นเช่นกัน เท่าที่กล่าวมานี้ พอให้เห็นได้ว่า คำพูดว่า บำเพ็ญวิปัสสนาในฌานก็ดี ออกจากฌานแล้ว บำเพ็ญวิปัสสนาก็ดีไม่ขัดแย้งกัน อย่างแรกเป็นการพูดนัยกว้าง จะว่าเป็นการพูดแบบปริยายหรือสำนวนพระสูตรก็ได้ ตามนัยนี้ คำว่า ฌาน หมายถึงทั้งตัวฌานเองแท้ ๆ และภาวะจิตที่เรียบ สม่่าเสมอมั่นคงด้วยกำลังของฌานนั้น ที่ว่าบำเพ็ญวิปัสสนาในฌาน ก็คือเมื่อเข้าฌานแล้วก็ใช้ภาวะจิตที่ตั้งมั่นด้วยกำลังฌานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ส่วนคำพูดอย่างหลัง ที่ว่าออกจากฌานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนา เป็นการพูดนัยจำเพาะ จะว่าเป็นการพูดโดยนิปริยายหรือสำนวนพระอภิธรรมก็ได้ ตามนัยหลังนี้ คำว่า ฌานหมายถึงตัวฌานเองแท้ ๆ เท่านั้น คือหมายถึงการที่จิตกำหนดแน่วอยู่กับอารมณ์ของสมณะ เช่น นิमितของลมหายใจและกลิ่นเป็นต้นเพียงอย่างเดียว ส่วนภาวะจิตที่มั่นคง สม่่าเสมอด้วยกำลังฌาน สำนวนอภิธรรมแยกออกมาเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก เป็นตอนที่ออกจากฌานแล้ว คือจิตปล่อยอารมณ์ของสมณะหลุดไปหรือขาดตอนไปแล้ว แต่ด้วยกำลังฌานจิตจึงยังคง ตั้งมั่นมีสมาธิเป็นอย่างดี ถึงตอนนี้ผู้ปฏิบัติธรรมอาศัยภาวะจิตนี้แหละบำเพ็ญวิปัสสนา โดยกลับยกเอาฌานพร้อมทั้งธรรมต่าง ๆ เช่น วิตก วิจาร ปีติ สุข ฉันทะ วิริยะ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในฌานที่ตนเพิ่งออกมาแล้วนั่นเอง ขึ้นมาทำเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเสีย เมื่อไม่ยอมเรียกภาวะจิตนี้ว่าอยู่ในฌาน ก็ต้องหาถ้อยคำมาเรียกให้เหมาะ เพราะถึงแม้จะออกจากฌานแล้ว แต่ภาวะจิตตอนนี้ก็ มิใช่กลับไปมีสภาพอย่างเดิมเหมือนเวลาก่อนเข้าฌาน อรรถกถาอุทฺตปิฎกนี้ โดยคิดคำขึ้นใช้ใหม่ เรียกว่าทำฌานให้เป็นบาท ส่วนการตัดแยกระหว่างตัวฌานแท้ ๆ กับภาวะจิตที่ตั้งมั่นอยู่ต่อมาด้วยกำลังฌาน อรรถกถาอาศัยหลักเรื่องภวังคจิตมากำหนดเป็นการออกจากฌานให้ขาดตอนจากกัน

รวมความที่สันนิษฐานตามหลักฐานเหล่านี้ว่า สำนวนพูดโดยปริยายว่า “อยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา” มีความหมายครอบคลุมเท่ากับที่อรรถกถาแยกพูดโดยนิปริยายว่า “เข้าฌาน ออกจากฌานแล้วพิจารณาสังขาร” หรือ “ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว พิจารณาสังขาร” หรือ “ทำฌาน ให้เป็นบาทเจริญวิปัสสนา” หรือ “ได้ฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีมานเป็นบาท” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้วทำวิปัสสนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น”

^{๑๓๙} ม.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๔๕.

สรุปความว่า ทำมานให้เกิดขึ้นหรือเข้ามาน ก็เพื่อใช้กำลังสมาธิของมานั้นเตรียมจิตใจให้อยู่ในสภาพซึ่งพร้อมดีที่สุดสำหรับใช้เป็นเวทีทำการของปัญญาที่จะคิดพิจารณาให้เห็นความจริงต่อไป เมื่อเข้ามานคือมานเกิดขึ้นแล้ว จิตพร้อมดีแล้ว ก็เดินหน้าต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาพิจารณา สภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนาภาวนา นี้เรียกว่าง่าย ๆ ก็ว่า เข้ามานแล้วเจริญวิปัสสนา หรือคล้ายกับพูดว่าอยู่ในมานเจริญวิปัสสนา แต่ถ้าจะพูดให้กระชับลงไปอีก ก็ต้องว่า อาศัยมาน เจริญวิปัสสนา โดยมานเป็นสมณะ ย่อมยึดห่วงอารมณ์ของมันไว้อย่างหนึ่งอย่างเดียวโดยตลอด เมื่อหันไปใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ก็ย่อมต้องเปลี่ยนออกจากอารมณ์ที่กำหนดเดิม และเมื่อเปลี่ยนอารมณ์อย่างนั้น จิตก็ตกวงค์ นั่นคือออกจากมานไปแล้ว ต่อจากนั้นการพิจารณาเป็นเรื่องของวิปัสสนานับเป็นคนละขั้นตอน แต่เพราะได้อาศัยมานนั้นมีความสัมพันธ์กันอยู่ อรรถกัจจให้เรียกว่าเอามานเป็นบาท หรือเป็นปฏิฐานของวิปัสสนา อย่างไรก็ตามผู้ที่ได้มานแล้ว แต่ไม่ใช้มานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาเพียงด้วยอุปะการสมาธิหรือขณิกสมาธิเท่านั้น ก็ย่อมได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่ได้มานมาก่อน

๒.๑.๓.๒ การใช้อารมณ์ของสมณะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า กสิณ ๑๐ เว้นอากาศกสิณ ที่เหลือ ๙ ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง อรูปทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ เป็นปัจจัยแห่งอภิญญา พรหมวิหาร ๓ เป็นปัจจัยแห่งพรหมวิหารที่ ๔ อรูป ชั้นต่ำ ๆ เป็นปัจจัยแห่งอรูปชั้นสูง ๆ เนวสัจญานา สัจญายตนะ เป็นปัจจัยแห่งนิโรธสมบัติ กรรมฐานทั้งหมด เป็นปัจจัยแห่งสุขวิหารแห่งวิปัสสนาและภพสมบัติ ส่วนในคัมภีร์วิมุตติมรรค กล่าวไว้ว่า กรรมฐาน ๙ คือ ยกเว้นอรูปกสิณ กสิณ ๘ ที่เหลือและปริจฉินนา กาสกสิณ เป็นปัจจัยแห่งอภิญญา กรรมฐานที่เหลือไม่เป็นเหตุแห่งอภิญญา กรรมฐาน ๓๗ ยกเว้นเนวสัจญานา- สัจญายตนะเป็นบาทแห่งวิปัสสนา และกรรมฐานอีก ๑ คือ เนวสัจญานา สัจญายตนะ ไม่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ มีรายละเอียด ดังนี้^{๑๔๐}

เนวสัจญานา สัจญายตนะ และสัญญาเวทิตนิโรธ จัดได้ว่าเป็นสมบัติ จำพวกเสวยผลมิใช่ประเภทสำหรับใช้ทำกิจ สมบัติที่ต่ำกว่านั้น คือตั้งแต่อาภิญญัจญายตนะลงไป จึงจะใช้ได้ทั้งสำหรับเสวยผลและสำหรับทำกิจ ทั้งนี้เพราะยังมีสัญญาและธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ชัดเจนพอ ดังที่ท่านเรียกอาภิญญัจญายตนะว่า เป็นยอดแห่งสัญญาสมบัติ^{๑๔๑} คือเป็นสมบัติขั้นสูงสุดที่ยังมีสัญญา หรือบางทีเรียกว่าสัญญาคคะ แปลว่ายอดแห่งสัญญา หรือสัญญาอย่างยอด เพราะเป็นสมบัติโลกีย์ขั้นสูงสุดที่ใช้ทำกิจได้ เนวสัจญานา สัจญายตนะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่ามีสัญญา ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังกล่าวแล้วข้างบน และได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สังขาราวเสสสมบัติ^{๑๔๒} แปลว่า สมบัติที่มี สังขารสักว่าเหลืออยู่ หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสมบัติเศษสังขารเพราะมีสังขารซึ่งอยู่ในภาวะละเอียดเป็นที่สุด ตามปกติถือว่าไม่ชัดพอหรือไม่หยาบพอที่จะใช้ทำกิจของวิปัสสนา ไม่ต้องพูดถึงอยู่ในสมบัติ แม้ออกมาจากสมบัตินั้นแล้วจะกลับยกเอาองค์ธรรมต่าง ๆ ที่มีในสมบัตินี้ขึ้นมาพิจารณา ก็แทบไม่มีผู้ใดทำได้ เว้นแต่ผู้มีปัญญาอย่างพระสารีบุตรขึ้นไป และแม้แต่พระสารี

^{๑๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๘-๓๗๐.

^{๑๔๑} ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๔๖/๑๑๗, ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๖/๑๘๔.

^{๑๔๒} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๙๕/๑๔๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐ และ ส.นิ.อ. ๒/๙๕/๑๕๒.

บุตรเองก็พิจารณาได้ เพียงแบบเหมารวม หรือรวบเป็นกลุ่ม อย่างที่เรียกว่า กลาปิปปัสสนา อย่างเดียว มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ที่จะกำหนดองค์ธรรมแยกออกพิจารณาเป็นรายข้ามลำดับคือทำอนุพัทธธรรมวิปัสสนาได้^{๑๔๓}

แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป ท่านมักกล่าวคลุม ๆ รวม ๆ กันไปว่า สมาบัติทั้ง ๘ หรือ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาได้ทั้งหมด เป็นบาทแห่งผลสมาบัติได้ทั้งหมด และร่วมกันหมดทุกข้อ รวมเป็นบาทของนิโรธสมาบัติ แต่ภาวะที่เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นบาท หาเหมือนกับเอาฌานสมาบัติข้ออื่น ๆ เป็นบาทไม่ คือไม่ใช่เป็นตัวทำกิจแท้จริง ดังเห็นได้ชัดในการเข้านิโรธสมาบัติ ท่านชี้แจงให้เห็นว่า สมาบัติที่เป็นขั้นทำการก็คืออากิญจัญญายตนะ ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนะแม้จะเป็นขั้นตอนที่จำเป็น แต่ก็มีสภาพคล้ายเป็นทางผ่านเท่านั้น ผู้ใดจะเข้านิโรธสมาบัติ แม้เข้าสมาบัติผ่านมาโดยลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว แต่ในตอนที่ผ่านมาจากอากิญจัญญายตนะก่อนจะเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่ได้ทำบุพกิจ คือไม่ได้เตรียมจิตให้พร้อมที่จะเข้านิโรธไว้ ก็ไม่อาจเข้านิโรธสมาบัติได้ และเมื่อเข้านิโรธไม่สำเร็จก็ต้องถอยกลับไปอยู่ในอากิญจัญญายตนะ มิใช่คงอยู่ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ เหตุผลเหล่านี้ พอใจลงสันนิษฐานได้ว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติเป็นภาวะจำเพาะตัว เป็นจุดจำเพาะแห่งการเสวยผลของมันเองล้วน ๆ เมื่อออกจากสมาบัตินี้ ก็เป็นการออกมาเลย พุดโดยนิปริยายว่าไม่มีภาวะจิตสืบเนื่องในระดับนี้ ในการเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะมาพิจารณาสังขารธรรม ก็มีใจออกเพียงเพื่อเปลี่ยนอารมณ์เหมือนอย่างออกจากฌานสมาบัติข้ออื่น (ความจริง เนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ ไม่มีอารมณ์ของมันเองด้วยด้วยซ้ำ คนที่จะเข้าสมาบัติข้อนี้ กำหนดเอาอากิญจัญญายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์ เพื่อจะก้าวล่วงไปเสีย เมื่อก้าวล่วงคือ ปล่อยหรือผละจากอารมณ์นั้นได้ จึงเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินี้ แต่เป็นการออกมาสู่ภาวะจิตในระดับของสมาบัติที่รองลงมา คือ อากิญจัญญายตนะ จึงนับว่าเป็นการออกจากสมาบัติชนิดที่มีความหมายครบถ้วนทั้งโดยปริยายและโดยนิปริยาย สำนักพระสูตรจึงบรรยายความตอนนี้ว่า “ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัตินี้” แล้วพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป อาจพูดได้ว่า “ทำเนวสัญญานาสัญญายตนะ ให้เป็นบาทของวิปัสสนา” คำว่า เป็นบาท ในที่นี้ ก็จะมี ความหมายเพียงว่าได้ผ่านการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะออกมาแล้ว ซึ่งก็ย่อมจะช่วยให้จิต ประณีตสนิทมากขึ้นอีก แต่ก็จะต้องถือว่าภาวะจิตที่ใช้เจริญวิปัสสนาเวลานั้นเป็นอัปนาสมาธิระดับ อากิญจัญญายตนะอยู่นั่นเอง ซึ่งสมาธิในรูปฌานทั้งหมด ล้วนเป็นระดับจุดตกตามทั้งสิ้น มีข้อ พิเศษเพียงว่าเป็นภาวะที่ประณีต ห่างไกลจากปัจฉินิกรรมคือสิ่งรบกวนออกไปมากขึ้นเท่านั้น ส่วน สัญญาเวทิตินิโรธ เป็นข้อที่ชัดเจนอยู่แล้วว่าเป็นสมาบัติสำหรับเสวยผลแท้ ๆ และไม่อาจเจริญ วิปัสสนาภายในสมาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาและเวทนารวมทั้งชั้นอื่น ๆ อันประกอบรวมที่จะใช้ กำหนดพิจารณาได้ ยิ่งกว่านั้นยังมีภาวะพิเศษจากฌานสมาบัติอื่น ๆ ทั้งหมดคือ เป็นแต่สมาบัติอย่าง เดียวไม่เป็นสมาธิ จึงเป็นการแน่นอนว่าต้องออกจากสมาบัติก่อนจึงเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อออกจาก สมาบัตินี้แล้วจะเจริญวิปัสสนาก็ควรมาอยู่ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิในระดับสูงสุดที่จะใช้ทำกิจได้ กล่าวคือ อากิญจัญญายตนะ หรือจะลงไปใช้ภาวะจิตระดับต่ำลงไป แม้จนถึงขณิกสมาธิ ซึ่งไม่ใช่

^{๑๔๓} การเห็นแจ้งด้วยอำนาจสมาบัติและอำนาจองค์ฌาน ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๙๒/๕๘.

กำลังมานสมาบัติเลยก็ย่อมได้ เพราะผู้ที่ได้สมาบัติที่สูงกว่าย่อมมีสิทธิในสมาบัติที่ต่ำลงมากกว่านั้น เป็นธรรมดา

จากทั้งสองคัมภีร์จะเห็นได้ว่า อารมณ์ของสมณะที่สามารถนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ มีอยู่ ๔ หมวดคือ ๑) หมวดอสุภะ ๒) หมวดอนุสสติ ๓) หมวดจตุธาตวัญฐาน ๔) หมวดอาหาเรปฏิกูลสัญญา นอกจากนี้ ๔ หมวดนี้แล้ว อารมณ์สมณะบางหมวดก็สามารถนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้เช่นกัน เช่น หมวดกสิณ ๑๐ บางข้อ หมวดพรหมวิหาร ๔ บางข้อ และหมวดรูปฌาน ๔ บางข้อ สรุปได้ว่า อารมณ์ของสมณะสามารถนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ หากพิจารณาดูที่ผลของการปฏิบัติสมถกรรมฐานแล้ว จะเห็นได้ว่า อารมณ์สมถกรรมฐานบางหมวด สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติ บรรลุพระนิพพานได้ ซึ่งการบรรลุพระนิพพาน หมายความว่า ผู้ปฏิบัติเอาอารมณ์สมณะนั้นเป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนา จนสามารถบรรลุอรหัตผลได้ เช่น การปฏิบัติในอสุภะ อนุสสติ จตุธาตวัญฐาน อาหาเรปฏิกูลสัญญา เมื่อปฏิบัติในอารมณ์สมณะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จิตย่อมสงบด้วยอำนาจของสมาธิ ทำให้นิर्वรณสงบระงับ เมื่อจิตสงบแน่วแน่แล้ว ก็ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา พิจารณาอารมณ์สมณะนั้นให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ตัวอย่างของผู้ใช้อารมณ์ของสมณะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

๑. พระลภุณทกภททียะ เจริญกายคตาสติ คือตั้งสติพิจารณาอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย พร้อมทั้งการเคลื่อนไหวอริยาบถเป็นอารมณ์ วันหนึ่งได้รับโอวาทเพิ่มเติมจากพระสารีบุตร ท่านปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระนั้น ได้บรรลุอรหัตผล ^{๑๔๔}

๒. พระสุภุติ บรรลุอรหัตผลโดยอาศัยเมตตาเป็นฌาน เมื่อบวชแล้ว ท่านศึกษากรรมฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วกราบพูลเข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรม ท่านบำเพ็ญสมณะด้วยการตั้งจิตแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งหลายทั่วทุกทิศจนได้บรรลุเมตตาฌาน แล้วก็อาศัยเมตตาฌานนั้นแหละเป็นฐานสำหรับการเจริญวิปัสสนาต่อไปจนเกิดความรู้แจ้งได้บรรลุอรหัตผล ^{๑๔๕}

๓. พระอนนท เจริญกายคตาสติ คือตั้งสติกำหนดอาการ ๓๒ ในร่างกาย รวมทั้งการเคลื่อนไหวอริยาบถขณะเดินจงกรม แต่ก็ไม่อรหัตผลใด ๆ เลย เพราะท่านปฏิบัติเคร่งเครียดเกินไป จนจิตฟุ้งซ่าน คิณจะบรรลุอรหัตผลนั้น ท่านมาคิดได้ว่าปฏิบัติไม่ถูก จึงคิดบำเพ็ญเพียรแต่พอเหมาะ จากนั้นจึงลงจากที่จงกรมเข้าที่พัก ท่านนั่งอยู่บนเตียงสักครู่หนึ่ง ครั้นแล้วจึงเอนกายลงด้วยตั้งใจว่า จักพักผ่อนสักครู่หนึ่ง พอยกเท้าขึ้นจากพื้นแต่ศีรษะยังไม่ทันถึงหมอน ระหว่างนี้จิตของท่านก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะคลายความยึดมั่นลงได้ ^{๑๔๖}

๔. พระกิสาคโคตมี เห็นเปลวประทีปที่กำลังโพล่งขึ้นและกำลังดับในโรงอุโบสถ ถือเอาแสงสว่างของเปลวประทีปนั้นเป็นอารมณ์ โดยพิจารณาเปรียบเทียบกับสัตว์ทั้งหลายว่ามีทั้งผู้เกิดและผู้ตาย ได้บรรลุอรหัตผล ^{๑๔๗}

^{๑๔๔} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒/๑๔๑.

^{๑๔๕} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๓๘/๓๒.

^{๑๔๖} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๘๗/๔๕๘.

^{๑๔๗} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๑๔๖.

๕. พระสัมมาชชนเถระ ปฏิบัติตามคำสอนของพระเรวตะ ที่สอนให้พิจารณาอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ เริ่มตั้งความสิ้นไปและเสื่อมไปไว้ในอัทธภาพ ได้บรรลุอรหัตผล^{๑๔๘}

๖. พระมหาติสสเถระ ผู้เคยเจริญอัฐิโกสุภะ คืออสุภะที่มีโครงกระดูกเป็นอารมณ์ วันหนึ่ง มีหญิงสะใภ้ในตระกูลคนหนึ่งทะเลาะกับสามี ตกแต่งร่างกายอย่างสวยงาม เดินทางออกจากเมืองอนูราธปุระแต่เช้าตรู่เพื่อกลับไปบ้านญาติ ในระหว่างทางได้พบพระมหาติสสเถระ ผู้มาเที่ยวบิณฑบาตอยู่ในเมือง เกิดมีจิตวิปลาสหัวเราะดั่งขี้ พระเถระมองดูกลับได้อสุภัสถูญาเพราะเห็นกระดูกฟั่นของหญิงนั้น ได้บรรลุอรหัตผล^{๑๔๙}

จากตัวอย่างพระเถระพระเถรีที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่า ท่านเหล่านั้นได้อาศัยอารมณ์ของสมณะเป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนา เช่น ได้อาศัยอสุภะ ภายคตาสติ เมื่อจิตสงบย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์วิปัสสนาแล้วก็ได้บรรลุอมตธรรม

๒.๑.๓.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

กล่าวได้ว่า สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญที่ควรเจริญหรือทำให้เกิดมีขึ้นในตน ทั้งสองประการนี้ จะมาคู่กันและมีความสัมพันธ์กัน ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานว่าเป็นธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา และเมื่อบุคคลปฏิบัติแล้วจะเกิดผลดังนี้

ธรรม ๒ ประการนี้เป็นฝ่ายวิชา ธรรม ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ สมถะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) สมถะที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละระาคะได้ วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้มน ย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละอวิชชาได้ จิตที่เศร้าหมองเพราะระาคะย่อมไม่หลุดพ้น ปัญญาที่เศร้าหมองเพราะอวิชชาย่อมไม่เจริญ เพราะสำรอกระาคะ จึงมีเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาจึงมีปัญญาวิมุตติ^{๑๕๐}

จากพระพุทธรพจน์นี้จะเห็นว่า หลักการของสมถกรรมฐาน คือการอบรมจิต หรือตัวสมาธิ ส่วนวิปัสสนากรรมฐาน คือการอบรมปัญญา ผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติกรรมฐานทั้ง สองคือ สมถกรรมฐานให้ผลคือการละระาคะ คือความตึงใจยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ เมื่อละระาคะได้ จิตย่อมสงบตั้งมั่นเป็นหนึ่งเดียว ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ต่าง ๆ ส่วนวิปัสสนากรรมฐาน ทำให้ละอวิชชาได้ หลักปฏิบัติ ทั้งสองประการนี้ เป็นธรรมคู่กัน ที่เรียกว่า วิชาภาคยธรรม คือธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา

๑) ความสัมพันธ์ในแง่รูปแบบการปฏิบัติ

สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นทางเพื่อความดับทุกข์ ละกิเลสทั้งหลายได้ โดยใช้สมถกรรมฐานเพื่อทำจิตให้หยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่าง ๆ

^{๑๔๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๓๖.

^{๑๔๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๕.

^{๑๕๐} อง.ทก. (บาลี) ๒๐/๓๒/๖๐, อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

และใช้ ฌานเพื่อเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เมื่อวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมถกรรมฐานและวิปัสสนา กรรมฐานแล้วแล้ว จะเห็นว่ามามีรูปแบบการปฏิบัติ ๔ แบบตามที่ปรากฏในยุคนัทสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ซึ่งพระอานนที่ได้แสดงแก่ภิกษุทั้งหลายที่โฆสิตาราม มีความว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็ภิกษุหรือภิกษุณี เปิดเผยการบรรลุอรหัตตผล ในสำนักของเราด้วยมรรค ๔ ประการโดยประการทั้งปวง หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้ผู้ใดก็ตาม จะเป็ภิกษุหรือภิกษุณีเปิดเผยการบรรลุอรหัตตผลในสำนักของเราด้วยมรรค ๔ ประการ ะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็ภิกษุหรือภิกษุณีเปิดเผยการบรรลุอรหัตตผลในสำนักของเราด้วยมรรค ๔ ประการโดยประการทั้งปวง หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้^{๑๕๑}

จากพระสูตรที่ยกมานี้ จะเห็นว่าสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานมีความสัมพันธ์กัน ๔ แบบคือ ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ๒) วิปัสสนาปุพพังคม-สมณะสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ๓) ยุคนัทสูตวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน และ ๔) ธัมมุทัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกขัดให้เขวด้วยธัมมุทัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรมอย่างไรก็ตาม แม้ว่าการเจริญวิปัสสนากรรมฐานมีถึง ๔ รูปแบบ แต่ว่าโดยเนื้อหาสาระแล้ว มีเพียง ๒ รูปแบบคือ ๑) สมถยานิกะ และ ๒) วิปัสสนายานิกะ สำหรับวิปัสสนายานิกะ บางทีเรียกว่า สุทธวิปัสสนายานิกะ มีวิปัสสนานำหน้ามาก่อน สมณะตามมาทีหลัง ใช้เพียงแค่ขณิกสมาธิ แต่ไม่ใช่ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิอย่างในสมถยานิกะ ขณิกสมาธิที่กำหนดอย่างต่อเนื่องจะมีกำลังเท่ากับ อุปจารสมาธิ ทำให้นิर्वรณสงบลงได้ จะมีการกำหนดรูปนามปรมัต์ถ์ เป็นอารมณ์ จนกระทั่งเห็นการเกิด ดับ และพระไตรลักษณ์ของรูปนาม วิปัสสนาญาณจะพัฒนาขึ้นตามลำดับ ขณะเดียวกันกำลังของสมาธิ ก็จะแก่กล้ามากขึ้นเช่นกัน เมื่อถึงญาณขั้นสูงเข้าสู่อริยมรรค กำลังของสมาธิก็จะ

^{๑๕๑} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙-๑๘๐, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗-๒๓๘, ดูรายละเอียดใน ขุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๒-๓/๓๐๗-๓๑๐, ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒-๓/๔๑๔-๔๑๘, ดูรายละเอียดใน อัง.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๙๐-๓๙๑.

เท่ากับอัปนาสมาธิ กล่าวคือสมาธิจะต้องมีกำลังอย่างน้อยเท่ากับปฐมฌาน จึงจะสามารถกระโดดข้ามฝั่งจากกัลยาณชนไปเป็นอริยบุคคลได้ การปฏิบัติตามแบบที่สองนี้ กล่าวไว้โดยลักษณะการปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิกะ คือผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ยังไม่ได้บำเพ็ญสมณะ ก็พิจารณาเบญจขันธ์ โดยความเป็นไตรลักษณ์ มิไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งผู้ปฏิบัติโดยวิธีนี้ จะไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาแล้วอยากได้ฌาน จึงหันมาบำเพ็ญสมณะทำฌานให้เกิดขึ้น อย่างเช่นพระอริยะที่เป็นวิปัสสนาลาภี คือได้วิปัสสนาจนเป็นพระโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์แล้ว แต่ต้องการจะได้ฌาน ก็มาทำฌาน คือ สมาธิหรือสมณะให้เกิดขึ้นในภายหลังจนกระทั่งได้สมาบัติ ๘ ประการ

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติยังไม่ได้ทำสมณะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณาเห็นแจ้งอุปาทานขันธ์ ๕ ตาม สามัญลักษณ์ที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น อันนับว่าเป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว คือเป็นสมาธิขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์ อันนับว่าเป็นสมณะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ อริยมรรคก็จะเกิดขึ้นได้ ซึ่งในการเกิดขึ้นของอริยมรรคนี้ ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่เป็นการแน่นนอนเสมอไป ที่เป็นเช่นนี้ เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนาก็คือองค์ของมรรคนั้นเอง วิปัสสนาได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ สมณะได้แก่องค์มรรคที่เหลืออีก ๖ ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่แล้วที่องค์มรรค เหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในการบรรลุอริยภูมิ^{๕๒}

การปฏิบัติแบบนี้ เป็นการเจริญสมณะ วิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่าเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กันไป^{๕๓}

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติแบบนี้คือในการเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปในัน ก็คือ การเจริญสมณะจนได้ฌานใดฌานหนึ่งแล้วก็ออกจากฌาน จึงจะพิจารณาสังขารต่อไป จนกว่าจะเกิดมรรค คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกธรรมทูตัจฉินี้ว่า วิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้งสิบนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิดมิ ไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีสื่อพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย นั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่ตนเอง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนด พิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรืออินกัณฐิณี เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันเป็น

^{๕๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๒๘.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๙.

ของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจสมุปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนี้เป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหันไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นอันสาธุปฏิจสมุขิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคที่ถูกต้องต่อไปจนบรรลุมรรคผล^{๑๕๔}

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จะเห็นได้ว่ามีความสัมพันธ์กันในแง่ของรูปแบบการปฏิบัติ กล่าวคือ

๑. การปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบสมถยานิกะ ผู้ปฏิบัติใช้อารมณ์สมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนเกิดอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เกิดองค์ฌาน จากนั้นจึงใช้ปัญญาพิจารณาสมาธินั้น และธรรมที่เกิดพร้อมด้วยสมาธินั้น ให้เห็นแจ้งโดยลักษณะ ๓ ประการคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานและ วิปัสสนากรรมฐาน ในแบบแรกนี้เป็นการเจริญสมาธิให้เกิดขึ้นก่อนแล้วจึงเจริญปัญญาให้เกิดขึ้น ต่อภายหลัง

๒. การปฏิบัติสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบวิปัสสนา-ยานิกะ คือผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ยังไม่ได้บำเพ็ญสมถะ โดยพิจารณาเบญจขันธ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ มีไม่เที่ยงเป็นต้น ผู้ปฏิบัติโดยวิธีนี้ จะไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาแล้วอยากได้ฌาน จึงหันมาบำเพ็ญสมถะทำฌานให้เกิดขึ้นในภายหลัง จนได้สมาบัติ ๘ ประการ ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ จะเห็นว่า สมถะช่วยทำให้ผู้ที่เจริญวิปัสสนาได้ฌานสมาบัติ ทำให้มีคุณสมบัติต่าง ๆ

๓. การปฏิบัติแบบการเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กัน มีความเกี่ยวข้องกันระหว่างการเข้าสมาบัติและการพิจารณาสังขาร ไม่ได้มีความหมายว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ ที่จริงแล้ว หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กันไป

๔. การปฏิบัติเมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยอัมมฤทธิจัจ เป็นลักษณะการปฏิบัติที่เกิดขึ้นเมื่อกำลังพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ แล้ววิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง เกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ซึ่งวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่งและไม่เคยเกิดมี ไม่เคยประสบมาก่อน ชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถี คือพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย นั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า วิปัสสนูปกิเลสนี้ ข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจสมุปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นเต้นหัวนโหวไปก็วิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เมื่อไม่ติดใจ
ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเข้าสู่วิปัสสนาวิถีสั้นหนทางที่ถูกต้องเพื่อการบรรลุผลต่อไป

๒) ความสัมพันธ์ในแง่ของการบรรลุธรรม

รูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานทั้ง ๔ แบบตามที่กล่าวมาจะเห็นว่า การปฏิบัติวิปัสสนาที่มี
มี สมณะนำหน้า เป็นลักษณะการปฏิบัติของผู้ที่มีสมณะเป็นยาน (สมถยานิก) การปฏิบัติสมณะที่มี วิป
สสนานำหน้า เป็นลักษณะการปฏิบัติของผู้ที่มีวิปัสสนาเป็นยาน (วิปัสสนายานิก) การปฏิบัติสมณะ
และวิปัสสนาควบคู่กัน เป็นลักษณะการปฏิบัติด้วยการเข้าสมาบัติและพิจารณาสังขาร ส่วนการ
ปฏิบัติ เมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยธัมมูัจจ เป็นลักษณะการปฏิบัติของผู้พิจารณาสังขารโดยความ
เป็นไตรลักษณ์ เมื่อถูกวิปัสสนูปกิเลสครอบงำก็พิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ เมื่อปฏิบัติแบบใด
แบบหนึ่ง ใน ๔ แบบ ผลที่ได้รับในแง่การบรรลุธรรมแล้ว ย่อมแตกต่างกันกล่าวคือ การปฏิบัติ
วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า เรียกผู้ปฏิบัติว่า สมถยานิก เมื่อหลุดพ้น เป็นการหลุดพ้นแบบอุกโตภาค
วิมุตติ ซึ่งเป็นผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน ได้แก่ ท่านผู้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะทั้งหลายก็
สิ้นไปเพราะเห็นอริยสังข์ด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาก่อน แล้วจึงใช้สมณะนั้น
เป็นบาทบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ พระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุตติ เป็นผู้หลุดพ้น ทั้ง ๒
ส่วน คือ ได้ทั้งเจโตวิมุตติขั้นอรุสสมาบัติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุตติ นอกจากนี้แล้วยังได้วิชา ๓
อภิญา ๖ และปฏิสัมภทา ๔ ส่วนการปฏิบัติสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกผู้ปฏิบัติว่าวิปัสสนายานิก
หรือสุทธวิปัสสนายานิก เมื่อหลุดพ้นเป็นการหลุดพ้นแบบปัญญาวิมุตติ ซึ่งเป็นผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา
ได้แก่ ท่านผู้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปเพราะเห็นอริยสังข์ด้วยปัญญา
หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้วนมาตลอดจนสำเร็จ หรือท่านที่อาศัยเพียงอุچار-
สมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนถึงที่สุด แต่เมื่อจะสำเร็จพระอรหันต์นั้น ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน พระอรหันต์
ประเภทนี้ เรียกว่า สุขขวิปัสสก คือผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือท่านผู้ไม่ได้เจริญฌานมาก่อน สำเร็จ
อรหันต์ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน เกี่ยวเนื่องกับเรื่องการเข้าฌานสมาบัติ และ
พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ เข้าถึงฌานไหน ออกจากฌานนั้นก็พิจารณาสังขาร
ทั้งหลาย เมื่อบรรลุธรรมก็เป็นพระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุตติ ส่วนการปฏิบัติแบบที่ ๔ เป็น
การพิจารณาสังขารทั้งหลาย เมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยวิปัสสนูปกิเลส ก็พิจารณาวิปัสสนูปกิเลส
โดยความเป็นไตรลักษณ์ เมื่อบรรลุธรรมก็เป็นพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ สรุปความว่า การ
ปฏิบัติแบบสมถปุพพังคมิวิปัสสนากับยุคนัทรสมถวิปัสสนา ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติได้เป็นพระอริยบุคคล
ประเภทอุกโตภาควิมุตติ ส่วนการปฏิบัติแบบวิปัสสนาปุพพังคมิสมถะ และธัมมูัจจจิตคหิตมานัส
ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติได้เป็นพระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ

สมถกรรมฐานในฐานะเป็นบาทฐานของวิปัสสนากรรมฐาน กล่าวคือเมื่อฝึกปฏิบัติ โดย
การใช้อารมณ์ของสมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่กล่าวมาแล้ว สมาธิระดับต้นคือฌนสมาธิ ย่อม
เกิดขึ้น เมื่อได้หมั่นฝึกจิตบ่อย ๆ จิตก็จะตั้งมั่นมากขึ้น จนกระทั่งเป็นอุچارสมาธิแล้ว ถ้าหากไม่
ท้อถอย หมั่นประคองรักษาสมาธิที่ได้นั้นไว้ ในที่สุดจิตก็ย่อมถึงความสงบตั้งมั่น ปักดิ่งในอารมณ์ใด
อารมณ์หนึ่ง แนบแน่นเต็มที่ จนเป็นอัปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นระดับอัปนาสมาธิแล้ว องค์ฌานก็จะ

เกิดขึ้น เอาจงค์มานั้นเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน นอกจากการใช้องค์มานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ยังสามารถใช้อารมณ์สมถกรรมฐานบางหมวด เพื่อเป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนา จนสามารถบรรลุอรหัตผลได้ เช่น การปฏิบัติในอสุภะ อนุสสติ จตุธาตวักขณาน อหारेปฏิกุศลสัญญา สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานมีความสัมพันธ์กันในแง่ของรูปแบบการปฏิบัติทั้ง ๔ แบบ คือ ๑) การปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบสมถยานิกะ ผู้ปฏิบัติใช้อารมณ์สมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนเกิดอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิ เกิดองค์ฌาน จากนั้นจึงใช้ปัญญาพิจารณาสมาธินั้น และธรรมที่เกิดพร้อมด้วยสมาธินั้น ให้เห็นแจ้งโดยลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ๒) การปฏิบัติสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิกะ คือผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ยังไม่ได้บำเพ็ญสมถะ โดยพิจารณาเบญจขันธ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ มีไม่เที่ยงเป็นต้น ผู้ปฏิบัติโดยวิธีนี้จะไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาแล้วอยากได้ฌาน จึงหันมาบำเพ็ญสมถะ ทำฌานให้เกิดขึ้นในภายหลังจนกระทั่งได้สมาบัติ ๘ ประการ ๓) การปฏิบัติแบบการเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กัน มีความเกี่ยวข้องกันระหว่างการเข้า สมาบัติและการพิจารณาสังขาร คือเข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น และ ๔) การปฏิบัติเมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยธัมมัทธัจจ์ เป็นลักษณะการปฏิบัติที่เกิดขึ้นเมื่อกำลังพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ แล้ววิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง เกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ขวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ทำให้คลาดออกนอกวิปัสสนาวิถี คือพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย ให้พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อกำจัดวิปัสสนูปกิเลสได้แล้ว จิตก็จะเข้าสู่วิถีเพื่อการบรรลุมรรคผลต่อไป นอกจากนี้แล้ว สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ยังมีความสัมพันธ์กันในแง่ของการบรรลุธรรม กล่าวคือการปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า หรือการปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน เรียกผู้ปฏิบัติว่า สมถยานิก เมื่อบรรลุธรรมแล้ว เป็นพระอริยบุคคลประเภทอุทเทสกาวิมุตติ มีวิชชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ ส่วนการปฏิบัติสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้า และการปฏิบัติเมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยวิปัสสนูปกิเลส เรียกผู้ปฏิบัติว่า วิปัสสนายานิก เมื่อบรรลุธรรมแล้วเป็นพระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ เป็นอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก

๒.๒ วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรค จัดอยู่ในประเภทคัมภีร์ปกรณ์พิเศษ หรือปกรณ์วิเสส เป็นคัมภีร์หรือหนังสือที่พิเศษ หรือแตกต่างไปจากคัมภีร์ทั้งหลายที่มีอยู่เดิมทั้งอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตรงที่ไม่ได้แต่ง อธิบายธรรมะตามคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเฉพาะ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจจะมีหยิบยกมาเฉพาะประเด็นใดประเด็นหนึ่ง ประเด็นที่จะกล่าวถึงเกี่ยวกับคัมภีร์ วิสุทธิมรรคมีดังนี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงรูปหนึ่งในพระพุทธศาสนา ตามประวัติ พระพุทธโฆสาจารย์เกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ ใกล้กับพุทธคยา เป็นพราหมณ์หนุ่มนักได้อาชีพที่มีชื่อเสียง มีความชำนาญในคัมภีร์พระเวทและหลักคำสอนของนิกายต่าง ๆ ได้ท่องเที่ยวไปทั่วอินเดีย เพื่อวัตถุประสงค์จะได้อาชีพ คั้นหนึ่งเมื่อมาถึงวัดใน

พระพุทธศาสนา ได้สาธยายมนต์ปติญชลีอย่างคล่องแคล่ว ถูกพระเรวตมหาเถระโต้แย้งเกี่ยวกับมนต์ปติญชลี ในทางกลับกัน พราหมณ์หนุ่มไม่สามารถจะหาข้อโต้แย้งในพุทธธรรม จึงได้ขอร้องให้พระเถระช่วยแนะนำ พราหมณ์หนุ่มจึงได้บวชและเรียนพระไตรปิฎก มีนามว่า พุทธโฆสะ เพราะมีเสียงก้องเหมือนพระพุทเจ้า^{๑๕๕} เมื่อศึกษาพระไตรปิฎกจนแตกฉานแล้ว พระพุทธโฆสะจารย์ได้แต่งคัมภีร์เล่มแรกของท่าน ชื่อว่า ญาโณทัย และแต่งอรรถกถาของอัมมสังคณีแห่งพระอภิธรรมปิฎก ชื่อว่า อัญญุสาลีนี้ เมื่อท่านเริ่มแต่งอรรถกถาพระปริตร พระเรวตมหาเถระ แนะนำให้ท่านไปที่ศรีลังกา เพราะมีคัมภีร์อรรถกถาถูกเก็บรักษาไว้ที่นั่น^{๑๕๖} พระพุทธโฆสะจารย์จึงได้เดินทางไปศรีลังกา ในสมัยพระเจ้ามหายานามะ ได้พักอยู่ ณ ตำหนักชื่อมหาปธาน ในมหาวิหาร และได้ศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหลและอาจิรยวาทต่าง ๆ จากพระสังฆปาละ จนเกิดความเชื่อว่า อรรถกถาและอาจิรยวาทเหล่านั้น สอดคล้องกับพระดำรัสอันแท้จริงของพระตถาคต ท่านจึงขอร้องต่อภิกษุสงฆ์เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ จากนั้นคณะสงฆ์ได้ให้คาถาภาษาบาลีแก่ท่าน ๒ คาถา เพื่อทดสอบความสามารถของท่าน และท่านแต่งอธิบายความคาถาเหล่านั้น พระพุทธโฆสะจารย์ได้เขียนเรื่องย่อจากพระไตรปิฎกทั้งหมด และตั้งชื่อว่า วิสุทธีมรรค ภิกษุทั้งหลายพอใจกับผลงานของท่านแล้ว จึงมอบหนังสือให้ท่านทั้งหมด ขณะพำนักอยู่ ณ คันถการบริเวณ เมืองอนูราชบุรี ท่านได้แปลอรรถกถาสิงหลเป็นภาษามคธสำเร็จ หลังจากนั้น ท่านก็กลับมาตุมมิและได้ไปบูชาพระศรีมหาโพธิ์ วิสุทธีมรรคจึงเป็นหนังสือเล่มแรก ที่พระพุทธโฆสะจารย์เขียนขึ้นในลังกา ในหนังสือวิสุทธีมรรคปรากฏว่ามีหลักธรรมย่อ ๆ จากพระไตรปิฎกแทบทั้งหมดตลอดทั้งเล่ม โดยคัดข้อความจากทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา วิสุทธีมรรคจึงเป็นบทสรุปของพระไตรปิฎกและอรรถกถาอย่างแท้จริง^{๑๕๗}

ดังนั้น คัมภีร์วิสุทธีมรรค ก็คือพระไตรปิฎกย่อแน่นอน หรือจะเรียกว่า หัวใจพระพุทธศาสนา ชนิดที่ย่อมาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ก็สมควร เพราะสารัตถะที่ถ่ายทอดมาจากพระไตรปิฎกอย่างครบเนื้อถ้อยกระหนวความทั้งด้านทฤษฎีและปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ สามารถที่จะช่วยผู้ปฏิบัติโดยถูกถ้วน ให้ลูถึงจุดหมายปลายทางคือพระนิพพานได้อย่างแท้จริง^{๑๕๘} พระพุทธโฆสะจารย์ตั้งชื่อคัมภีร์ว่า วิสุทธีมรรค โดยท่านได้ให้อรรถกถาบายไว้อย่างเด่นชัดว่า คำว่า วิสุทธีนั้น หมายถึงพระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา พระนิพพานที่ได้ชื่อเช่นนั้น โดยความหมายว่า เป็นสภาพที่บริสุทธิ์ หอมจืดจากกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง คำว่า มรรค หมายความว่า หนทาง หรืออุบาย

^{๑๕๕} Henry Clarke Warren, Dharmananda Kosambi, *Visuddhimagga of*

Buddhaghosacarīya, (Delhi : Motilal Banarasidass, 1999), p. ix.

^{๑๕๖} K.R. Norman, *A History of Indian Literature Volume VI*, (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1983), p. 188.

^{๑๕๗} P.V. Bapat. *2500 YEARS of BUDDHISM*, 4th. (Calcutta : S.Antool & Co. Private Ltd, 1899), pp. 187-188.

^{๑๕๘} พระมหาบุญกัณฑ์ อภิปุณฺโณ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องสมาธิในคัมภีร์วิสุทธีมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค”, *วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐.

เป็นเครื่องให้ส่งถึง เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกันว่า วิสุทธิมรรค ได้ความหมายว่า ทางสู่พระนิพพาน หรืออุบายเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน^{๑๕๙}

โครงสร้างของคัมภีร์วิสุทธิมรรคยึดหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นหลัก หรือเป็นหัวข้อในการอธิบาย ตัวคัมภีร์ จึงแบ่งเป็น ๓ ภาค โดยแบ่งโครงสร้างออกเป็นบท ที่เรียกว่า นิเทศไว้ ๒๓ นิเทศ ดังนี้

- บทที่ ๑ สीलนิเทศ ว่าด้วยเรื่องศีล
- บทที่ ๒ ธุดังคนิเทศ ว่าด้วยเรื่องการทำเพ็ญธุดงค์วัตร
- บทที่ ๓ กรรณฐานคณานิเทศ ว่าด้วยการเรียนเอาพระกรรมฐาน
- บทที่ ๔ ปฐวิกสิณนิเทศ ว่าด้วยการเจริญปฐวิกสิณ
- บทที่ ๕ เสสสิณนิเทศ ว่าด้วยการเจริญกุสิณ ๙ อย่างที่เหลือ
- บทที่ ๖ อสุภกรรมฐานนิเทศ ว่าด้วยการเจริญอสุภะ ๑๐
- บทที่ ๗ ฉอนุสสตินิเทศ ว่าด้วยการเจริญอนุสสติกรรมฐาน ๖ ประการ
- บทที่ ๘ เสสานุสสตินิเทศ ว่าด้วยการเจริญอนุสสติกรรมฐานที่เหลือ ๔ ประการ
- บทที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ ว่าด้วยการเจริญพรหมวิหาร ๔
- บทที่ ๑๐ อารูปนิเทศ ว่าด้วยการเจริญอรูปรกรรมฐาน ๔
- บทที่ ๑๑ สมาธินิเทศ ว่าด้วยการเจริญปฏิกุศลสัญญากรรมฐานและวรัฏฐาน

กรรมฐาน

- บทที่ ๑๒ อิทธีวินิเทศ ว่าด้วยการแสดงอิทธิวิธีต่าง ๆ
- บทที่ ๑๓ อภิญาณิเทศ ว่าด้วยเรื่องอภิญา ๖ ประการ
- บทที่ ๑๔ ชันธนิเทศ ว่าด้วยเรื่องขันธ ๕
- บทที่ ๑๕ आयตนาตุนิเทศ ว่าด้วยอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘
- บทที่ ๑๖ อินทริยสังจนิเทศ ว่าด้วยอินทรี ๒๒ และอริยสัง ๔
- บทที่ ๑๗ ปัญญาภูมินิเทศ ว่าด้วยปฏิจสมุปบาท ๑๒ ประการ
- บทที่ ๑๘ ทิฏฐีวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้นทิฏฐิ วิ

สุทธิ

บทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้น กังขาวิตรณวิสุทธิ

บทที่ ๒๐ มัคคามัคคญาณวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้น มัคคามัคคญาณทิสสนวิสุทธิ

บทที่ ๒๑ ปฏิปทาญาณทิสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้น ปฏิปทาญาณทิสสนวิสุทธิ

บทที่ ๒๒ ญาณทิสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้น ญาณ ทิสสนวิสุทธินิเทศ

^{๑๕๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

บทที่ ๒๓ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ ว่าด้วยอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนา
กรรมฐาน

จากจำนวนบทที่แบ่งออกได้ ๒๓ นิเทศ นี้ สามารถจัดลงในหนังสือวิสุทธิมรรคฉบับภาษา
บาลี ได้ ๓ ภาค คือ บทที่ ๑ สีสนิเทศ ถึงบทที่ ๗ ฉนวนุสสตินิเทศ อยู่ในภาคที่ ๑, บทที่ ๘ เสสนุสสติ
นิเทศ ถึงบทที่ ๑๓ อภิญาณินิเทศ อยู่ในภาคที่ ๒, บทที่ ๑๔ ชั้นธนิเทศ ถึงบทที่ ๒๓ ปัญญา-
ภาวนานิสังสนิเทศ อยู่ในภาคที่ ๓ นอกจากจำนวนบทที่แบ่งเป็น ๒๓ นิเทศ โดยแบ่งลงในหนังสือ ๓
เล่มแล้ว ยังมีโครงสร้างตามหลักไตรสิกขา คือ บทที่ ๑ สีสนิเทศ และบทที่ ๒ รุตังคนิเทศ สงเคราะห์
เข้าในศีลสิกขา บทที่ ๓ ธรรมฐานคหณินิเทศ ถึงบทที่ ๑๓ อภิญาณินิเทศ สงเคราะห์เข้าในจิตต-
สิกขา บทที่ ๑๔ ชั้นธนิเทศ ถึงบทที่ ๒๓ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ สงเคราะห์เข้าในปัญญาสิกขา
คัมภีร์วิสุทธิมรรค มีลักษณะการแต่งแบบร้อยแก้วผสมกับร้อยกรอง บทที่นำมาแต่งคือ คาถาจากขุฎา
สูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สีเล ปติฏฐาย นโร สปลโย จิตต์ ปณณญจ ภาวย
อาตาลี นิปโก ภิกขุ โส อิม วิชฺฐเย ชฏฺ์ ฯ
นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏดำรงอยู่ในศีลแล้ว
เจริญจิตและปัญญามีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้^{๑๖๐}

เนื้อหา คัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านผู้แต่งประมวลธรรมทั้งหมดในพระไตรปิฎก คือพระวินัย
ปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มาเรียบเรียงใหม่ในลักษณะของไตรสิกขา โดยนำ
ไตรสิกขามาตั้งเป็นบทกระทู้ แล้วอธิบายความบทกระทู้ดังกล่าว แสดงหมวดหมู่ของไตรสิกขาเป็นรูป
คำถาม คำตอบ แบ่งเป็น ๓ ภาคใหญ่ ๆ ถ้อยแนวแห่งวิสุทธิ ๗ ประการเป็นหลัก โดยขยายสีลวิสุทธิ
เป็นนิเทศหนึ่งต่างหาก เรียกว่า สีสนิเทศ แยกจิตตวิสุทธิออกเป็นนิเทศหนึ่งต่างหาก เรียกว่า สมาธิ
นิเทศ และแยกปัญญาวิสุทธิทั้ง ๕ มีทิววิสุทธิเป็นต้น ออกเป็นนิเทศหนึ่ง เรียกว่า ปัญญา นิเทศ
รวม ๓ ภาค มี ๒๓ นิเทศ^{๑๖๑} การอธิบายเนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวโดยสรุปคือ เอา
ไตรสิกขาเป็นกรอบ และอธิบายไปตามแนวของวิสุทธิ ๗ ประการ

สรุปได้ว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นคัมภีร์ปกรณ์วิเสส แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งเป็น
พระอรรคถาชาวชมพูทวีป แต่งขึ้นในสมัยที่ท่านเดินทางไปที่ศรีลังกา เพื่อแปลอรรคถาจากภาษา
สิงหลมาเป็นภาษามคธ โดยก่อนที่ท่านจะได้รับอนุญาตให้แปลอรรคถา ทางคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร
ได้มอบคาถา ๒ คาถา ให้ท่านแต่งอธิบายขยายความเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อไปถึง
นิพพาน เป็นคัมภีร์คู่มือเพื่อเข้าถึงนิพพาน รูปแบบการแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสาจารย์
จึงดำเนินตามรูปแบบการแต่งคัมภีร์อรรคถาต่าง ๆ แม้ว่าตัวคัมภีร์จะมีลักษณะเป็นปกรณ์วิเสสก็
ตาม กล่าวคือ เริ่มด้วยบทบูชาพระพุทธเจ้า พระบาลีที่เป็นบทตั้ง ที่นำมาจากพระไตรปิฎก ๑ คาถา

^{๑๖๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗.

^{๑๖๑} พระมหาสยาม ราชวัตร, “การศึกษาเปรียบเทียบไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติ
มรรค”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓), หน้า ๖๐.

การแต่งอธิบายเนื้อหา สาระของคัมภีร์ที่เป็นบทตั้ง ตามกรอบของไตรสิกขา ตามแนวของวิสุทธิ ๗ ประการ และมีคำลงท้าย ที่กล่าวถึงคำปฏิญาณในการแต่ง การอุทิศส่วนบุญกุศลที่เกิดจากการแต่ง คัมภีร์แก่สรรพสัตว์ รวมถึงคำอธิษฐานขอให้คัมภีร์ที่ได้แต่งขึ้น จงสำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลกตราบ นานเท่านาน

เนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคประกอบด้วย เรื่องศีล เรื่องชฎงค์ เรื่องการเจริญกรรมฐาน อารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง เรื่องโลกียอภิญา ๕ ประการ ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติสม ถกรรมฐาน อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน อันประกอบด้วย ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท เรื่องวิสุทธิ ๕ ประการหลัง และอานิสงส์ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กรรมฐาน ๒ ประเภทนี้ไว้ดังนี้

๑) สัพพัตถกรรมฐาน ประกอบด้วยกรรมฐาน ๓ ประการคือ เมตตา แผ่ไปใน บุคคลต่าง ๆ ตั้งแต่หมู่ภิกษุ หมู่เทวดา หมู่อิสรชนในหมู่บ้าน ตลอดถึงสรรพสัตว์ทั้งหลาย การแผ่ เมตตาให้กับคนเหล่านี้ จะทำให้คนเหล่านั้นจิตใจอ่อนโยน เป็นมิตร มรณสติ มีสติระลึกถึงความตาย จะช่วยให้ไม่ประมาท เกิดความสังเวช ประพฤติในหลักธรรมวินัย อสุภสังญา จะช่วยหน่วงเหนี่ยวจิต ไม่ให้ออกได้ในสิ่งอันน่าปรารถนา ในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งปวง ต้องอาศัยกรรมฐาน ๓ ข้อนี้ เป็นหลัก จึงเรียก กรรมฐานนี้ว่า สัพพัตถกรรมฐาน เป็นกรรมฐานมีอุปการะมาก

๒) ปาริหาริยกรรมฐาน คือกรรมฐานข้อใดข้อหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ประการที่เหมาะสม แก่จริตจริตของภิกษุผู้ปฏิบัติ ที่เรียกว่าปาริหาริยกรรมฐาน ที่เธอต้องบริหารเป็นนิจ และเพราะเป็น นปัทมฐาน แห่งงานภาวนาเบื้องสูงของเธอด้วย

กล่าวโดยสรุป ประเภทของกรรมฐาน สามารถแบ่งออกได้ ๒ ประการ ตามลักษณะของ การฝึกฝนอบรมจิตคือ สมถกรรมฐาน กรรมฐานที่มีจุดหมายเพื่อความสงบจากนิรวรณเป็นหลัก และ วิปัสสนากรรมฐาน เป็นกรรมฐานที่มีจุดหมายเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงในกองสังขาร ตามความเป็นจริง แบ่งตามขั้นตอนการปฏิบัติ กรรมฐานมี ๒ เช่นเดียวกันคือ สัพพัตถกรรมฐาน เป็นกรรมฐานที่จำต้อง ปรารถนาหรือเรียนรู้ในส่วนเบื้องต้นในการบำเพ็ญกรรมฐานทั้งปวง มี ๓ ประการคือ เมตตา มรณสติ และอสุภสังญา ปาริหาริยกรรมฐาน กรรมฐานที่ต้องรักษาดูแลอยู่เป็นนิจ เป็นกรรมฐาน ที่ ภิกษุผู้ปฏิบัติ เลือกปฏิบัติจากจำนวนกรรมฐาน ๔๐ ประการ ตามที่เหมาะสมกับจริตของตน ตามที่ ได้กล่าวแล้วว่าในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงกรรมฐานไว้ ๒ ประเภทคือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนา กรรมฐาน กล่าวเฉพาะสมถกรรมฐาน ได้กล่าวหลักการปฏิบัติไว้ ตั้งแต่กิจเบื้องต้นก่อนเจริญพระ กรรมฐาน รายละเอียดของอารมณ์สมถกรรมฐาน ๔๐ ประการ กล่าวถึงส่วนเนื้อหา การปฏิบัติ และ ผลการปฏิบัติ ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวโดยลำดับ ดังนี้

๒.๒.๑ บุพกิจเบื้องต้นในการเจริญสมถกรรมฐาน

บุพกิจเบื้องต้น ก่อนเจริญสมถกรรมฐาน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ดังนี้คือ การชำระ ศีลให้บริสุทธิ์ ตั้งมั่นอยู่ในศีลที่บริสุทธิ์ดีแล้ว การตัดปลิวโพธ อันเป็นเครื่องกังวล ๑๐ ประการ การเข้าไปหาภักตยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน การเรียนกรรมฐานข้อใดข้อหนึ่ง ในจำนวน ๔๐ ประการ ที่เหมาะ กับจริตของตน การหลีกเว้นสถานที่ที่ไม่เหมาะแก่การเจริญสมาธิ การอยู่ในสถานที่ที่เหมาะสมแก่การ

เจริญสมาธิภาวนา การตัดปัลลิวเครื่องกังวลเล็กน้อย^{๑๖๒} ศิลในที่นี้ คือศิลปะ ๕ ซึ่งเป็นศิลปะของคฤหัสถ์ ศิล ๘ เป็นศิลปะของอุบาสก อุบาสิกา ศิล ๑๐ เป็นศิลปะของสามเณร ศิล ๒๒๗ เป็นศิลปะของพระภิกษุ และ ศิล ๓๑๑ เป็นศิลปะของภิกษุณี เพราะศิลปะที่รักษาไว้ดีแล้ว ย่อมชำระกายวาจาใจให้สะอาดหมดจด เป็นที่ตั้งแห่งธรรมเบื้องสูงคืออณัน มรรค ผล และเป็นเหตุให้เกิดกุศลธรรมอื่น ๆ อีกมาก

ปัลลิว คือสิ่งที่ทำให้เกิดความกังวล เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติกรรมฐาน มี ๑๐ ประการคือ ความกังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย ความกังวลเกี่ยวกับตระกูล ความกังวลเกี่ยวกับลาภสักการะ ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์และบริวาร ความกังวลเกี่ยวกับการงาน ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทาง ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรืออุปฐาก ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บป่วย ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน และความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่ต้องรักษาไว้ไม่ให้เสื่อม^{๑๖๓} เมื่อรักษาศิลปะได้บริสุทธิ์ ตัดความกังวลได้แล้ว ก็เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺโต) กล่าวความหมายของกัลยาณมิตรไว้ว่า^{๑๖๔} หมายถึง บุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูงตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาในธรรม ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร นับว่าเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ เพราะผู้มีกัลยาณมิตร จักเจริญมรรคมืองค์ ๘ หลุดพ้นจากสังสารวัฏการเวียนตายเกิด ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ในอุปัชฌายสูตรว่า

ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว อานนท์ ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอุริยมรรคมืองค์ ๘ ทำอุริยมรรคมืองค์ ๘ ให้มาก อนึ่ง ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียวนั้นพึงทราบ โดยปริยายนี้ ด้วยว่า เพราะอาศัยเราผู้เป็นมิตรดี เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความแก่ ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความตาย ผู้มีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ^{๑๖๕}

คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ผู้ให้กรรมฐาน มี ๗ ประการตามที่กล่าวไว้ในทุติยमितตสูตรว่า

๑) ปิโย น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ประกอบด้วยความเมตตากรุณา ใส่ใจคนและประโยชน์สุขของเขา สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

๒) ครุ น่าเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ เป็นผู้หนักแน่น ถือหลักการเป็นสำคัญ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่น เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

^{๑๖๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๑๒.

^{๑๖๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๑๒.

^{๑๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๖.

^{๑๖๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒/๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๓-๔.

๓) ภาวนีโย นำเจริญใจ นำยกย่อง นำเอาอย่าง ในฐานะทรงคุณคือความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองเสมอ เป็นที่นำยกย่องควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้างและรำลึกถึงความซาบซึ้ง มั่นใจ และภาคภูมิใจ

๔) วัตถุประสงค์ให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕) วจนกุขโม อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิกตลอดจนคำล่วงเกินและคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์

๖) คมภีรณจ ถก กตตา กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งให้เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้รู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗) โน จฏฐาเน นิโยชเย ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหลหรือชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย ไม่สมควร^{๑๖๖}

เมื่อเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานแล้ว ต่อจากนั้น ก็เรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนเอง ลักษณะนิสัยความโน้มเอียงของแต่ละบุคคลที่เรียกว่า จริยา ถ้าเลือกได้ถูกกันเหมาะ กัน ก็ปฏิบัติได้ผลดีและรวดเร็ว ถ้าเลือกผิด อาจทำให้ปฏิบัติได้ล่าช้าหรือไม่สำเร็จผล

จริยา แปลว่า ความประพฤติปกติ หมายถึง พื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่ หนักไปทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้น ๆ ตัวความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้น เรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติอย่างนั้น ๆ เรียกว่า จริต เช่น คนมีราคะจริยา เรียกว่า ราคะจริต เป็นต้น จริตประเภทใหญ่ ๆ มี ๖ ประการ คือ

๑) ราคะจริต ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะประพฤติหนัก ไปทางรักสวयรักงาม ละมุนละไม

๒) โทสะจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง

๓) โมหะจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงาซิม เงื่องง งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป

๔) สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธาประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ้นบาน น้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย

๕) พุทธิจริต หรือญาณจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง

๖) วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางชอบ ครุ่นคิดวทวน นึกคิดจับจิตฟุ้งซ่าน^{๑๖๗}

ผู้ใดมีจริตอย่างใด มีลักษณะที่พอจะอาศัยใช้เป็นเครื่องสังเกตอยู่ ๕ ประการ ด้วยกัน คือ^{๑๖๘} อิริยาบถ ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน และอาการที่เคลื่อนไหวทำกิจการงานต่าง ๆ กิจจะ ได้

^{๑๖๖} อัง.สตุตทก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๙, อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗.

^{๑๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๕๒-๘๕๓.

^{๑๖๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๒.

แก่ การงานที่ทำ โภชนะ ได้แก่ อาหารที่บริโภค ทัสสนะ ได้แก่ การดู การฟัง การดม การกิน การลูบ ไล้แต่งเนื้อ แต่งตัว และธัมมปวัตติ ได้แก่ ความเป็นไปต่าง ๆ เป็นต้นว่า ความประพฤดีหรือเลว ดั่งนั้น เมื่อรู้จริตของตนเองแล้ว ก็เรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนเอง ซึ่งจะช่วยให้การปฏิบัติ ดำเนินไปด้วยดี มีความก้าวหน้า การเรียนกรรมฐาน ตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีขั้นตอน ดังนี้^{๑๖๙}

๑) เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน เรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตตน

๒) การมอบตัวแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือแก่พระอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน กล่าวคือ หากมอบตัวแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ฟังกล่าวว่า “อิมามิ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากิ ปริจจขามิ” “ข้าแต่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอสละอัตภาพนี้แต่พระองค์” ดั่งนี้ เพราะหากไม่มอบตัว หาก เกิดความกลับขึ้นมา ก็จะขาดความเชื่อมั่น ไม่ปฏิบัติกรรมฐานต่อไป เกิดความท้อแท้

๓) เมื่อจะมอบตัวแต่อาจารย์ ฟังกล่าวว่า “อิมามิ ภนเต อุตตภาวํ ตุมหากิ ปริจจขามิ” “ข้าแต่อาจารย์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอสละอัตภาพนี้แต่ท่าน” ดั่งนี้ การมอบตัวกับอาจารย์ เป็นการยอมให้อาจารย์ว่ากล่าวตักเตือน อยู่ในโอวาทของท่าน เมื่อเกิดปัญหาขึ้นมา อาจารย์จะได้ ช่วยแก้ไข นอกจากนี้ ยังทำให้ผู้ปฏิบัติมีความมั่นใจ

เมื่อได้กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนเองแล้ว ก็เลือกสถานที่สำหรับปฏิบัติ โดยต้อง หลีกเว้นสถานที่ที่ไม่ควรไปปฏิบัติกรรมฐาน ๑๘ แห่งคือ เป็นสำนักใหญ่ เป็นสำนักสร้างใหม่ เป็น สำนักที่ซำรุด เป็นสำนักติดทางหลวง เป็นสำนักมีสระน้ำใหญ่ เป็นสำนักที่มีผักเกิดมาก เป็นสำนักที่มี ดอกไม้เกิดมาก เป็นสำนักที่ปลูกไม้ผล เป็นสำนักที่มีคนขึ้นมาก เป็นสำนักติดเมือง เป็นสำนักที่อยู่ ในป่าไม้ เป็นสำนักที่อยู่ติดไร่นา เป็นสำนักที่คนทะเลาะกัน เป็นสำนักติดท่าเรือ เป็นสำนักติด ชายแดน เป็นสำนักที่ไม่สัปบายะ เป็นสำนักที่ไม่มีอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร^{๑๗๐}

เมื่อเว้นสถานที่ที่ไม่เหมาะสมทั้ง ๑๘ ประการแล้ว ฟังเข้าไปยังสำนักที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งเป็นสถานที่ที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิภาวนาหรือเจริญกรรมฐาน ตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเสนาสนสูตรว่า^{๑๗๑}

๑) อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียง น้อย ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย

๒) เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชช บริหาร ที่เกิดขึ้นโดยไม่ผิดเคืองเลย

๓) ภิกษุเถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียบจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ใน เสนาสนะนั้น

๔) ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถามได้ถามว่า “พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร”

^{๑๖๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๔๕-๑๔๗.

^{๑๗๐} ตูรายลหะเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๑๗๑} อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑/๑๓, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๓.

๕) ภาษุผู้เฒ่าเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ ภาษุผู้

เมื่อภาษุหาสถานที่ปฏิบัติกรรมฐานได้แล้ว พึงตัดปลิวโถเล็กน้อย ซึ่งเกี่ยวกับการดูแลร่างกาย และดูแลบริวารสิ่งของให้เรียบร้อยหรือให้อยู่ในสภาพที่ดี เช่น ถ้าผมยาว เล็บยาว ขนจุก หนวดเครายาว พึงโกนเสีย หากจิวรเก่า ก็ปะ ตามหรือขุดเสียให้เรียบร้อย หรือว่า จิวรสีหมองไป ก็ย้อมเสีย ถ้าสนิมในบาตรมี ก็พึงระบมบาตรเสีย เครื่องเสนาสนะมีเพียงตั้งเป็นต้นก็พึงทำเสียให้สะอาด^{๑๗๒}

ดังนั้น บุพกิจเบื้องต้นก่อนการปฏิบัติกรรมฐาน จึงเริ่มจากการที่ผู้ปฏิบัติ ต้องตั้งมั่นอยู่ในศีลตามเพศภาวะของตนเอง ตัดความกังวลเรื่องต่าง ๆ ออกไป เข้าไปเรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนกับอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร หลีกเว้นสถานที่ที่ไม่เหมาะสมกับการปฏิบัติกรรมฐาน อยู่ในสถานที่ที่เหมาะสม ดูแลความเรียบร้อยความเรียบร้อยของตนเอง เกี่ยวกับเรื่องความสะอาดเรียบร้อยของสุขภาพ หรือการปรับปรุง ดูแลบริวารข้าวของเครื่องใช้ให้เรียบร้อย แล้วจึงเริ่มปฏิบัติกรรมฐานต่อไป

๒.๒.๒ สมถกรรมฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

สมถกรรมฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แบ่งออกเป็น ๗ หมวด รวมแล้วมี ๔๐ ประเภท จำแนกเป็นบัญญัติกรรมฐาน ๒๘ และปรมาัตถกรรมฐาน ๑๒

๑) บัญญัติกรรมฐาน ๒๘

บัญญัติกรรมฐาน เป็นกรรมฐานที่ใช้บัญญัติ อาจเป็นสิ่งที่มียู่หรือสร้างขึ้นมาใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ รายละเอียดเกี่ยวกับบัญญัติกรรมฐาน ผู้วิจัยจะกล่าวใน ๓ ประเด็นคือ เนื้อหา การปฏิบัติ และผลการปฏิบัติ ดังนี้

ก. เนื้อหา

๑.๑) กสิณ ๑๐

คำว่า กสิณ หมายถึง วัตถุอันจูงใจ คือจูงใจให้เข้าไปผูกอยู่ เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุสำหรับเพ่ง เพื่อจูงใจให้เป็นสมาธิ^{๑๗๓} กสิณ แปลว่า ทั้งหมด หมายความว่าผู้ที่เพ่งกสิณนั้น จะต้องเพ่งองค์กสิณให้ทั่วไปพร้อม ๆ กัน กสิณแต่ละข้อมีเนื้อหา ดังนี้

(๑) ปฐวีกสิณ ปฐวีกสิณ หมายถึง กสิณที่เพ่งเอาดินเป็นอารมณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านกล่าวถึงปฐวีกสิณที่เกี่ยวกับบุคคลผู้ที่เคยปฏิบัติและไม่เคยปฏิบัติ ตลอดถึงวิธีการสร้างดวงกสิณไว้ ดังนี้^{๑๗๔} บุคคลที่เคยบวชในศาสนาหรือเคยบวชเป็นฤาษีแล้ว ทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ในปฐวีกสิณให้เกิดขึ้น มาแล้ว แม้นในภพอดีต โยคีบุคคลผู้มีบุญถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยปานนี้ อุกคหนิมิต ย่อม

^{๑๗๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕๖.

^{๑๗๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๕๕.

^{๑๗๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕๗.

เกิดขึ้นในดินที่เป็นอยู่เองตามปกติ ไม่ว่าจะเป็ดินที่เขาไถทิ้งไว้ ดินในลาวข้าว ส่วนผู้ที่ไม่ทำบุญญาธิการไว้ เหมือนอย่างนั้น เธอจะต้องสร้างปฏิกรรมขึ้นมาเองอย่างไม่ให้ผิดเพี้ยนจากที่เรียนมาจากสำนัก อาจารย์ โดยหลีกเลี่ยงโทษของปฏิกรรม ๔ ประการคือ เอาดินเขียวเจือ เอาดินเหลืองเจือ เอาดินสี แดงเจือ เอาดินสีขาวเจือ เพราะฉะนั้น อย่าเอาดินสีเขียวเป็นต้นมาทำกสิณ แต่ให้ทำด้วยดินที่มีสี เหมือนแสงอรุณ อย่าทำกสิณไว้ ณ ตรงกลางวัด หรือสถานที่ที่ภิกษุสามเณรสัญจรไปมา แต่ให้ทำไว้ตรงที่เป็นเพิงหรือบรรณศาลา ซึ่งเป็นที่ลับอยู่ทางท้ายวัด ปฏิกรรม มี ๒ ชนิดคือ ชนิดที่โยกย้ายได้ และชนิดที่อยู่ติดกับที่ ๒ ชนิดนี้ภิกษุจะเลือกปฏิบัติอันใดอันหนึ่ง ชนิดเคลื่อนที่ได้ ฟังผูกท่อนผ้าเก่า หรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนก็ได้เข้าที่ไม้สะดึง ๔ อันแล้ว เอาดินที่เก็บบรากล้วย ก้อนกรวด และทรายออกแล้ว ขยำดีแล้วมาฉาบแต่งให้เป็นแผ่นกลมได้ขนาดดังกล่าวมาแล้ว ลงในท่อนผ้าเก่าหรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนที่ตรึงไว้แล้ว วงกสิณชนิดเคลื่อนที่ได้นั้น เวลาจะบริกรรม ฟังวางราบลงที่พื้น แล้วจึงฟังดู ส่วนวงกสิณชนิดตั้งอยู่กับที่ ฟังตอกหลักเข้าหลายๆ อันลงที่พื้นดินโดยอาการแห่งฝักบัว (คือตอกให้ข้างล่างสอบข้างบนผายโดยรอบ สันฐานตั้งฝักบัว) แล้วตรึง (หลักเหล่านั้นให้ติดกัน) ด้วยเถาวัลย์แต่งเป็นโครงขึ้น หากว่าดินในที่นั้นไม่พอ ฟังใช้ของอื่นรองข้างล่างแล้ว จึงแต่งกสิณให้มีสันฐานกลม กว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ด้วยดินสีอรุณที่ชำระดีแล้วลงข้างบน

(๒) อาโปกสิณ อาโปกสิณ หมายถึง กสิณที่เพ่งน้ำเป็นอารมณ์ เนื้อหาของอาโปกสิณ มีดังนี้ ^{๑๗๕} สำหรับโยคี บุคคลผู้มีบุญ มีอธิการที่สร้างไว้แต่ปางก่อน ย่อมเกิดอาโปกสิณนิมิตในน้ำที่มีได้แต่ง คือ น้ำในสระ ในบึง หรือในทะเล ในสมุทรก็ตาม ส่วนโยคีบุคคลผู้มีได้สร้างอธิการไว้ เมื่อจะหลีกเลี่ยงโทษทั้ง ๔ อย่าฟังถือเอาน้ำที่มีสีเขียว เหลือง แดง ขาว สีใดสีหนึ่ง ส่วนน้ำฝนที่ตกลงมายังไม่ถึงพื้นดิน บุคคลรองเอาในอากาศด้วยน้ำสะอาด หรือน้ำอื่นที่ใสสะอาดอย่างนั้นก็ได้ฟังบรรจุ น้ำนั้นให้เต็มบาตรหรือหม้อน้ำ เสมอขอบปากแล้วนำไปตั้งในที่ว่างที่กำหนด มีประการดังกล่าวแล้ว

(๓) เตโชกสิณ เตโชกสิณ หมายถึง กสิณที่พิจารณาไฟเป็นอารมณ์ เนื้อหาของเตโชกสิณ มีดังนี้ ^{๑๗๖} สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เมื่อถือเอานิมิตในไฟที่มีได้แต่ง แลดูเปลวไฟที่ตะเกียง ที่เตา ที่ระบมบาตรหรือที่ไฟไหม้ป่าที่ใดที่หนึ่งก็ตาม นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาในชาติปางก่อน ต้องทำกสิณขึ้นเอง ซึ่งในการแต่งกสิณนิมิตนั้น ฟังผ้าฟืนไม้แก่นที่แห้งสนิท ผึ่งแดดไว้แล้ว ตัดทำเป็นท่อน ๆ หอบไปยังโคนไม้หรือมณฑปที่เหมาะสม กองฟืนเข้าโดยอาการดุจรบมบาตร ก่อไฟขึ้น แล้วทำให้เป็นช่องกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว เป็นวงกลมเข้าที่เสื่อลำแพนหรือแผ่นหนังหรือผืนผ้าก็ได้ ตั้งเสื่อลำแพนหรือแผ่นหนังหรือผืนผ้าขึ้นไว้ข้างหน้า แล้วก็นั่งโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

(๔) วาโยกสิณ วาโยกสิณ หมายถึง กสิณที่พิจารณาลมเป็นอารมณ์ เนื้อหาของวาโยกสิณ มีดังนี้ ^{๑๗๗} คำว่า วาโย ที่แปลว่าลมในกสิณข้อนี้ มิได้มุ่งหมายเอาสภาวะที่มีลักษณะแรงตั้งเคลื่อนไหว แต่มุ่งหมายเอาสัมผัสวาโย คือลมธรรมดาที่ปรากฏอยู่ทั่วไปนั่นเอง ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเพ่งวาโยกสิณนี้ จะต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยคือบุญบารมีที่เกี่ยวกับเคยได้รูปมานมาแล้วจาก

^{๑๗๕} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๑๗-๒๑๘.

^{๑๗๖} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๑๘-๒๑๙.

^{๑๗๗} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๑๙-๒๒๐.

ภาพใกล้ ๆ กับภาพนี้ โดยอาศัยการเพ่งวาทโยกสณก็ตาม หรือไม่มีบุญบารมีจากภพก่อนก็ตาม การจัดทำวาทโยกสณขึ้นเป็นพิเศษย่อมไม่มี จำเป็นต้องถือเอานิมิตจากภพธรรมดานี้เอง

(๕) นีลกสณ นีลกสณ หมายถึง กสณที่พิจารณาสีเขียวเป็นอารมณ์ เนื้อหาของนีลกสณ มีดังนี้^{๑๗๘} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงได้เห็นกอดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น หรือพรมดอกไม้อันมีสีอย่างนั้นในที่บูชาหรือผ้าเขียว และแก้วเขียว อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรที่ไม่มีบุญ พึงถือเอาดอกไม้มีดอกนึลบลและดอกศิริกัณณิกา เป็นต้น มาเรียงเข้าให้เต็มผอบหรือฝาสมุกเสมอขอบปากทั้งใบด้วย โดยวิธีที่เกสรก็ดี ขั้วก็ดี ไม่ปรากฏ หรือใช้ผ้าสีเขียวผูกเข้าเป็นห่อของ บรรจลงไปได้ หรือใช้ผ้าสีเขียวนั้นผูกซึ่งเข้าที่ขอบปากมันให้เป็นจุดหน้ากลองก็ได้ หรือใช้ธาดูสีเขียวเหมือนสำริด เขียวเหมือนใบไม้ และเขียวเหมือนดอกอัญชัน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้เป็นกสณมณฑล ชนิดเคลื่อนที่ได้

(๖) ปิตกสณ ปิตกสณ หมายถึง กสณที่พิจารณาสีเหลืองเป็นอารมณ์ เนื้อหาของปิตกสณ มีดังนี้^{๑๗๙} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้หรือพรมดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าสีเหลือง ธาดูสีเหลือง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรที่ไม่มีบุญพึงใช้ดอกไม้มีดอกกัณณิการเป็นต้น หรือใช้ผ้าสีเหลือง หรือธาดู สีเหลืองก็ได้ ทำกสณมณฑล

(๗) โลหิตกสณ โลหิตกสณ หมายถึง กสณที่พิจารณาสีแดงเป็นอารมณ์ เนื้อหาของโลหิตกสณ มีดังนี้^{๑๘๐} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้ เช่นดอกหงอนไก่ หรือพรมดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าแดงแก้วแดง ธาดูสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้ที่ไม่มีบุญพึงใช้ดอกไม้เช่นดอกชะบา หงอนไก่ และหญ้าหางช้างแดง หรือผ้าสีแดง หรือธาดูสีแดงก็ได้ ทำกสณมณฑล

(๘) โอทาทกสณ โอทาทกสณ หมายถึง กสณ ที่พิจารณาสีขาวเป็นอารมณ์ เนื้อหาของโอทาทกสณ มีดังนี้^{๑๘๑} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น หรือพรมดอกไม้มีดอกมะลิซ้อน เป็นต้น หรือกอดอกบัวขาว ที่เขาชนจากที่บูชาไปทิ้ง ๆ ไว้ หรือผ้าขาว ธาดูสีขาวอย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้แม้ในแผ่นดินตึกกลม แผ่นเงินกลม และดวงจันทร์เพ็ญ นิมิตก็เกิดได้เหมือนกัน พระโยคาวจรที่ไม่มีบุญ พึงใช้ดอกไม้ขาว หรือผ้าขาว หรือธาดูสีขาวก็ได้ ทำกสณมณฑล

(๙) อาโลกกสณ อาโลกกสณ หมายถึง กสณที่พิจารณาแสงสว่างเป็นอารมณ์ เนื้อหาของอาโลกกสณ มีดังนี้^{๑๘๒} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นแสงอาทิตย์หรือแสงจันทร์เข้ามาทางช่อง มีช่องฝาเป็นต้น ช่องใดช่องหนึ่งแล้ว ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่ฝาหรือที่พื้นก็ดี

^{๑๗๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๐-๒๒๑.

^{๑๗๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๑.

^{๑๘๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๑-๒๒๒.

^{๑๘๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๒.

^{๑๘๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๒-๒๒๓.

ลวดระหว่างกิ่งต้นไม้ที่มีใบทึบ ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่พื้นดินนั้นก็ดี เท่านั้นนิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้พระโยคาวจรที่ไม่มีบุญ ก็พึงเพ่งดูดวงแสงมีประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละ

(๑๐) ปริจฉินนาทกสิณ ปริจฉินนาทกสิณ หมายถึง กสิณที่พิจารณาช่องว่างเป็นอารมณ์ เนื้อหาของปริจฉินนาทกสิณมีดังนี้^{๑๘๓} สำหรับผู้มีบุญมีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นอากาศที่ช่องต่าง ๆ มีช่องฝาเป็นต้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรที่ไม่มีบุญ พึงทำช่องขนาดคืบ ๔ นิ้ว เข้าที่ฝาโรงที่มุงมิดชิดหรือที่แผ่นหนังและเสื่อลำแพนเป็นต้น อยางใดอย่างหนึ่งแล้ว เพ่งดูช่องอันต่างโดยเป็นช่องฝาเป็นต้นนั้น

เนื้อหาของกสิณทั้ง ๑๐ ที่กล่าวมา จัดเป็นหมวดได้ ๓ หมวด ดังนี้ ๑) หมวดกุตกสิณ คือ กสิณที่พิจารณามหาภูตรูป ๔ เป็นอารมณ์คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ และ วาโยกสิณ ๒) หมวดวิณณกสิณ คือ กสิณที่พิจารณาสีต่าง ๆ เป็นอารมณ์คือ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ และ ๓) หมวดกสิณอื่น ๆ ที่นอกเหนือจาก ๒ หมวดแรก คือ อาโลกกสิณ และ ปริจฉินนาทกสิณ การนำเอา กสิณทั้ง ๑๐ มาเป็นสื่อในการปฏิบัตินั้น สามารถทำได้โดยเอาของที่มีอยู่แล้วโดย ธรรมชาติ หรือจะตกแต่งจัดทำขึ้นให้เหมาะสำหรับการใช้เพ่งก็ได้

กสิณทั้ง ๑๐ ประการ มีความแตกต่างกันด้วยสามารแห่งการขยาย คือ ขยายขึ้นข้างบน ขยายลงข้างล่าง ขยายไปรอบ ๆ ตัว ไม่ขยายคราวละ ๒ กสิณปนกัน ขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ^{๑๘๔} ขยายขึ้นข้างบน คือ ขยายให้ปลายหน้าสู่ท้องฟ้าข้างบน ขยายลงข้างล่าง คือ ขยายให้ปลายหน้าสู่พื้นดินข้างล่าง ขยายไปรอบ ๆ ตัว คือ ขยายไปอย่างกำหนดเอาโดยรอบด้าน เหมือนอย่างขอบเขตที่เป็นวงกลม ไม่ขยายคราวละ ๒ กสิณ คือ กสิณแต่ละข้อไม่ปะปนกันกับกสิณข้ออื่น ไม่มีกำหนดประมาณ คือ ไม่จำกัดประมาณในการขยาย ขยายได้อย่างไม่มีที่สุด

ผู้ที่บำเพ็ญกสิณไม่สำเร็จ คือ บุคคลต่อไปนี้ ๑) บุคคลผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม คือ บุคคลผู้ทำอนันตริยกรรม ๔ ประการข้อใดข้อหนึ่ง ๒) บุคคลผู้ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส หมายถึง บุคคลผู้เป็นนิตยมิถยาภิภูติ^{๑๘๕} ๓) บุคคลผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก หมายถึง บุคคลที่เป็นเหตุกปฏิสนธิและที่เป็นเหตุกปฏิสนธิ ๔) บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาในพระรัตนตรัย เป็นผู้ไม่มีฉันทะ ในการปฏิบัติธรรม คือ บุคคลผู้ขาดความพอใจในการปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่สมควรแก่มรรค คือ วิปัสสนา เป็นผู้ที่มีปัญญาทึบ ปราศจากปัญญาที่เป็นโลกียสัมมาภิภูติและโลกุตตรสัมมาภิภูติ และเป็นอภัพสัตว์ไม่ควรเพื่อยังลงสู่ธรรมนิยาม และภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย^{๑๘๖}

^{๑๘๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๓.

^{๑๘๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๕.

^{๑๘๕} ตูรายละเอียดยใน ที.สี. (บาลี) ๙/๑๖๕-๑๘๑/๕๒-๕๙, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๕-๑๘๑/๕๓-๖๐.

^{๑๘๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๕-๒๒๖.

๑.๒) อสุภะ ๑๐

คำว่า อสุภะ แปลว่า ไม่สวย ไม่งาม หมายถึงเฉพาะความเปลี่ยนแปลงแห่งร่างกายของคนทั้งหลายที่ตายไปแล้ว อสุภะ เป็นสมณธรรมฐานหมวดที่ ๒ เนื้อหาของอสุภะทั้ง ๑๐ มีดังนี้^{๑๘๗}

(๑) อุทุมมาตกอสสุภะ เป็นซากศพที่พองขึ้น โดยค่อยอืด ๆ ขึ้นตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป ดุจลูกหนังอันพองด้วยลม จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล

(๒) วินีลกอสสุภะ เป็นอสุภะที่มีสีเขียวคล้ำ คละด้วยสีต่าง ๆ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล คำว่า วินีลกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพอันมีสีแดงในที ๆ เนื้อหนา มีสีขาวในที ๆ บ่มหนอง แต่ส่วนมากมีสีเขียวคล้ำ ในที ๆ เขียวเป็นเหมือนคลุ้มไว้ด้วยผ้าเขียว

(๓) วิบุพพกอสสุภะ เป็นอสุภะที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ในที ๆ แตกปรกทั้งหลาย จัดว่าเป็นของน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล

(๔) วิจฉิทกอสสุภะ เป็นอสุภะที่แยกออกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิจฉิทกะ (วิจฉิททอสสุภอันน่าเกลียด) คำว่า วิจฉิทกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพที่ถูกตัดกลางตัว

(๕) วิกขายิตกอสสุภะ เป็นอสุภะที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่า เป็นต้น กัดกินโดยอาการต่าง ๆ ตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง จัดว่าเป็นของน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล คำว่า วิกขายิตกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

(๖) วิกขิตตอสสุภะ เป็นอสุภะที่กระจายกระจายไปต่าง ๆ จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล คำว่า วิกขิตตกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพที่กระจายกระจายไปที่นั่น ๆ คือมือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

(๗) หตวิกขิตตกอสสุภะ เป็นอสุภะที่ถูกประหารด้วยกระจายกระจายโดยนัยก่อนนั้น ด้วย คำว่า หตวิกขิตตกะ นั้นก็เป็นคำเรียกซากศพอันถูกคนสับฟันที่อวัยวะใหญ่ ๆ โดยอาการย่อยอย่างกะตึกกา แล้วเหวี่ยงกระจายไปโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น

(๘) โลहितกอสสุภะ เป็นอสุภะที่มีโลหิตเรียราดไหลออกตรงนั้นบ้าง ตรงนี้บ้าง คำว่า โลहितกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพอันเปื้อนโลหิตที่ไหลออก

(๙) ปุพุกอสสุภะ เป็นอสุภะที่มีหมู่นอนทั้งหลาย คลาคล่ำอยู่ในซากศพนั้น คำว่า ปุพุกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพที่เต็มไปด้วยหมอน

(๑๐) อัญญิกอสสุภะ เป็นอสุภะที่มีแต่ร่างกระดูก จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล คำว่า อัญญิกะ นั้นเป็นคำเรียกร่างกระดูกก็ได้ กระดูกท่อนเดียวก็ได้

อสุภะท่านแสดงไว้ ๑๐ อย่างนี้ ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งบุคคลผู้มีราคะจริต อย่างนี้คือ^{๑๘๘}

^{๑๘๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๗-๒๒๘.

^{๑๘๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๗-๒๔๘.

๑. อุทฺธมาตกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในทรวดทรง เพราะสื่อความเสีย
ทรวดทรงแห่งร่างกาย

๒. วินีลกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในสีกาย เพราะสื่อความเสียมวล
แห่งผิว

๓. วิบุพพกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในกลิ่นกายที่แต่งขึ้น ด้วยอำนาจ
เครื่องอบกลิ่น มีดอกไม้และเครื่องหอมเป็นต้น เพราะสื่อความที่สิ่งทีเนื่องด้วยกายและผิวพรรณมี
กลิ่นเหม็น

๔. วิจฉิททกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในความเป็นขึ้นทับในสรีระ
เพราะเผยความเป็นโพรงข้างใน

๕. วิกขยิตกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในเนื้อมัน ในตำแหน่งแห่งสรีระ
ต่าง ๆ มีเต้านเป็นอาทิ เพราะแสดงความสูญเสียสมบัติแห่งเนื้อมัน

๖. วิกขิตตกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในลีลาท่าทางขององคัพพใหญ่
น้อยเพราะชี้ให้เห็นความกระจัดกระจายแห่งองคัพพใหญ่น้อย

๗. หตวิกขิตตกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในสมบัติแห่งเรือนร่าง เพราะ
ประกาศความผิดรูปด้วยแตกกันไปแห่งเรือนร่าง

๘. โลหิตกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในความงามที่เครื่องประดับทำให้
เกิด เพราะประกาศความเป็นร่างปฏิภูมด้วยโลหิตเปื้อน

๙. ปุพฺพกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในกายด้วยความสำคัญหมายว่า
“ของเรา” เพราะสื่อความที่กายเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอนหลายชนิด

๑๐. อัญฺฐิกอสฺสฺสะ เหมาะสำหรับผู้กำหนดในสมบัติแห่งพื้น เพราะประกาศ
ความที่กระดูกในสรีระทั้งหลายเป็นของปฏิภูมทั้งนั้น

อย่างไรก็ตาม แม้เมื่อกล่าวโดยลักษณะแล้ว อสฺสฺสะทั้ง ๑๐ ประการ ก็มีเพียงประการ
เดียวคือ ความเป็นสิ่งปฏิภูม ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียด และจะปรากฏเฉพาะที่ร่างกายของ
คนที่ตายไปแล้วเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริงแล้ว แม้ร่างกายของคนที่มีชีวิตอยู่ก็จัดเป็นอสฺสฺสะได้
เหมือนกัน แต่อาจจะไม่ปรากฏชัดเหมือนร่างกายของคนตาย เพราะร่างกายของคนที่มีชีวิตอยู่
ถูกเครื่องอสังการที่ประกอบเข้าใหม่ปิดบังเอาไว้^{๑๘๙} ดังนั้น อสฺสฺสะ คือการพิจารณาซากศพ โดยความ
เป็นของปฏิภูม ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น ซึ่งแบ่งตามลักษณะของซากศพอาการต่าง ๆ และยังหมายถึง
การพิจารณาร่างกาย แม้ของคนที่มีชีวิตอยู่โดยความเป็นของปฏิภูม ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น

๑.๓) โภฏฐาสบัญญัติ

โภฏฐาสบัญญัติ เป็นบัญญัติเกี่ยวกับส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เรียกว่า กายคตาสติ มา
จากการ รวมกัน ๓ คำคือ กาย + คต + สติ แปลตามรูปศัพท์ว่า สติอันไปแล้วสู่ร่างกาย ในคัมภีร์ปก
รณวิเสสวิ สุตฺถิมรรคได้วิเคราะห์ความหมายของกายคตาสติไว้ ดังนี้ สติชื่อกายคต เพราะไปสู่รูป
กายอันต่างโดย โภฏฐาสมีฌมเป็นต้น หรือว่าเพราะไปในกาย คำว่า กายคตาสตินั้น เป็นคำเรียกสติ

^{๑๘๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๘-๒๔๙.

อันมีปฏิภูลนิมิตในโกฐาสแห่งกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์^{๑๙๐} กายคตาสติเป็นธรรมสำคัญข้อหนึ่ง ที่เมื่อบุคคลปฏิบัติแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ บรรลุถึงพระนิพพาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอัน เป็นเอกที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ธรรมอันเป็นเอกคืออะไร ธรรมอันเอกคือกายคตาสติ^{๑๙๑}

เมื่อกล่าวถึงกายคตาสติแล้ว จะพบว่า กายคตาสติกรรมฐาน เป็นกรรมฐานไม่เคยเป็นไปนอกพุทธบาทกาล ไม่เป็นวิสัยแห่งเตียรถีย์ทั้งปวง พระผู้มีพระภาคทรงขยายความโดยจัดเป็น ๑๔ บรรพ ตามนัยที่กล่าวไว้ในกายคตาสติสูตร^{๑๙๒} คือ อานาปานบรรพ อิริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญะบรรพ ปฏิภูลมนสิการบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ สิวัญญิกบรรพ ๙ ในจำนวน ๑๔ บรรพนั้น ๓ บรรพนี้คือ อิริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญะบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยเป็นวิปัสสนา สิวัญญิกบรรพ ๙ ตรัสโดยเป็นอาทิวานุปัสสนา ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั้น ส่วน ๒ บรรพนี้คือ อานาปานบรรพ และปฏิภูลมนสิการบรรพ ตรัสโดยเป็นเป็นสมถกรรมฐาน ในอนุสสติ ๑๐ นี้ กล่าวคือ อานาปานบรรพ เป็นกรรมฐานบทหนึ่งต่างหาก คือเป็นอานาปานสติกรรมฐาน

ดังนั้น ปฏิภูลมนสิการบรรพ ก็คือกายคตาสติ ซึ่งมีรายละเอียดคือการพิจารณาอาการ ๓๒ ใน ร่างกายโดยความเป็นของปฏิภูล ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ คือ ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ เล็บทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ฟันทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ หนังมีอยู่ในกายนี้ เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มีอยู่ในกายนี้^{๑๙๓}

๑.๔) อัธสาสปีสสาสบัญญัติ

อัธสาสปีสสาสบัญญัติ เป็นการพิจารณาลมหายใจเข้า-ออกเป็นอารมณ์ เรียกว่า อานาปานสติ คือสติกำหนดลมหายใจเข้าออก มีวัตถุ ๑๖ เป็นหลักปฏิบัติ รายละเอียดของ อานาปานสติ พระพุทธเจ้า ตรัสสรรเสริญไว้ว่า เมื่อบุคคลทำให้มีทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมละเมียดแท้ประณีตแท้ เป็นธรรม เครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุขด้วย ยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายที่เกิด ๆ ขึ้นให้หายลับ ร้างไปโดยพลันด้วย จากนั้น ตรัสจำแนกให้เป็นกรรมฐานมีวัตถุ ๑๖ โดยตรัสบอกวิธีปฏิบัติว่า เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ บัล

^{๑๙๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๕๒.

^{๑๙๑} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๙๖/๓๒, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๖/๓๗.

^{๑๙๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๕๓-๑๕๔/๒๐๓-๒๐๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๓-๑๕๔/๑๕๖-๒๐๗.

^{๑๙๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔-๑๖.

ลักข์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจออก คงมีสติหายใจเข้า มีวัตถุ ๑๖ แบ่งเป็น ๔ จตุกคะ เช่น หายใจเข้า-ออก สั้น-ยาว ก็รู้ว่า หายใจเข้า-ออก สั้น-ยาว^{๑๙๔}

การกล่าวถึงอานาปานสติโดยนัยนี้ เป็นการกล่าวตามแนวของพระไตรปิฎก หากพิจารณา แล้วจะเห็นว่ามีความสมบูรณ์ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็อธิบายขยายความเพิ่มเติมคือ อานาปานสติสมาธิ คือ สมาธิที่สัมปยุตด้วยสมาธิอันกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือสมาธิในอานาปานสติ^{๑๙๕} เรื่องลมอัสสาสะ ปัสสาสะ ตามอรรถกถาพระสูตร อัสสาสะ หมายถึงหายใจเข้า ปัสสาสะ หมายถึงหายใจออก^{๑๙๖} ส่วนอรรถกถาพระวินัยกลับกันคือ อัสสาสะ หมายถึงหายใจออก ปัสสาสะ หมายถึงหายใจเข้า^{๑๙๗} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า อัสสาสะ คือลมหายใจออก ปัสสาสะ คือลมหายใจเข้า^{๑๙๘} กล่าวโดยสรุป อานาปานสติ คือการกำหนดลมหายใจเข้าออก

๑.๕) สัตว์บัญญัติ

สัตว์บัญญัติคือ การกำหนดสัตว์หรือบุคคลเป็นอารมณ์ตามอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เรียกว่า พรหมวิหาร หรืออัปมัญญา เนื้อหาเกี่ยวกับพรหมวิหาร ๔ มีดังนี้

เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔ สิ่งที่เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหาร ๔ คือกัตตุกัมยตาฉันทะ คือความพอใจใคร่ที่จะทำการปฏิบัติ^{๑๙๙} เพราะเป็นฉันทะที่เป็นไปด้วยอำนาจ ความปรารถนาอย่างแรงกล้า ในการทำให้สัตว์ทั้งหลายปราศจากโทษด้วยใคร่ที่จะแสวงหาประโยชน์ และช่วยปลดเปลื้องความทุกข์^{๒๐๐} การข่มนิเวรณ ๕ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันให้สงบระงับ ไป อัปนามาณ ได้แก่ รูปาวจร ๔ เป็นที่สุดของพรหมวิหารทั้ง ๔ เป็นที่สุดของพรหมวิหาร ๔

อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔ สัตว์โดยบัญญัติธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่าสัตว์บัญญัติ คนหนึ่ง หรือหลายคน เป็นอารมณ์ของพรหมวิหาร ๔^{๒๐๑}

เหตุที่เรียกว่า พรหมวิหาร เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เรียกว่า พรหมวิหาร เพราะเป็น คุณธรรมอันประเสริฐ และเพราะเป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษ คือธรรม ๔ ประการนี้

^{๑๙๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๒-๕๓; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙๗๗/๒๖๙-๒๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๗/๔๕๕.

^{๑๙๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๔.

^{๑๙๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๐๕/๑๓๖)

^{๑๙๗} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๖.

^{๑๙๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๙.

^{๑๙๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๕.

^{๒๐๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

^{๒๐๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๕.

เป็นเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อพระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้นก็เป็นผู้มีจิตเสมอด้วยพรหม ซึ่งเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่^{๒๐๒}

เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ พรหมวิหารมีเพียง ๔ นั้น ด้วยเหตุผลคือ

๑) ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิ์ของผู้ที่มากไปด้วยพยาบาล เป็นต้น การจัดลำดับพรหมวิหาร ๔ อย่าง จัดตามอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น คือ เมตตาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากไปด้วยพยาบาล กรุณาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากไปด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากไปด้วยอรรถิ อุเบกขาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้หนาไปด้วยราคะ

๒) การสงใจไปในสัตว์ทั้งหลายก็มีเพียง ๔ ลักษณะคือ ด้วยมุ่งประโยชน์สุขแก่สัตว์ (เมตตา) ด้วยช่วยบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (กรุณา) ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติ (มุทิตา) ด้วยสิ้นความห่วงใย (อุเบกขา) เหมือนมารดาที่มีความรู้สึกในบุตร ๔ คน คือคนเป็นเด็กเล็ก คนป่วย คนเป็นหนุ่ม และคนที่ออกเรือนไปประกอบกิจการส่วนตัว คือปรารถนาความเจริญเติบโตเพื่อบุตรคนเล็ก (เมตตา) ปรารถนาบำบัดไข้เพื่อบุตรที่ป่วย (กรุณา) ปรารถนาความยั่งยืนแห่งสมบัติความเป็นหนุ่มเพื่อบุตรที่เป็นหนุ่ม (มุทิตา) และไม่ชวนชวายเป็นไม่ว่าในทางไร ๆ เพื่อบุตรที่ออกเรือนไปประกอบกิจการส่วนตัวแล้ว^{๒๐๓} (อุเบกขา)

เหตุที่จัดอันดับพรหมวิหาร ๔ พรหมวิหารที่มี ๔ อย่าง เพื่อเป็นหลักปฏิบัติตามลำดับ กล่าวคือ ๑) เมตตา ประพฤติเป็นไปในอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์ ๒) กรุณา เมื่อได้เห็นหรือได้ยินข่าวว่าคนที่ตนช่วยทำประโยชน์ให้ นั้น กำลังมีความทุกข์ ก็จะต้องช่วยบรรเทาทุกข์ ๓) มุทิตา เมื่อได้ช่วยให้พ้นจากความทุกข์นั้น ก็พลอยชื่นชมยินดีกับผู้ที่ตนช่วย ๔) อุเบกขา การปฏิบัติต่อผู้ที่ตนช่วยนั้น ด้วยใจกลาง ๆ เพราะไม่มีอะไรจะต้องช่วยอีกต่อไป^{๒๐๔}

เหตุที่เรียกว่าอัปมัญญา พรหมวิหาร ๔ บางครั้งเรียกว่าอัปมัญญา โดยอธิบายว่า เพราะเหตุที่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ย่อมเป็นไปในอารมณ์หาประมาณมิได้ จจริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของภาวนาเหล่านั้น เพราะแม้สำหรับสัตว์ผู้เดียว ภาวนาเหล่านั้นก็เป็นไปโดยอำนาจที่แผ่ไปทั่วทั้งร่าง มิได้ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่า ภาวนามีเมตตาเป็นอาทิ จะต้องเจริญในส่วนหนึ่งของร่างกายเท่านั้น^{๒๐๕} ฉะนั้น ผู้ที่เจริญอัปมัญญา ๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง จะต้องมีการแผ่ตลอดทั่วไปในสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มีจำกัด

เนื้อหาของพรหมวิหาร ๔ แต่ละข้อมีดังนี้

(๑) เมตตาภาวนา เมตตาภาวนา เป็นพรหมวิหารข้อแรก ประเด็นเนื้อหาเกี่ยวกับเมตตา มีดังนี้

^{๒๐๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๖.

^{๒๐๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๗.

^{๒๐๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๗-๑๒๘.

^{๒๐๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๔๘.

ความหมายตามอรรถวิเคราะห์ คำว่า เมตตา มีอรรถวิเคราะห์ ดังนี้ ๑) ธรรมชาติที่รักใคร่ เรียกว่า เมตตา อธิบายความว่า ธรรมชาติที่ห่วงใยในอันที่จะประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย ๒) ผู้โดยชอบรักใคร่กัน ผู้นั้นเรียกว่ามิตร ๓) อหยาศัยที่ใคร่ประโยชน์ที่มีในมิตร เรียกว่า เมตตา หรือ อหยาศัยที่ใคร่ประโยชน์ที่เป็นไปต่อมิตร เรียกว่า เมตตา^{๒๐๖} ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิภาณีฎีกา ก็วิเคราะห์ความหมายของเมตตาไว้ว่า ธรรมชาติที่มีความเยื่อใย เสน่หา หรือเพราะเกิดมีในหมู่มิตร เมตตามีการนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขเข้าไปให้แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ^{๒๐๗}

ลักษณะเป็นต้นของเมตตา เมตตามีการประพาสสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะ มีการน้อมนำมาซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ (หน้าที่) มีการกำจัดความอาฆาตเป็นผลปรากฏ มีการได้เห็นภวาทที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งพยาบาลเป็นสมบัติ มีการเกิดความห่วงใยด้วยต้นหาเป็นความวิบัติ^{๒๐๘}

ประโยชน์ของเมตตา เมตตาเป็นประโยชน์ในการปราบความพยาบาท^{๒๐๙}

ข้าศึกของเมตตา ข้าศึกแบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือข้าศึกไกล ข้าศึกใกล้ ข้าศึกไกล หมายความว่า ได้ช่องโอกาสขึ้นได้เร็วกว่า ส่วนข้าศึกใกล้ หมายความว่า ได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นช้ากว่า เหมือนศัตรูที่อยู่ใกล้ชิดย่อมมีโอกาสทำลายได้เร็วกว่าศัตรูที่อยู่ไกล ดังนั้น ข้าศึกใกล้ของเมตตา คือ รากะ เพราะมีส่วนที่เข้ากันได้โดยมองในแง่ที่เป็นคุณด้วยกัน เหมือนศัตรูที่อยู่ใกล้ชิด รากะเกิดขึ้นได้เร็ว ข้าศึกไกลของเมตตาคือพยาบาท เพราะมีส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน จึงต้องเจริญเมตตา โดยไม่ต้องกลัวพยาบาท เพราะจะเจริญเมตตา และมีความพยาบาทด้วย เป็นสิ่งที่เป็นไปได้^{๒๑๐}

(๒) **กรุณาภาวนา** ประเด็นเนื้อหาเกี่ยวกับกรุณามีดังนี้

ความหมายตามอรรถวิเคราะห์ คำว่า กรุณา มีอรรถวิเคราะห์ ดังนี้ ๑) ธรรมชาติที่ทำความสะเทือนใจให้แก่สาธุชนทั้งหลาย เมื่อสัตว์อื่นประสบทุกข์ ๒) ธรรมชาติที่ช่วยถ่วงถอนทุกข์ของสัตว์อื่น คือช่วยกำจัดช่วยปลดเปลื้องทุกข์ของสัตว์อื่นให้หมดไป ๓) ธรรมชาติที่บุคคลแผ่กระจายไป คือ ระลึกไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ประสบทุกข์ ด้วยรับเอามาเป็นทุกข์เสียเอง^{๒๑๑}

ลักษณะเป็นต้นของกรุณา กรุณามีอันเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันไม่รังดูตายต่อทุกข์ของสัตว์อื่นเป็นกิจ มีการไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสภาพอันน่าอนาถของสัตว์ทั้งหลายผู้ถูกความทุกข์ครอบงำแล้วเป็นบรรทัดฐาน มีการระงับซึ่งการเบียดเบียนสัตว์เป็นสมบัติ มีการเกิดความเศร้าโศกเป็นความวิบัติ^{๒๑๒}

^{๒๐๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒.

^{๒๐๗} วิภาวินี. (บาลี) ๒๕๙.

^{๒๐๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๐๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๑๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๔.

^{๒๑๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒.

^{๒๑๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

ประโยชน์ของกรุณา กรุณาเป็นประโยชน์ในการปราบปรามวิหิงสา (ความเบียดเบียน)^{๒๑๓}

ข้าศึกของกรุณา ข้าศึกใกล้ของกรุณาคือโทมนัส ความเสียใจอันอาศัยกามคุณ เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่ความวิบัติของสัตว์ทั้งหลาย ข้าศึกไกลของกรุณาคือวิหิงสา เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน เพราะการเจริญกรุณา ไม่สามารถจะเกิดพร้อมกับการเบียดเบียน^{๒๑๔}

(๓) มุทิตาภาวนา ประเด็นเนื้อหาเกี่ยวกับมุทิตา มีดังนี้

ความหมายตามอรรถวิเคราะห์ มุทิตา มีอรรถวิเคราะห์ ดังนี้ ๑) ชนทั้งหลายย่อมยินดีต่อผู้ร่ำรวยพร้อมด้วยสมบัตินั้น ด้วยธรรมชาตินั้น ธรรมชาตินั้นเป็นเหตุให้ยินดีต่อผู้ร่ำรวยพร้อมด้วยสมบัตินั้น เรียกว่า มุทิตา ๒) ธรรมชาติโดยยอมยินดีเอง ธรรมชาตินั้น เรียกว่า มุทิตา ๓) ธรรมชาติมาตราว่าความยินดีนั้นนั้นเทียว เรียกว่า มุทิตา^{๒๑๕}

ลักษณะเป็นต้นของมุทิตา มุทิตามีความยินดีด้วยเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยา เป็นกิจ มีอันกำจัดความไม่ยินดีด้วยเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งความไม่ยินดีด้วยเป็นสมบัติ มีอันเกิดความสุขกว่าเรียงเป็นความวิบัติ^{๒๑๖}

ประโยชน์ของมุทิตา มุทิตาเป็นประโยชน์ในการปราบอหิริ คือการไม่ยินดี^{๒๑๗}

ข้าศึกของมุทิตา ข้าศึกใกล้ของมุทิตา คือโสมนัส ความดีใจอาศัยกามคุณ เพราะมีส่วนเข้ากันได้ โดยมองในแง่สมบัติบริบูรณ์ของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน ข้าศึกไกลของมุทิตาคืออหิริ ความไม่ยินดี เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้ด้วยส่วนของตน เพราะการเจริญมุทิตา ไม่สามารถจะเกิดพร้อมกับความไม่ยินดี เหมือนบอกว่าจะกินดีและเบื่อหน่ายในเสนาสนะสังัดหรือในกุศลธรรมอันยิ่งในขณะเดียวกันก็เป็นไปไม่ได้^{๒๑๘}

(๔) อุเบกขาภาวนา ประเด็นเนื้อหาเกี่ยวกับอุเบกขา มีดังนี้

ความหมายตามอรรถวิเคราะห์ อุเบกขา มีอรรถวิเคราะห์ ดังนี้ ธรรมชาติโดยยอมเห็นเสมอกันโดยละความชวนชวาวว่าสัตว์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกันเป็นต้น และโดยเข้าถึงภาวะเป็นกลาง ๆ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า อุเบกขา^{๒๑๙}

ลักษณะเป็นต้นของอุเบกขา อุเบกขา มีการเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันเห็นภาวะที่สม่าเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันสงบความเสียใจและความดีใจเป็นผลปรากฏ มีอันพิจารณาเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเองเป็น

^{๒๑๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๑๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๔.

^{๒๑๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒

^{๒๑๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๑๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๑๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๔-๑๒๕.

^{๒๑๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๒.

บันทึกฐาน ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเอง จะได้ประสบสุขก็ดี จะพ้นจากทุกข์ก็ดี จักเสื่อมจากสมบัติที่ตนมีอยู่แล้วก็ดี เพราะความชอบใจของใครเล่า (นอกจากกรรมของตน) มีการสงบ ความเสียใจความดีใจเป็นสมบัติ มีอันเกิดความเพิกเฉยเพราะไม่รู้อันอาศัยกามคุณ เป็นความวิบัติ^{๒๒๐}

ประโยชน์ของอุเบกขา อุเบกขาเป็นประโยชน์ในการปราบราคะ คือความกำหนัด^{๒๒๑}

ข้าศึกของอุเบกขา ข้าศึกใกล้ของอุเบกขา คือ อัญญาอุเบกขา ความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้ อาศัยกามคุณ เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยไม่พิจารณาโทษและคุณเหมือนกัน ข้าศึกไกลของอุเบกขาคือราคะ ความกำหนัด ปฏิฆะ ความขัดเคือง เพราะมีส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน ดังนั้นการเจริญอุเบกขาต้องไม่กลัวราคะและปฏิฆะ แต่การที่จะวางเฉยและกำหนดขัดเคืองในขณะเดียวกัน เป็นไปไม่ได้^{๒๒๒}

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า พรหมวิหาร ๔ เป็นคุณธรรมอันประเสริฐ เพราะเป็นข้อปฏิบัติเพื่อคนอื่นเป็นสำคัญ แตกต่างจากกรรมฐานข้ออื่น ๆ และเป็นธรรมเครื่องอยู่อย่างปราศจากโทษ เพราะจิตของผู้ปฏิบัติเกี่ยวเนื่องอยู่กับคนอื่นใน ๔ ลักษณะคือ มุ่งประโยชน์สุข ช่วยให้พ้นทุกข์ ยินดีกับความสุภาพเรียบร้อยของคนอื่น และยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่เอนเอียง

๑.๖) อากาศบัญญัติ

อากาศบัญญัติ คือการกำหนดเอาอากาศเป็นอารมณ์ เรียกว่า อากาสนัญญาตนะ คือกำหนด ช่องว่างที่ สุดมิได้ (ซึ่งเกิดจากการเพิกกลืนออกไป) เป็นอารมณ์ ช่องว่างที่หาที่สุดไม่ได้ หรืออากาศ เป็นอนันตะ (อนันโต อากาโส) มีความหมายว่า ที่สุดข้างเกิดก็ดี ที่สุดข้างเสื่อมก็ดี ของอากาศนั้นไม่ปรากฏ อากาศนั้นจึงชื่อว่า อนันตะ คือมีที่สุดไม่ปรากฏ อีกอย่างหนึ่ง อากาศตรงที่กลืนรูปเพิกไป ก็เรียกว่า อากาศ พึงทราบความที่อากาศนั้นเป็นอนันตะ ด้วยการมนสิการ^{๒๒๓} ท่านกล่าวความหมายตามอรรถวิเคราะห์อีกว่า สิ่งทีชื่อว่า อนันตะ เพราะไม่มีที่สุด อากาศเป็นอนันตะ จึงชื่อว่า อากาสนันตะ อากาสนันตะนั่นเองเป็นอากาสนัญญาตนะ อากาสนัญญาตนะนี้ชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัยของฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม^{๒๒๔}

๑.๗) นัตถิภาวะบัญญัติ

นัตถิภาวะบัญญัติ คือการกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ คือกำหนดภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ อากิญจัญญาตนะนั้น มีวิเคราะห์ว่า น้อยหนึ่งแห่งวิญญานนั้นไม่มี เพราะเหตุ นั้น วิญญานนั้นจึงชื่อว่า อากิญจนะ อธิบายว่า สิ่งที่เหลืออยู่แห่งวิญญานนั้นโดยที่สุดแม้แต่เพียงความดับก็ไม่มี ภาวะแห่งความเป็น อากิญจนะ ชื่อว่าอากิญจัญญาตนะ เป็นคำเรียกความปราศไปแห่ง

^{๒๒๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๒๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๓.

^{๒๒๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๒๕.

^{๒๒๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๐.

^{๒๒๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๕.

วิญญาณ ในอากาสนัญจายตนะ อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะโดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งมานั้น^{๒๒๕} บัญญัติกรรมฐาน เป็นการใช้สิ่งที่บัญญัติขึ้นเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ เกี่ยวกับวัตถุภายนอกที่สร้างขึ้นมา หรือมีอยู่เอง บัญญัติที่เกี่ยวกับร่างกาย ทั้งในลักษณะที่เป็นซากศพ เป็นอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย การบัญญัติสัตว์หรือบุคคลที่มีลักษณะต่าง ๆ เป็นอารมณ์ รวมถึงการกำหนดเอาอากาศ หรือภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ

ข. การปฏิบัติ การปฏิบัติในบัญญัติกรรมฐาน ๒๘ มีการปฏิบัติ ดังนี้

๑. กสิณ ๑๐

๑) **ปฐวีกสิณ** ปฐวีกสิณ คือกสิณที่เพ่งดินเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ แต่งวงกสิณให้ได้ขนาดตามที่ต้องการ ใช้เกรียงหินปาดดินให้เรียบเช่นหน้ากลองแล้ว กวาดสถานที่นั้นให้เตียนไปอาบน้ำแล้วมานั่งที่ตั้ง ที่จัดไว้เรียบร้อยแล้ว มีเท้าสูงประมาณศืบ ๔ นิ้ว ซึ่งจัดไว้ตรงจุดที่มีระยะ ๒ ศอกคืบแต่งวงกสิณ เพราะเมื่อนั่งไกลกว่านั้น กสิณจะไม่ชัด ไกลกว่านั้น กสิณโทษจะปรากฏ หรือ นิ่งสูงไป จะต้องโน้มคอลงดู นานเข้าคอกจะปวด นั่งต่ำไป จะต้องคุกเข่าขึ้นดู นานเข้า เข่าจะปวด จากนั้น พิจารณาเห็นโทษในกามทั้งหลายว่า กามทั้งหลายมีคุณอันน่ายินดีน้อย จนเกิดความพอใจในเนกขัมมะ มีความปรารถนา ด้วยการระลึกถึงพระรัตนตรัย เกิดความเคารพขึ้นในการปฏิบัติ ปลุกความอดสาหะขึ้นในใจ จากนั้นพึงลืมหาดูโดยอาการพอดี เพ่งดูถือเอานิมิตภาวนาไป โดยไม่ต้องพิจารณาสี และลักษณะของนิมิตนั้น แต่ก็ไม่ถึงขนาดจะทิ้งสีไป เพียงแต่นึกว่าสีนั้นมันเป็นอันเดียวกับดินซึ่งเป็นที่อาศัย แยกกันไม่ออก จากนั้นบริกรรม โดยใช้คำที่มีความหมายว่า ดิน ควรใช้คำที่ช่วยให้จำง่าย เช่น ปฐวี วสุธรรมา ขอบชื่อไหน หรือว่าชื่อไหนช่วยให้จำได้ง่าย ก็ใช้ชื่อนั้น ส่วนมากจะใช้คำว่า ปฐวี ลืมตาสักพักหนึ่งแล้วหลับตานึกหวังดูสักพักหนึ่งสลบกันไป หากอุคคหนิมิตยังไม่เกิด ก็ภาวนาไปเรื่อย ๆ จนร้อยเที่ยว พันเที่ยว หรือมากกว่านั้น เมื่อภาวนาไปอย่างนั้น ขณะที่หลับตานึกหวังดูดวงกสิณมา ปรากฏชัดเหมือนเวลาลืมหาดู ก็ปรากฏว่าอุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นับตั้งแต่อุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่พียงนั่ง ในที่นั้น เข้าไปนั่งภาวนาในที่อยู่ของตนสืบไป เมื่อบริกรรมหวังเห็นยวดวงกสิณอยู่อย่างนั้น จะทำให้วิมวณทั้งหลายสงบราบลง กิเลสก็ระงับลงตามลำดับ จิตจะตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ และปฏิภาคนิมิตก็จะเกิดขึ้น^{๒๒๖}

๒) **อาโปกสิณ** คือกสิณที่เพ่งน้ำเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ บรรจุน้ำให้เต็มภาชนะเสมอขอบปากแล้วนำไปตั้งไว้ในที่วางที่กำหนดไว้ นั่งให้สบาย ไม่ต้องพิจารณาสีของน้ำ ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะ พึงนึกให้เสมอกับสิ่งที่อาศัย คือนึกว่า สีเป็นอันเดียวกับน้ำซึ่งเป็นที่อาศัย ตั้งใจจิตไว้ในปณณัตติธรรม (คือโลกโวหาร) ตามที่เป็นคำที่ใช้กันมาก ภาวนาไป ว่า อาโป อาโป นอกเหนือจากอาโป ก็มีคำว่า อมพุ อุทก วาริ สลิล เมื่อภาวนาไปอย่างนั้น ย่อมเกิดนิมิตทั้งสองขึ้น ในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิมิตจะปรากฏเหมือนว่าน้ำยังไหวอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นดวงนิ่งแจ้ว เหมือนพุด

^{๒๒๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๑.

^{๒๒๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๕๙-๑๖๐.

ใบตาลแก้ว ที่วางอยู่ในอากาศ และพร้อมเหมือนวงแวนแก้ว^{๒๒๗} รายละเอียดที่เหมือนที่กล่าวไว้ในปฐมวีกสิณ

๓) เตโชกสิณ คือกสิณที่เพ่งไฟเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ แต่งวงกสิณที่เป็นดวงไฟ ทำให้เป็นช่องกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว เป็นวงกลมเขาที่เสื่อลำแพน แผ่นหนัง หรือผืนผ้า ตรึงเสื่อลำแพน แผ่นหนัง หรือผืนผ้าไว้ข้างหน้า แล้วก็นั่งลง อย่าใส่ใจถึงหญ้าและไม่ข้างใดช่อง หรือคว้นและเปลวข้างบนช่อง ถือเอานิมิตที่เปลวที่บตรงกลางช่อง ไม่ต้องพิจารณาสีของไฟว่าเป็นสีเหลืองหรือสีขาว ไม่ต้องใส่ใจลักษณะว่ามันร้อน แต่นึกเสียวสีนั้นมันเป็นสีเดียวกับไปซึ่งเป็นที่อาศัย ตั้งจิตไว้ในปณัตติธรรม (คือโลกโวหาร) ตามที่เป็นคำที่ใช้กันมาก ภาวนา ไปว่า เตโช เตโช นอกเหนือจากเตโช ก็มีคำว่า ปาวโก กณหวตตนิ ชาตเวโท หุตาสโน เมื่อภาวนาไป อย่างนั้น นิมิตทั้งสองก็จะเกิดขึ้นในเตโชกสิณนี้ อุดคคหนิมิตปรากฏเป็นเช่นกับเปลวไฟที่ขาดตกลงไป ๆ แต่สำหรับผู้ที่ไม่ได้เตรียมไว้เป็นนิมิตการเพ่ง ย่อมจะเกิดกสิณโทษ คือปรากฏมีท่อนพิน ก้อนถ่าน ถ้ำ หรือคว้นอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น ส่วนปฏิภาคนิมิตจะปรากฏหนึ่ง เหมือนผ้ากำพลแดงที่วางไว้ในอากาศ ดุจดุจใบตาลสีทอง ดุจเสาทอง^{๒๒๘}

๔) วาโยกสิณ คือกสิณที่เพ่งลมเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเริ่มเจริญวาโยกสิณ ถือเอานิมิตในลม ที่ยอดอ้อยที่ไหวไปมา หรือกำหนดเอายอดไม้ ยอดไม้ หรือปลายผมที่พัดไปมา หรือว่าจะกำหนดเอาลมที่พัดมาตอังกายก็ได้ เมื่อเห็นต้นอ้อย กอไม้ ต้นไม้ที่ใบหนาตั้งอยู่สูงเพียงศึระะ หรือผมของคนที่มีผมหนายาวประมาณ ๔ องคุลี ที่ลมกำลังพัดอยู่ พึงตั้งสติว่าลมกำลังพัดที่นั่น หรือจะกำหนดเอาลมที่พัดเข้ามาทางช่องหน้าต่าง หรือช่องฝามากระทบกับร่างกาย พึงตั้งสติไว้ในลม นั้น ภาวนาไปว่า วาโต วาโต นอกเหนือจาก วาโต ก็มีคำว่า มาลุต อนิโล เมื่อภาวนาไปอย่างนั้น ย่อมเกิดนิมิตทั้งสองในวาโยกสิณนี้ อุดคคหนิมิต ปรากฏเป็นนิมิตไหว เช่นกับกลุ่มไอร้อนแห่งข้าวปายาสที่เพิ่งปลงลงจากเตา ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นเหมือนดวงนิงแวน^{๒๒๙}

๕) นีลกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีเขียวเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญนีลกสิณ ย่อมถือนิมิตในสีเขียวคราม จะเป็นดอกไม้ ผ้า หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวนาไปว่า นีล นีล ในนีลกสิณนี้ กสิณโทษปรากฏในอุดคคหนิมิต คือสิ่งที่ด้วยกสิณมณฑล มีเกสร ก้าน ระหว่างกลีบเป็นต้น ย่อมปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตหลุดจากกสิณมณฑล ปรากฏเช่นกับขั้วตาลฝิ่งแก้วอินทิลอยู่ในอากาศ^{๒๓๐}

๖) ปิตกสิณ คือกสิณที่เพ่งสีเหลืองเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญปิตกสิณ ย่อมถือนิมิตในสีเหลือง จะเป็นดอกไม้ ผ้า หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่งภาวนาไปว่า ปิต ปิต

^{๒๒๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๑๘.

^{๒๒๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๑๙.

^{๒๒๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๑๙-๒๒๐.

^{๒๓๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๑.

๗) **โลหิตกสิณ** คือกสิณที่เพ่งสีแดงเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญโลหิตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีแดง จะเป็นดอกไม้ ผ้า หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวนาไปว่า โลหิตกสิณ โลหิตกสิณ^{๒๓๑}

๘) **โอทาทกสิณ** คือกสิณที่เพ่งสีขาวเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญโอทาทกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีขาว จะเป็นดอกไม้ ผ้า หรือธาตุสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวนาไปว่า โอทาทกสิณ โอทาทกสิณ^{๒๓๒}

๙) **อาโลกกสิณ** คือกสิณที่เพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญอาโลกกสิณ ย่อมถือเอานิมิตแสงสว่างที่ช่องฝา ที่ช่องดาล หรือที่ช่องหน้าต่าง ภาวนาไปว่า อาโลโก อาโลโก หรือภาวนาว่า โอภาโส โอภาโส หากไม่สามารถทำอย่างนั้นได้ ให้จุดประทีปไว้ในหม้อ ปิดปากหม้อ ทำช่องที่ข้างหม้อแล้วตั้งหันหน้าช่องเข้าฝา แสงประทีปออกทางช่อง เป็นดวงขึ้นที่ฝา เพ่งดูดวงแสงนั้น ภาวนาไปว่า อาโลโก อาโลโก นิมิตที่เกิดขึ้นในอาโลกกสิณนี้ อุกคหนิมิต เป็นเหมือนกับดวงที่ติดอยู่ข้างฝาหรือที่พื้น ส่วนปฏิภาคนิมิต เป็นดวงหนาและใสคล้ายก้อนแสง^{๒๓๓}

๑๐) **ปริจฉินนาทกสิณ** คือกสิณที่เพ่งช่องว่างเป็นอารมณ์ มีการปฏิบัติ ดังนี้ ผู้จะเจริญปริจฉินนาทกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในอากาศที่ช่องฝา ช่องดาล หรือที่ช่องหน้าต่างภาวนาไปว่า อากาโส อากาโส อุกคหนิมิตในกสิณนี้ เป็นดวงเหมือนกับช่อง พร้อมกับสิ่งที่เกี่ยวข้องกับช่องมีขอบฝาเป็นต้น แม้พระโยคาวจรจะนึกขยายส่วนก็ขยายไม่ได้ ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏเป็นดวงอากาศแท้ และพระโยคาวจรจะนึกขยาย ก็ขยายได้^{๒๓๔} การปฏิบัติสมถกรรมฐานในส่วนของกสิณ ๑๐ เมื่อปฏิบัติกสิณข้อใดข้อหนึ่งแล้ว จิตก็จะเกิดสมาธิ ซึ่งเมื่อกล่าวถึงสมาธิแล้ว มี ๒ อย่างคือ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ จิตจะเป็นสมาธิด้วย อากาโร ๒ อย่างคือ ในอุปจารภูมิ และในปฏิลาภภูมิ กล่าวคือ ในอุปจารภูมิ จิตจะเป็นสมาธิด้วยการละนิรวณ ในปฏิลาภภูมิ จิตเป็นสมาธิเมื่อมีองค์ฌานปรากฏ^{๒๓๕}

นอกจากนี้ การเจริญกสิณ ต้องมีการรักษานิมิต ซึ่งในการรักษานิมิตนั้น พระโยคาวจรพึงเว้น ๗ สิ่งที่ไม่เหมาะกับการปฏิบัติกรรมฐาน ต่อไปนี้คือ อาวาส (ที่อยู่) โคจรคาม การพูดคุย บุคคล โภชนะ ฤดู อิริยาบถ และให้เสพสิ่งทั้ง ๗ ที่เป็นสัปปายะ เพราะเมื่อพระโยคาวจรปฏิบัติได้อย่างนี้ ไม่นานอัปนาสมาธิก็จะเกิดขึ้น^{๒๓๖}

^{๒๓๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๒.

^{๒๓๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๒.

^{๒๓๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๒-๒๒๓.

^{๒๓๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๓.

^{๒๓๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๖๐.

^{๒๓๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๖๑.

ท่านกล่าวคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องอสังขารและสังขารทั้ง ๗ ไว้ ดังนี้ ^{๒๓๗}

๑. อาวาส หมายความว่า เมื่ออยู่ในอาวาสใด เกิดสมาธิจิต ก็ควรอยู่ในอาวาสนั้น หากอยู่ในอาวาสใด ไม่ก่อให้เกิดสมาธิจิต ควรละอาวาสนั้นเสีย

๒. โจรกรรม หมายความว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีภิกษาหาได้ง่าย

๓. การพูดคุย หมายความว่า การพูดคุยเรื่องเตร็จฉานกถา จัดเป็นอสังขาร เพราะทำให้มีมติหายไป ส่วนถ้อยคำที่อิงกถาวัตถุ ๑๐ จัดเป็นสังขาร กระนั้นก็ควรพูดพอประมาณ

๔. บุคคล หมายความว่า บุคคลที่เป็นสังขาร คือบุคคลผู้ไม่พูดเตร็จฉานกถา มีศีลเป็นต้น ซึ่งเมื่อได้แล้ว ทำให้จิตที่ไม่เป็นสมาธิเป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิก็จะตั้งมั่นยิ่งขึ้น บุคคลผู้พูดเตร็จฉานกถา จัดเป็นสังขาร

๕-๖. โภชนะและฤดู หมายความว่า เมื่อพระโยคาวจรได้อาหารที่เป็นสังขารแก่ตัวเอง ไม่ว่าจะเปรี้ยว รสเปรี้ยว หรือได้ฤดูที่เหมาะสม ไม่ว่าจะร้อนหรือหนาว จิตสงบ ที่ยังไม่เป็นสมาธิก็เป็นสมาธิ ที่เป็นสมาธิอยู่แล้วก็มั่นคงยิ่งขึ้น โภชนะและฤดูเช่นนี้ จัดเป็นสังขาร ตรงข้ามจากนี้ไม่เป็นสังขาร

๗. อริยาบถ หมายความว่า อริยาบถใด ที่ทำให้จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิเป็นสมาธิ หรือที่เป็น สมาธิอยู่แล้ว มั่นคงยิ่งขึ้น อริยาบถนั้น จัดเป็นสังขาร ตรงกันข้ามจากนี้ไม่เป็นสังขาร

ดังนั้น พระโยคาวจร พึงเว้นสิ่งที่เป็นอสังขารทั้ง ๗ นี้แล้ว เสพสิ่งที่เป็สังขาร ๗ ประการ เมื่อได้ปฏิบัติตามนี้แล้ว อปัณาก็จะเกิดขึ้น หากเมื่อปฏิบัติอยู่เช่นนี้ อปัณาก็ยังไม่เกิด ก็ควรทำอปัณาโกศล ๑๐ ประการคือ ^{๒๓๘}

๑. **โดยทำวัตถุให้สละสลวย** คือการทำความสะอาดให้แก้ววัตถุทั้งหลายทั้งภายในภายนอก เช่น หากผม หรือขนยาว หรือร่างกายสกปรกด้วยเหงื่อโคล จีวรเก่าคร่ำคร่า เปราะเปื้อนเหม็นสาบ เสนาสนะ รกรุงรัง ดังกล่าวนี้อัตถุภายนอกไม่สละสลวย เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้ญาณภายในจิต และเจตสิก ก็พลอยไม่สละสลวยไปด้วย เมื่อพิจารณากายสังขาร สังขารก็ไม่ปรากฏชัด การปฏิบัติกรรมฐานก็ไม่เื่องอกงาม ^{๒๓๙} ดังนั้น จึงควรทำร่างกายและสิ่งแวดล้อมรอบตัวให้สะอาดเรียบร้อยอยู่เสมอ เพื่อประโยชน์ในการปฏิบัติให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

๒. **การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน** คือการทำอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ให้สม่ำเสมอ เพราะหากสัทอินทรีย์มีกำลังกล้า ส่วนอีก ๔ อินทรีย์มีกำลังอ่อนแล้ว จะส่งผลดังนี้

วิริยอินทรีย์ ไม่สามารถทำการยกจิตได้

สตินทรีย์ ไม่สามารถดูแลจิต

สมาธินทรีย์ ไม่สามารถรักษาจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน

ปัญญาอินทรีย์ ไม่สามารถเห็นตามความเป็นจริง ^{๒๔๐}

^{๒๓๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๑-๑๖๓.

^{๒๓๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๓.

^{๒๓๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๓-๑๖๔.

^{๒๔๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๔.

ดังนั้น จึงควรทำอินทรี ๒ คู่ ให้เสมอกัน คือ ศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะ หากบุคคลมีศรัทธาแก่กล้า แต่ปัญญาอ่อนกำลัง ย่อมจะเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส ในทางกลับกัน หากมีปัญญากล้า แต่ศรัทธาอ่อน ย่อมเป็นคนอวดดี แก้ไขได้ยาก หากบุคคลมีสมาธิกล้า แต่วิริยะอ่อน ย่อมถูกความเกียจคร้านครอบงำ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายความเกียจคร้าน ในทางกลับกัน หากมีวิริยะกล้าแต่ สมาธิอ่อน ย่อมถูกความฟุ้งซ่านครอบงำ เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายความฟุ้งซ่าน^{๒๔๑}

๓. ความฉลาดในนิमित คือฉลาดในการทำนิमित (ในที่นี้คือดวงกสิณ) เพื่อให้จิตสงบมีอารมณ์เดียว ฉลาดในการทำนิमितที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญ และฉลาดในการรักษานิमित^{๒๔๒}

๔. ยกจิตในสมย์ที่ควรยก เมื่อใดที่จิตหดหู่ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนนัก ไม่ควรเจริญ โภชฌงค์ ๓ ข้อคือ ปัสสัทธิสมโภชฌงค์ สมาธิสมโภชฌงค์ และอุเบกขาสมโภชฌงค์ เพราะทำจิตที่หดหู่ขึ้นขึ้นได้ยาก แต่ควรเจริญสมโภชฌงค์ ๓ คือ รัम्मวิจยสมโภชฌงค์ วิริยสมโภชฌงค์ และ ปิตีสมโภชฌงค์ เพราะเป็นการง่ายที่จะช่วยฟื้นจิตที่หดหู่ขึ้น^{๒๔๓}

๕. ข่มจิตในสมย์ที่ควรข่ม เมื่อใดที่จิตฟุ้งซ่าน เพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป ไม่ควรเจริญสมโภชฌงค์ ๓ ประการมีรัम्मวิจยสมโภชฌงค์ เป็นต้น แต่ควรเจริญสมโภชฌงค์ ๓ มีปัสสัทธิ สมโภชฌงค์ เป็นต้น^{๒๔๔}

๖. ทำจิตให้ร่าเริงในสมย์ที่ควรทำให้ร่าเริง เมื่อคราวที่จิตไม่มีความยินดี เพราะความพยายาม ทางปัญญาอ่อนไป หรือเพราะไม่ได้ความสุขอันเกิดจากความสงบ ควรพิจารณามหาสังเวควัตถุ ๘ เพื่อให้จิตเกิดความสังเวชคือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย อบายทุกข์ทุกข์ที่มีวิภูฏฐะเป็นมูลในอดีต ในอนาคต ทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน หรือยอมทำจิตให้เลื่อมใสด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย^{๒๔๕}

๗. เฟ่งดูจิตเฉย ๆ เมื่อจิตไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ปราศจากความยินดี เป็นไปสม่าเสมอในอารมณ์ ดำเนินอยู่ในวิถีสมาธิ ก็ไม่ต้องชวนช่วยในการยกจิต การข่มจิต หรือการทำจิตให้ร่าเริง

๘. หลีกเว้นบุคคลที่มีจิตไม่เป็นสมาธิ คือการหลีกเว้นบุคคลผู้ไม่เคยดำเนินอยู่ในเนกขัมมปฏิบัติ วุ่นอยู่ในกิจมากมาย มีใจฟุ้งซ่าน ให้ห่างไกล

๙. คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ คือคบหาบุคคลผู้ดำเนินอยู่ในเนกขัมมปฏิบัติ ได้สมาธิอยู่โดยปกติตามสมควร

๑๐. ความน้อมใจไปในสมาธิ คือหนักไปในทางสมาธิ หน่วงไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ เงื่อมไปในสมาธิ^{๒๔๖}

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติสมถกรรมฐาน ในส่วนของกสิณ ๑๐ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเพ่งวัตถุ ทั้ง ๑๐ อย่างเป็นอารมณ์ สิ่งที่น่าสนใจเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ แบ่งเป็นหมวดกสิณ

^{๒๔๑} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๖๔-๑๖๕.

^{๒๔๒} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๖๕.

^{๒๔๓} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๖๖.

^{๒๔๔} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๖๗.

^{๒๔๕} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๗๑-๑๗๒.

^{๒๔๖} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๗๒.

เพ่งดิน น้ำ ไฟ ลม หมวดวัณณกสิณ เพ่งสีต่าง ๆ เป็นอารมณ์ และเพ่งแสงสว่าง ช่องว่างเป็นอารมณ์ เมื่อเพ่งไปเรื่อย ๆ ก็จะเกิดอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमित จิตก็สงบระงับจากนิรวรณ และได้บรรลุอัปนาสมาธิ ซึ่งในการปฏิบัตินั้น ต้องหลีกเลี่ยงสิ่งที่เป็นอัสปายะ หรือไม่เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติ เช่น สถานที่ที่ไม่เหมาะ เป็นต้น หากปฏิบัติไปแล้ว ยังไม่ได้บรรลุอัปนาสมาธิ ก็ควรใช้หลักอัปนา-โกศล ๑๐ ประการ เช่น การจัดสภาพแวดล้อมภายในและภายนอกให้สะอาด การตรวจสอบสภาพจิตของตนว่ามีลักษณะอย่างไร รวมถึงการหลีกเลี่ยงบุคคลที่ไม่สนใจการปฏิบัติ เป็นต้น

๒. อสุภะ ๑๐

การปฏิบัติในอสุภะ ๑๐ มีลักษณะคล้ายกับกสิณ ๑๐ คือ วัตถุที่นำมาพิจารณาเป็นอารมณ์ มี ๑๐ ประการเหมือนกัน และใช้วิธีการกำหนดเหมือนกัน เปลี่ยนแต่คำบริกรรมเท่านั้น ดังนี้

๑) **อุทฐมาตกอสุภะ** วิธีการปฏิบัติในอุทฐมาตกอสุภะ (รวมถึงอสุภะที่เหลืออีก ๙ ข้อ) ท่านวางหลักปฏิบัติไว้โดยลำดับ ตั้งแต่วิธีการเรียนอสุภะ วิธีการไปคู่อสุภะ วัตรในการไปคู่อสุภะ วัตรเมื่อไปถึงที่อสุภะแล้ว วิธีการกำหนดจำนimitต่าง ๆ โดยรอบอสุภะนั้น การถือเอานิमितโดยอาการ ๖ และการถือเอานิमितโดยอาการเพิ่มเติมอีก ๕ ประการ^{๒๔๗} การปฏิบัติในอสุภะข้อแรก คือพิจารณาไปทั่วร่างกาย แห่งใดปรากฏ เป็นอุทฐมาตกะชัด ก็ตั้งจิตบริกรรมว่า **อุทฐมาตกั อุทฐมาตกั** แม้ว่ากำหนดดูอย่างนั้นแล้ว ภาวะที่ศพขึ้นอืดพอง ยังไม่ปรากฏ ร่างท่อนบนแค่ท้อง ย่อมจะขึ้นมากกว่าท่อนล่าง พึงตั้งจิตบริกรรมว่า **อุทฐมาตกั อุทฐมาตกั** ที่ร่างท่อนนั้นก็^{๒๔๘} เมื่อถือเอานิमितในซากอสุภะนั้นโดยวิธีการถือเอานิमितตามที่กล่าวมาแล้ว จากนั้น ทำสติให้มั่นคง นึกหน่วงไป จดจำและกำหนดไว้ให้แม่นยำ เมื่อนั่งหรือยืนอยู่ไม่ไกลหรือใกล้สัก พึงลืมหาดูแล้วถือเอานิमितให้ได้ พึงบริกรรมว่า **อุทฐมาตกั ปฏิกุลั อุทฐมาตกั ปฏิกุลั** ลืมตาแลดู หลับตานึกหน่วงไป ๑๐๐ หน ๑,๐๐๐ หน เมื่อบริกรรมอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป อุคคหนิमितก็จะเกิดขึ้น กล่าวคือเมื่อลืมหาดู หรือหลับตานึกหน่วง นิमितก็มาปรากฏเหมือนกับเห็นด้วยตาเปล่า^{๒๔๙} สำหรับนิमितทั้งสองอย่างที่เกิดจากการปฏิบัติในอุทฐมาตกอสุภะนั้น มีดังนี้ อุคคหนิमित ปรากฏเป็นรูปพิกลดูพิลึกสะพรึงกลัว ส่วนปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นเหมือนคนผู้มืองคายน้อยใหญ่ อ้วนพี ที่บริโภคอาหารจนอ้วนหนาแล้วนอนอยู่^{๒๕๐} จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า วิธีการปฏิบัติในอุทฐมาตกอสุภะ ใช้วิธีการปฏิบัติใช้การบริกรรม ว่า **อุทฐมาตกั ปฏิกุลั** จนเกิดอุคคหนิमित แล้วก็พิจารณาต่อเนื่องไปจนเกิดปฏิภาคนิमित ละนิรวรณได้ องค์ฌานก็เกิดขึ้น

๒) **วินีลกอสุภะ** วิธีปฏิบัติวินีลกอสุภะ ใช้คำบริกรรมว่า **วินีลกั ปฏิกุลั วินีลกั ปฏิกุลั** ในวินีลกอสุภะ อุคคหนิमित ปรากฏเป็นร่างที่มีสีต่าง ๆ ปฏิภาคนิमित ปรากฏด้วยอำนาจสีที่หนาก่าเพื่อน

^{๒๔๗} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ.(บาลี) ๑/๒๒๘-๒๓๕.

^{๒๔๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๓๕-๒๓๖.

^{๒๔๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๓๖-๒๓๗.

^{๒๕๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๔๒.

๓) **วิบุพพกอสุภะ** คำบริกรรมในวิบุพพกอสุภะคือ วิบุพพกัม ปฏิกูลัม วิบุพพกัม ปฏิกูลัม ในวิบุพพกอสุภะ อุดคคหนิमित ปรากฏเป็นร่างคล้ายกับมีหนองไหลซึมอยู่ ปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นร่างหนึ่งอยู่

๔) **วิจฉิททกอสุภะ** คำบริกรรมในวิจฉิททกอสุภะคือ วิจฉิททกัม ปฏิกูลัม วิจฉิททกัม ปฏิกูลัม ในวิจฉิททกอสุภะ อุดคคหนิमितปรากฏเป็นร่างคล้ายกับว่าขาดกลางอยู่ ต่อถึงปฏิภาคนิमितจึงปรากฏเป็นร่างเต็ม^{๒๕๑}

๕) **วิกขายิตกอสุภะ** คำบริกรรมในวิกขายิตกอสุภะคือ วิกขายิตกัม ปฏิกูลัม วิกขายิตกัม ปฏิกูลัม ในวิกขายิตกอสุภะ อุดคคหนิमित ปรากฏเป็นร่างคล้ายกับถูกสัตว์กัดเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์

๖) **วิกขิตตกอสุภะ** คำบริกรรมในวิกขิตตกอสุภะคือ วิกขิตตกัม ปฏิกูลัม วิกขิตตกัม ปฏิกูลัม ในวิกขิตตกอสุภะ อุดคคหนิमितปรากฏเป็นร่างมีรอยแตกกระแหว่งติดกัน ปฏิภาคนิमितปรากฏ เป็นร่างเต็มเรียบ

๗) **หตวิกขิตตกอสุภะ** คำบริกรรมในหตวิกขิตตกอสุภะ คือ หตวิกขิตตกัม ปฏิกูลัม หตวิกขิตตกัม ปฏิกูลัม ในหตวิกขิตตกอสุภะ อุดคคหนิमित ปรากฏเหมือนร่างที่มีแผลเป็นปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นร่างเต็มเรียบ

๘) **โลहितกอสุภะ** คำบริกรรมในโลहितกอสุภะคือว่า โลहितกัม ปฏิกูลัม โลहितกัม ปฏิกูลัม ในโลहितกอสุภะ อุดคคหนิमितปรากฏเป็นร่างที่มีอาการไหว เหมือนธงผ้าแดงต้องลม แต่ปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นร่างนิ่ง

๙) **ปุพุกอสุภะ** คำบริกรรมในปุพุกอสุภะคือ ปุพุกัม ปฏิกูลัม ปุพุกัม ปฏิกูลัม ในปุพุกอสุภะ อุดคคหนิमित ปรากฏคล้ายกับเป็นร่างไหวอยู่ ปฏิภาคนิमितปรากฏเป็นร่างนิ่งดุจก้อนข้าวสาเลีสุก^{๒๕๒}

๑๐) **อัญญิกอสุภะ** คำบริกรรมในอัญญิกอสุภะคือ อัญญิกัม ปฏิกูลัม อัญญิกัม ปฏิกูลัม ในอัญญิกอสุภะนี้ อุดคคหนิमितและปฏิภาคนิमित มีลักษณะเหมือนกัน^{๒๕๓} การปฏิบัติในอสุภะ ๑๐ ประการ ตามที่กล่าวมาใช้ในการบริกรรมเป็นหลัก มีซากศพซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ เป็นอารมณ์ เมื่อบริกรรมเรื่อย ๆ อุดคคหนิमितจะเกิดขึ้น จากนั้นปฏิภาคนิमितก็เกิดขึ้นโดยลักษณะต่าง ๆ กัน

๓. **โกฏฐาสบัญญัติ** ผู้ประสงค์จะเจริญกายคตาสติ ซึ่งเป็นส่วนของโกฏฐาสบัญญัติ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตร ซึ่งมีคุณสมบัติตามที่กล่าวแล้วถือเอากรรมฐาน ฝ่ายอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน เมื่อจะให้กรรมฐานพึงบอกอุดคคหโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการขึ้นเอาพระกรรมฐาน) และมนสิการโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการมนสิการพระกรรมฐาน)^{๒๕๔} ดังนั้น การปฏิบัติในกายคตาสติกรรมฐาน จึงมีหลักการสำคัญ ๓ ส่วนคือ

^{๒๕๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๓.

^{๒๕๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๓-๒๔๕.

^{๒๕๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๔๕-๒๔๖.

^{๒๕๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๗.

ก. การปฏิบัติตามแนวอุคคหโกศลละ ๗ อุคคหโกศลละ หมายถึง ความเป็นผู้ฉลาดในการเรียนนกรรฐานวิธี ผู้ปฏิบัติกรรฐาน นอกจากจะเข้าไปหาอาจารย์ผู้บอกกรรฐานแล้ว ยังต้องเป็นผู้ฉลาดในวิธีการเรียนนกรรฐาน รวมถึงอาจารย์ก็ต้องรู้ในอุคคหโกศลละด้วย อุคคห-โกศลละมีอยู่ ๗ อย่างคือ ความฉลาดในการเรียนด้วยวาจา ความฉลาดในการเรียนด้วยใจ ความฉลาดในการเรียนโดยสี ความฉลาดในการเรียนโดยรูปร่างสัมฐาน ความฉลาดในการเรียนโดยทิต ความฉลาดในการเรียนโดยโอกาสที่ตั้งอยู่ และความฉลาดในการเรียนโดยกำหนดขอบเขต^{๒๕๕} ความฉลาดในการเรียนนกรรฐานด้วยวาจา หมายถึง การท่องจำให้ขึ้นใจแล้วนำมาท่องสาธยาย โดยอนุโลมปฏิโลมให้จำได้ขึ้นใจ การบริกรรมในกายคตาสติ มีดังนี้^{๒๕๖}

หมวดตจปัญจกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า เกสา โลมา นขา ทนตา ตโจ

โดยปฏิโลม สาธยายว่า ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

หมวดวักกปัญจกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า มंसึ นหารุ อฏฐิ อฏฐิมิณชั วุกกั

โดยปฏิโลม สาธยายว่า วุกกั อฏฐิมิณชั อฏฐิ นหารุ มंसึ ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

หมวดปปผาสปัญจกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า ทหยัง ยกนั กิโลมกั ปิหัง ปปผาสั

โดยปฏิโลม สาธยายว่า ปปผาสั ปิหัง กิโลมกั ยกนั ทหยัง วุกกั อฏฐิมิณชั อฏฐิ นหารุ มंसึ ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

หมวดมัตถลุงคปัญจกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า อนตัง อนตคณัง อุทริยั กรีสั มตถลุงคั

โดยปฏิโลม สาธยายว่า มตถลุงคั กรีสั อุทริยั อนตคณัง อนตัง ปปผาสั ปิหัง กิโลมกั ยกนั ทหยัง วุกกั อฏฐิมิณชั อฏฐิ นหารุ มंसึ ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

หมวดเมทฉักกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า ปิตตัง เสมหัง ปุพฺโพ โลหิตัง เสโท เมโท

โดยปฏิโลม สาธยายว่า เมโท เสโท โลหิตัง ปุพฺโพ เสมหัง ปิตตัง มตถลุงคั กรีสั อุทริยั อนตคณัง อนตัง ปปผาสั ปิหัง กิโลมกั ยกนั ทหยัง วุกกั อฏฐิมิณชั อฏฐิ นหารุ มंसึ ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

หมวดมุตตฉักกะ โดยอนุโลม สาธยายว่า อสสุ วสา เขโฬ สิงฆานิกา ลสิกา มุตตัง

โดยปฏิโลม สาธยายว่า มุตตัง ลสิกา สิงฆานิกา เขโฬ วสา อสสุ เมโท เสโท โลหิตัง ปุพฺโพ เสมหัง ปิตตัง มตถลุงคั กรีสั อุทริยั อนตคณัง อนตัง ปปผาสั ปิหัง กิโลมกั ยกนั ทหยัง วุกกั อฏฐิมิณชั อฏฐิ นหารุ มंसึ ตโจ ทนตา นขา โลมา เกสา

ความฉลาดในการเรียนนกรรฐานด้วยใจ หมายถึง กำหนดสาธยายด้วยใจเหมือนดัดววยวาจา เพราะว่า การสาธยายด้วยวาจา เป็นปัจจัยแก่การสาธยายด้วยใจ การสาธยายด้วยใจเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดซึ่งลักษณะของอาการ ๓๒ การแทงตลอดลักษณะ ๓๒ ประการ เป็น ปัจจัยแก่การแทงตลอดมรรคผล^{๒๕๗} ความเป็นผู้ฉลาดโดยสี-โดยตตตอน มีรายละเอียด ดังนี้ โดยสี คือกำหนด

^{๒๕๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๗.

^{๒๕๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๗-๑๘.

^{๒๕๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๙.

คู่มือของโกฎฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น **โดยสังฆฐาน** คือกำหนดคู่มือฐานของโกฎฐาสเหล่านั้น **โดยทิส** คือในสรีระนี้ เหนือหน้าขึ้นไปเป็นทิสบน ใต้หน้ากลงไป เป็นทิสล่าง เหตุฉะนั้น พึงกำหนดทิสว่า โกฎฐาสนี้อยู่ ในทิสข้อนี้ **โดยโอกาส** คือพึงกำหนดโอกาสของโกฎฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โกฎฐาสนี้ตั้งอยู่ในโอกาสตรงนี้' โดยตัดตอน คือตัดตอนมี ๒ คือตัดตอนด้วยส่วนของตน และตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน ตัดตอนด้วยส่วนของตน คือโกฎฐาสนี้ กำหนดตัดด้วยส่วนข้อนี้ ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบนและเบื้องขวาง ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน คือโดยความไม่ปนกันอย่างนี้ว่า 'ผมคือสิ่งที่ มีไข่น ขนเกล้าก็คือสิ่งที่ มีไข่นผม'^{๒๕๘}

ข. การปฏิบัติตามแวมณสิกการโกศลละ ๑๐ อาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน หลังจากบอกอุคคทโกศลละแล้ว อันดับต่อไปก็พึงบอกมนสิกการโกศลละ คือความเป็นผู้ฉลาดในการมนสิกการ (กำหนดเอาไว้ในใจ) ๑๐ วิธีคือ โดยลำดับ โดยไม่เรงนัก โดยไม่เจองนัก โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน โดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ โดยปล่อยลำดับ โดยอัปนา โดยอธิจิตตสูตร โดยสติภาวสูตร และโดยโพชฌนคโกศลสูตร^{๒๕๙}

ค. การกำหนดลักษณะปฏิภูลในอาการ ๓๒ เมื่อเรียนเอาอุคคทโกศลละ ๗ และมนสิกการโกศลละ ๑๐ เป็นอย่างดีแล้ว ก็พึงขึ้นเอากรรมฐาน ตามหลักโกศลละทั้ง ๒ นั้น ภายคตสติมีลักษณะการพิจารณาโดยความเป็นของปฏิภูล การกำหนด ลักษณะความปฏิภูลในอาการ ๓๒ มี ๒ ลักษณะคือ ๑) การกำหนดโกฎฐาสะโดยสี่ สังฆฐาน ทิส โอกาส และปริจเฉท ๒) การกำหนดโดยความเป็นของปฏิภูล ๕ อย่างคือ สิปปฏิภูล สังฆฐานปฏิภูล กลิ่นปฏิภูล ที่ อยู่ปฏิภูล และโอกาสปฏิภูล เมื่อพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า "ปฏิภูล ๆ ๆ" อัปนาก็จะเกิดขึ้นโดยลำดับ ในการเกิดอัปนานั้น การที่โกฎฐาสะมีผมเป็นต้นปรากฏด้วยอำนาจสี่ สังฆฐาน ทิส โอกาส และตัดตอน เป็นอุคคทนิमित ส่วนการที่โกฎฐาสะมีผมเป็นต้นปรากฏโดยความเป็นของปฏิภูลโดยอาการทั้งปวง จัดเป็นปฏิภูลานิमित^{๒๖๐}

๔. อัสนาสปัสสาสบัญญัติ การจะเจริญอานาปานสติ ซึ่งเป็นส่วนของอัสนาสปัสสาส-บัญญัติ พึงทำกิจทั้งปวงเริ่มตั้งแต่การทำศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น แล้วเรียนเอากรรมฐาน อันมีสนธิ ๕ ประการในสำนักของอาจารย์ สนธิ ๕ ประการคือ ๑) อุคคทหะ การเรียนเอาแบบแผนกรรมฐาน ๒) ปริปุจฉา การไต่ถามข้อความกรรมฐาน ๓) อุปฏิฐาน การปรากฏแห่งนิमितกรรมฐาน ๔) อัปนา ความแน่วแน่แห่งกรรมฐาน และ ๕) ลักษณะ การกำหนดจดจำสภาพกรรมฐานไว้^{๒๖๑} เมื่อเรียนเอากรรมฐานอันมีสนธิ ๕ ดังนี้แล้ว ตัวเองก็ไม่ลำบาก และไม่เบียดเบียนอาจารย์ด้วย ฉะนั้น พึงให้อาจารย์แสดงให้แต่คราวละน้อย ๆ สาธยายไปนาน ๆ เรียนเอากรรมฐานให้ได้สนธิ ๕ อย่างนั้นแล้ว จะอยู่ในสำนักอาจารย์หรือในเสนาสนะที่สมควรก็ได้ ตัดปลิวโพธิเล็กน้อย ทำภตกิจ บรรเทาความเมา ในอาหารแล้ว นั่งตามแบบ ทำจิตให้ร่าเริงด้วยการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่ลืมแม้สักบทเดียวที่เรียนมาจากอาจารย์ แล้วพึงมนสิกการไปในอานาปานสติมีการมนสิกการ ดังนี้ ๑) คณนา การนับลม ๒) อนุพนธนา การติดตามลม ๓) ผุสนา ที่ที่ลมกระทบ ๔) ฐปนา ตั้งจิตมั่น หมายเอาอัปนา

^{๒๕๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๙-๒๐, ๒๘-๕๐.

^{๒๕๙} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ. ๒/๒๐-๒๗.

^{๒๖๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๑.

^{๒๖๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๗-๖๘.

๕) กำหนดได้ชัด ได้แก่วิปัสสนา ๖) วิภูฏานา หยุด ได้แก่ มรรค ๗) ปาริสุทธิ หมตจต ได้แก่ผล ๘) เตสั ปฏิปัสสนา ย้อนคูวิภูฏานาและปาริสุทธินั้น ได้แก่ปัจจเวกขณ^{๒๖๒} การมนสิการแบบคณนา อนุพณธา ผุสนา และฐปนา มีลักษณะเป็นแบบสมณะ ที่เหลือมีลักษณะเป็นแบบวิปัสสนาการปฏิบัติ อานาปานสติ ควรเริ่มด้วยการนับก่อน โดยการนับไม่ควรต่ำกว่า ๕ และไม่ควรเกิน ๑๐ และก็นับ ลมอย่าให้ขาดช่วง เพราะหากนับต่ำกว่า ๕ จิตตูปาทจะตั้งรกรากอยู่ในโอกาสอันแคบ เหมือนฝูงโคที่ถูก กั้นเอาไว้ในคอกแคบ ๆ เมื่อนับไปเกิน ๑๐ จิตตูปาทก็จะพะวงอยู่แต่กับการนับ ไม่พะวงถึงกรรมฐาน เมื่อนับขาดในระหว่าง จิตก็จะหวั่นไหวด้วยคิดท้อแท้ว่ากรรมฐานจะสำเร็จหรือไม่ วิธีการนับใน อานาปานสติ มี ๒ วิธีคือ ๑) นับอย่างคนตวงข้าวเปลือก ๒) นับอย่างคนเลี้ยงโค นับอย่างคนตวงข้าว เปลือกเป็นวิธีการนับแบบช้า ๆ คือ พระโยคาวจรก็พึงถือเอาลมอัสสาสะ ปัสสาสะอันที่ปรากฏ กำหนดลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อย ๆ นั้นแหละนับเริ่มแต่ว่า ๑.๑ จนถึง ๑๐.๑๐ เมื่อนับอยู่อย่างนั้น ลม อัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏเหมือนคนตวงข้าวเปลือกตักเต็มทะนานแล้วร้องว่า '๑' เหลงไปตักอีก เห็นมูลฝอยอะไร ๆ ปนอยู่ในข้าวเก็บทิ้งมันไปพลางก็เท ร้องว่า '๑.๑' ไป ส่วนวิธีการ นับแบบคนเลี้ยงโค เป็นวิธีการนับแบบเร็ว ๆ คือเลิกนับอย่างคนตวงข้าวเปลือก แล้วนับโดยวิธีนับเร็ว คือนับอย่างโคบาล จริงอยู่ โคบาลผู้ฉลาดพกก้อนกรวด ถือเชือกและไม่ตะพุด ไปยังคอกโค แต่เข้ตรู เปิดคอก หวดโคหลายตัวเข้าที่หลัง แล้วขึ้นนั่งบนปลายเสาถ่ม คอยนับแม่โคที่ออกมา ๆ ถึงประตูว่า ๑. ๒ โดยช้ดกรวดลงทีละเม็ดเป็นคะแนนเรื่อยไป ฝูงโคซึ่งอยู่กันอย่างลำบาก ในที่แคบมาตลอดคืน เมื่อออกก็รีบเบียดเสียดกันออกเป็นกลุ่ม ๆ โคบาลนั้นก็นับเร็ว ๆ เหมือนกันว่า ๓.๔.๕.----๑๐ ฉับใด แม่เมื่อนับอยู่โดยนัยก่อน ลมอัสสาสะปัสสาสะปรากฏแล้วเดินเร็วถึงขึ้น ต่อ นั้น ทราบว่าลมเดินถึง แล้วอย่าพึงถือเอาลมข้างในและข้างนอก ถือเอาแต่ที่มันมาถึงช่อง (จมูก) เท่านั้นนับเร็ว ๆ ว่า

๑. ๒. ๓. ๔. ๕.

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐ ฉับนั้น^{๒๖๓}

เมื่อกล่าวถึงกรรมฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะสงบได้ก็ด้วยการนับเท่านั้น เหมือน การใช้ถ่อหยุดเรือในกระแสน้ำเชี่ยว เมื่อนับเร็ว ๆ อย่างนั้น กรรมฐานย่อมปรากฏ เป็นดั่งว่าไม่มี ช่องว่าง เมื่อทราบอย่างนั้น ก็อย่ากำหนดลมข้างในและข้างนอก พึงนับเร็ว ๆ เพราะว่าเมื่อส่งจิตไป พร้อมกับลม ที่เข้าข้างใน จิตจะรู้สึกเป็นเหมือนถูกลมปะทะ และเหมือนเต็มไปด้วยมันชั้นอยู่ข้างใน เมื่อปล่อยจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกข้างนอก จิตก็จะแผ่สลายไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกเสีย ต่อเมื่อตั้งสติไว้ตรงที่ลมกระทบ ภาวนาไป ภาวนาจึงจะสำเร็จได้ระยะเวลาการนับพืงนับไป จนกว่า เว้นนับแล้ว สติก็ยังตั้งแน่วอยู่ได้ในอารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะ ด้วยว่าการนับก็ทำเพื่อตัดความตรึก

^{๒๖๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๘.

^{๒๖๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๘-๗๐.

ที่ชานไปภายนอกเสียแล้วตั้งสติไว้ในอารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะให้ได้แน่นแล^{๒๖๔} ต่อจากวิธีการนับคือการตามลม (อนุพณณา) คือการใช้สติตามลมอัสสาสะปัสสาสะไป ไม่ให้ขาดระยะ การตามลมไปนั้น ไม่ควรตามไปกำหนดต้นลม กลางลม และปลายลม เพราะลมที่ออกภายนอก มีสะดือเป็นต้นลม หทัยเป็นกลางลม จมูกเป็นปลายลม สำหรับลมเข้าข้างใน ก็มีจมูกเป็นต้นลม หทัยเป็นกลางลม สะดือเป็นปลายลม เมื่อพระโยคาวจรตามลมนั้นไป จิตที่กวัดแกว่งไปมา ก็จะปั่นป่วนและหวั่นไหว ฉะนั้นเมื่อจะมนสิการโดยวิธีตามลม อย่างมนสิการโดยตามไปกำหนดต้นลม กลางลม และปลายลม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็เป็นการมนสิการโดยวิธีสุสนา (ที่ที่ลมกระทบ) และฐุปนา จิตตั้งมั่นนั่นเอง^{๒๖๕} ที่จริงแล้วการมนสิการโดยวิธีสุสนาและฐุปนา ไม่ได้แยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก เหมือนการมนสิการโดยวิธีคณนาและอนุพณณา แต่ว่าผู้ที่นับลมอยู่ตรงที่ลมกระทบ ๆ นั้นแหละ นับว่าได้มนสิการโดยวิธีคณนาและสุสนาด้วย ส่วนผู้ที่เลิกนับลมแล้วติดตามลมอัสสาสะปัสสาสะไปด้วยสติ และตั้งจิตไว้ตามทางอัปนา ในที่ ๆ ลมกระทบ นับว่าได้มนสิการโดยวิธีอนุพณณา สุสนา และฐุปนา^{๒๖๖}

เมื่อปฏิบัติอยู่เช่นนี้ นิमितต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งนิमितที่เกิดกับพระโยคาวจรนั้นไม่เป็นแบบเดียวกัน บางท่านปรากฏเหมือนปยุ่นุ่น เหมือนปยุฝ้าย เหมือนสายลม ที่ก่อให้เกิดการสัมผัสที่เป็นสุข นอกจากนี้ ยังปรากฏแก่บางท่านเป็นเหมือนดวงดาว เหมือนเม็ดมณี เหมือนไข่มุก บางท่านปรากฏมีสัมผัสหยาบเหมือนเมล็ดฝ้ายและเส้นไม้แก่น บางท่านเหมือนสายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้และเปลวควัน บางท่านเหมือนใยแมงมุมที่ขึงแล้ว เหมือนแผ่นเมฆ เหมือนดอกปทุม เหมือนล้อรถ เหมือนวงดวงจันทร์ และเหมือนวงดวงอาทิตย์ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะพระโยคาวจรมีสัญญาต่างกัน เปรียบเหมือนเมื่อภิกษุหลายรูปนั่งสารถายพระสูตรสูตรหนึ่งอยู่ เมื่อภิกษุรูปหนึ่งกล่าวถามขึ้นว่าสูตรนี้ปรากฏเหมือนอะไร ภิกษุบางรูปตอบว่า ปรากฏเหมือนลำน้ำใหญ่ที่ไหลลงมาจากภูเขาเป็นต้น^{๒๖๗}

๕. สัตวบัญญัติ ๔ การปฏิบัติในพรหมวิหาร ๔ ซึ่งมีลักษณะเป็นสัตวบัญญัติ มีการปฏิบัติ ดังนี้

๑) เมตตาพรหมวิหาร ผู้ประสงค์จะเจริญเมตตาพรหมวิหารเป็นข้อแรก ตัดปليโพธความกังวลต่าง ๆ แล้ว เรียบเอากรรมฐาน ทำภักติกิจ บรรเทาความมัวเมาในอาหารแล้ว นั่งตามแบบการนั่งกรรมฐาน ณ อาสนะที่จัดอย่างดีอยู่ในที่สงบ^{๒๖๘} การปฏิบัติในเมตตาพรหมวิหาร มีประเด็นสำคัญ คือพิจารณาเห็นโทษของโทษ และอนิสงส์ของขันติ^{๒๖๙} เว้นบุคคลที่เป็นโทษแก่ภavana ๖ ประเภท ที่ไม่ควรเจริญเมตตาไปเป็นลำดับ แรกคือบุคคลที่เกลียดกัน บุคคลที่เป็นสหายรักกันมาก บุคคลที่เป็นกลาง ๆ และบุคคลผู้เป็นศัตรูกัน ส่วนบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน ไม่ควรเจริญโดยเจาะจง และบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ควรเจริญเลยทีเดียว เหตุที่ไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๖ ประเภท

^{๒๖๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๘.

^{๒๖๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๐.

^{๒๖๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๐-๗๑.

^{๒๖๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๑.

^{๒๖๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๑.

^{๒๖๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๑.

เป็นอันดับแรก เพราะเหตุว่า เมื่อนึกถึงคนที่เกลียดกัน เอาไว้ในฐานคนรัก ย่อมลำบากใจ เมื่อนึกถึงสหายที่รักกันมากไว้ในฐานคนกลาง ๆ กันก็ลำบาก เพราะเมื่อเขามีความทุกข์เพียงเล็กน้อย ก็ถึงร้องไห้ออกมา เมื่อนึกถึงคนกลาง ๆ กันไว้ในฐานะครูและคนรักกัน ก็ลำบากใจ เมื่อระลึกถึงคนที่ป็นศัตรูกัน ก็เกิดความโกรธขึ้น เมื่อเจริญในคนที่มิเพศเป็นข้าศึกกัน ย่อมเกิดความกำหนัด ส่วนในคนที่ทำกาลกิริยาแล้ว เจริญไปก็ไม่ถึงอัปนาหรืออุปจารได้เลย^{๒๗๐} จากนั้นให้เจริญเมตตาให้ตนเองก่อน ด้วยการกล่าววว่า อหิ สุขิตโต โหมิ นิททุกโข โหมิ ขอให้ข้าพเจ้าจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มีทุกข์เกิดหรือว่า อเวโร อพยาปชโณ อนินโฆ สุขี อตตานัง ปริหารามิ ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มี ความทุกข์ มีความสุข บริหารตนไปเกิด การแผ่เมตตาให้ ตัวเองก่อนเป็นอันดับแรกนี้ เพื่อทำตัวเราให้เป็นพยานว่า เราชักสุขเกลียดทุกข์ อยากอยู่ ไม่อยากตาย ฉันทใด แม้นคนอื่น ๆ ก็ฉันทนั้น^{๒๗๑} เพราะฉะนั้น พึงแผ่เมตตาให้ตัวเองก่อนเป็นอันดับแรก เพื่อเป็นพยาน จากนั้นเพื่อให้การแผ่เมตตา เป็นไปโดยสะดวก ท่านผู้ใดเป็นที่รักที่เจริญใจ เป็นที่เคารพเชิดชู เป็นอาจารย์หรือว่าขนาด อาจารย์ เป็นอุปชฌาย์หรือขนาดอุปชฌาย์ พึงระลึกถึงเหตุที่ทำให้หน้าเรารักน่าเจริญใจ ไม่ว่าจะเป็นการให้ การพูดไพเราะ และเหตุที่ทำให้หน้าเคารพนับถือ แล้วแผ่เมตตาไปโดยนัยว่า เอส สปปุริโส สุขิตโต โหตุ นิททุกโข ขอท่านสัตบุรุษนั้นจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มี ความทุกข์เกิด^{๒๗๒} เมื่อเจริญไปในบุคคล เห็นปานนั้น อัปนาจะสำเร็จแน่นอน การเจริญเมตตาธรรมแดน ถ้าไม่พอใจเพียงความสำเร็จตามที่กล่าวมา ประสงค์จะเจริญเมตตาแบบรวมแดน (สัมสัมเมต) คือไม่ต้องปันแดนเป็นตัวเอง คนที่รัก คนกลาง ๆ คนที่เป็นศัตรูกัน แต่เป็นการแผ่เมตตาต่อทุก ๆ คนโดยลำดับกัน สามารถทำได้โดยอันดับแรกเจริญเมตตาไปยังบุคคลที่เป็นสหายรักกันมาก จากนั้นเจริญเมตตาไปยังบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน และเจริญเมตตาไปยังบุคคลที่เป็นศัตรูกัน เมื่อจะเจริญไป พึงทำจิตให้อ่อนโยนกับคนทุกกลุ่มโดยลำดับ ถ้าไม่มีคนเป็นศัตรูกัน ก็ไม่ต้องเจริญไปถึง หรือชวนขวยเพื่อให้มีคนเป็นศัตรูกัน แต่ที่กล่าวไว้ เฉพาะคนที่เจริญเมตตา มีคนที่เป็นศัตรูกันเท่านั้น^{๒๗๓} หากเมื่อเจริญเมตตาไปยังบุคคลที่เป็นศัตรูกัน แล้วเกิดปฏิกษะขึ้น ก็พึงหาอุบายสอนตนเมื่อเกิดปฏิกษะ ซึ่งมีนัยต่าง ๆ คือระลึกถึงโทษของความโกรธ ระลึกถึงความดีของเขา โกรธคือทำความทุกข์ให้กับตัวเอง พิจารณาความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง คิดถึงบุรพจริยาของพระศาสดา พิจารณาอันสงส์ของเมตตา ใช้วิธีการแยกธาตุ ใช้วิธีการให้ และการแบ่งปัน^{๒๗๔} เมื่อระงับปฏิกษะในบุคคลผู้เป็นศัตรูกันได้แล้ว ด้วยการสอนตนตามนัยต่าง ๆ ตามที่กล่าวมา ย่อมทำเมตตาให้เกิดขึ้นในบุคคลที่เป็นศัตรูกันได้ ต่อจากนั้น ก็พึงทำสัมเมตคือการรวมแดน ซึ่งจะเป็นการรวมแดน เมื่อมีจิตเสมอกันไม่แบ่งแยกในบุคคล ๔ ประเภท คือ ในตนเอง ในบุคคลที่เป็นที่รัก ในคนกลาง ๆ และคนที่เป็นศัตรูกัน แต่เป็นการแผ่ไปแบบรวม ๆ ทั้งหมด ในเวลาพร้อมกับกาลที่รวมแดนได้นั้นเอง นับว่าได้นิมิตและอุปจาระ เมื่อเจริญการรวมแดนมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็ สามารถบรรลุอัปนาได้^{๒๗๕} ลักษณะการเจริญเมตตาแบบนี้ เรียกว่า เจโตวิมุตติ คือสมาธิจิตที่

^{๒๗๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๑-๙๒.

^{๒๗๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๓.

^{๒๗๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๔.

^{๒๗๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๔.

^{๒๗๔} ตูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๔-๑๐๙.

^{๒๗๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๐๘-๑๐๙.

ประกอบด้วยเมตตา ซึ่งมีลักษณะการแผ่ ๓ อย่างคือ ๑) **อนิสรณา** แผ่แบบไม่เจาะจง มี ๕ อาการ คือ ขอให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้เนื่องด้วยลมหายใจทั้งปวง (ปาณะ) ผู้เป็นแล้วทั้งปวง (ภูต) บุคคลทั้งหลายทั้งปวง และผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด^{๒๗๖} ๒) **อิสรณา** แผ่แบบเจาะจง มี ๗ อาการ คือ ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง และขอวิnipาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด^{๒๗๗} และ ๓) **ทิสาพรณา** แผ่ไปยังทิศต่าง ๆ พึงโดยอาการทิศทั้ง ๑๐ คือ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศเบื้องล่าง และในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด^{๒๗๘} การแผ่มีลักษณะไปยังทิศต่าง ๆ ๑๐ ทิศ และเป็นการแผ่ยังสิ่งต่าง ๆ ๑๐ อย่าง ในที่นี้แสดง ตัวอย่างเฉพาะ สัตตา เอาไว้ ส่วนที่เหลืออีก ๙ ก็ประกอบบทโดยนัยนี้ เปลี่ยนจาก สพเพ สัตตา เป็น สพเพ ปาณา, สพเพ ภูตา, สพเพ บุคคลา, สพเพ อตตถาวปริยาปนา, สพพา อติถิโย, สพเพ ปุริสา, สพเพ อริยา, สพเพ อนริยา, สพเพ เทวา, สพเพ มนุสสา, สพเพ วินิปาติกา จนครบ ๑๐ อาการ มีข้อสังเกตว่า ทิสาพรณานี้ เป็นการรวมเอาทั้งอนิสรณาและอิสรณามาไว้ด้วยกัน

๒) **กรุณาพรหมวิหาร** ประเด็นสำคัญในการเจริญกรุณาพรหมวิหาร มีดังนี้^{๒๗๙} พิจารณาเห็นโทษของความไม่มีกรุณา และอันสงสของกรุณาแล้วจึงเริ่มเจริญกรุณาพรหมวิหาร เป็นลำดับไป เมื่อจะเริ่มเจริญ ไม่ควรเริ่มในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา มีบุคคลที่เป็นที่รักกันเป็นต้น รวมถึงบุคคลที่เป็นสหายรักกันยิ่ง บุคคลกลาง ๆ บุคคลที่เป็นศัตรูกัน เพราะบุคคลเหล่านี้ไม่ได้เป็นที่ตั้งแห่งการเจริญกรุณาพรหมวิหาร ส่วนบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกันและบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไม่ใช่แดนที่จะแผ่กรุณาไปถึงก่อนอนทั้งหมด พึงแผ่กรุณาไปยังบุคคลที่ตัวเองได้พบ ที่น่าสงสาร มีรูปร่างน่าเกลียดประสบความลำบากเต็มประดา ยากแค้นแสนเข็ญ เป็นคนกำพร้า แลมมือเท้ากุดนอนอยู่ที่ศาลาสำหรับคนอนาถา วางกระเบื้องขอทานไว้ข้างหน้า มีหมุ่นนอนออกจากมือและเท้า ร้องเสียงครวญครางว่า บุคคลผู้นี้ประสบความทุกข์ยากหนอ ทำไฉนเล่าหนอ เขาจึงจะพ้นจากทุกข์นี้ได้ หากไม่มีบุคคลที่น่าสงสารเช่นนั้นเป็นอารมณ์ได้ แม้บุคคลผู้มีความสุขแต่มักทำบาป ก็พึงเจริญกรุณาไปได้ จากนั้นพึงเจริญกรุณาพรหมวิหารไปโดยลำดับคือ ในคนที่รักกัน ในบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน ในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน โดยอุบายวิธีเดียวกัน ถ้าเกิดปฏิกะขึ้น ก็ให้ระงับตามวิธีที่กล่าวไว้ใน การเจริญเมตตาพรหมวิหาร การเจริญกรุณาพรหมวิหารนี้ หากได้พบหรือได้ยินข่าวบุคคลที่ไม่ได้สร้าง ความดีไว้ แต่มาประสบเคราะห์กรรมเป็นต้นว่า เสื่อมจากหมู่ญาติ เสื่อมเพราะเกิดโรค หรือเสื่อมโภคทรัพย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็พึงเจริญไปอย่างนี้ว่า บุคคลผู้นี้แม้ไม่มีความเสื่อมอย่างทีกล่าวแล้ว แต่ก็ยังจัดว่ามีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะยังไม่ล่วงพ้นวิภูฏทุกข์การเจริญกรุณาพรหมวิหารแบบรวมแดนในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลที่รักกัน ในบุคคลกลาง ๆ ในบุคคลที่เป็นศัตรู เจริญให้มาก ส่วนวิธีการแผ่

^{๒๗๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๑๑.

^{๒๗๗} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๑๑.

^{๒๗๘} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๑๑-๑๑๒.

^{๒๗๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๑๘-๑๑๙.

กรุณา สามารถทำได้ ๓ วิธีตามหลักวิภวณาวีธีในกรุณาพรหมวิหาร คือการแผ่กรุณาอย่างไม่เจาะจง เรียกว่า อโนธิสมรณา โดยอาการ ๕ การแผ่กรุณาอย่างเจาะจงเรียกว่า โอธิสมรณา โดยอาการ ๗ และการแผ่ไปในทิศ เรียกว่า ทิสาสมรณา โดย อาการ ๑๐ ดังนี้^{๒๘๐} (๑) **อโนธิสมรณา** การแผ่แบบไม่เจาะจง มี ๕ อาการ คือ ขอให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้เนื่องด้วย ลมหายใจทั้งปวง (ปาณะ) ผู้เป็นแล้วทั้งปวง (ภูต) บุคคลทั้งหลายทั้งปวง และผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งปวง จงพ้นจากทุกข์เกิด (๒) **โอธิสมรณา** การแผ่แบบเจาะจง มี ๗ อาการ คือ ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง และขอวินิปาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง จงพ้นจากทุกข์เกิด (๓) **ทิสาสมรณา** การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ พึงโดยอาการทิศทั้ง ๑๐ คือ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศเบื้องล่าง และในทิศเบื้องบน จงพ้นจากทุกข์เกิด การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ ๑๐ ทิศ ในที่นี้แสดงตัวอย่างเฉพาะ สัตตา เอาไว้ ส่วนที่เหลืออีก ๙ ก็ประกอบบทยโดยเปลี่ยนจาก สพเพ สัตตา เป็น สพเพ ปาณา, สพเพ ภูตา, สพเพ บุคคลา, สพเพ อตตถาวปริยาปนนา, สพพา อิตถิโย, สพเพ ปุริสา, สพเพ อริยา, สพเพ อนริยา, สพเพ ทเวา, สพเพ มนุสสา, สพเพ วินิปาติกา จนครบ ๑๐ อาการ

๓) **มุติตาพรหมวิหาร** ประเด็นสำคัญในการเจริญมุติตาพรหมวิหาร มีดังนี้^{๒๘๑} ไม่ควรเจริญในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวณา มีบุคคลที่รักกันเป็นต้น เพราะบุคคลผู้เป็นที่รักไม่ได้เป็นปทัฏฐานของมุติตาพรหมวิหาร รวมถึงบุคคลที่เป็นกลาง ๆ และคนที่ศัตรูกัน ส่วนบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกันและคนที่ทำกาลกริยาไปแล้ว ก็ไม่ใช่แดนที่จะเจริญมุติตาพรหมวิหาร ควรเจริญไปยังบุคคลที่เป็นสหายที่รักยิ่งเมื่อได้พบหรือได้ยินข่าวบุคคลผู้เป็นที่รักได้รับความสุขก็ดี มีสิ่งที่ก่อให้เกิดความสุขที่จัดเตรียมไว้บนเตียงอยู่ พึงแผ่มุติตาพรหมวิหารไปว่า “สัตว์ผู้นี้บนเตียงนอน โอ สาธุดีแท้” ถ้าสหายนักร้อง หรือบุคคลที่รักยิ่ง ได้รับความสุขมาในอดีต แต่เดี๋ยวนี้ยากจนเช้ญใจ ได้รับความลำบากไป ก็ให้ระลึกถึงความที่เขาเคยได้รับความสุขในอดีตนั้นแหละ โดยเอาอาการบนเตียงใจในอดีตของเขาเป็นอารมณ์ แล้วเจริญมุติตาพรหมวิหารไปว่า เขาผู้นี้ในอดีตเคยมีโภคะมาก มีบริวารมากบนเตียงอยู่เป็นนิตย์ หรือจะถือเอาอาการบนเตียงใจของเขาที่จะเกิดในอนาคต แล้วเจริญมุติตาพรหมวิหารไปว่า ในอนาคตเขาจักได้สมบัติเช่นนั้นอีกครั้ง เมื่อเจริญมุติตาพรหมวิหารในบุคคลที่รักอย่างนี้แล้ว จากนั้นพึงเจริญไปในบุคคลกลาง ๆ ในคนที่ศัตรูกัน จากนั้นจึงทำการรวมแดนโดยความมีจิตเสมอกันในชนทั้ง ๔ คือ ๓ ประเภทข้างต้น รวมถึงตัวเอง เจริญมุติตาพรหมวิหารไปให้มาก จนเกิดอุปนาด้วยอาจของฌาน ๓ วิธีการแผ่มุติตา สามารถทำได้ ๓ วิธีตามหลักวิภวณาวีธีในมุติตาพรหมวิหาร คือการแผ่มุติตาอย่างไม่เจาะจงเรียกว่า อโนธิสมรณา โดยอาการ ๕ การแผ่มุติตาอย่างเจาะจงเรียกว่า โอธิสมรณา โดยอาการ ๗ และการไปในทิศ เรียกว่า ทิสาสมรณา โดยอาการ ๑๐

^{๒๘๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

หน้า ๕๓๖-๕๓๘.

^{๒๘๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๑-๑๒๒.

ดังนี้^{๒๘๒} **อโนธิสผรณา** การแผ่แบบไม่เจาะจง มี ๕ อาการ คือ ขอให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้เนื่องด้วยลมหายใจทั้งปวง (ปาณะ) ผู้เป็นแล้วทั้งปวง (ภูต) บุคคลทั้งหลายทั้งปวง และผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้ง ปวง จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ตนได้แล้วเลย **โอธิสผรณา** การแผ่แบบเจาะจง มี ๗ อาการ คือ ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง และขอวินิปาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ตนได้แล้วเลย **ทิสผรณา** การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ พึงโดยอาการทิศทั้ง ๑๐ คือ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศเบื้องล่าง และในทิศเบื้องบน จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ตนได้แล้วเลย การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ ๑๐ ทิศ ในที่นี้แสดงตัวอย่างเฉพาะ สตตะ เอาไว้ ส่วนที่เหลืออีก ๙ ก็ประกอบบทโดยเปลี่ยนจาก สพเพ สตตะ เป็น สพเพ ปาณา, สพเพ ภูตา, สพเพ บุคคฺลา, สพเพ อตตภาวปริยาปนฺนา, สพพา อิตฺถิโย, สพเพ ปุริสา, สพเพ อริยา, สพเพ อนริยา, สพเพ เทวา, สพเพ มนุสฺสา, สพเพ วินิปาติกา จนครบ ๑๐ อาการ

๔) อุเบกขาพรหมวิหาร ประเด็นสำคัญในการเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร มีดังนี้^{๒๘๓} ผู้ประสงค์จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร ออกจากฌานที่ ๓ อันคล่องแคล่วที่ได้จากการเจริญพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้น พิจารณาเห็นโทษในพรหมวิหาร ๓ ข้อต้น เพราะเป็นภาวณาที่ประกอบด้วยมนสิการที่เป็นไปด้วยความรักในสัตว์ ด้วยความปรารถนาให้สรรพสัตว์มีความสุข เพราะเป็นภาวณาที่อยู่ใกล้ความยินดีและยินร้าย และเพราะเป็นภาวณาที่ยังหยาบ เพราะยังประกอบด้วยโสมนัส เห็นอันสงส์ของอุเบกขาโดยความเป็นธรรมที่ละเมียด จากนั้นพึงเจริญอุเบกขาพรหมวิหารในบุคคลประเภทต่าง ๆ โดยเริ่มจากบุคคลที่เป็นกลาง ๆ บุคคลผู้เป็นที่รัก และบุคคลที่เป็นศัตรู จากนั้นจึงทำการรวมแดนโดยวางใจเป็นกลางในบุคคล ๓ ประเภทที่กล่าวมาแล้วและในตนเอง วิธีการแผ่อุเบกขา สามารถทำได้ ๓ วิธีตามหลักวิภูพณาวิธีในอุเบกขาพรหมวิหาร คือการแผ่อุเบกขาอย่างไม่เจาะจงเรียกว่า อโนธิสผรณา โดยอาการ ๕ การแผ่อุเบกขาอย่างเจาะจงเรียกว่า โอธิสผรณา โดยอาการ ๗ และการไปในทิศ เรียกว่า ทิสผรณา โดยอาการ ๑๐ ดังนี้^{๒๘๔} **อโนธิสผรณา** การแผ่แบบไม่เจาะจง มี ๕ อาการ คือ ขอให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้เนื่องด้วยลมหายใจทั้งปวง (ปาณะ) ผู้เป็นแล้วทั้งปวง (ภูต) บุคคลทั้งหลายทั้งปวง และผู้นับเนื่องในอรรถภาพทั้งปวง เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นของแห่งตน **โอธิสผรณา** การแผ่แบบเจาะจง มี ๗ อาการ คือ ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง และขอวินิปาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้ที่มีกรรมเป็นของแห่งตน **ทิสผรณา** การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ พึงโดยอาการทิศทั้ง ๑๐ คือ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียง

^{๒๘๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๔๓-๕๔๕.

^{๒๘๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๒๑-๑๒๒.

^{๒๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๕๕๑-๕๕๔.

ใต้ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศเบื้องล่าง และในทิศเบื้องบน เป็นผู้มีการกรรมเป็นของแห่งตน การแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ ๑๐ ทิศ ในที่นี้แสดงตัวอย่างเฉพาะ สุตตา เอาไว้ ส่วนที่เหลืออีก ๙ ก็ประกอบบทโดยเปลี่ยนจาก สพฺเพ สุตตา เป็น สพฺเพ ปาณา, สพฺเพ ภูตา, สพฺเพ ปุคคลา, สพฺเพ อุตตภาวปริยาปณา, สพฺพา อิติถิโย, สพฺเพ ปุริสา, สพฺเพ อริยา, สพฺเพ อนริยา, สพฺเพ เทวา, สพฺเพ มนุสฺสา, สพฺเพ วินิปาติกา จนครบ ๑๐ อากา

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติในพรหมวิหาร ๔ มีข้อกำหนดดังนี้ เมตตาพรหมวิหาร มีบุคคลผู้ความสุขเป็นอารมณ์ เป็นการตั้งจิตปรารถนาเพื่อให้คนอื่นมีความสุข กรุณาพรหมวิหาร มีบุคคลผู้มีความทุกข์เป็นอารมณ์ ปรารถนาให้เขาพ้นไปจากความทุกข์ มุทิตาพรหมวิหาร มีบุคคลผู้ได้รับความสำเร็จเป็นอารมณ์ ปรารถนาอย่าให้เขาต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ได้รับ อุเบกขาพรหมวิหาร พิจารณาความจริงว่าสรรพชีวิตล้วนมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาท เป็นผู้รับมรดกกรรม มีกรรมเป็นที่ระลึกร ทำกรรมอันใดไว้ ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ก็จะต้องได้รับผลกรรมนั้นอย่างแน่นอน ขั้นตอนการปฏิบัติก็สอดคล้องแนวเดียวกัน กล่าวคือการเจริญเมตตาพรหมวิหาร เริ่มจากการพิจารณาโทษของโทษและอันสงฆ์ของขันติ การงดเว้นบุคคลที่เป็นโทษแก่การเจริญภาวนา ๖ ประเภท การแผ่เมตตาในตนเองก่อนเป็นอันดับแรก การแผ่เมตตาแบบรวมแดน ไม่แบ่งแยกเป็นเราเป็นเขา อุบายสอนตนเมื่อเกิดปัญหา ในบุคคลผู้เป็นศัตรู รวมไปถึงการเจริญเมตตาเจโตวิมุติ ๓ วิธีคือ การแผ่แบบไม่เจาะจง ๕ อากา แบบเจาะจง ๗ อากา และแบบแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ อีก ๑๐ อากา ส่วนพรหมวิหารอีก ๓ ข้อ ก็แผ่แบบไม่เจาะจงโดยอากา ๕ แบบเจาะจง โดยอากา ๗ และแผ่ไปยังทิศต่าง ๆ โดยอากา ๑๐

๖. อากาสบัญญัติ การปฏิบัติในอากาสาณัญญาตนะ ซึ่งเป็นส่วนอากาสบัญญัติ มีรายละเอียดดังนี้ ผู้ประสงค์จะเจริญอากาสาณัญญาตนะ อันดับแรกพิจารณาเห็นโทษในกรัชรูป (ร่างกายสด ๆ) ไม่ว่าจะโทษภายนอก ที่ต้องไม่พลองเพื่อประหัตประหารกัน หรือโทษทางความเจ็บป่วย ๑,๐๐๐ อย่าง มีโรคหุ โรคตาเป็นต้น จากนั้น ยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณ ๙ อย่างมีปฏิวิกสิณเป็นต้น ยกเว้นปริจฉินนาทกสิณ เพื่อก้าวล่วงกรัชรูป^{๒๘๕} เมื่อหน่ายจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์ของจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว ใครจะหลีกเลี่ยงไป จึงบำเพ็ญความเป็นวิสัยด้วยอากา ๕ ได้แล้ว ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันคล่องแคล่วแล้วเห็นโทษในฌาน^{๒๘๖} เมื่อเห็นโทษในรูปาวจรจตุตถฌานอย่างนี้แล้ว ตัดความโยติในฌานนั้นเสีย ทำในใจซึ่งอากาสาณัญญาตนะโดยว่าเป็นธรรมละเอียดแผ่กสิณไปจนตลอดเขตจักรวาล หรือตลอดที่เท่าที่ต้องการ ทำในใจซึ่งโอกาสที่กสิณรูปนั้นแผ่ไปถึงว่า 'อากาโส อากาโส- อากาศ อากาศ' หรือว่า 'อนนโต อากาโส- อากาศเป็น อนันตตะ' ดังนี้ไป ย่อมเพิกกสิณได้ โดยไม่คิดถึง ไม่ทำในใจถึง ไม่พิจารณาถึงกสิณนั้นเสียเท่านั้น และเมื่อไม่คิดถึง ไม่ทำในใจถึง ไม่พิจารณาถึงกสิณนั้น ทำในใจแต่โอกาสที่กสิณรูปแผ่ไปเท่าเดียวว่า อากาโส อากาโส- อากาศ อากาศ' ดังนี้ ก็ชื่อว่าเพิกกสิณ ด้านกสิณ เมื่อถูกเพิก ก็ไม่ใช่หลุดขึ้น มิใช่กระจัดกระจายไป เป็นแต่อาศัยความไม่ทำในใจถึงกสิณรูปนี้ และทำในใจแต่ว่า 'อากาโส อากาโส- อากาศ อากาศ' ก็ได้ชื่อว่า

^{๒๘๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๓๔-๑๓๕.

^{๒๘๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๓๕.

ถูกเพิกแล้วเท่านั้น^{๒๘๗} เมื่อนึกห้วงเอาอากาศที่เพิกกลืนนั้นบ่อย ๆ ว่า 'อากาศ อากาศ - อากาศ อากาศ ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ เมื่อนึกห้วงนิมิตนั้นบ่อย ๆ ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้อย่างเช่นนั้น นีรวรณทั้งหลายก็รำงับ สติตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เมื่อส้องเสพเจริญนิมิตนั้นบ่อยเข้า ๆ อากาสนัญญาตนจิตย่อมแนบแน่นในอากาศ ดุจดั่งรูปาวจรจิต แนบแน่นในกสิณมีปฐมวิกสิณเป็นต้น^{๒๘๘}

๗. นัตถิภาวะบัญญัติ การปฏิบัติในอากิญจัญญายตนะ ซึ่งเป็นส่วนนัตถิภาวะบัญญัติ มีรายละเอียดดังนี้ เมื่อจะเจริญอากิญจัญญายตนะ พึงประพடுத்தวิสภาวะ ทำให้ชำนาญในวิญญาณัญญาตนสมบัติโดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาให้เห็นโทษในวิญญาณัญญาตน ว่าเป็น อากาสนัญญาตนเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่ละเอียดดังอากิญจัญญายตนะ ตัดความพอใจในวิญญาณัญญาตนนั้นเสีย ใสใจถึงอากิญจัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียดแล้ว ทำในใจถึงความไม่มี ความเปล่าว่าง อาการที่ว่างเปล่าไปแห่งความรู้สึกที่มีในอากาสนัญญาตน ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญญาตนนั้นนั่นแหละ คืออย่าใสใจถึงความรู้สึกอันนั้น นึกห้วงทำในใจกำหนดใจอยู่แต่ว่า 'นตฺถิ นตฺถิ - ไม่มี ไม่มี' หรือ ว่า 'สุญญํ สุญญํ - เปล่า เปล่า' หรือว่า 'วิวิตตํ วิวิตตํ - ว่าง ว่าง' ทำจนสามารถตรึกนึกมาได้ เมื่อพิจารณานิมิตนั้นเนื่อง ๆ อย่างนั้น นีรวรณทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เมื่อส้องเสพเจริญกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนื่อง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น อากิญจัญญาตนจิตย่อมจะแนบแน่นเป็นอัปนา อยู่ในความเปล่าความว่าง หรือความไม่มีความรู้สึกในมานที่แผ่เป็นไปอยู่ทั่วอากาศนิมิตนั้น ดังวิญญาณัญญาตนจิต แนบแน่นอยู่ในความไม่มีความรู้สึกในมานที่แผ่อยู่ที่อากาศนิมิต^{๒๘๙}

กล่าวโดยสรุป บัญญัติกรรมฐาน ๒๘ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ใช้การบริกรรมเป็นหลักในการ ปฏิบัติ และการพิจารณา

ค. ผลการปฏิบัติ

๑. กสิณ ๑๐

๑) **ปฐมวิกสิณ** ผลที่เกิดจากปฐมวิกสิณ มีดังนี้^{๒๙๐} ฤทธิ์ทั้งหลาย เช่น คนเดียว เนมิตให้ เป็นหลายคนได้เป็นต้น ย่อมสำเร็จ เนมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปด้วยเท้าได้ สำเร็จ อิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นในอากาศหรือในน้ำได้อภิญญาตนะ คือสามารถข่มธรรมที่เป็นข้าศึก ข่มอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เกิดขึ้นในใจได้

๒) **อาโปกสิณ** ผลที่เกิดจากอาโปกสิณ มีดังนี้ ดำลงไปบนแผ่นดินและผลุดโคล่ขึ้นจาก พื้นแผ่นดินขึ้นมาได้ บันดาลให้ฝนตกได้ บันดาลให้เกิดเป็นแม่น้ำและเป็นมหาสมุทรได้ ทำของหนักมีแผ่นดิน ภูเขา และปราสาทเป็นต้นให้ไหวได้

^{๒๘๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๓๕-๑๓๖.

^{๒๘๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๓๖.

^{๒๘๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๔๓-๑๔๔.

^{๒๙๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๔-๒๒๕.

๓) **เตโชกสิณ** ผลที่เกิดจากเตโชกสิณ มีดังนี้ บังหวนควันได้ บังหวนเพลิงได้ ทำผ่น่านเพลิงให้เกิดขึ้นได้ ล้างไฟด้วยไฟได้ สามารถเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยตาทิพย์ ในคราวปรินิพพานทำสรีระให้ไหม้ไปด้วยเตโชธาตุ

๔) **วาโยกสิณ** ผลที่เกิดจากวาโยกสิณ มีดังนี้ ไปได้เร็วเยี่ยงพายุ ทำผ่นลมให้เกิดขึ้นได้

๕) **นิลกสิณ** ผลที่เกิดจากนิลกสิณ มีดังนี้ นิรมิตรูปสีเขียวขึ้นได้ ทำให้มืดไปได้

๖) **ปิตกสิณ** ผลที่เกิดจากปิตกสิณ มีดังนี้ นิรมิตรูปสีเหลืองได้ น้อมใจลงอธิษฐานให้เป็นทองได้

๗) **โลหิตกสิณ** ผลที่เกิดจากโลหิตกสิณ มีดังนี้ นิรมิตสีแดงขึ้นได้ ได้อภิกายตนและบรรลुरुสุภวิโมกข์

๘) **โอทาทกสิณ** ผลที่เกิดจากโอทาทกสิณ มีดังนี้ นิรมิตรูปสีขาวขึ้นได้ ขับถิ่นมิทธะได้ ไส้ความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักขุได้

๙) **อาโลกกสิณ** ผลที่เกิดจากอาโลกกสิณ มีดังนี้ นิรมิตรูปโปร่งแสงได้ ขับถิ่นมิทธะได้ เพิกความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักขุได้

๑๐) **อากาศกสิณ** ผลที่เกิดจากอากาศกสิณ มีดังนี้ ทำสิ่งที่ลึกลับอยู่ให้เปิดเผยได้ นิรมิต ช่องว่างเข้าในที่ที่บีบเช่นภายในแผ่นดินและภายในภูเขาแล้วสำเร็จอริยาบถอยู่ได้ ผ่านที่ตันมีฝาเป็นต้น ออกไปข้างนอกได้ไม่ติด

๒ อสุภะ ๑๐ การปฏิบัติในอสุภะ ๑๐ ประการข้อใดข้อหนึ่ง ย่อมมีอานิสงส์ในการปฏิบัติคือ เป็นผู้ไม่มีความประพฤติละโมบ ดูเหมือนว่าปราศจากความกำหนัดยินดี เพราะความกำหนัดยินดีถูกข่มไว้อย่างดีแล้ว^{๒๙๑}

๓. โภกฐาสบัญญัติ ผลการปฏิบัติในกายคตาสติ ซึ่งเป็นส่วนโภกฐาสบัญญัติ มีอานิสงส์ ดังนี้ เป็นผู้ข่มได้ทั้งความยินดีและความไม่ยินดี ข่มความไม่ยินดีที่เกิดขึ้น เป็นผู้ข่มความกลัวได้ เป็นผู้ทนต่อความหนาวร้อน อดทนต่อทุกขเวทนากล้าที่สามารถคร่ำชีวิตได้ ได้อาศัยสีต่าง ๆ แห่งโภกฐาสะทั้งหลาย มีผมเป็นต้น จะได้ฉาน ๕ และอภิญญา ๖^{๒๙๒}

๔. อัสนาสปัสสาสบัญญัติ ผลการปฏิบัติในอานาปานสติ ซึ่งเป็นส่วนอัสนาสปัสสาสบัญญัติ มีดังนี้ สามารถตัดเสียซึ่งความวิตก เพราะเป็นธรรมอันละเอียดและประณีต เป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุข เจริญให้มากแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัญญานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์ เมื่อสติปัญญาน ๔ อันบุคคลเจริญให้มาก ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ เมื่อบุคคลยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ผู้ที่สำเร็จจอร์ทผลโดยอาศัยการเจริญอานาปานสติกรรมฐานเป็นบาท ย่อมกำหนดรู้ในอายุสังขารของตนว่าจะอยู่ไปได้สักท่าไร และสามารถรู้กาลที่จะปรินิพพานได้ด้วย^{๒๙๓}

^{๒๙๑} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๒๔๗.

^{๒๙๒} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๒/๕๒.

^{๒๙๓} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๒/๘๖-๘๗.

๕. สัตวบัญญัติ ผลการปฏิบัติในพรหมวิหาร ซึ่งเป็นสัตวบัญญัติ มีดังนี้ หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย เทวดารักษา ไฟก็ดี พืชก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพาน จิตตั้งมั่นเร็ว สีหน้าผ่องใส ไม่หลงทำกาลกิริยา เมื่อยังไม่บรรลुकุณอัน ยิ่งกว่านั้น คือ ประการหนึ่งผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น เมื่อไม่อาจบรรลุพระอรหัต อันเป็นคุณยิ่ง กว่าเมตตาสมาบัติ เคลื่อนจากภพนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงพรหมโลกดังว่าหลับแล้วตื่นขึ้นจะนั้น ^{๒๙๔}

๖-๗. อากาสบัญญัติและนัตถิภาวบัญญัติ ท่านที่ได้อรุณมานทั้ง ๔ นี้ นอกจากจะมี ผลทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข ประณีตในภพที่ได้แล้ว ยังมีผลให้สำเร็จมรรคผลง่ายตายอย่างคาดไม่ถึงอีกด้วย นอกจากนั้นท่านที่ได้อรุณมานนี้แล้ว เมื่อสำเร็จมรรคผลจะได้เป็นพระอรหันต์ชั้น ปฏิสัมภทาญาณ คือมีคุณสมบัติพิเศษ เหนือจากที่ทรง อภิญญา ๖ อีก ๔ อย่าง สำหรับท่านที่ได้ ปฏิสัมภทาญาณนี้ ท่านทรงอภิญญา ๖ และคุณสมบัติพิเศษอีก ๔ คือปฏิสัมภทา ๔ (๑) อตถปฏิสัมภทา มีปัญญาแตกฉานในอรรถ คือฉลาดในการอธิบายถ้อยคำที่ท่านอธิบายมาแล้วอย่าง พิสดาร ถอดเนื้อความที่พิสดารนั้นให้ย่อสั้นลงมาพอได้ความชัด ไม่เสียความ (๒) ัมมปฏิสัมภทา ฉลาดในการอธิบายหัวข้อธรรม ที่กล่าวมาแต่หัวข้อให้พิสดารเข้าใจชัด (๓) นิรุตติปฏิสัมภทา มีความ ฉลาดในภาษา รู้และเข้าใจภาษาทุกภาษาได้อย่างอัศจรรย์ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภทา มีปฏิภาณเฉลียว ฉลาด สามารถแก้สรรพปัญหาได้อย่างอัศจรรย์ ^{๒๙๕} ปฏิสัมภทาญาณนี้ มีความแปลกจากอภิญญา ๖ อยู่อย่างหนึ่ง คือท่านที่จะทรงปฏิสัมภทา หรือทรงอรุณมานนี้ได้ ท่านต้องได้กสิณ ๑๐ และทรง อภิญญามาก่อนแล้วจึงจะปฏิบัติต่อในอรุณมานนี้ได้ ถ้าท่านนักปฏิบัติที่ไม่เคยเรียนกสิณเลย หรือทรง กสิณได้เพียงบางส่วนยังไม่ถึงขั้นอภิญญาแล้ว ท่านมาเรียนปฏิบัติในอรุณมานนี้ย่อมปฏิบัติไม่สำเร็จ เพราะการที่ทรงอรุณมานได้ ต้องใช้กสิณ ๙ ประการ ได้แก่ ปฐวี เตโช วาโย อาโป นีละ ปิตะ โลหิตะ โอทาตะ อาโลกะ เว้นอากาศกสิณอย่างเดียว เอามาเป็นบาท (ฐานที่ตั้ง) ของอรุณมานคือต้องเอา กสิณ ๙ อย่างนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งมาตั้งขึ้น แล้วเข้ามานในกสิณนั้นจนถึงจุดตถกถมาน แล้วเพิกนิมิต ในกสิณนั้นเสีย คำว่าเพิก หมายถึงปล่อยไม่สนใจในกสิณนั้น การที่จะปฏิบัติในอรุณมานต้องเข้ารูป กสิณก่อนอย่างนี้ ฉะนั้นท่านที่จะเจริญในอรุณมานจึงต้องเป็นท่านที่ได้กสิณจนคล่องอย่างน้อย ๙ กอง จนชำนาญและได้อภิญญาแล้วจึงจะมาปฏิบัติในอรุณมานนี้ได้ ฉะนั้นท่านที่ได้ปฏิสัมภทาญาณ จึงเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอภิญญาด้วย ^{๒๙๖}

๒.๒.๓ ปรมัตถกรรมฐาน ๑๒

ปรมัตถกรรมฐาน เป็นกรรมฐานที่ใช้อารมณ์เป็นปรมัตถ์ในการกำหนด มี ๑๒ ประการ มี รายละเอียด ดังนี้

ก. เนื้อหา

๑. อนุสสติ ๘ อนุสสติ หมายความว่า การระลึกเนื่อง ๆ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าว ความหมายของอนุสสติ ไว้ว่า สติชื่อว่า อนุสสติ เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ อีกอย่างหนึ่ง สติอันสมควรแก่

^{๒๙๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๑๔-๑๑๘.

^{๒๙๕} <http://www.luangporruesi.com/๕๓๓.html>

^{๒๙๖} <http://www.needformen.com/religion/meditatemerit.html>

กฤษบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานะอันควรจะเป็นไป แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนุสสติ^{๒๙๗} ถือเอาความว่า อนุสสติ คือการระลึกถึงบ่อย ๆ หรือการระลึกถึงตามสมควร อนุสสติมี ๑๐ ประการคือ^{๒๙๘}

๑) พุทธานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า เป็นชื่อของสติ ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์

๒) ธัมมานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระธรรม เป็นชื่อของสติอันมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น

๓) สังฆานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ เป็นชื่อของสติอันมีสังฆคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้ปฏิบัติเป็นต้น

๔) สีลานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภศีล เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งศีลเป็นอารมณ์

๕) จาคานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภการบริจาค เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งการบริจาคเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้เสียสละอย่างเด็ดขาดเป็นต้น

๖) เทวตานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภเทวดาทั้งหลาย เป็นชื่อของสติอันมีคุณ คือศรัทธาเป็นต้นของตนโดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยานเป็นอารมณ์

๗) มรณานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภมรณะ เป็นชื่อของสติอันมีความขาด แห่งชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์

๘) อุปสมานุสสติ คือความระลึกถึงเนื่อง ๆ เกิดขึ้นปรารภความสงบ เป็นชื่อของสติอันมี นิพพานเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

รายละเอียดเนื้อหาของอนุสสติแต่ละข้อ มีดังนี้

๑. พุทธานุสสติ เนื้อหาเกี่ยวกับพุทธานุสสติ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับพุทธคุณทั้ง ๙ ประการ ดังนี้

อรหิ เป็นพระอรหันต์ มีความหมาย ๕ ประการคือ เป็นผู้ไกล เป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย เป็นผู้ หักซึ่งกำทั้งหลาย เป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการทำชั่ว^{๒๙๙}

สมมาสมพุทโธ ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายโดยชอบและด้วยพระองค์เอง คือ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็นธรรมที่พึงรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรละ โดยความเป็นธรรมที่พึงละ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมที่พึงทำให้แจ้ง ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรเจริญ โดยความเป็นธรรมที่พึงเจริญ^{๓๐๐}

^{๒๙๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๑.

^{๒๙๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๑-๒๕๒.

^{๒๙๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๓. ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๒๕๓-๒๕๖.

^{๓๐๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๗.

วิชาจรณสมปนโน ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาทั้งหลายและจรณะ วิชา ๓ หมายถึงทั้งวิชา ๓ ทั้งวิชา ๘ วิชา ๓ ตามนัยที่กล่าวในภยเกรวสูตร^{๓๐๑} วิชา ๘ ตามนัยที่กล่าวในอัมพัฏฐสูตร^{๓๐๒} การที่พระผู้มีพระภาคทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ก่อให้เกิดประโยชน์คือ ๑) ความถึงพร้อมด้วยวิชา ทำให้ตรัสรู้เป็นพระสัมพันธูปัญญาพระพุทธเจ้า ๒) ถึงพร้อมด้วยจรณะ สร้างความเป็นผู้ก่อปรด้วยพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ การถึงพร้อมด้วยวิชา ทำให้ทรงรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ทรงเว้นสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เสีย ทรงชักนำแต่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ด้วยความเป็นผู้ก่อปรด้วยพระมหากษัตริย์แก่สัตว์ทั้งปวงเยี่ยงท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ^{๓๐๓}

สุคโต พระผู้มีพระภาคได้พระนามว่า สุคโต เพราะทรงดำเนินไปอย่างงดงาม เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดี เพราะเสด็จไปโดยชอบ และเพราะตรัสโดยชอบ คำว่าเพราะทรงดำเนินไปอย่างงดงาม หมายความว่า เป็นการเสด็จไปอย่างงดงาม บริสุทธิ์ ไม่มีโทษ เพราะดำเนินไปด้วยอริยมรรคไม่ติดขัดที่ศอันเกษมด้วยการดำเนินไปนั้น^{๓๐๔}

โลกวิทู พระผู้มีพระภาคได้พระนามว่า โลกวิทู เพราะทรงรู้แจ้งโลก แม้โดยทุก ๆ ประการ แท้จริงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงรู้ คือ เข้าพระหฤทัยปรุโปร่ง ซึ่งโลกโดยประการทั้งปวง คือ โดยสภาวะ โดยสมุทัย โดยนิโรธ โดยนิโรธูปาย (วิธีเข้าถึงนิโรธ) อีกนัยหนึ่ง ทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก^{๓๐๕}

อนุตตโร ปริสทมมสารถิ แยกอธิบายเป็น ๒ บท คือ อนุตตโร แปลว่า ยอดเยี่ยม คือ ไม่มี บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค ไม่มีใครสักคนทีวี่เศษกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลายเหตุนี้^{๓๐๖} เมื่อมารวมกันเป็นบทเดียวว่า อนุตตโร ปริสทมมสารถิ จึงมีความหมายว่า พระพุทธเจ้าเป็นสารถิผู้ที่ทรงฝึก บุรุษที่สมควรฝึก อย่างยอดเยี่ยม ไม่มีใครเทียมเทียบได้

สตถา เทวมนุสฺสานิ พระผู้มีพระภาคได้พระนามว่า สตถา เพราะเหตุ ๒ ประการคือ ๑) เพราะทรงปราสาสอนเวไนยสัตว์ด้วยประโยชน์โลกนี้ ประโยชน์โลกหน้า และประโยชน์อย่างอื่นคือพระนิพพานตามสมควร ๒) เพราะทรงเป็นเหมือนสัตถวาทะ ผู้นำหมู่ตถาคตทั้งหลาย^{๓๐๗} ในสารีปุตตสูตร แห่งมหานิทเทสอธิบายความว่า “สัตถวาทะ (นายกองเกวียน) ย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามกันดาร คือให้ข้ามโจรกันดาร ให้ข้ามวาฬกันดาร ให้ข้ามทูปภิกขกันดาร ให้ข้ามนิโรทกกันดาร จนออกนอกถ่วงพัน (แดนกันดาร) ไปถึงพื้นที่เป็นอันเกษม (ปลอดภัย) ฉนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั้นนั่นแล ทรงเป็นสัตถา คือเป็นสัตถวาทะ ยังสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามภพกันดาร ให้ข้ามชาติกันดาร”^{๓๐๘} ส่วนบทว่า เทวมนุสฺสานิ หมายความว่า ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือพระผู้มี-

^{๓๐๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๒-๕๔/๒๙-๓๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๒-๕๔/๔๑-๔๓.

^{๓๐๒} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๙/๙๙-๑๐๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐-๑๐๑.

^{๓๐๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๕๙.

^{๓๐๔} ตูรายละเอียดยใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๕๙-๒๖๐.

^{๓๐๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๑-๒๖๒.

^{๓๐๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๕-๒๖๖.

^{๓๐๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๖-๒๖๗.

^{๓๐๘} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๑/๓๗๗, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๓๖-๕๓๗.

พระภาค เป็นศาสดาหรือเป็นผู้สอนทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย โดยบุคคลที่พระพุทธเจ้าสอนมี ๒ ลักษณะคือ ๑) บุคคลผู้เป็นเวไนยสัตว์ เป็นภพพบุคคลคือบุคคลผู้ควรตรัสรู้ ๒) สัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ซึ่งพระองค์ประทานอนุสาสนีให้ ซึ่งสัตว์เดรัจฉานเหล่านั้น พอได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีอุปนิสัยเพื่อตรัสรู้ธรรมในอภิปาตต่อ ๆ ไปได้^{๓๐๙}

พุทฺโธ พระผู้มีพระภาคได้พระนามว่า พุทฺโธ เพราะได้ทรงตรัสรู้ริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง และยังทรงให้หมู่สัตว์ตรัสรู้ริยสัจ ๔ ตามอีกด้วย^{๓๑๐} ในมหานิเทศ ได้กล่าวความหมายของ พุทฺโธ เพิ่มเติมอีกว่า^{๓๑๑} ชื่อว่าพระพุทธเจ้า เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลายแล้ว เพราะทรงทำหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญู เพราะเป็นผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง เพราะไม่มีคนอื่นแนะนำ เพราะทรงเป็นผู้เบิกบาน เพราะทรงเป็นพระชีนาสพ เพราะทรงเป็นผู้ปราศจากอุปกิเลส เพราะปราศจากราคะโดยสิ้นเชิง เพราะปราศจากโทสะโดยสิ้นเชิง เพราะปราศจากโมหะโดยสิ้นเชิง เพราะปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง เพราะเสด็จถึงทางสายเอก เพราะตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณลำพังพระองค์เดียว เพราะทรงเป็นผู้จัดความไม่รู้ได้แล้ว เพราะทรงเป็นผู้ได้ เฉพาะความรู้ คำว่าพระพุทธเจ้านี้ มิใช่พระชนนีทรงตั้ง มิใช่พระชนกทรงตั้ง มิใช่พระภาคาทรงตั้ง มิใช่พระภคินีทรงตั้ง มิใช่มิตรและอำมาตย์ตั้ง มิใช่พระญาติและผู้ร่วมสายโลหิตทรงตั้ง มิใช่สมณพราหมณ์ตั้ง มิใช่เทวดาตั้ง คำว่า พระพุทธเจ้า นี้เป็นวิโมกข์ชดิกนาม เป็นสังคิกาบัญญัติของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อมกับการทรงได้เฉพาะพระสัพพัญญุตญาณที่โคณฑันโพธิ์ กล่าวโดยสรุปความหมายของคำว่า พุทฺโธ คือผู้ตรัสรู้ธรรมคืออริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง โดยไม่มีผู้แนะนำสั่งสอนผลจากการตรัสรู้ ทำให้ปราศจากกิเลส บริสุทธิ์ด้วยพระองค์เอง และพระองค์ยังสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายให้ได้ตรัสรู้ตามด้วย คำว่า พุทฺโธ เป็นวิโมกข์ชดิกนาม (นามที่เกิดขึ้นในที่สุด แห่งอรหัตตมรรค) ไม่มีใครตั้งให้

ภควา พระผู้มีพระภาคได้พระนามว่า ภควา เพราะเหตุดังนี้ ๑) เพราะทรงเป็นผู้มีโชค ๒) เพราะเป็นผู้เสพที่สงัด ๓) เพราะเป็นผู้มีส่วนควรได้รับจตุปัจจัยหรือมีส่วนแห่งธรรม ๔) เพราะเป็นผู้จำแนกธรรม ๕) เพราะได้ทรงทำการหักกิเลสบาปธรรม ๖) เพราะทรงเป็นครู ๗) เพราะทรงเป็นผู้มีบุญบารมี ๘) เพราะทรงเป็นผู้อบรมพระองค์ดีแล้ว ด้วยญาณธรรมเป็นอันมาก และ ๙) เพราะเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ^{๓๑๒} ในมหานิเทศได้กล่าวความหมายของ ภควา เพิ่มเติมว่า^{๓๑๓} ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายราคะได้แล้ว เพราะทรงทำลายโทสะได้แล้ว เพราะทรงทำลายโมหะได้แล้ว เพราะทรงทำลายมานะได้แล้ว เพราะทรงทำลายทิฐิได้แล้ว เพราะทรงทำลายเสี้ยนหนามได้แล้ว เพราะทรงทำลายกิเลสได้แล้ว เพราะทรงจำแนก แยกแยะ แจกแจงธรรมรัตนะ เพราะทรงทำที่สุดแห่งภพได้แล้ว เพราะทรงอบรมพระวรกายแล้ว เพราะทรงอบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญาแล้ว อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงใช้สอยเสนาสนะที่เป็นป่าละเมาะและป่าที่อันสงัด มีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีกน้อย ปราศจากการสัญจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์

^{๓๐๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๗.

^{๓๑๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๘.

^{๓๑๑} ชุ.ม.(บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒.

^{๓๑๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๖๙.

^{๓๑๓} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๘๔/๑๗๔-๑๗๕, ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘-๒๔๙.

สมควรเป็นที่หลีกเลี่ยง จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งอรรถรส ธรรมรส วิมุตตรส อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิโมกข์ ๘ อภิกายตนะ ๘ อนุปปพวิหารสมาบัติ ๙ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งสัญญาภาวนา ๑๐ กลีสสมาบัติ ๑๐ อานาปานสติ สมาธิ อสุภสมาบัติ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งสติปฏิฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งตถาคตพลญาณ ๑๐ เวสาร์ชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิกา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาคพระนามว่า พระผู้มีพระภาคนี้ มิใช่พระชนนีทรงตั้ง มิใช่พระชนกทรงตั้ง มิใช่พระภคินีทรงตั้ง มิใช่พระภคินิทรงตั้ง มิใช่มิตรและอำมาตย์ตั้ง มิใช่พระญาติและผู้ร่วมสายโลหิตทรงตั้ง มิใช่สมณพราหมณ์ตั้ง มิใช่เทวดาตั้ง คำว่า พระผู้มีพระภาคนี้ เป็นวิโมกข์ขันติกนาม เป็นสังฆิกายัญญูติ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ที่โคณฑันโพธิ์

กล่าวได้ว่า รายละเอียดเกี่ยวกับพุทธคุณทั้ง ๙ ประการ มีการนิยามความหมายตามรูปศัพท์ และตามความหมายทางธรรม เป็นการเชื่อมกันระหว่างความหมายทางไวยากรณ์กับความหมายที่ใช้ในทางธรรม เช่น อรหฺ์ พิจารณาจากรูปศัพท์แยกได้เป็นดังนี้ อรห มาจากคำว่า อารก แปลว่า ไกล ในความหมายนี้ หมายถึง ไกลจากกิเลส ไม่กลับไปหากิเลสที่ละได้แล้ว หรือ อร + ห เป็นผู้กำจัดข้าศึกคือ กิเลส และเป็นผู้หักชั่งแห่งสังสารวัฏ เป็นต้น

๒. ธัมมานุสสติ การระลึกถึงคุณของพระธรรม ๖ ประการ เนื้อหาของธรรมคุณ ๖ ประการ มีดังนี้

สุวักขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว คำว่า พระธรรมที่กล่าวถึงในที่นี้ หมายถึงปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ส่วนในธรรมคุณที่เหลืออีก ๕ บท หมายถึงเฉพาะโลกุตตรธรรมเท่านั้น ปริยัติธรรม ชื่อว่า อันพระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง^{๓๑๔}

ก. ความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ความงามของปริยัติธรรม ๓ ประการนั้น อธิบายโดยยกเรื่องคาถา เรื่องพระสูตร รวมถึงเรื่องศาสนธรรม กล่าวคือ คาถาแม้เพียงคาถาเดียวที่เป็นพุทธพจน์ มีความงามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น งามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และ ๓ มีความงามในที่สุดด้วยบาทสุดท้าย เพราะพระธรรมมีความงามรอบตัว พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว งามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน งามในที่สุดด้วยคำลงท้าย งามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ หรือพระสูตรที่มีหลายอนุสนธิ งามในเบื้องต้นเพราะมีทั้งคำนิทาน คำแสดง แสดงเหตุเกิดขึ้น งามในท่ามกลางเพราะมีเนื้อความไม่วิปริตผิดเพี้ยนไป และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์โดยเหมาะสมแก่เวไนยสัตว์

^{๓๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๓.

มีความงามในที่สุดด้วยคำลงท้ายที่ก่อให้เกิดความศรัทธาแก่ผู้ฟัง ศาสนธรรมแม้ทั้งหมด มีความงามในเบื้องต้น ๑) ด้วยศีลอันเป็นเหตุของตน ๒) ด้วยศีลและสมาธิ ๓) ด้วยการทำพระพุทธรูปเจ้าเป็นผู้รู้ดี ๔) ด้วยอภิสัมโพธิที่สาธุชนฟังศาสนธรรมนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อประโยชน์ด้วยประการนั้นพึงบรรลุได้ ๕) ด้วยการข่มนิวรณ์ขณะที่ฟัง ศาสนธรรมทั้งหมด มีความงามในท่ามกลาง ๑) ด้วยสมณะวิปัสสนามรรคและผลทั้งหลาย ๒) ด้วยวิปัสสนาและมรรค ๓) ด้วยความที่พระธรรมเป็นสิ่งดีงาม ๔) ด้วยปัจเจกโพธิ ๕) ด้วยนำความสุขอันเกิดแต่สมณะและวิปัสสนามาให้ ศาสนธรรมทั้งหมด มีความงามในที่สุด ๑) ด้วยพระนิพพาน ๒) ด้วยผล ๔ และนิพพาน ๓) ด้วยความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี ๔) ด้วยสาวกโพธิ ๕) ด้วยการที่นำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติ ^{๓๑๕}

ข. พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ไม่ว่าพระพุทธรูปเจ้าจะแสดงธรรมเรื่องอะไรก็แล้วแต่ พระธรรมเทศนานั้นก็มีลักษณะถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ถึงพร้อมด้วยอรรถ มีความหมายว่า (๑) ประกอบด้วยอรรถบท คือ แสดงความโดยย่อ แสดงความเบื้องต้น การไขความ การจำแนกความ การทำความเข้าใจ การแต่งความ (๒) ด้วยความเป็นธรรมที่มีเนื้อความลึกซึ้ง และเป็นธรรมที่มีการแทงตลอดอย่างลึกซึ้ง (๓) ด้วยความเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมพันธ์ และปฏิสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์ (๔) ด้วยเหตุที่ทำให้คนชั้นปัญญาชนเลื่อมใสและรู้แจ้งได้ (๕) โดยมีอธิบายลึกซึ้ง ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ มีความหมายว่า (๑) เพราะถึงพร้อมด้วยตัวหนังสือ คำประกอบวิภัติ คำที่เป็นพากย์ คำที่แบ่งพากย์ออกไป การวิเคราะห์ศัพท์ การอธิบายให้พิสดาร (๒) ด้วยความเป็นธรรม ที่ลึกซึ้งโดยธรรม และโดยเทศนา (๓) โดยความเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมพันธ์ และนิรัตติปฏิสัมพันธ์ (๔) โดยมีบทต้น ^{๓๑๖}

ค. บริบูรณ์ สิ้นเชิงและบริสุทธิ์ พระธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว มีความบริบูรณ์ สิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งที่จะพืงนำเข้าไปเพิ่มเติม มีความบริสุทธิ์ เพราะเป็นธรรมที่ปราศจากโทษ เพราะไม่มีสิ่งที่จะพืงนำออก อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอรรถ เพราะให้คนฉลาดในอริยมรรค คือนิพพาน ด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่าพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะให้คนฉลาดในอาคมคือปริยัติ ด้วยการเล่าเรียน ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิงเพราะประกอบด้วยธรรม ๕ กอง มีกมลเป็นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อสลัดออกและเพราะไม่มุ่งโลกามิส ^{๓๑๗} นอกจากนี้แล้ว ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความที่วิปลาสคลาดเคลื่อน ไม่ว่าธรรมตรัสนั้นจะมีความหมายไปในทางใด ก็จะเป็นเช่นนั้นไม่มีคลาดเคลื่อน นอกจากปริยัติธรรมจะเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว แม้แต่โลกุตตรธรรมก็เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเช่นกัน เพราะเหตุว่า พระองค์ได้แสดงข้อปฏิบัติที่สมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ ^{๓๑๘}

ดังนั้น พระธรรมคุณข้อแรกที่ว่า เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเป็นธรรมที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ถึงพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ บริบูรณ์และบริสุทธิ์สิ้นเชิง หรือมีความสมบูรณ์ทั้งในด้านความหมายทางภาษา และความหมายในทางหลักธรรม ไม่มีวิปริต

^{๓๑๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๓-๒๗๔.

^{๓๑๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๔.

^{๓๑๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๔.

^{๓๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๕.

คลาดเคลื่อน ตรีสไว้อย่างไรก็เป็นอย่างนั้น ไม่เฉพาะปริยัติธรรมเท่านั้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว แม้แต่โลกุตตรธรรมก็ตรัสไว้ดีแล้วเช่นกัน เพราะพระองค์ได้แสดงหลักปฏิบัติเพื่อไปสู่นิพพาน

สนทิกุฎฐิโก พระธรรมอันผู้ได้บรรลุจะพึงเห็นเอง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวความหมายไว้ ๓ นัยดังนี้^{๓๑๙}

นัยที่ ๑ แปลว่า พึงเห็นเอง กล่าวคือ อริยมรรคชื่อว่า สนทิกุฎฐิโก เพราะเป็นธรรมอันพระอริยบุคคลผู้ทำความไม่มีกิเลสมีรากเป็นต้นในสันดานของตนอยู่พึงเห็นเอง แม้โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ก็ชื่อสนทิกุฎฐิเก เพราะเป็นธรรมที่บุคคลผู้ได้บรรลุแล้ว พึงละความที่จะพึงถึงด้วยความเชื่อผู้อื่นเสียแล้ว เห็นเองด้วยปัจเจกเวทญาณ

นัยที่ ๒ แปลว่า ชนะกิเลสด้วยสนทิกุฎฐิ กล่าวคือ ทิฏฐิอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ชื่อว่า สนทิกุฎฐิ โลกุตตรธรรมย่อมชำระกิเลสด้วยสนทิกุฎฐิ เหตุนี้จึงชื่อ สนทิกุฎฐิเก จริงอย่างนั้น ในโลกุตตรธรรมนั้น อริยมรรคย่อมชำระกิเลสทั้งหลายด้วยสนทิกุฎฐิอันสัมปยุต (กับตน) อริยผลย่อมชำระกิเลสทั้งหลายด้วยสนทิกุฎฐิอันเป็นเหตุของตน พระนิพพานย่อมชำระกิเลสทั้งหลายด้วยสนทิกุฎฐิอันเป็นวิสัยอารมณ์ของตน เพราะเหตุนี้โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ จึงชื่อว่าสนทิกุฎฐิเก เพราะชำระกิเลสด้วยสนทิกุฎฐิ

นัยที่ ๓ แปลว่า ควรซึ่งการเห็น อีกนัยหนึ่ง การเห็น เรียกว่า ทิฏฐะ ทิฏฐะนั้นเองเป็นสนทิกุฎฐะ แปลว่า การเห็นโลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งสนทิกุฎฐะการเห็น เหตุนี้จึงชื่อว่า สนทิกุฎฐิเก เพราะว่า โลกุตตรธรรม เมื่อบุคคลเห็นอยู่ ด้วยอำนาจการรู้โดยทำให้มีขึ้นและโดยทำให้แจ้ง นั้นแลจึงยังภัยคือวิญญะให้กลับได้ เพราะเหตุนี้ โลกุตตรธรรมนั้นจึงชื่อ สนทิกุฎฐิเก เพราะควรซึ่งสนทิกุฎฐะ (การเห็น)

สรุปความว่า นัยที่ ๑ หมายเอาตัวผลที่เกิดจากการปฏิบัติ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เมื่อบรรลุแล้วก็จะหมดสิ้นความสงสัย นัยที่ ๒ มุ่งถึงตัวที่เป็นเครื่องมือเพื่อละกิเลส ละกิเลสได้เท่าไร ผู้ละก็รู้เห็นได้ด้วยตนเอง ส่วนนัยที่ ๓ มุ่งถึงตัวโลกุตตรธรรม ว่ามีความสำคัญที่ควรทำให้เห็นแจ้ง เพราะหากเห็นแจ้งแทงตลอดแล้ว ก็จะทำให้พ้นจากภัยในวิญญูสงสาร

อกาลิโก พระธรรมให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวความหมายไว้ว่า พระธรรมไม่มีกำหนดกาลในการให้ผล กล่าวคือไม่ต้องรอถึง ๕ วัน ๗ วัน ธรรมจะให้ผลต่อจากลำดับที่ตนเกิดเลยทีเดียว ธรรมที่กล่าวนี้ หมายเอาโลกุตตรธรรมเท่านั้น ส่วนกุศลธรรมชั้นโลกียะทั้งหลายต่างให้ผลตามลำดับของกรรมที่ตนกระทำ^{๓๒๐}

เอหิปัสสิโก พระธรรมเป็นสิ่งที่ควรเชิญให้มาดู หรือเชิญให้มาพิสูจน์ เพราะพระธรรมเป็นสภาพที่มีอยู่จริง และเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ กล่าวคือ โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ นี้โดยสภาพ เป็นของมีอยู่ด้วยเป็นของบริสุทธิ์จุดดวงจันทร์เพ็ญ ในอากาศอันปราศจากเมฆ และเปรียบดุจแก้วมณีแท้อันเขาวางไว้ที่ผ้ากัมพลเหลืองฉนั้น^{๓๒๑}

^{๓๑๙} วิสุทธิ. ๒๗๕-๒๗๖.

^{๓๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒๗๖-๒๗๗.

^{๓๒๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๗.

โอปนยิก พระธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงน้อมมาได้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวความหมายไว้ว่า พระธรรมเป็นสิ่งที่ควรน้อมนำเข้ามาในจิตของตนด้วยอำนาจภาวนา ไม่ว่าจะเป็โลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ กล่าวคือมรรค และที่เป็นอสังขตะคือพระนิพพานอีกประการหนึ่ง กล่าวถึงอริยมรรค ซึ่งเป็นสภาวะนำเข้าสู่พระนิพพาน ผู้ปฏิบัติก็พึงน้อมนำมาปฏิบัติทำให้เห็นแจ้ง^{๓๒๒}

ปจจตต เวทิตพโพ วิญญูหิ พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวความหมายไว้ว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้ทุก ๆ อันดับตั้งแต่ชั้น อุกคฆฏัตถัญญูเป็นต้น จะพึงรู้ได้ด้วยตนเองว่า เราได้เจริญมรรคผลแล้ว เจริญนิโรธแล้ว และการรู้นี้จะรู้ได้เฉพาะในจิตของตนเท่านั้น^{๓๒๓}

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ธรรมคุณทั้ง ๖ ประการต่างมีความสัมพันธ์กันคือ พระธรรมเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเป็นธรรมอันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง เพราะเหตุไรผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง เพราะเป็นธรรมไม่มีข้อจำกัดกาลในการให้ผล เพราะเหตุไรพระธรรมจึงไม่มีข้อจำกัดกาลในการให้ผล เพราะเป็นธรรมที่ควรเชยิมาคดู เพราะเหตุไรพระธรรมจึงควรเชยิให้มาคดู เพราะพระธรรมเป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้าในใจ^{๓๒๔} เนื้อหาของธัมมานุสสติ จึงกล่าวถึงพระธรรมทั้งในส่วนที่เป็นปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิบัติธรรม

๓. สังฆานุสสติ การระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ เนื้อหาของสังฆานุสสติ มีดังนี้

สุปฏิปนโน พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี มีความหมายว่า ปฏิบัติชอบ (สัมมาปฏิบัติ) ปฏิบัติไม่กลับ (อนิวัตติปฏิปทา) ปฏิบัติสมควรแก่พระนิพพาน (อนุโลมปฏิบัติ) ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่ธรรมและบุคคล (อปัจจันิกปฏิบัติ) และปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม (ธรรมานุสสติปฏิบัติ) รวมถึงพระอริยเจ้า ขณะที่ดำรงอยู่ในมรรค ก็เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะกำลังเป็นผู้พร้อมด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง และขณะดำรงอยู่ในผล ก็ชื่อว่าปฏิบัติดี โดยมุ่งเอาข้อปฏิบัติที่เป็นอดีต เพราะพระอริยเจ้าเหล่านั้นบรรลุมรรคผลด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง^{๓๒๕} ปฏิบัติดี คือปฏิบัติตามที่สั่งสอนในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว และปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด^{๓๒๖}

อุชุปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติตรง เพราะว่า เป็นผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาอันเป็นสายกลาง หลีกเลียงทางปฏิบัติที่สุตโต่ง ๒ ทางเสียได้ และเพราะปฏิบัติเพื่อประหารโทษคือความคิด ความโง่ ความโค้งงอของกายวาจา

ญายปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน

สามิจปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเป็นผู้สมควรแก่สามิจกรรม^{๓๒๗}

^{๓๒๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๗-๒๗๘.

^{๓๒๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๘.

^{๓๒๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๘.

^{๓๒๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๙.

^{๓๒๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๐.

^{๓๒๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๐.

อาหุเนยโย ผู้ควรรับของอันเขานำมาบูชา พระสงฆ์เป็นผู้ควรที่จะรับวัตถุ คือปัจจัย ๔ ที่เขานำมาบูชา หมายความว่า วัตถุที่เขานำมาแม้แต่ไกลถวายในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย^{๓๒๘}

ปาหุเนยโย เป็นผู้ควรแก่ของรับแขก ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรค อธิบายความว่า อาคันตุกทาน (ของรับแขก) ที่เขาจัดอย่างเครื่องสักการะอย่างดี เพื่อหม่อมญาติและมิตรทั้งหลายที่รักที่ชอบใจ อันมาแต่ทิศใหญ่่น้อย แม้อาคันตุกทานนั้น เว้นญาติมิตรที่รักที่ชอบใจเหล่านั้นและแขกอื่น อันมีฐานะอย่างนั้นเสีย ก็ควรถวายแก่พระสงฆ์เท่านั้น พระสงฆ์เท่านั้นควรรับอาคันตุกทานนั้น เพราะว่าแขกผู้ทรงคุณเช่นดังพระสงฆ์หาไม่ จริงอย่างนั้น พระสงฆ์นั้นต่อพุทธานดรหนึ่งจึงจะได้พบ และท่านประกอบด้วยธรรมทั้งหลายที่ทำความที่เป็นที่รักที่ชอบใจล้วน ๆ ด้วย เพราะฉะนั้นของรับแขกควรถวายแก่สงฆ์ และสงฆ์ก็ควรรับของรับแขก^{๓๒๙}

ทกขิณเยโย ผู้ควรซึ่งทักษิณาหรือผู้เกี่ยวกุศลแก่ทักษิณา คือทานที่บุคคลพึงเชื่อปรโลกแล้ว จึงให้ เพราะว่าทำทักษิณาให้หมดจด ให้มีผลมาก^{๓๓๐}

อลขสิทธิ์ินโย ผู้ควรซึ่งการทำอัญชลี คือการกราบไหว้จากชาวโลก

อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส พระสงฆ์เป็นเนื่อนาบุญของโลกอันยอดเยี่ยม ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรค อธิบายความว่า พระสงฆ์เป็นที่เพาะปลูกบุญของชาวโลกทั้งปวง ไม่มีที่เสมอ เหมือนอย่างว่าที่เพาะปลูกข้าวสาธิตี ข้าวเหนียวก็ดีของพระราชาหรือของอำมาตย์ก็ตาม เขาก็เรียก นาข้าวสาธิตีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ดังนี้เป็นต้นฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นที่เพาะปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งปวงฉันนั้น แท้จริง เพราะอาศัยพระสงฆ์ บุญทั้งหลายอันเป็นเครื่องบันดาลประโยชน์เกี่ยวกุศลและความสุขนานาประการของชาวโลกจึงได้งอกขึ้น เพราะเหตุนี้พระสงฆ์ จึงชื่อว่า เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า^{๓๓๑} เพราะฉะนั้น คุณของพระสงฆ์ทั้ง ๘ ประการ เมื่อจัดกลุ่มแล้ว เห็นว่ามี ๒ กลุ่มคือ ๑) กลุ่มที่กล่าวถึงการปฏิบัติของพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์ควรปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ และปฏิบัติให้เหมาะแก่การทำสามมีจิกรรม ๒) กล่าวถึงความสำคัญของพระสงฆ์ในสายตาของชาวโลก ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติทั้ง ๔ ด้านที่กล่าวมา ย่อมเป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขา นำมาบูชา ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ของทำบุญ ควรแก่การกราบไหว้ และตั้งอยู่ในฐานะเนื่อนาบุญของชาวโลก

๔. สีสานุสสติ การระลึกถึงศีล คือการระลึกถึงลักษณะของศีล มี ๘ ประการคือ เป็นศีลไม่ขาด เป็นศีลไม่ทะเลาะ เป็นศีลไม่ต่าง เป็นศีลไม่พรัอย เป็นศีลที่เป็นไทย เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ เป็นศีลอันค้นหาและทิวฐิไม่แตะต้อง และเป็นศีลที่ยังสมาธิให้เกิดได้^{๓๓๒} รายละเอียดลักษณะของศีลทั้ง ๘ ประการมีดังนี้

^{๓๒๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๑.

^{๓๒๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๑-๒๘๒.

^{๓๓๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๒.

^{๓๓๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๒.

^{๓๓๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๓.

อชฌทานิ คือจะเป็นศีลของคฤหัสถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตามแต่ สิกขาบทแม้ข้อเดียวในเบื้องต้น หรือในเบื้องปลายไม่แตก ไม่ขาดเหมือนผ้าอันขาดที่ชาย

อจฺฉิทฺทาน คือสิกขาบทแม้ข้อเดียวในท่ามกลางไม่แตก ไม่ทะลุเหมือนผ้าทะลุกลางผืน

อสพฺลาณิ คือสิกขาบท ๒ หรือ ๓ ข้อโดยลำดับไม่แตก ไม่ต่างเหมือนแม่โคซึ่งมีสีตัวดำหรือแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีที่ติดกับสีตัวมีสีฐานต่าง ๆ เช่น ยาวหรือกลม ผุดขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง

อภมฺมาसान คือศีลที่ไม่แตกในระหว่าง ๆ ไป ไม่พร้อย เหมือนแม่โคอันลายพร้อยไปด้วยจุด สีอันติดกับสีตัว

ภุชิสฺसानิ คือศีลพ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้ว ทำความเป็นไทยได้

วิญญฺอุปฺสฺตถานิ คือศีลอันท่านผู้รู้ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญ

อปรามญฺฐาน คือศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่แตะต้องหรือว่า ศีลอันใครๆ ไม่พึงอาจตำหนิ

สมาธิสํวตฺตนิกาณ ศีลที่ยังอุปจารสมาธิหรืออุปนาสมาธิให้เป็นไป หรือยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้เป็นไปได้^{๓๓๓}

จากที่กล่าวมา สีลานุสสติ คือการระลึกถึงศีลที่บริสุทธิ์หมดจดของตนเอง สิ่งที่จะระลึกถึง การระลึกถึงเช่นนี้ ก่อให้เกิดความปิติ ความสุข

๕. จาคานุสสติ คือ การระลึกถึงการบริจาครูปของตน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวเนื้อหาของจาคานุสสติ โดยกล่าวถึงคุณลักษณะของการบริจาควัสดังนี้^{๓๓๔}

ลาภา วต เม เป็นลาภของเราหนอ ที่ได้ยินได้ฟังเรื่องการให้ทาน ได้ฟังเรื่องอานิสงส์การให้ทาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ทายกครั้งให้อายุเป็นทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุอันเป็นทิพย์หรือเป็นของมนุษย์^{๓๓๕} หรือว่า อีกนัยหนึ่งคือ เมื่อทายกให้ทานย่อม ทายกนั้นย่อมเป็นที่รักคนทั้งหลายเป็นอันมากย่อมคบเขา^{๓๓๖}

สุทฺถํ วต เม เราได้ดีแล้วหนอ หมายถึง ได้ฟังคำสั่งสอน หรือได้เกิดมาเป็นมนุษย์

วิคตมฺลจฺเจเรน เจตฺสา วิหฺรามิ เราเองมีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะในขณะทีชาวโลกถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำจิตใจ ประทุษร้ายความผุดผ่องของดวงจิต

มุตฺตจาโค เป็นผู้มีการเสียสละอย่างเด็ดขาด คือสละอย่างปล่อยเลย

ปยตฺปาณ เป็นผู้มื้อมืออันสะอาด คือล้างมืออยู่ตลอดเวลา เพื่อให้เครื่องไทยธรรมเป็นทานด้วยมือของตนเองด้วยความเคารพ

ไวสฺสคฺครโต เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ คือยินดีสละให้อย่างต่อเนื่อง

^{๓๓๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๔.

^{๓๓๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒๘๕-๒๘๗.

^{๓๓๕} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๓๗/๓๖, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๕๘.

^{๓๓๖} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๓๔/๓๓, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔.

ยาจโยโค เป็นผู้ยินดีในการขอ คือเมื่อถูกคนอื่นขอสิ่งใด ๆ ก็ยินดีให้สิ่งนั้น ๆ
ทานสรีภาครโต เป็นผู้ยินดีในการให้และการแบ่งปัน

จากที่กล่าวมา จากานุสสติ คือการระลึกถึงการบริจาคทานของตนเอง คิดถึงความที่ตัวเอง เป็นคนมีบุญได้ฟังเรื่องการให้ทาน ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ และได้มีอุปนิสัยในการให้อย่างต่อเนื่องไม่เบื่อหน่าย ไม่ตระหนี่

๖. เทวตานุสสติ คือการระลึกถึงคุณธรรมของตนมีศรัทธาเป็นต้น โดยเอาเทวดาทั้งหลาย มาตั้งไว้ในฐานเป็นตัวพยาน กล่าวคือ เทวดาเหล่าใดมีศรัทธา เราเองก็มีศรัทธาเหมือนเทวดาเหล่านั้น เป็นต้น^{๓๓๗} อนุสสติทั้ง ๖ ประการ ตามที่กล่าวมา มีข้อสรุป ดังนี้ อนุสสติ ๖ ประการนี้ สำเร็จเฉพาะ แก่ อริยสาวกจำพวกเดียว เพราะพระพุทธรคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณย่อมปรากฏแก่พระอริยสาวก เหล่านั้นและท่านเหล่านั้นก็ประกอบด้วยศีล อันมีลักษณะมีความไม่ขาดเป็นต้น ประกอบด้วยจาคะที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่ ประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น เช่นเดียวกับคุณของเหล่าเทวดา^{๓๓๘} อนุสสติ ๖ ประการนี้ แม้จะเฉพาะสำหรับอริยสาวกเท่านั้น แต่ปุถุชนก็สามารถบำเพ็ญอนุสสติ ๖ ได้ เพราะเมื่อปุถุชนเจริญอนุสสติ มีพุทธานุสสติเป็นต้น จิตก็ย่อมผ่องใสเพราะการระลึกถึง สามารถข่มนิวรณ์ มีความปราโมทย์ เจริญวิปัสสนากรรมฐาน สำเร็จอรหัตได้เช่นกัน^{๓๓๙}

๗. มรณานุสสติ การระลึกถึงความตาย เนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องความตายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีดังนี้ มรณะ หมายความว่า ความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันเดียว ส่วนความตายที่ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้มี ๓ ประการคือ ๑) สมุจเฉทมรณะ กล่าวคือความขาดเด็ดแห่งวิภวทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลาย ๒) ขณิกมรณะ อันได้แก่ความดับ ในขณะ ๆ แห่งสังขารทั้งหลายก็ตี ๓) สัมมตมรณะ อันได้ในคำของชาวโลกว่า ตันไม้ตาย โลหะตาย เป็นต้น^{๓๔๐} ส่วนมรณะ ที่เกี่ยวข้องกับมรณานุสสตินี้มี ๒ อย่างคือ ๑) กาลมรณะ ๒) อกาลมรณะ ความตาย ๒ ประการนั้น กาลมรณะมีเพราะเหตุ ๒ อย่างคือ ๑) เพราะการสิ้นบุญ หรือสิ้นอายุ ๒) ด้วยการสิ้นทั้ง ๒ อย่าง ส่วนอกาลมรณะ ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมที่เข้าไปตัดรอน มรณะด้วยการสิ้นบุญ คือ ความตายที่เกิดขึ้น แม้มีความพร้อมมูลแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นเหตุสืบต่ออายุยังมีอยู่ เพราะกรรมที่เป็นเหตุ ก่อปฏิสนธิมีวิบากสุกงอมสิ้นแล้ว มรณะด้วยสิ้นอายุ คือ ความตายที่เกิดขึ้นด้วยการสิ้นอายุ ซึ่งมี ๑๐๐ ปี เป็นกำหนดเหมือนอายุของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีคติสมบัติ กาลสมบัติและอาหารเป็นต้น อกาลมรณะ คือความตายที่มีแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องสืบต่ออายุ ถูกกรรมที่สามารถยังสัตว์ให้เคลื่อนจากฐานะที่เป็นอยู่ได้ทันทีเข้ามาตัดรอน ด้วยอำนาจกรรมแต่ปางก่อน^{๓๔๑}

๘. อุปสมานุสสติ การระลึกถึงพระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) และอสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) วิราคะ

^{๓๓๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๘.

^{๓๓๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๘๙-๒๙๐.

^{๓๓๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๙๑.

^{๓๔๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑.

^{๓๔๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑-๒.

ธรรม เป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น ธรรมที่เป็นไพบูลย์ของนิพพานมีดังนี้ พระนิพพานเป็นธรรมที่สร้าง
 เมฆ เป็นธรรมกำจัดความกระหาย เป็นธรรมที่ถ่วงถอนความอาลัย เป็นธรรมที่ขาดสูญแห่งวิภว
 เป็นธรรมที่สิ้นตัณหา เป็นธรรมที่คลายราคะ และเป็นที่สุดดับสนิท และเพราะวิราคะธรรมออกไป สลัด
 ตัดขาดจากตัณหา^{๓๔๒} คำไพบูลย์ของนิพพานที่กล่าวมา โดยสรุปคือ ความสิ้นกิเลส สิ้นทุกข์
 ปราศจากความเดือดร้อน ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๒. อหारेปฏิกุศลสัญญา อหारेปฏิกุศลสัญญา การพิจารณาโดยความเป็นของน่าเกลียด
 ในอาหาร เนื้อหามีดังนี้

ความหมายและประเภทของอาหาร อาหาร แปลตามรูปศัพท์ว่า สภาพที่นำมาสิ่งที่
 อาหาร นำมามี ๔ ประเภทคือ กวฬิงการาหาร อาหารที่เป็นคำ ๆ ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ มโน
 สัญเจตนาหาร ซึ่งเป็นอาหารคือมโนสัญเจตนา วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ^{๓๔๓}

ผลที่อาหารนำมา กวฬิงการาหาร นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ ผัสสาหาร นำเวทนาทั้ง ๓
 มาให้ มโนสัญเจตนาหาร นำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหาร นำนามรูปในขณะปฏิสนธิมา
 ให้^{๓๔๔}

ภัยของอาหาร ความใคร่เป็นภัยในกวฬิงการาหาร การเข้าไปใกล้เป็นภัยในผัสสาหาร
 การก่อให้เกิดเป็นภัยในมโนสัญเจตนาหาร ปฏิสนธิเป็นภัยในวิญญาณาหาร^{๓๔๕}

อุปมาของอาหาร กวฬิงการาหาร พึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนเนื้อบุตร
 ผัสสาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเสมือนโคนไม้มีหนิง มโนสัญเจตนาหารพึงแสดงโดย
 พระโอวาทอันเปรียบเสมือนหลุมถ่านเพลิง วิญญาณาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือน
 หอกหลาว^{๓๔๖} ธรรมเนียมฐานข้ออหारेปฏิกุศลสัญญานี้ ท่านประสงค์เอาเฉพาะกวฬิงการาหาร อาหารคือ
 คำข้าวเท่านั้น ดังนั้น อหारेปฏิกุศลสัญญา จึงมีความหมายว่า ความสำคัญหมายซึ่งเกิดขึ้นด้วย
 อำนาจการถือเอาอาการอันน่าเกลียดในอาหารนั้น^{๓๔๗}

๓. จตุธาตววิภูฐาน จตุธาตววิภูฐาน แปลว่า การกำหนดธาตุ ๔ เนื้อหาเกี่ยวกับ
 จตุธาตววิภูฐาน มีดังนี้

ความหมายของจตุธาตววิภูฐาน จตุธาตววิภูฐาน มาจากคำว่า จตุธาตุ + วิภูฐาน
 จตุธาตุ หมายถึงธาตุ ๔ คือ ปรฐวิธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ และ วาโยธาตุ ธาตุ
 ลม คำว่า วิภูฐาน แปลว่า การวิเคราะห์ดู การสันนิษฐาน (ลงความเห็น) ตามที่ได้กำหนดเห็นสภาวะ

^{๓๔๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๘-๘๙.

^{๓๔๓} อาหารคีติ อหारे. วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๕๔.

^{๓๔๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๕๔.

^{๓๔๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๕๔-๑๕๕.

^{๓๔๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๕๕.

^{๓๔๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๕๕.

การวิเคราะห์หัตถ์ที่ ๔ ชื่อว่า จตุธาตุววัฏฐาน^{๓๔๘} การกำหนดหัตถ์ ๔ ในที่นี้ หมายถึงหัตถ์ ๔ ภาย
ในร่างกายของมนุษย์เท่านั้น

คำไวพจน์ของจตุธาตุววัฏฐาน จตุธาตุววัฏฐาน มีคำที่เป็นไวพจน์ (ใช้แทนกัน) คือคำว่า
ธาตุมนสิการ การทำในใจโดยความเป็นธาตุ และธาตุกรรมฐาน กรรมฐานมีธาตุเป็นอารมณ์^{๓๔๙}

ประเภทของจตุธาตุววัฏฐาน มีการแสดงไว้ ๒ อย่างคือ อย่างย่อ และอย่างพิสดาร
กล่าวคือ จตุธาตุววัฏฐานอย่างย่อแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐาน ๔ อย่างพิสดารแสดงไว้ในมหาทถิ-
ปโทปสมสูตร ราวุโลวาหสูตร และธาตุวิภังคสูตร^{๓๕๐}

จตุธาตุววัฏฐานอย่างย่อ ในมหาสติปัฏฐานสูตรกล่าวไว้เป็นธรรมสำหรับผู้เจริญธาตุ
กรรมฐานที่มีปัญญาแก่กล้า มีใจความว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดย
ความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’ ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือ
ลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นิ่งอยู่ที่หนทาง
ใหญ่สี่แพร่ง แม่นัดใด ภิกษุก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่
โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’^{๓๕๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ขยายความพระสูตรตรงนี้เพิ่มเติมว่าโคฆาตกรผู้ฉลาด หรือลูกมือของ
เขาเองที่เขาจ้างด้วยข้าวและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละทำให้เป็นส่วน ๆ พึ่งนั่งขายอยู่ที่ทางใหญ่สี่
แพร่งกล่าวคือที่ตรงกลางทางใหญ่ อันแล่นไปสู่ทิศทั้งสี่ ฉันทัดใด ภิกษุก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน พิจารณาดูกาย
ที่ชื่อว่าตั้งอยู่เท่าไร เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการแห่งอริยาบถ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตั้งไว้เท่าไร
เพราะมันตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างไรมันแล โดยธาตุอย่างนี้ว่า มีอยู่นี้ว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ฯลฯ
ธาตุลม

เมื่อโคฆาตกรปรนโคอยู่ก็ดี จูมมันมาสู่โรง ฆากก็ดี จูมมาถึงแล้วผูกพักรไว้ที่โรงฆานั้นก็ดี
กำลังฆากก็ดี เห็นมันถูกฆ่า มันตายก็ดี ความรู้สึก ว่าโคยังไม่หายไปตราบเท่าที่เขายังมีได้
ชำแหละมันแบ่งเนื้อออกเป็นส่วน ๆ แต่เมื่อแบ่งไปนั่งขายแล้ว ความรู้สึกว่าโคจึงหายไป กลายเป็น
ความรู้สึกว่ามันจะไป ความคิดดังนี้หาได้มีแก่เขาไม่ว่า “เราขายโคชนเหล่านี้นำเอาโคไป”
แต่ที่แท้เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราขายมันซะ ข้างชนเหล่านี้นำเอามันซะไป” ดังนี้ฉันทัด
แม้เมื่อภิกษุนี้ยังเป็นคฤหัสถ์ก็ดี บวชแล้วก็ดี ในกาลก่อนที่ยังเป็นปุถุชนโง่ ๆ อยู่ นั้น ความรู้สึก
ว่าสัตว์ ว่าบุรุษ ว่าบุคคล ยังไม่หายไปตราบเท่าที่เธอ ยังมีได้พิจารณาดูกายนี้แหละ ที่มีมันอยู่
เท่าไร ที่เธอตั้งไว้เท่าไรก็ตาม โดยธาตุ ทำให้ชนวินิพโยค (แยกก่อนออกไปเป็นส่วนย่อย)
ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยธาตุ สัตตสัจจะ (ความรู้สึกว่าสัตว์) จึงหายไป จิตจึงตั้งมั่นอยู่โดย
ว่าเป็นธาตุเท่านั้น เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย โคฆาตกรผู้

^{๓๔๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๓.

^{๓๔๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๓.

^{๓๕๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๓.

^{๓๕๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๘/๒๕๑-๒๕๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

ชำนาญ ฯลฯ ฟังนัง (ชาย) อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันทไคก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันทันนั้น เหมือนกันพิจารณาดูกายนี้แหละ ฯลฯ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม”^{๓๕๒}

จตุธาตุวัญฐานอย่างพิสดาร มีกล่าวไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และ ในธาทูวิภังคสูตร ซึ่งมีเนื้อหาพูดถึงเรื่องธาตุ ๔ ไว้เหมือนกันว่า

ก็ธาตุดินภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของแข็งแข็งหยาบไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตนสิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือผมทั้งหลาย ขนทั้งหลาย เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ใน ตนอาศัยตนอยู่ เป็นของแข็งแข็งหยาบไปซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน นี้เรียก ว่าธาตุดินภายใน

ก็ธาตุน้ำภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของเหลวอาบเอิบไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน สิ่งนี้คืออะไร ? สิ่งนี้คือ น้ำดี ฯลฯ น้ำ มูตร หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของเหลว อาบเอิบไป ซึ่งบุคคลยึดถือ เป็นของตน นี้เรียกว่าธาตุน้ำ

ก็ธาตุไฟภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใดที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็น ของร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือสิ่งที่ เป็นเหตุอบอุ่นแห่งกาย ๑ เป็นเหตุทรมุทโรรมแห่งกาย ๑ เป็นเหตุกระวนกระวายแห่งกาย ๑ เป็นเครื่องย่อยไปดีแห่งของที่กิน ดื่มน้ำ เคี้ยว ลืมเข้าไป ๑ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน นี้เรียกว่าธาตุไฟภายใน

ก็ธาตุลมภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือลมขึ้นเบื้องสูง ลมลงเบื้องต่ำ ลมอยู่ในท้อง ลมอยู่ในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออกหายใจเข้า ดังนี้คือ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตนอาศัยตนอยู่เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือเป็นของตน นี้ธาตุลมภายใน^{๓๕๓}

ความหมายของธาตุทั้ง ๔ ธาตุแต่ละอย่างมีความหมาย ดังนี้ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง แข็ง และหยาบ อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เป็นสภาพที่เอิบอาบไปสู่ที่นั่น ๆ แทรกซึมไป มีลักษณะซึมซาบ เตโชธาตุ ธาตุไฟ ด้วยอำนาจความร้อน มีความเร่าร้อน เพราะเป็นไปในภาวะที่ร้อน วาโยธาตุ ธาตุลม ด้วยอำนาจกระพือพัด ถึงความโบกพัด มีลักษณะพัดไหว^{๓๕๔}

ธาตุ ๔ โดยอาการ ๔๒ เมื่อรวมธาตุทั้ง ๔ แล้ว ในร่างกายจะมีอาการ ๔๒ คือ ธาตุดิน มี ๒๐ อาการ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต

^{๓๕๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๖๓-๑๖๔.

^{๓๕๓} มหาหัตถิปโทปมสูตร ม.ม.(บาลี) ๑๒/๓๐๒-๓๐๕/๒๖๒-๒๖๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒-๓๐๕/๓๓๐-๓๓๖. มหาราหุโลวาทสูตร ม.ม.(บาลี) ๑๓/๑๑๔-๑๑๗/๙๒-๙๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๗/๑๒๖-๑๒๙. และธาทูวิภังคสูตร ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๔๙-๓๕๓/๓๐๗-๓๐๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๙-๓๕๓/๔๐๕-๔๐๘.

^{๓๕๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๖๖-๑๖๗.

ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า เยื่อมันสมอง **ธาตุน้ำ** มี ๑๒ อาการ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร **ธาตุไฟ** มี ๔ อาการ ได้แก่ ไฟ ที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟที่ทำให้ร่างกายกระวนกระวาย ไฟที่ย่อยของที่กิน ต้ม เคี้ยว ลืม เข้าไป และ**ธาตุลม** มี ๖ อาการ ได้แก่ ลมขึ้นเบื้องสูง ลมลงเบื้องต่ำ ลมอยู่ในท้อง ลมอยู่ในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออกหายใจเข้า จตุธาตุววัฏฐาน คือการเอากำหนดเอาธาตุ ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟเป็นอารมณ์ ซึ่งเมื่อรวมธาตุทั้ง ๔ ภายในร่างกายของมนุษย์แล้วมี ๔๒ อาการ

๔. ทุติยอรูปมาณ ทุติยอรูปมาณ เรียกว่า วิญญาณัญจายตนะ คือกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้ (คือเลิกกำหนดที่ว่างเลยไปกำหนดวิญญาณที่แผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์ วิญญาณหาที่สุดไม่ได้ (วิญญาณ อนันต) มีอธิบายว่า ใฝ่ใจเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ อีกนัยหนึ่ง วิญญาณนั้นเป็นอนันตตะ ด้วยอำนาจมโนการ กล่าวคือพระโยคาวจรนั้น เมื่อมโนการถึงวิญญาณ ซึ่งมีอากาศเป็นที่ยึดหน่วงอยู่นั้นโดยไม่มีส่วนเหลือ ก็เท่ากับมโนการว่า วิญญาณหาที่สุดไม่ได้^{๓๕๔}

๕. จตุตถอรูปมาณ จตุตถอรูปมาณ เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ (เลิกกำหนดแม้แต่ภาวะไม่มีอะไรเลย) เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่มีไข ไม่มีสัญญาก็มีไข อธิบายความว่า ฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมซึ่งว่ามีสัญญาก็มีไขไม่มีสัญญาก็มีไขโดยแท้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ แต่ว่ามีสัญญาละเอียด เหตุนี้ ฌานนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (ฌานมีสัญญาก็มีไขไม่มีสัญญาก็มีไข) เนวสัญญานาสัญญฌานด้วย เนวสัญญานาสัญญฌานนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องอยู่ในมโนอายตนะ และธัมมอายตนะด้วย เหตุนี้ จึงชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะคือฌานมีสัญญาก็มีไขไม่มีสัญญาก็มีไข)^{๓๕๖} อีกนัยหนึ่ง มีอธิบายว่า สัญญาที่อยู่ในข้อที่ ๔ นับว่าเป็นสัญญาก็มีไขแท้ เพราะไม่สามารถจะทำหน้าที่สัญญาที่ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญาก็มีไข เพราะเป็นสิ่งที่มิอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด เพราะเหตุนี้สัญญาที่ชัดแจ้งชื่อ เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาที่นับว่าเป็นสัญญาก็มีไข ไม่เป็นสัญญาก็มีไข) เนวสัญญานาสัญญาด้วย เนวสัญญานาสัญญานั้นเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งธรรมที่เหลือ (คือสัมปยุตธรรม) ด้วย เหตุนี้จึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญายตนะ^{๓๕๗} เนื้อหาของสมถกรรมฐาน ตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แบ่งออกเป็น ๗ หมวด คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปมาณ ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตววัฏฐาน แบ่งประเภทของกรรมฐานออกเป็น ๒ อย่างคือ ๑) บัญญัติกรรมฐาน มี ๒๘ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ โภจนาสัญญา อัสสาสสัญญา สัตว์บัญญัติ อากาสบัญญัติ และนัตถิภาวบัญญัติ ๒) ปรมัตถกรรมฐาน มี ๑๒ คือ อนุสสติ ๘ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตววัฏฐาน ทุติยอรูปมาณ และ จตุตถอรูปมาณ การอธิบายเนื้อหาของสมถกรรมฐานทั้ง ๔๐ นั้น มีการอธิบายความไปตามหลักภาษา มีการนิยามความหมายทางไวยากรณ์ เช่น ทางด้านรูปวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นความหมายตามรากศัพท์ที่ชัดเจน การอธิบายความไปตามหลักธรรม เช่น การอธิบายความโดยใช้หลักวิเสสลักษณะ ๔

^{๓๕๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๔๒.

^{๓๕๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๔๙.

^{๓๕๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๔๙.

ประการมาอธิบายคือ ลักษณะ รส ปัจจุภูมฐาน และปทัฏฐฐาน การอธิบายบางครั้ง มียกตัวอย่างจาก พระไตรปิฎกมาอ้างอิงด้วย

ข. การปฏิบัติ

การปฏิบัติในส่วนของปรมัตถกรรมฐาน ๑๒ เป็นการใช้อารมณ์ปรมัตถ์เพื่อกำหนด แบ่งออกได้ ดังนี้

๑. อนุสสติ ๘ การปฏิบัติในอนุสสติ ๘ (เว้นกายคตาสติและอานาปานสติ) เกี่ยวเนื่องกับการระลึกถึงคุณของสิ่งต่าง ๆ มีคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น มีวิธีปฏิบัติ ดังนี้

๑) พุทธานุสสติ ผู้ประสงค์จะเจริญพุทธานุสสติกรรมฐาน ควรหาที่ที่สงบ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเนื่อง ๆ โดยมีวิธีระลึก ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ๑) อติปิ อรหํ เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ ๒) อติปิ สมมาสมพุทโธ เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้ ๓) อติปิ วิชชาจรณสมปนฺโน เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้ ๔) อติปิ สุคโต เป็นผู้เสด็จไปดี แม้เพราะเหตุนี้ ๕) อติปิ โลกวิทู เป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้เพราะเหตุนี้ ๖) อติปิ อนุตฺตโร ปุริสมมฺหารถิ ทรงเป็นผู้สามารถฝึกบวชที่ควรฝึกชั้นยอด แม้เพราะเหตุนี้ ๗) อติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้ ๘) อติปิ พุทฺโธ ทรงเป็นพุทธะ แม้เพราะเหตุนี้ ๙) อติปิ ภควา ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้ นัยในการระลึกถึงพระพุทธคุณ ให้ประกอบ อติปิ ไว้ทุกบทพุทธคุณ ซึ่ง อติปิ แปลว่า เพราะเหตุนี้ เช่น โสภควา อติปิ อรหํ^{๓๕๘}

๒) ธัมมานุสสติ ผู้ประสงค์จะเจริญธัมมานุสสติกรรมฐาน พึงเป็นผู้อยู่ในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควร แล้วระลึกถึงคุณแห่งพระปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ ประการ โดยมีวิธีระลึก ดังนี้ ๑) สุวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ๒) สนฺทิฎฺฐิโก พระธรรมอัน ผู้ได้บรรลุจะพึงเห็นเอง ๓) อกาลิโก พระธรรมให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล ๔) เอหิปฺสฺสิโก พระธรรม เป็นสิ่งที่ควรเชยให้มาตุ ๕) โอปนยิโก พระธรรมเป็นสิ่งที่น้อมเข้ามาในใจได้ ๖) ปจฺจตฺตเวทิตพฺโพ วิญญูหิ พระธรรมอันวิญญูทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน^{๓๕๙}

๓) สังฆานุสสติ ผู้ประสงค์จะเจริญสังฆานุสสติกรรมฐาน พึงเป็นผู้อยู่ในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควร แล้วระลึกถึงคุณแห่งพระอริยสงฆ์ทั้งหลาย โดยมีวิธีระลึกดังนี้ คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ บุรุษบุคคล ๘ นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ๑) สุปฺภิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติดี ๒) อุกฺข-ปฺภิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติตรง ๓) ฃายปฺภิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน ๔) สามิจิปปฺภิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติสมควร ๕) อาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรแก่ของบูชา ๖) ปาหุเนยฺโย เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ ๗) ทกฺขิ-ณฺเยโย เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ ๘) อณฺชลิกรณฺเณยฺโย เป็นผู้ควรแก่ของกราบไหว้ ๙) อนุตฺตริ-ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส เป็นเนื่อนาบุญชั้นเยี่ยมของชาวโลก^{๓๖๐}

^{๓๕๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๕๒-๒๕๓.

^{๓๕๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑๒๗๒-๒๗๓.

^{๓๖๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๗๙.

๔) **สีลานุสสติ** ผู้ประสงคฺจะเจริญสีลานุสสติกรรมฐาน พึงเป็นผู้อยู่ในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควร แล้วระลึกเนื่อง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาด เป็นต้น อย่างนี้ว่า โอหนอ ศีลทั้งหลายของเรา เป็นศีลไม่ขาด เป็นศีลไม่ทะลุ เป็นศีลไม่ต่าง เป็นศีลไม่พร้อย เป็นศีลที่เป็นไทย เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ เป็นศีลอันค้นหาและทิวฐิไม่แตะต้อง เป็นศีลที่ยังสมาธิให้เกิดขึ้นได้ ศีลทั้งหลายเหล่านั้น คฤหัสถ์ทั้งหลายพึงระลึกถึงศีลของคฤหัสถ์ บรรพชิตก็พึงระลึกถึงศีลทั้งหลายของบรรพชิต^{๓๖๑}

๕) **จาคานุสสติ** ผู้ประสงคฺจะเจริญจาคานุสสติกรรมฐาน พึงจิตน้อมไปในการบริจาค มีทานและการแบ่งปัน ดำเนินไปอยู่เป็นประจำ หรือมิฉะนั้น เมื่อจะเริ่มเจริญ พึงสมททานว่า บัดนี้ จำเดิมแต่กาลนี้ไป เมื่อผู้รับทานมีอยู่ เรายังไม่ได้ให้ทานโดยที่สุดแม้ข้าวสักคำหนึ่ง จักไม่บริโภค แล้วให้ทานตามสมควรกำลังในผู้รับทานทั้งหลายผู้วิเศษโดยคุณให้ได้ในวันนั้น แล้วถือเอานิมิตในทานนั้น ไปในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควร แล้วระลึกถึงจาคะของตน โดยระลึกถึงคุณมีความปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัวมลทิน เป็นต้น อย่างนี้ว่า เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ เมื่อประชาชนถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำอยู่ ตัวเรามีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมลทิน ไม่เสียดาย อาลัยหรือหวังผลตอบแทน คอยจะหยิบของให้ทาน ยินดีในการเสียสละ ควรในการขอ และพอใจในการให้และการแบ่ง^{๓๖๒}

๖) **เทวตานุสสติ** ผู้ประสงคฺจะเจริญเทวตานุสสติกรรมฐาน ต้องประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธา เป็นต้น อันเกิดขึ้นมาอย่างดีด้วยอำนาจอริยมรรค แต่นั้นพึงไปในที่ลับคน เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสมควร แล้วตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นอย่างนี้ว่า เทวดาเหล่าจาตุมมหาราชิกา เหล่าดาวดึงส์ เหล่ายามา เหล่าดุสิต เหล่านิมมานรดี เหล่าปรินิมมิตวสวัตตีก็มีอยู่ เทวดาจำพวกพรหม เทวดาชั้นที่สูงกว่าจำพวกพรหมก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศรัทธาอย่างใด จุติจากภพนี้แล้วเกิดในภพนั้น ๆ ศรัทธาอย่างนั้นแม้ของเราก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลอย่างใด สุตะอย่างใด จาคะอย่างใด ปัญญาอย่างใด จุติจากภพนี้แล้วเกิดในภพนั้น ๆ ศีลอย่างนั้น สุตะอย่างนั้น จาคะอย่างนั้น ปัญญาอย่างนั้น แม้ของเราก็มี^{๓๖๓}

๗) **มรณัสสติ** ผู้ประสงคฺจะเจริญมรณัสสติ ควรหาที่สงบเงียบ เร้นอยู่ในเสนาสนะอันสงบ แล้วพิจารณาอย่างมีสติว่า มรณํ ภวิสฺสติ ชีวิตินฺทริยํ อุปฺจฉิขฺชิสฺสติ ความตายจักมี ชีวิตินฺทริยํ จักขาด หรือจะบริกรรมว่า มรณํ มรณํ ตาย ตาย ก็ได้ ที่ต้องพิจารณาอย่างมีสติ เพราะเหตุว่า หากมนสิการโดยอุบายที่ไม่แยบคาย ความโศกจะเกิดขึ้นเพราะระลึกถึงความตายของคนที่เป็นที่รัก ดุจความโศกเกิดแก่มารดาผู้ให้กำเนิด เพราะระลึกถึงความตายของบุตรผู้เป็นที่รักเข้า ความปราโมทย์จะเกิดขึ้น เพราะระลึกถึงความตายของคนที่เกี่ยวข้องกัน ดุจความบันเทิงใจเกิดขึ้นแก่บุคคลที่มีเวรกันทั้งหลาย เพราะระลึกถึงความตายของคนที่เป็นเวรกัน ความสังเวชจะไม่เกิดขึ้นเพราะระลึกถึงความตายของคนที่เป็นกลาง ๆ ดุจความสลัดใจไม่เกิดขึ้นแก่สัปเทร่อ เพราะเห็นซากศพคนตาย ความสะดุ้งกลัวจะเกิดขึ้น เพราะระลึกถึงความตายของตนเข้า ดุจความสะดุ้งกลัวเกิดแก่คนชาติขลาด เพราะเห็นเพชรฆาตเงือดดาบจะฟันเอา เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงดูสัตว์ที่ถูกฆ่าหรือว่าตายเองในที่

^{๓๖๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๓.

^{๓๖๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๕.

^{๓๖๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๗-๒๘๘.

ต่าง ๆ แล้วคำนึงถึงความตายของพวกสัตว์ที่ตาย ซึ่งมีความพร้อมมูลต่าง ๆ ที่ตนเคยเห็นมา ประกอบด้วยสติ สังเวคะและญาณเข้า ยังมนสิการให้เป็นไปโดยนัยว่า มรณ ภาวีสติ ความตายจักมี เมื่อพิจารณาไปโดยนัยนี้ จัดว่าเป็นการพิจารณาที่ถูกทาง สำหรับท่านที่มีอินทรีย์แก่กล้า หากพิจารณาอย่างนั้นเรื่อยไป นิเวรณทั้งหลายก็จะสงบระงับลง สติที่มีความตายเป็นอารมณ์จะตั้งมั่น ธรรมดาถึงอุปจารที่เดียวกันก็ได้ ^{๓๖๔} สำหรับบางท่านที่มนสิการหรือพิจารณาตามที่กล่าวมาแล้ว ธรรมดาถึงขั้นยังไม่สำเร็จ ก็พึงพิจารณาความตายโดยอาการ ๘ อย่าง อาการใดอาการหนึ่ง คือโดยปรากฏดุจเพชรฆาต โดยวิบัติแห่งสมบัติ โดยเปรียบเทียบ โดยร่างกายเป็นสาธารณะแก่สัตว์ และปัจจัยแห่งความตายมากชนิด โดยอายุเป็นของอ่อนแอ โดยชีวิตไม่มีนิมิต โดยชีวิตมีกำหนดกาล และโดยชีวิตมีขณะสั้น ^{๓๖๕} เมื่อระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ ดังกล่าวมานี้ อาการใดอาการหนึ่ง ด้วยการทำให้ในใจ อย่างต่อเนื่อง จิตย่อมมีความคล่อง สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ก็จะตั้งมั่น นิเวรณทั้งหลายสงบระงับ องค์ฌานทั้งหลายก็จะปรากฏขึ้น แต่เพราะฌานนี้มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม และเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่ง ความสังเวช ฌานนี้จึงไม่ถึงอัปปนา สำเร็จแค่อุปจารเท่านั้น ^{๓๖๖}

๘) อุปสมานุสสติ พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติ พึงไปในที่ลับคนเร้นอยู่แล้ว ระลึกถึงคุณของพระนิพพาน ซึ่งเป็นเครื่องสงบระงับทุกข์ทั้งปวง โดยนัยว่า บรรดาธรรมที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ที่มีอยู่ วิราคะธรรม นับว่าเป็นเลิศ คือ วิราคะธรรมนี้คือ ธรรมเป็นที่สร้างเมฆา ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย ธรรมเป็นที่ถอนอาลัย ธรรมเป็นที่ตัดวิภวัญญะ ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ธรรมเป็นที่สารถตัดตัณหา ธรรมเป็นที่ดับตัณหา และธรรมเป็นเครื่องออกไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ^{๓๖๗}

จากที่กล่าวมาในเรื่องการปฏิบัติอนุสสติ จะเห็นว่า มีการใช้สติตามระลึกถึงสิ่งต่าง ๆ ที่นำมาเป็นสื่อในการปฏิบัติ ซึ่งแบ่งได้เป็น พระรัตนตรัย คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ คุณธรรม ความดีงาม คือ ศีล จาคะ อุปสมะ (พระนิพพาน) สิ่งที่เป็นตัวอย่างของความดีงาม คือเทวดา สิ่งที่เป็นสังขธรรมความจริงของชีวิตคือ มรณะ (ความตาย) รวมไปถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรมแล้วนำมาพิจารณา คือ อาการ ๓๒ และลมหายใจอัสสาสะปัสสาสะ เมื่อพระโยคาวจรปฏิบัติในเรื่องเหล่านี้ เรื่องใดเรื่องหนึ่ง จิตก็ไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะกลุ่มรุม จิตจะดำเนินแนวไปยังกรรมฐานที่มีสติเป็นตัวนำสำคัญ จากนั้น นิเวรณทั้งหลายก็จะระงับลง องค์ฌานก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ

๒. อาหาเรปฏิกูลสัญญา อาหาเรปฏิกูลสัญญา คือการกำหนดความเป็นสิ่งปฏิกูลในอาหาร ซึ่งอาหารที่ประสงค์เอาในที่นี้คือกพฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว การปฏิบัติในอาหาเรปฏิกูลสัญญา มีดังนี้ พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา พึงเรียนเอากรรมฐานได้แล้ว จำไว้ ไม่ให้ผิดจากที่เรียนมาแม้สักบทเดียว ไปในที่ลับคนเร้นอยู่คนเดียว พิจารณาความเป็นปฏิกูลในกพฬิงการาหาร ซึ่งแยกเป็นของดื่ม ของกิน ของเคี้ยว ของลิ้ม โดยอาการ ๑๐ มีโดยการไปโดยการแสวงหา โดยการบริโภค โดยอาสยะ โดยที่พัก (กระเพาะอาหาร) โดยยังไม่ย่อย โดยย่อย

^{๓๖๔} วิสุทธฺิ.(บาลี) ๒/๒.

^{๓๖๕} วิสุทธฺิ.(บาลี) ๒/๒-๓. ดูรายละเอียดใน วิสุทธฺิ.(บาลี) ๒/๓-๑๓.

^{๓๖๖} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๒/๑๓.

^{๓๖๗} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๒/๑๓. วิสุทธฺิ. (บาลี) ๒/๘๘.

แล้ว โดยผล โดยการไหลออก และโดยความเปราะเปื้อน^{๓๖๘} เมื่อพิจารณาความเป็นปฏิกุลในอาหาร โดยอาการทั้ง ๑๐ นี้ ทำจนสามารถตรึงนึกมาได้ กพพิงการอาหารจะปรากฏโดยความเป็นของปฏิกุล เมื่อเจริญเข้าบ่อย ๆ นิเวศทั้งหลาย ก็จะระงับไป จิต จะตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ สรุปความว่า การปฏิบัติในอาหารเรปฏิกุลสัญญา เป็นการพิจารณาความปฏิกุลในอาหาร เริ่ม ตั้งแต่การเดินไป จะต้องเจอกับสิ่งปฏิกุล ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมาย การแสวงหาอาหาร ต้องเจอสิ่งปฏิกุลต่าง ๆ เช่นกัน เมื่อได้อาหารมาแล้ว ก็ปฏิกุลเมื่อเริ่มบริโภค หย่อนมือลงไป เมื่อบริโภคแล้ว อาหารไป รวมกันอยู่ในกระเพาะอาหาร ถ้ายังไม่ย่อยก็สกปรก หมักหมมเหมือนหลุมโสโครก เมื่อย่อยมาแล้ว ก็ส่งกลิ่นเหม็น คนเบื่อนหน้าหนี รวมไปถึงเปราะเปื้อนมือ ต้องชำระล้างจนกว่าจะหายจากอาการสกปรก

๓. จตุธาตุววัฏฐาน การปฏิบัติในจตุธาตุววัฏฐาน มี ๒ ลักษณะคือ

๑) **วิธีภวนาแบบสังเขปนัย** คือการเจริญจตุธาตุววัฏฐานแบบสังเขป ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวหลักการปฏิบัติไว้สำหรับภิกษุที่มีปัญญาใกล้กับปัญญาไม่ใกล้กันว่า **สำหรับภิกษุที่มีปัญญาใกล้** การกำหนดธาตุโดยพิสดาร การกำหนดธาตุโดยพิสดารแจกไปตามอาการ ๔๒ ว่า “เกสา ปรวีธาตุ ผมทั้งหลายเป็นธาตุดิน โลมา ปรวีธาตุ - ขนทั้งหลายเป็นธาตุดิน” ดังนี้เป็นต้น จะปรากฏเป็นชกข์เข้าไป แต่เมื่อมนสิการแต่โดยลักษณะว่า “สิ่งที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะซึบซาบ เป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะร้อน เป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะไหวตัวได้เป็นธาตุลม” ดังนี้กรรมฐานก็จะปรากฏแล้ว **สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่ใกล้นัก** เมื่อมนสิการโดยย่ออย่างนั้น กรรมฐานย่อมมีติดไป ไม่ขัดแย้ง แต่เมื่อมนสิการอย่างพิสดารโดยนัยก่อน กรรมฐานจึงจะปรากฏ การกำหนดธาตุอย่างพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น ก็ปรากฏเป็นชกข์สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาใกล้ ต่อเมื่อเธอมนสิการอย่างสังเขปโดย นับว่า “สิ่งที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน” เป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏสำหรับอภิกษุหนึ่ง มนสิการอย่างนั้น กรรมฐานจะมีติดไปไม่ขัดแย้ง ต่อมนสิการโดยพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏ ฉะนั้น^{๓๖๙} สำหรับภิกษุที่มีปัญญาใกล้ ปรารภจะบำเพ็ญกรรมฐานข้อนี้ อยู่ในที่สงบแล้วพิจารณา รูปร่างของตนให้ทั้งร่าง กำหนดถือเอาเป็นธาตุทั้งหลายโดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ภาวะที่กระด้างก็ดี ภาวะที่แข็งก็ดี ที่มีอยู่ในกายนี้ เป็นธาตุดิน ภาวะที่ซึบซาบก็ดี ภาวะที่เหลวก็ดี ที่มีอยู่ในกายนี้ เป็นธาตุน้ำ ภาวะที่เฝื่อนเหนียวก็ดี ภาวะที่ร้อนก็ดี ที่มีอยู่ในกายนี้ เป็นธาตุไฟ ภาวะที่พัดไปก็ดี ภาวะที่ไหว ไถ่ก็ดี ที่มีอยู่ในกายนี้ เป็นธาตุลม” แล้ว คณินิกไปพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวิตมิได้ โดยบริกรรมว่า “ธาตุดิน ธาตุน้ำ” เป็นต้นไปบ่อย ๆ เมื่อภิกษุนั้นพยายามไปอย่างนั้น สมาธิที่มี ปัญญา ทำหน้าที่สอดส่องความแตกต่างแห่งธาตุ กำหนดยึดเอาได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอุปนา เป็นเพียงอุปจาร เพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ช้าเลยหรือมิฉะนั้น ภิกษุพึงแยกโกฐฐาสเหล่านั้นออกด้วยมือคือญาณที่แล่นไปตามระหว่างโกฐฐาสนั้น ๆ กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยก่อนนั้นแล้ว “ภาวะที่แข็งก็ดี ภาวะที่หยาบก็ดี ในโกฐฐาสเหล่านั้น เป็นธาตุดิน” เป็นต้น คณินิกพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวิตมิได้โดยบริกรรมว่า “ธาตุดิน ธาตุน้ำ” เป็นต้นไปบ่อย ๆ เมื่อเธอพยายามไปอย่างนั้นสมาธิที่

^{๓๖๘} ดุราลยะเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๕๕-๑๖๒.

^{๓๖๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๘.

มีปัญหาหน้า หน้า สอดส่องความแตกต่างแห่งธาตุ กำหนดถือเอาได้ เป็นสมมติไม่ถึงอัปนา เป็นเพียงอุปจาร เพราะความที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ซ้ำเลย^{๓๗๐}

๒) วิธีภาวนาแบบวิตถารนัย เป็นการเจริญจตุธาตุววัฏฐานแบบพิสดาร หรือแบบละเอียด ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคกล่าวไว้ดังนี้ สำหรับพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้าสัก ใครจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเรียนเอาธาตุอย่างพิสดารโดยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์แล้ว อยู่ในเสนาสนะที่สมควร ทำกิจทั้งปวง เสร็จแล้วไปในที่ลับคน เร้นอยู่แล้วเจริญกรรมฐานโดยอาการ ๔ อย่างนี้คือ (๑) สัมผัสสังเขป ย่อโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามอาการของธาตุนั้น ๆ (๒) สัมผัสการวิภัต จำแนกโกฏฐาสแห่งธาตุนั้น ๆ ออก กำหนดอาการไปที่ละอย่าง (๓) สลักขณสังเขป ย่อโกฏฐาสทั้งหลาย เข้าเป็นหมู่ ๆ ตามลักษณะของธาตุนั้น ๆ (๔) สลักขณวิภัต จำแนกโกฏฐาสแห่งธาตุนั้น ๆ ออก กำหนดลักษณะไปที่ละอย่าง^{๓๗๑}

(๑) สัมผัสสังเขป การกำหนดโดยสัมผัสสังเขป คือกำหนดเอาอาการชั้นแข็งในโกฏฐาส ๒๐ ว่าปฐวีธาตุ กำหนดเอาอาการชิมชาบ อันเป็นความเหลวคือเป็นน้ำในโกฏฐาส ๑๒ ว่าอาโปธาตุ กำหนดเอาความร้อนอันเป็นเครื่องเผาไหม้ในโกฏฐาส ๔ ว่าเตโชธาตุ กำหนดเอาอาการพัดไปมาในโกฏฐาส ๖ ว่าวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนั้น ธาตุทั้งหลายจะปรากฏได้ เธอพิจารณาไปมนสิการไปซึ่งธาตุทั้งหลายนั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล แต่เมื่อเจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานยังไม่สำเร็จ พึงเจริญโดยวิธีสัมผัสการวิภัต

(๒) สัมผัสการวิภัต การกำหนดโดยสัมผัสการวิภัต อันดับแรกแรกพึงทำอุคคทโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ตามที่กล่าวไว้ในกายคตาสติกรรมฐานทั้งหมดมิให้บกพร่อง โดยทำทุกวิธีที่กล่าวในกายคตาสติกรรมฐานทุกอย่าง เริ่มตั้งแต่สาธยายอาการทั้งหลายด้วยวาจา เริ่มตั้งแต่อาการหมวดตจปัญจกะ ในอาการ ๓๒ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ส่วนความแปลกกันมีดังนี้คือ แม้มนสิการ อาการทั้งหลายมีผมเป็นต้นโดยสี่ สันฐาน ทิศ โอกาส และบริเฉทด้วยกัน แต่ในกายคตาสตินั้น ต้องตั้งจิตไว้ทางปฏิกุศล ในจตุธาตุววัฏฐานนี้ ต้องตั้งจิตไว้ทางธาตุ ดังนั้น พระโยคาวจร ครั้นมนสิการ อาการทั้งหลายมีผมเป็นอาทิอย่างละ ๕ ส่วน โดยประการมีสี่เป็นต้นแล้ว จากนั้นพึงมนสิการถึงธาตุทั้ง ๔ โดยลำดับ^{๓๗๒} การพิจารณาธาตุ ๔ โดยลำดับคือ กำหนดพิจารณาส่วนที่เป็นธาตุดิน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็นทั้งหลาย กระดูกทั้งหลาย เยื่อในกระดูกทั้งหลาย ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารเก่า อาหารใหม่ และมันในสมอง โดยพิจารณาส่วนที่เป็นปฐวีธาตุเหล่านี้ว่าเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยากฤต ว้างเปล่าจากอิตตา หาวิญญาณมิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ^{๓๗๓} การกำหนดพิจารณาส่วนที่เป็นธาตุน้ำ คือ น้ำดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และน้ำมูตร โดยพิจารณาส่วนที่เป็นอาโปธาตุเหล่านี้ว่าเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็น

^{๓๗๐} วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๑๖๙.

^{๓๗๑} วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๑๗๐.

^{๓๗๒} วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๑๗๐-๑๗๑.

^{๓๗๓} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๑๗๑-๑๘๐.

อภัยภักต ว่างเปล่าจากอตฺตา หาวิญญานมิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ^{๓๗๔} การกำหนดพิจารณาส่วนที่เป็นธาตุไฟ คือ ไฟที่ทำให้ร่างกายเราร้อน ไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟที่ทำให้ร่างกายกระสับกระส่าย และไฟที่ย่อยอาหาร โดยพิจารณาส่วนที่เป็นเตโชธาตุเหล่านี้ว่าเป็น โภคภูตาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยภักต ว่างเปล่าจากอตฺตา หาวิญญานมิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ^{๓๗๕} กำหนดพิจารณาส่วนที่เป็นธาตุลมคือ ลมขึ้นเบื้องบนทั้งหลาย ลมลงเบื้องล่างทั้งหลาย ลมอยู่ในท้องนอกลำไส้ทั้งหลาย ลมอยู่ในลำไส้ทั้งหลาย ลมแล่นไปตามองคภาพพใหญ่ย่อยทั้งหลาย ลมหายใจเข้าและหายใจออกทั้งหลาย โดยพิจารณาส่วนที่เป็นวาโยธาตุเหล่านี้ว่าเป็น โภคภูตาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยภักต ว่างเปล่าจากอตฺตา หาวิญญานมิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ^{๓๗๖} เมื่อกำหนดพิจารณาไปอย่างนั้นเรื่อย ๆ ธาตุทั้งหลายก็จะปรากฏ อุปจารสมาธิก็จะเกิดขึ้น แต่หากพิจารณาไปเช่นนี้แล้ว กรรมฐานไม่ก้าวหน้า ก็ให้มนสิการด้วยวิธีสลักขณสังเขป

(๓) สลักขณสังเขป การเจริญด้วยวิธีสลักขณสังเขป เป็นการกำหนดลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละธาตุ คือ^{๓๗๗} ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เด่นชัดในโกฏฐาส ๒๐ ว่าธาตุดิน ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบไปในโกฏฐาส ๒๐ ว่าธาตุน้ำ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๒๐ ว่าธาตุไฟ ฟังกำหนด เอาลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฏฐาส ๒๐ ว่าธาตุลม ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ซึบซาบในโกฏฐาส ๑๒ ว่า ธาตุน้ำ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๑๒ ว่าธาตุไฟ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฏฐาส ๑๒ ว่าธาตุลม ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เด่นชัดในโกฏฐาส ๑๒ ว่าธาตุดิน ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๔ ว่าธาตุไฟ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ ที่แยกออกจากธาตุนั้นไม่ได้ ว่าธาตุลม ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เด่นชัด ที่แยกออกจากธาตุนั้นไม่ได้ ว่า ธาตุดิน ฟัง กำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบที่แยกออกจากธาตุนั้นไม่ได้ ว่าธาตุน้ำ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อน ได้ในโกฏฐาส ๖ ว่าธาตุลม ฟังกำหนดเอาลักษณะที่เด่นชัดในโกฏฐาส ๖ ว่าธาตุดิน ฟังกำหนดเอา ลักษณะที่ซึมซาบได้ในโกฏฐาส ๖ ว่าธาตุน้ำ ฟังกำหนดเอาลักษณะที่ร่อยในโกฏฐาส ๖ ว่าธาตุไฟ เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้น แต่เมื่อพระโยคาวจรเจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานก็ยังไม่สำเร็จ ฟังเจริญโดยสลักขณวิภัติต่อไป

(๔) สลักขณวิภัติ การเจริญด้วยวิธีสลักขณวิภัติ มีรายละเอียดดังนี้^{๓๗๘} ฟังจับเอาโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในสสัมภารวินิภัติ มากำหนดดูลักษณะที่เด่นชัดในผม ว่าธาตุดิน ฟังกำหนดดูลักษณะที่ซึมซาบในผม ว่าธาตุน้ำ ฟังกำหนดดูลักษณะที่ร้อนในผม ว่าธาตุไฟ ฟังกำหนดดูลักษณะที่เขยื้อนได้ในผม ว่าธาตุลม ฟังกำหนดดูธาตุ ๔ ในโกฏฐาส ๑ ๆ ไปทุกโกฏฐาส เมื่อเธอกำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ อุปจารสมาธิ ย่อมจะเกิดขึ้น

^{๓๗๔} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๐-๑๘๕.

^{๓๗๕} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๕-๑๘๖.

^{๓๗๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๖.

^{๓๗๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๖-๑๘๗.

^{๓๗๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๗.

(๕) การมนสิการโดยอาการ ๑๓ การเจริญจตุธาตุววัฏฐานแบบวิตถารนัย นอกจะมนสิการด้วยวิธีทั้ง ๔ มีวิธีสัมผัสการสังเขป เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ยังสามารถมนสิการโดยอาการเหล่านี้ก็ได้คือ โดยความหมายของคำ โดยเป็นกลุ่ม โดยย่อยเป็นจณ โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น โดยสมุฏฐาน โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน โดยแยกกันได้แยกกันไม่ได้ โดยที่เข้ากันได้เข้ากันไม่ได้ โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในและธาตุภายนอก โดยรวมที่เหมือนกันเข้าด้วยกัน โดยเป็นปัจจัยของกันและกัน โดยไม่มีความคิดคำนึง และโดยการจำแนกปัจจัย^{๓๗๙}

สรุปความว่า การปฏิบัติในจตุธาตุววัฏฐาน มี ๒ ลักษณะคือ การปฏิบัติแบบย่อกับแบบพิสดาร ซึ่งในการปฏิบัติทั้ง ๒ แบบนี้ มีประเด็นสำคัญอยู่ที่การพิจารณาธาตุ ๔ ให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ มีลักษณะการกำหนดพิจารณาโดยหลัก ๆ คือ การพิจารณาแบบสัมผัสการสังเขป คือย่อโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามอาการของธาตุนั้น ๆ สัมผัสการวิภัติ จำแนกโกฏฐาสแห่งธาตุนั้น ๆ ออกกำหนด อาการไปที่ละอย่าง สลักขณสังเขป ย่อโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามลักษณะของธาตุนั้น ๆ และสลักขณวิภัติ การจำแนกโกฏฐาสแห่งธาตุนั้น ๆ ออก กำหนดลักษณะไปที่ละอย่าง เมื่อกำหนด พิจารณาไปเรื่อย ๆ นีวรณทั้งหลายก็จะสงบระงับ อุปจารสมาธิก็จะเกิดขึ้น เพราะการปรารภธาตุทั้ง ๔ เป็นอารมณ์

๔. ทุติยรูปमान การปฏิบัติในวิญญาณัญญาตนะ มีรายละเอียดดังนี้ ผู้ประสงค์จะเจริญวิญญาณัญญาตนะต่อไป พึงประพทิวสีภาวะ (ทำให้ชำนาญชำนาญ) ในอากาสาณัญญาตนะสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาให้เห็นโทษในอากาสาณัญญาตนะว่า “มีข้าศึกคือรูปาวจรมานอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดตั้งวิญญาณัญญาตนะ ตัดความพอใจในอากาสาณัญญาตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงวิญญาณัญญาตนะโดยว่าเป็นธรรมละเอียดแล้ว นึกหน่วงเอาความรู้สึที่เข้าไปแผ่อยู่ทั่วอากาศนิมิตนั้น มนสิการไป พิจารณาไปเรื่อย ๆ ว่า วิญญาณ วิญญาณ - วิญญาณ วิญญาณ ทำจนนึกเอามาได้ ตรึกเอามาได้ แต่อย่ามนสิการแต่เพียงว่า อนนตฺ อณนตฺ - ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด เมื่อเธอเพ่งพิจารณา นิมิตนั้นเรื่อย ๆ อย่างนั้น นีวรณทั้งหลายจะระงับลง สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิขึ้นอุปจาร เมื่อเจริญนิมิตนั้นเรื่อย ๆ ไปอย่างนั้น วิญญาณัญญาตนะจิตย่อมจะแนบแน่น เป็นอัปปนาอยู่ในวิญญาณที่แผ่อยู่ทั่วอากาศนิมิต ดุจอากาสาณัญญาตนะจิต แนบแน่นอยู่ในอากาศ ฉะนั้น^{๓๘๐}

๕. จตุตถอรุปमान การปฏิบัติในเนวสัณญานาสัณญายตนะ มีรายละเอียดดังนี้ ผู้ปรารภนาจะเจริญเนวสัณญานาสัณญายตนะต่อไป พึงประพทิวสีภาวะ ทำให้ชำนาญชำนาญ ในอากาญญายตนะสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว พิจารณาเห็นโทษในอากาญญายตนะว่ามีข้าศึกคือวิญญาณัญญาตนะอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดตั้งเนวสัณญานาสัณญายตนะ หรือเห็นโทษว่าสัณญาเป็นดุจโรค เป็นดุจผี ดุจลูกศร เนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็นธรรมชาติละเอียด ประณีต และเห็นอานิสงส์ในคุณที่สูงขึ้นไปคืออรุปที่ ๔ ตัดความพอใจในอากาญญายตนะเสีย ใส่ใจถึงเนวสัณญานาสัณญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียด นึกหน่วงเอาอากาญญายตนะสมาบัติ ที่ทำความไม่มีเป็นอารมณ์ เป็นไปอยู่นั้น มนสิการไปพิจารณาไปเรื่อย ๆ ว่า สนฺตา สนฺตา ละเอียด ละเอียด'

^{๓๗๙} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๘๗-๑๘๖.

^{๓๘๐} ดูรายละเอียดใน วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๘๗-๑๘๖.

ทำจนสามารถตรึงนึกมาได้ เมื่อพิจารณานิมิตนั้นเนื่อง ๆ อย่างนั้น นีรวรณทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิ ชั้นอุปจาร เธอส่องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนื่อง ๆ ไปอย่างนั้น เนวสัจญานา สัจญายตนจิต ย่อมจะแนบแน่นเป็นอัปนา อยู่ในชั้นทั้ง ๔ กล่าวคือ อากิญจัญญายตนสมาบัติ คุจอากิญจัญญายตนจิต แนบแน่นอยู่ในความปราศไปแห่งวิญญาน ^{๓๘๑}

ค. ผลการปฏิบัติ

๑. อนุสสติ ๘ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติในอนุสสติ ๘ มีดังนี้

๑) **พุทธานุสสติ** เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระศาสดา ได้ความไพบุลยแห่งศรัทธา สติ ปัญญา และบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมทย์อดทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถ อดกลั้นความทุกข์ มีความรู้สึกเหมือนว่าได้อยู่กับพระศาสดา ร่างกายของเธอที่มีพุทธานุสสติ ครอบครอง ย่อมควรแก่การบูชา เป็นเหมือนเรือนพระเจดีย์สถาน จิตของเธอย่อมโน้มไปในพุทธานุสสติ เมื่อถึงคราวที่ประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตปปะจะเกิดขึ้น ราวจะเห็นพระศาสดาอยู่ตรงหน้า เมื่อยังไม่บรรลุนุสสติที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ^{๓๘๒}

๒) **ธัมมานุสสติ** เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระบรมศาสดา โดยที่ได้มองเห็นคุณของ พระธรรมอย่างนี้คือ ในกาลเป็นส่วนอดีต เราได้เห็นพระบรมศาสดา ผู้ทรงแสดงธรรมอันควรน้อมเข้าไปในใจอย่างนี้ ผู้ประกอบแม่ด้วยองค์คุณเช่นนี้เลย ถึงในปัจจุบันเราก็ไม่เห็นเหมือนกัน เว้นเสียจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระธรรม ย่อมบรรลุนุสสติความไพบุลยด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปีติปราโมทย์ อดทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกขเวทนาได้ มีความรู้สึกเหมือนว่าได้อยู่กับพระธรรม ร่างกายของเธอที่มีธัมมานุสสติครอบครอง ย่อมควรแก่การบูชา เป็นเหมือนเรือนพระเจดีย์สถาน จิตของเธอย่อมโน้มไปในอันจะให้บรรลุนุสตรธรรม เมื่อถึงคราวที่ประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตปปะจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ระลึกถึงความดีแห่งพระธรรม เมื่อยังไม่บรรลุนุสสติที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ^{๓๘๓}

๓) **สังฆานุสสติ** เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์ ย่อมบรรลุนุสสติความไพบุลยด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปีติปราโมทย์ ทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกขเวทนาได้ มีความรู้สึกเหมือนว่าได้อยู่กับพระสงฆ์ ร่างกายของเธอที่มีสังฆานุสสติครอบครอง ย่อมควรแก่การบูชา คุจโรงอุโบสถอันมีสงฆ์ประชุมกันอยู่ จิตของเธอย่อมโน้มไปในอันจะบรรลุนุสสติพระสงฆ์ เมื่อถึงคราวที่ประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตปปะจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ระลึกว่าเห็นพระสงฆ์อยู่ตรงหน้า เมื่อยังไม่บรรลุนุสสติที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติ เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ^{๓๘๔}

๔) **สีลานุสสติ** ย่อมเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา มีความประพฤติเหมาะสม ไม่ประมาท ในการปฏิสังขาร ปราศจากภัย มีภัยคือติดเตียนตนเองได้เป็นต้น มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษ

^{๓๘๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๖.

^{๓๘๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๗๒.

^{๓๘๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๗๙.

^{๓๘๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๓.

ทั้งหลาย มาตราว่าเล็กน้อย ได้ความไพบุลย์แห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปิติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลुकุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๘๕}

๕) **จาคานุสสติ** ย่อมเป็นผู้โน้มไปในกาลสละโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มื่ออธยาศัยไมโลก เป็นผู้มื่อปกติกะทำสมควรแก่เมตตาทาภาวนา มีความกล้าหาญในชุมชน เป็นผู้มากไปด้วยปิติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลुकุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๘๖}

๖) **เทวตานุสสติ** เป็นที่รักใคร่เป็นที่ชอบใจของเทวดาทังหลาย ได้ความไพบุลย์แห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้นโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากไปด้วยปิติและปราโมทย์ เมื่อยังไม่บรรลुकุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๘๗}

๗) **มรณัสสติ** เป็นผู้ไม่มีประมาทเนื่องนิตย ได้อนภริตีสัญญา (ความสำคัญหมายว่าไม่น่ายินดี) ในภพทังปวง สละความยึดในชีวิตเสียได้ ติกการกระทำที่เป็นบาป ไม่มากไปด้วยการสะสมปราศจากมลทินคือความตระหนี่ในบริหารทังหลาย ข่าของในอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญาก็ปรากฏคล้อยตามด้วย ไม่กลัวไม่หลงทำกาลกิริยา เหมือนคนที่ไม่ได้อบรมเรื่องความตายมาก่อน เวลาจะตายก็หวาดสะดุ้ง กลัว หลง เหมือนคนถูกสัตว์ร้าย ยักษ์ ภู โจร และผู้ร้าย ฆ่าคนจุ่มเอาแบบไม่ทันตั้งตัว ถ้าในปัจจุบันยังไม่ได้ขึ้นชมพระอมตธรรม เมื่อตายไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๘๘}

๘) **อุปสมานุสสติ** ย่อมหลับเป็นสุข ย่อมตื่นเป็นสุข เป็นผู้มื่ออินทรีย์สงบ มีใจสงบ ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ น่าเลื่อมใส มีอธยาศัยประณีต เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนสพรหมจารีทังหลาย เมื่อยังไม่บรรลुकุณที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๘๙}

๒. **อาหาเรปฏิกูลสัญญา** ผลการปฏิบัติในอาหาเรปฏิกูลสัญญา มีดังนี้ จิตของผู้ปฏิบัติในอาหาเรปฏิกูลสัญญาอยู่เนือง ๆ ย่อมถอย ย่อมหด ย่อมกลับจากรสตัณหา เป็นผู้ปราศจากความมัวเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการจะข้ามพ้นทุกข์ได้ เหมือนคนเดินทางกันดาร ประสงค์จะข้ามทางกันดารให้ได้ ไม่มีอะไรจะกิน จะต้องฆ่าบุตรแล้วกินเนื้อบุตร รากะที่เป็นไปในกามคุณ ๕ เธอสามารถละได้ไม่ยาก โดยมีความรู้ความเป็นสิ่งปฏิกูลในกพหิงการาหารเป็นตัวนำทาง กำหนดรู้รูปชั้นธได้โดยกำหนดรู้ในกามคุณ ๕ เป็นตัวนำทาง ส่งผลให้การเจริญกายคตาสติถึงความบริบูรณ์ด้วยอำนาจความปฏิกูลแห่งอาหาร เป็นผู้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่คล้อยตามอสุกสัญญา เมื่อได้อาศัยข้อปฏิบัตินี้แล้ว หากยังไม่บรรลุนิพพานชาตินี้ ก็มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๙๐}

๓. **จตุธาตวัญฐาน** ผลการปฏิบัติในจตุธาตวัญฐาน มีดังนี้ ย่อมจะหยั่งลงถึงสัญญาตา คือความว่างจากตัวตน ถอนสตัตสัญญา คือความสำคัญว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เพราะถอนสตัตสัญญาได้ ย่อมเป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินร้ายและยินดีได้ ไม่ถึงซึ่งความพุงขึ้นและความยุบ

^{๓๘๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๕.

^{๓๘๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๗.

^{๓๘๗} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๘๙.

^{๓๘๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔.

^{๓๘๙} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๙๐.

^{๓๙๐} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔.

ลง ในเพราะอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ทั้งหลาย เป็นผู้มึปัญญามาก มีพระอมตนิพพานเป็นที่สุด มีสุดที่เป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๓๙๑}

๔-๕. ทุติยอรุปฌานและจตุตถอรุปฌาน ผลการปฏิบัติในทุติยอรุปฌานและจตุตถอรุปฌาน มีนัยเช่นเดียวกันที่กล่าวไว้ในอากาสบัญญัติและนัตถิกาวบัญญัติ อานิสงส์ของสมถกรรมฐาน นอกจากจะกล่าวไว้เฉพาะในสมถกรรมฐานทั้ง ๗ หมวดแล้ว ยังมีอานิสงส์หรือผลจากการปฏิบัติ สมถกรรมฐานแบบรวมทั้งหมด ไม่แยกหมวด มี ๕ ประการคือ^{๓๙๒} มีการอยู่สำราญในภพปัจจุบัน เป็นนาหาฐานของวิปัสสนา ได้อภิญญา ได้รับภพพิเศษ และได้รับนิโรธ

๒.๒.๔ สมถะและวิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการรู้แจ้ง

สมถะและวิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญ ที่บุคคลควรเจริญหรือทำให้เกิดขึ้นในตน ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้จะมาคู่กัน ในพระไตรปิฎกได้อธิบายถึงผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาไว้ดังนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่างเป็นในฉน คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑ ภิกษุทั้งหลาย สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละระคาอะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชา ได้^{๓๙๓}

ในพุทธพจน์นี้ ชี้ให้เห็นถึงหลักการของสมถะ คือ การอบรมจิต หรือตัวของสมาธิ ส่วนวิปัสสนา คือ การอบรมปัญญา เป็นปัญญาในขั้นสูงที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงผลที่เกิดขึ้น จากการเจริญสมถะว่าให้ผลคือละระคาอะ ซึ่งระคาอะในที่นี้หมายถึง ความติดใจยินดี ในอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ใช่หมายถึงเฉพาะเรื่องของกามเท่านั้น เมื่อละระคาอะได้ จิตย่อมสงบตั้งมั่น เป็นหนึ่งเดียว ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ต่าง ๆ ส่วนผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาทำให้ละอวิชาได้ ดังได้กล่าวไว้แล้วถึงผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาข้างต้น หลักปฏิบัติทั้ง ๒ ประการนี้เป็นธรรมคู่กัน ท่านเรียกว่า วิชาภาคยธรรม คือ เป็นธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา ทำให้เกิดความรู้งแจ้งในอริยสัจ เป็นต้น

การเจริญสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมถะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่าง ๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมถะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ส่วนการพิจารณาด้วยการใช้ความนึกคิดตรึกตรองเพื่อให้เห็นไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตนของสรรพสิ่งต่าง ๆ นั้น ย่อมเป็นอุปการะต่อการทำสมถะ หรือสมาธิให้เกิดขึ้น คือ ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในสรรพสิ่ง ไม่ยึดติดในสิ่งทั้งหลาย จึงเกิดการปล่อยวางอารมณ์ภายนอกที่ยึดติด และจิตจึงค่อยสงบนิ่ง ตั้งมั่น และเกิดเป็นสมาธิ การพิจารณาอย่างนั้นท่านยังไม่เรียกว่า วิปัสสนา แต่

^{๓๙๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔.

^{๓๙๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔.

^{๓๙๓} อง.ทก.อ. (ไทย) ๓๓/๒๗๕/๓๕๓.

อาจเรียกได้ว่า วิปัสสนิก การเจริญวิปัสสนาที่ต้องใช้สมณะควบคุมไปก่อนนี้ตรงกับพุทธพจน์ที่ว่า “ฉนญญ่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉนญญาน ฉนญญานและปัญญาย่อมมีในบุคคลใด บุคคลนั้นแล ตั้งอยู่แล้วในที่ใกล้พระนิพพาน”^{๓๙๔} ในพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นว่า บุคคลที่ยังไม่ได้ฉนญญานย่อมไม่อาจยังปัญญา คือภาวนามยปัญญา หรือวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นได้ เพราะบุคคลที่อยู่ใกล้พระนิพพาน คือ สามารถละกิเลสได้ จำต้องเจริญสมณะเพื่อให้เกิดฉนญญาน และเจริญวิปัสสนาต่อเพื่อให้เกิดปัญญา เช่นนี้บุคคลนั้นก็อาจจะละกิเลส เพื่อมุ่งสู่ความพ้นทุกข์ เข้าสู่พระนิพพานได้ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า การรู้เห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง อันเป็นภาวนามยปัญญา จะเกิดขึ้นได้เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุมิจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงอย่างไร ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับแห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ^{๓๙๕}

ในการแสดงพระธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีผลแห่งการปฏิบัติของผู้ฟังธรรมที่ชี้ให้เห็นถึงลักษณะของการปฏิบัติที่เป็นไปตามขั้นตอนคือ ได้ผลคือใจหยุดนิ่งเป็นสมาธิแล้ว จึงใช้สมณะเป็นบาทเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ดังตัวอย่างของพระยสกุลบุตร

เมื่อยสกุลบุตรนั่งเรียบร้อยแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงอนุปุปพิทกา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา โทษความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอานิสงสีในความออกจากกาม เมื่อพระองค์ทรงทราบว่ายสกุลบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศพระธรรมเทศนา ที่พระพุทเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรมปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดาได้เกิดแก่ยสกุลบุตร ณ ที่นั่งนั้นแล ดุจผ้าที่สะอาดปราศจากมลทิน ควรได้รับน้ำย้อมเป็นอย่างดี ฉะนั้น^{๓๙๖}

จะเห็นได้ว่าเมื่อพระพุทเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระยส พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่พระยสด้วยอนุปุปพิทกา จนกระทั่งจิตปราศจากนิวรณ์แล้ว คือ จิตเป็นอัปนาสมาธิแล้ว จึงได้แสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งธรรมะที่ต้องอาศัยวิปัสสนาพิจารณาจึงจะเห็นอริยสัจ ๔ ไปตามความเป็นจริง ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมณะแล้วต่อด้วยวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนากรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่บนขันโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอริยเจ้า

^{๓๙๔} พ.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๓๕/๓๘๘.

^{๓๙๕} สง.ข.อ. (ไทย) ๒๗/๒๗/๓๗.

^{๓๙๖} วิ.มทา.อ. (ไทย) ๖/๒๖/๖๓.

๒.๓ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางธัมมัทธจวารนิทเทศ

ธัมมัทธจวารนิทเทศ เป็นหลักธรรมที่อธิบายอุทเทสที่ ๔ ของยัคณัททกา โดยวิธีปุจฉา และวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรมแต่ละประการในจำนวน ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุปปัฏฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมุนด้วยไตรลักษณ์ คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวม ๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูก อุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ” ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑) ส่วนที่ ๓ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกตามรูปแบบข้างต้น รวมเป็น ๖,๐๓๐ ประการ (๒๐๑ x ๓๐ = ๖,๐๓๐)^{๓๙๗}

ในธรรมธัมมัทธจวารนิทเทศ เป็นหลักคำสอนที่กล่าวถึงวิธีการในการฝึกสมาธิ แล้วถึงธรรมคืออุทัจจะเข้ามาขวางกัน โดยปฏิบัติดังนี้

เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทัจจะ ในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดได้อย่างไร ฯลฯ มรรคยอมเกิดอย่างนี้ ภิกษุยอมละสังโยชนได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๓๙๘}

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปปัฏฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงนิกันติว่า นิกันติเป็นธรรม เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะนั้นกันไว้อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตา ตามความเป็นจริง

^{๓๙๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗.

^{๓๙๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

จริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา โอภาสย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ญาณย่อมเกิดขึ้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะย่อมเกิดขึ้น อุปปฏิฐานย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันตีย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงนิกันติวา นิกันตเป็นธรรม เพราะนี้ถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความ ปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ฯลฯ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยความเป็นอนัตตา เมื่อมนสิการเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความเป็นอนัตตา โอภาสย่อมเกิดขึ้น ญาณย่อมเกิดขึ้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะย่อมเกิดขึ้น อุปปฏิฐานย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันตีย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงนิกันติวา นิกันตเป็นธรรม เพราะนี้ถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ โดยความไม่เที่ยง มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ภิกษุละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุมีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้อย่างนี้ จิตย่อมกวัดแกว่ง หวั่นไหว เพราะโอภาส เพราะญาณ เพราะปิติ เพราะปัสสัทธิ เพราะสุข เพราะอธิโมกข์ เพราะปัคคหะ เพราะอุปปฏิฐาน เพราะอุเบกขา เพราะน้อมนี้ถึงอุเบกขาและนิกันต ภิกษุนี้กำหนดฐานะ ๑๐ ประการนี้ ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาด ในอุทัจจะในธรรม และย่อมไม่ถึงความหลงใหล จิตกวัดแกว่ง เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมเคลื่อน จิตกวัดแกว่ง ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมเสื่อมไป จิตบริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมไม่เสื่อมไป จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมไม่เคลื่อนด้วยฐานะ ๔ ประการนี้ ภิกษุย่อมรู้ชัดความที่จิตกวัดแกว่ง ฟุ้งซ่าน ถูกโอภาสเป็นต้นกันไว้ ด้วยฐานะ ๑๐ ประการนี้ ฉะนั้นแล^{๓๙๙}

^{๓๙๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗.

ในอัมมัทธัจจวารนิทเทส มีอรรถาธิบาย^{๔๐๐}ไว้ดังนี้

เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น คือภิกษุตั้งอยู่ในอุทฺทยัพพยานุปัสสนาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายด้วยอนุปัสสนา ๓ บ่อย ๆ มีจิตบริสุทธิ์ด้วยการละกิเลสด้วยตทังคปหานะในวิปัสสนาญาณอันถึงความแก่กล้า โอภาสย่อมเกิดความปกติด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนาญาณในขณะมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ หรือโดยความไม่ใช่ตัวตน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงโอภาสของภิกษุผู้มนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงก่อน ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนาไม่ฉลาด เมื่อโอภาสนั้นเกิดคิดว่า โอภาสเห็นปานนี้ ยังไม่เคยเกิดแก่เรามาก่อนจากนี้เลยหนอ เราเป็นผู้บรรลุมรรค บรรลุผลแน่แท้แล้ว จึงถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคนั้นแหละว่า เป็นมรรค สิ่งที่ไม่ใช่ผลนั้นแหละว่าเป็นผล เมื่อภิกษุนั้นถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคว่าเป็นมรรค สิ่งที่ไม่ใช่ผลว่าเป็นผล ก้าวออกจากวิปัสสนาวิถิ ภิกษุนั้นสละวิปัสสนาวิถิของตนถึงความฟุ้งซ่านหรือสำคัญโอภาสด้วยความสำคัญแห่งตัณหาและทิฏฐินั่งอยู่ ก็โอภาสนี้มันเกิดให้สว่างเพียงที่นั่งของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเท่านั้น ภายในห้องของภิกษุบางรูปแม้ในห้องของภิกษุบางรูป ทว่าทั้งวิหารของภิกษุบางรูป คาจตุหนึ่งกิ่งโยชน์ ๒ โยชน์ ฯลฯ ทำแสงสว่างเป็นอันเดียวกันตั้งแต่พื้นดินจนถึงอกนิชฐุพรหมโลกของภิกษุบางรูป แต่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิดโอภาสตลอดหมื่นโลกธาตุ เพราะโอภาสนี้ ยังที่นั่น ๆ ให้สว่างย่อมเกิดในเวลาที่มีอันประกอบด้วยองค์ ๔ ภิกษุนี้ถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม คือ ภิกษุทำไว้ในใจถึงโอภาสนั้น ๆ ว่า โอภาสนี้เป็นมรรคธรรมหรือเป็นผลธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านจึงเป็นอุทฺธัจจะ คือ เพราะโอภาสนั้นหรือเพราะนึกถึงว่า โอภาสเป็นธรรม ความฟุ้งซ่านจึงเกิดขึ้น นั่นคืออุทฺธัจจะ ภิกษุมีใจอันอุทฺธัจจะนั้นกันไว้ คือภิกษุมีใจอันอุทฺธัจจะซึ่งเกิดขึ้นอย่างนั้นกันไว้ หรือผู้เจริญวิปัสสนามีใจอันอุทฺธัจจะนั้นเป็นเหตุกันไว้โดยเกิดกิเลสอันมีอุทฺธัจจะนั้นเป็นมูลเหตุ เพราะก้าวลงสู่วิปัสสนาวิถิ หรือความฟุ้งซ่านแล้วตั้งอยู่ในกิเลสอันมีความฟุ้งซ่านนั้นเป็นมูลเหตุ ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง

หากว่า การสอบสวนเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรแม้ผู้มีจิตเศร้าหมองด้วยความพอใจ พระโยคาวจรนั้นย่อมรู้อย่างนี้ว่า ธรรมดาวิปัสสนามีสังขารเป็นอารมณ์ มรรคและผลมีนิพพานเป็นอารมณ์ แม้จิตเหล่านี้มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น โอภาสนี้มิใช่มรรคอุทฺทยัพพยานุปัสสนาท่านั้นเป็นมรรคของนิพพาน พระโยคาวจรกำหนดมรรคและมีใจมรรคแล้วเว้นความฟุ้งซ่านนั้นตั้งอยู่ในอุทฺทยัพพยานุปัสสนา พิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยดี โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความไม่ใช่ตัวตน เมื่อพระโยคาวจรสอบสวนอยู่อย่างนี้นั้นเป็นสมัย แต่เมื่อไม่สอบสวนอยู่อย่างนี้เป็นผู้มีมานะจัดว่า เราเป็นผู้บรรลุมรรคและผล ญาณย่อมเกิดขึ้น คือ เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาอย่างรอบคอบถึงรูปธรรมและอรุธรรม วิปัสสนาญาณอันเฉียบแหลม แข็งแกร่งกล้ายิ่งนัก มีกำลังไม่ถูกกำจัดย่อมเกิดขึ้นดุจวชิระของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไปฉะนั้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น คือ ในสมัยนั้นปิติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ๕ อย่างนี้ คือ ชุททกาปิติ (ปิติอย่างน้อย) ๑ ขณิกาปิติ (ปิติชั่วขณะ) ๑ โอกกันติกาปิติ (ปิติเป็นพัก ๆ) ๑ อุพเพงคาปิติ (ปิติอย่างโลดโผน) ๑ ผรณาปิติ (ปิติซาบซ่าน) ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นยังสรีระทั้งสิ้นให้อิมเอม ความสงบย่อมเกิดขึ้นคือ ในสมัยนั้น พระโยคาวจรนั้นไม่มีความกระวนกระวายของกายและจิต ไม่มีความหนัก ไม่มีความหยาบ ไม่มีความไม่ควรแก่การงานไม่

^{๔๐๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒/๔๗๓-๔๘๒.

มีความไข่มุขใจไม่มีความคิด แต่ที่แท้พระโยคาวจรนั้นมีกายและจิตสงบเบาอ่อน ควรแก่การงานคล่องแคล่ว
เฉียบแหลม ตรง พระโยคาวจรนั้นมีกายและจิตอันเป็นปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้ อนุเคราะห์แล้ว ย่อม
เสวยความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์ในสมัยนั้น ท่านกล่าวหมายถึงความยินดีว่า

ความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่เรือน
ว่างผู้มีจิตสงบ ผู้เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ แต่กาลใด ๆ ภิกษุย่อม
พิจารณาความเกิด และความเสื่อมแห่งสังขารทั้งหลาย แต่กาล
นั้น ๆ ภิกษุย่อมได้ปีติและปราโมทย์ ปีติและปราโมทย์นั้นเป็น
อมตะของภิกษุผู้รู้แจ้งทั้งหลาย

ความสงบแห่งกายและจิตสัมปยุตด้วยวิปัสสนา พร้อมด้วยความเป็นของเบาเป็นต้น ยัง
ความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์นี้ให้สำเร็จย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น สุขย่อมเกิดขึ้น คือ สุขสัมปยุตด้วย
วิปัสสนาอันยังสรีระทั้งสิ้นให้ชุ่มชื้น ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้นแก่ภิกษุนั้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ)
ย่อมเกิดขึ้น คือ ศรัทธาสัมปยุตด้วยวิปัสสนาอันเป็นความเลื่อมใสอย่างแรงของจิตและเจตสิกย่อม
เกิดขึ้นในสมัยนั้นแก่ภิกษุนั้น ปศุคหะ (ความเพียร) ย่อมเกิดขึ้นคือ ความเพียรสัมปยุตด้วยวิปัสสนา
อันประคองไว้ดีแล้วไม่ย่อหย่อนและไม่ตั้งจนเกินไป อุပ္ปฐฐานะ (ความตั้งมั่น) ย่อมเกิดขึ้น คือ สติ
สัมปยุตด้วยวิปัสสนาตั้งไว้ด้วยดีแล้ว ผิงแน่น ไม่วุ่นไหว เช่นกับภูเขาลวงย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้นแก่
ภิกษุนั้น ภิกษุนั้นย่อมนึกถึง รวบรวม ทำไว้ในใจ พิจารณาถึงฐานะใด ๆ ฐานะนั้น ๆ เล่นออกไป
ย่อมปรากฏแก่ภิกษุนั้นด้วยสติจุจปรโลก ปรากฏแก่ผู้ได้ทิพยจักขุฉะนั้น ความวางเฉยด้วยวิปัสสนา
และความวางเฉยด้วยการพิจารณา จริงอยู่ แม้ความวางเฉยด้วยวิปัสสนาอันเป็นกลางในสังขารทั้งปวง
มีกำลังย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น แม้ความวางเฉยด้วยการพิจารณา ย่อมเกิดในมโนทวาร จริงอยู่ ความ
วางเฉยด้วยการพิจารณานั้นเมื่อภิกษุนั้นพิจารณาถึงฐานะนั้น ๆ เป็นความกล้าแข็ง ย่อมนำไปดูจวัชระ
ของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไป และดูจุลกฐครเหล็กอันร้อนที่เล่นออกไปที่ภาชนะใบไม้ ท่านกล่าวไว้ใน
วิสุทธิมรรคอย่างนี้ อุเบกขา คือ วางตนเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ สัมปยุตด้วยวิปัสสนา เมื่อยึดถือ
วิปัสสนาญาณ ก็จะมีโทษด้วยคำพูดอีกว่า ญาณ ย่อมเกิด เพราะวิปัสสนาญาณมาถึงแล้ว อนึ่ง ในการ
พรรณนาถึงตติยฌานท่านกล่าวว่า แม้สังขารุเบกขาและวิปัสสนุเบกขา โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน
เพราะเป็นปัญญาเหมือนกัน ต่างกันเป็น ๒ ส่วนด้วยอำนาจแห่งหน้าที่ เพราะฉะนั้นเมื่อกล่าวถึง
อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจึงไม่มีโทษ ในการพูดอีก และสมด้วย
การพรรณนาตติยฌาน ก็เพราะในอินทรีย์ ๕ ท่านชี้แจงถึงปัญญินทรีย์ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ และ
สตินทรีย์ว่า ฌาน อธิโมกข์ ปศุคหะ อุပ္ปฐฐานะ ส่วนสมาธิในอินทรีย์ท่านไม่ชี้แจงไว้ อนึ่ง พึงชี้แจง
สมาธิในอินทรีย์เท่านั้น ด้วยสามารถแห่งธรรมคู่กัน ฉะนั้น พึงทราบว่าเป็นไปแล้วเสมอท่านกล่าวว่า
อุเบกขา เพราะทำการละความขวนขวายในการตั้งมั่น

นิกันติ (ความพอใจ) ย่อมเกิดขึ้นคือ ความพอใจ มีอาการสงบ สุขุมทำความอาลัยใน
วิปัสสนาอันประดับด้วยโอภาสเป็นต้นอย่างนี้ย่อมเกิดขึ้น ความพอใจใด ไม่อาจแม้กำหนดลงไปว่าเป็น
กิเลส จุจในโอภาส เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น พระโยคาวจรคิดว่าญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดแก่เรา
มาก่อนจากนี้ ปีติ ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปศุคหะ อุပ္ปฐฐานะ อุเบกขา นิกันติ เห็นปานนี้เคยเกิดแล้ว เรา
เป็นผู้บรรลุมรรค เราเป็นผู้บรรลุผลแน่นอน แล้วถือเอาสิ่งมิใช่มรรคว่าเป็นมรรค สิ่งมิใช่ผลว่าเป็นผล

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ถือเอาสิ่งมิใช่มรรคว่าเป็นมรรค และสิ่งมิใช่ผลว่าเป็นผล วิปัสสนาวิถีสวยงาม ออกไป พระโยคาวจรนั้นสละมูลกรรมฐานของตนแล้วนั่ง ยินดีความพอใจนั้นเท่านั้น อนึ่ง ในบทนี้ ท่านกล่าวโอภาสเป็นต้นว่าเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง เพราะไม่ใช่อกุศล ส่วนนิกันติเป็นอุปกิเลสด้วย เป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมองด้วย อุปกิเลสเหล่านั้นมี ๑๐ อย่างด้วยสามารถแห่งวัตถุ มี ๓๐ ด้วยสามารถแห่งการถือเอาอย่างไร เมื่อพระโยคาวจรถือว่า โอภาสเกิดแล้วแก่เรา ย่อมเป็นการถือเอาด้วยทิวฏฐิ เมื่อถือว่าโอภาสน่าพอใจหนอเกิดแล้ว ย่อมเป็นการถือเอาด้วยมานะ เมื่อยินดีโอภาส ย่อมเป็นการถือเอาด้วยตัณหา การถือเอา ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งทิวฏฐิมานะและตัณหาในโอภาสด้วยประการดังนี้ แม้ในอุปกิเลสที่เหลือก็อย่างนั้น อุปกิเลส ๓๐ ด้วยอำนาจแห่งการถือเอาย่อมมีด้วยประการฉะนี้

เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ความเกิดแห่งวิปัสสนูปกิเลสแห่งวิปัสสนาหนึ่ง ๆ ด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนาหนึ่ง ๆ มิใช่อย่างเดียวเท่านั้น ชรามรรณะอันปรากฏ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง คือ ความปรากฏของชราและมรรณะโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เพราะพระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่ปรารถนาด้วยอำนาจแห่งอุปกิเลส ๓๐ ดังกล่าวแล้ว ย่อมหวั่นไหวในโอภาสเป็นต้น ย่อมพิจารณาโอภาสเป็นต้นอย่างหนึ่ง ๆ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น ตัวตนของเรา ฉะนั้น เพราะพระโยคาวจรเป็นผู้ฉลาด เป็นบัณฑิต ปรารถนาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็โอภาสนั้นแลเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายราคะเป็นธรรมดา มีการดับกิเลสเป็นธรรมดา อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรนั้นมีความดำริอย่างนี้ หากโอภาสพึงเป็นตัวตน พึงควรที่จะถือเอาว่าเป็นตัวตน แต่โอภาสนี้มิใช่ตัวตน ยังถือกันว่าเป็นตัวตน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรเมื่อเห็นว่า โอภาสนี้มิใช่ตัวตน เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ จึงถอนทิวฏฐิเสียได้ หากว่า โอภาสพึงเป็นสภาพเที่ยงพึงควรเพื่อถือเอาว่าเป็นสภาพเที่ยง แต่โอภาสนี้เป็นสภาพไม่เที่ยง ยังถือกันว่าเป็นสภาพเที่ยง เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนี้เมื่อเห็นว่า เป็นสภาพไม่เที่ยงเพราะมีแล้วไม่มีย่อมถอนมานะเสีย หากว่า โอภาสพึงเป็นความสุข พึงควรถือเอาว่า เป็นความสุข แต่โอภาสนี้เป็นความทุกข์ ยังถือเอาว่าเป็นความสุข เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนี้เมื่อเห็นว่า เป็นความทุกข์ เพราะเกิดขึ้นสิ้นไปและบีบคั้น ย่อมถอนความพอใจ ดุจในโอภาส แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น พระโยคาวจรครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นโอภาสว่า นั่นไม่ใช่เรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่กวดแกว่ง ไม่หวั่นไหวในโอภาสเป็นต้น

๒.๔ สรุป

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร โดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ ๓ ประเด็นด้วยกัน คือ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งธัมมทัจจวาร-นิตเทศ สรุปผลได้ดังนี้

๑. ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จะเห็นได้ว่ามีความสัมพันธ์กันในแง่ของรูปแบบการปฏิบัติ กล่าวคือ

๑. การปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบสมถยานิกะ ผู้ปฏิบัติใช้อารมณ์สมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนเกิดอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เกิดองค์ฌาน จากนั้นจึงใช้ปัญญาพิจารณาสมาธินั้น และธรรมที่เกิดพร้อมด้วยสมาธินั้น ให้เห็นแจ้งโดยลักษณะ ๓ ประการคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ในแบบแรกนี้เป็นการเจริญสมาธิให้เกิดขึ้นก่อนแล้วจึงเจริญปัญญาให้เกิดขึ้นต่อภายหลัง

๒. การปฏิบัติสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบวิปัสสนา-ยานิกะ คือผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ยังไม่ได้บำเพ็ญสมถะ โดยพิจารณาเบญจขันธ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ มิใช่เพียงเป็นต้น ผู้ปฏิบัติโดยวิธีนี้ จะไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาแล้วอยากได้ฌาน จึงหันมาบำเพ็ญสมถะทำฌานให้เกิดขึ้นในภายหลัง จนได้สมาบัติ ๘ ประการ ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ จะเห็นว่า สมถะช่วยทำให้ผู้ที่เจริญวิปัสสนาได้ฌานสมาบัติ ทำให้มีคุณวิเศษต่าง ๆ

๓. การปฏิบัติแบบการเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กัน มีความเกี่ยวข้องกันระหว่างการเข้าสมาบัติและการพิจารณาสังขาร ไม่ได้มีความหมายว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ ที่จริงแล้ว หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงไหน พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กันไป

๔. การปฏิบัติเมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยธัมมทัจจัจ เป็นลักษณะการปฏิบัติที่เกิดขึ้นเมื่อกำลังพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ แล้ววิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง เกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ซึ่งวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิดมี ไม่เคยประสบมาก่อน ชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันตรายออกนอกวิปัสสนาวิธี คือพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย นั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า วิปัสสนูปกิเลสนี้ ข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจจสมุပ္ปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา จมมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหัวนไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เมื่อไม่ติด

ใจในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเข้าสู่วิปัสสนาวิถีนั่นเอง หนทางที่ถูกต้องเพื่อการบรรลุธรรมผลต่อไป

๒. วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค

การปฏิบัติกรรมฐานในวิสุทธิมรรค กล่าวถึงอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน อันประกอบด้วยขั้น ๕ อย่าง ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปัจจุสมุปบาท และอานิสงส์ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อก้าวโดยสรุป มี ๒ ประเภท คือ

๑) สัพพัตถกรรมฐาน ประกอบด้วยกรรมฐาน ๓ ประการคือ เมตตา แผ่ไปในบุคคลต่าง ๆ ตั้งแต่หมู่ภิกษุ หมู่เทวดา หมู่อิสฺรชนในหมู่บ้าน ตลอดถึงสรรพสัตว์ทั้งหลาย การแผ่เมตตาให้กับคนเหล่านี้ จะทำให้คนเหล่านั้นจิตใจอ่อนโยน เป็นมิตร มรณสติ มีสติระลึกถึงความตาย จะช่วยให้ไม่ประมาท เกิดความสังเวช ประพฤติในหลักธรรมวินัย อสุภสังคยา จะช่วยหน่วงเหนี่ยวจิตไม่ให้อยากได้ในสิ่งอันน่าปรารถนา ในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งปวง ต้องอาศัยกรรมฐาน ๓ ข้อนี้เป็นหลัก จึงเรียกระบบกรรมฐานนี้ว่า สัพพัตถกรรมฐาน เป็นกรรมฐานมีอุปการะมาก

๒) ปาหาริยกรรมฐาน คือกรรมฐานข้อใดข้อหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ประการที่เหมาะสมแก่จริตจริยาของภิกษุผู้ปฏิบัติ ที่เรียกว่าปาหาริยกรรมฐาน ที่เธอต้องบริหารเป็นนิจ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งงานภาวนาเบื้องสูงของเธอด้วย

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ชี้แนะถึงวิธีการปฏิบัติกรรมฐาน โดยการเจริญสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมถะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานขั้นต่าง ๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมถะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมถะแล้วต่อยอดด้วยวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนากรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่ในขั้นโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอริยเจ้า

๓. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งธัมมัทธจวารนิทเทส

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวธัมมัทธจวารนิทเทส เป็นการปฏิบัติด้วยการตั้งมนสิการกรรมฐานโดยนำองค์ธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุปปุฏฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมุนด้วยไตรลักษณ์ คือ ๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวม ๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุมีใจถูก อุทัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุมีใจถูกอุทัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ”

บทที่ ๓ ศึกษาวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย

ในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย โดยศึกษาถึงความหมาย ความ เป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และวิปัสสนาวงศ์ใน ประเทศไทย

๓.๑ ความหมายของคำว่า วิปัสสนาวงศ์

พุทธพจน์ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมทั้ง ฎีกาจะพบคำว่า วิปัสสนาธุระ ได้น้อย มาก แต่จะพบ คำว่า วิปัสสนาเป็นคำโดด อยู่มาก วิ แปลว่า พิเศษ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงแปลว่า ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ส่วนคำว่า ธุระ แปลว่า สิ่งที่จะต้องแบกไป หน้าที่ ภารกิจ การงาน เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ กิจในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒ อย่าง คือ คันถธุระ และวิปัสสนาธุระ^๑

วิ แปลว่า พิเศษ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้งเป็น พิเศษ วจนัตถะว่า “วิเสเสน ปสสตีติ = วิปัสสนา” ธรรมชาติโดยย่อเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

คำว่า วงศ์ แปลว่า ตระกูล เหล่ากอ เชื้อสาย ดังนั้น คำว่า วิปัสสนาวงศ์ คือ เชื้อสายของ วิปัสสนา หมายถึง เหล่ากอผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสืบ ๆ กันมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล สืบเชื้อสายฝั่ง พระมหากัสสปะเถระเจ้า พระอานนทเถระเจ้า พระโมคคัลลบุตรสังฆเถระเจ้าเป็นต้นมา

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักศัพท์ (นิยามศัพท์)

วิปัสสนาสมมาทิฏฐิปฎิกา ปญญาเกทา = วิปัสสนาและสัมมาทิฏฐิ เป็นชื่อของ ปัญญา

วิปัสสนาโท เนปกกนตา ปริยาया ปญญาเกทา ปญญาวิเสสา = ตั้งแต่ วิปัสสนา ศัพท์ ถึง เนปกก ศัพท์ เป็นประเภทของปัญญาควิปัสสนา (วิ+ทิสเพกขเน+ยุ+อา) = วิปัสสนา ปัญญา รู้แจ้ง

วิธี อธิจจาทิกัง สงขารสุ ปสสตีติ วิปัสสนา = ปัญญาที่เห็นสภาวธรรมต่าง ๆ มีอนิจจ ลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร ชื่อว่า วิปัสสนา (อาเทศ ทิส ธาตุ เป็น ปสส ยุ เป็น อน ลบ สระหน้า) สญญาเวทิตินิโรธสมาปตติยา โข คหปติ เทวธมมา พหูปการา สมโถ จ วิปัสสนา จ = คหบดีธรรม

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๔.

๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสัญญาเวทิตนโรธสมบัติ สัมมาทิฏฐิ (สมมา สทพฺพปท+ทิสเปกฺขเน+ติ) = สัมมาทิฏฐิ ปัญญา ความเห็นถูก^๒

๓.๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย (ความหมาย)

วิปัสสนา ได้แก่ ญาณกำหนดสังขารเป็นอารมณ์^๓

วิปัสสนา ได้แก่ เห็น เห็นแจ้ง โดยประการต่าง ๆ^๔

สมโถ จ วิปัสสนา จ = สมถะและวิปัสสนา

ชื่อว่า สมถะ เพราะยังธรรมที่เป็นข้าศึก มี กามฉันทะ เป็นต้น ให้สงบ คือ ให้หมดไป สมถะนี้เป็นชื่อของสมาธิ ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นธรรมโดยอาการหลายอย่าง โดยมีความเป็นของ ไม่เที่ยง เป็นต้น วิปัสสนานี้เป็นชื่อของปัญญา ใน ๒ บทนี้ ในทสุตตรปริยายสูตร ท่านกล่าวว่า เป็นบุพภาค และในสังคีติปริยายสูตร ท่านกล่าวว่า เจือด้วยโลกียะและโลกุตระ^๕

วิปัสสนา จ สมโถ ตทา อหุ = สมถะ และวิปัสสนา ได้มีแล้วในขณะนั้น ความว่า เพราะเมื่อสมถะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน ความปรากฏแห่งอริยมรรคย่อมมี ฉะนั้น การประกอบธรรมทั้ง ๒ นั้น ในกาลใดย่อมมีเพราะสามารถยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น ในกาลนั้นจะวิปัสสนาและสมถะ ได้มีแล้ว สมถะและวิปัสสนา ชื่อว่าเกิดแล้ว ฉะนั้น สมถะและวิปัสสนา ย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกัน เป็นไปอยู่ ชื่อว่า สมานภาค เพราะอรรถว่า สมถะและวิปัสสนามีส่วนเสมอกัน ชื่อว่า ยุคันทธา เพราะดุจเทียมคู่กัน อธิบายว่า มีฐานะเสมอกัน มีกำลังเสมอกัน ด้วยอรรถว่าไม่ก้าวล่วงกันและกัน ส่วนความพิสดารของบทนั้นจักมีแจ้งในยุคนันทกถา^๖

วิปัสสนาพลั = วิปัสสนาพละ ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็นธรรมด้วยอาการหลายอย่าง โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น วิปัสสนา นั้นแหละ ชื่อว่า เป็นพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว วิปัสสนาญาณถึงซึ่งกำลังของพระอริยเจ้าทั้งสองเหล่านั้น^๗

วิปัสสนา เพราะอรรถว่า พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงในขณะวิปัสสนาด้วยจิตตั้งมั่น เพราะได้ฌาน เพราะเหตุลุ่มหายใจเข้ายาว^๘

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญา กริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่อง

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้งจำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

^๓ อัง เอก. อ (ไทย) ๓๓/๔๗๔.

^๔ ชุ.ป.อ (ไทย) ๖๘/๓๕.

^๕ ชุ.ป.อ (ไทย) ๖๘/๒๕๒.

^๖ ชุ.ป.อ (ไทย) ๖๘/๕๒๗.

^๗ ชุ.ป.อ (ไทย) ๖๘/ ๖๑๔.

^๘ ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๒๗.

ทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๙

วิปัสสนา ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้ เรียกว่า วิปัสสนา^{๑๐}

วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง เพราะเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยสามารถแห่งอนิจจลักษณะ^{๑๑}

๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาตามฉันทะ

ฉันทะที่ ๑ มี ๒ ตอน คือ “รูปาทิอารมมณฺเสุ ปณฺณตฺติยา วิเสเสน นามรูปภาเวน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา” ตอนหนึ่ง “รูปาทิอารมมณฺเสุ นิจฺจ สุข อตฺต สุกฺก สณฺณย ย วิเสเสน อนิจฺจาติ- อากาเรน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา” ตอนหนึ่ง การเห็นแจ้งเป็นพิเศษซึ่งเป็นตัววิปัสสนาปัญญานี้ มีอยู่ ๒ ประการ คือ การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม ประการหนึ่ง การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ประการหนึ่ง^{๑๒}

ฉันทะที่ ๒ คือ “ปญฺจกฺขนฺเฐสุ วิวิเรน อนิจฺจาติอากาเรน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา” ในฉันทะที่ ๒ นี้ วิ หมายถึงความว่า ประการต่าง ๆ ได้แก่ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ปสสนา หมายถึงความว่า การเห็นแจ้ง รวมความว่า การเห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ มี อนิจจะ เป็นต้น^{๑๓}

เมื่อรวมฉันทะที่ ๑ และ ๒ รวมกัน ฉันทะของวิปัสสนา จะเป็นว่า “รูปาทิ- อารมมณฺเสุ ปณฺณตฺติยา จ นิจฺจ สุข อตฺต สุกฺก สณฺณาย จ วิเสเสน นามรูปภาเวน วา อนิจฺจาติ- อากาเรน วา ปสฺสตีติ = วิปัสสนา” ธรรมชาติโดยอ้อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณฺ เป็นต้น โดยความเป็นนาม รูป ที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถตบัญญัติเสียสิ้น และอ้อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มี รูปารมณฺ เป็นต้น โดยอาการเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษนอกออกไปจากนิจจสัญญาวิปลาส สุขสัญญาวิปลาส อัถตสัญญาวิปลาส สุกกสัญญา วิปลาสเสีย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศล มหากิริยา หรือ อีกนัยหนึ่ง “ปญฺจกฺขนฺเฐสุ วิวิเรน อนิจฺจาติอากาเรน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา” ธรรมชาติโดยอ้อมเห็นแจ้ง

^๙ อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๓๕/๑๐๐.

^{๑๐} อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน อภ.ส.อ. (ไทย) ๗๕/๓๖๓.

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, พ.ศ. ๒๕๓๙), หน้า ๑๘ - ๑๙.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

ในชั้น ๕ โดยประการต่าง ๆ มี อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหาภูต มหาภิรยา^{๑๔}

อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปัญญา^{๑๕} ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นสังขารธรรมโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ เป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น^{๑๖}

อนิจจาทิวเสน วิวิธเนน อากาเรน ฌมเม ปสสตีติ วิปัสสนา^{๑๗} ปัญญาโดยย่อเห็นสังขตธรรมมีขั้นเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น นั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๘}

๓.๑.๔ ความหมายของวิปัสสนาตามในคัมภีร์เถรวาท

ในธัมมสังคณี ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า

กตมา ตสมึ สมเย วิปัสสนา โหติ ยา ตสมึ สมเย ปณฺหา ปชานานา วิจโย ปวิจโย ฌมมวิจโย สลลภุขณา อุปลภุขณา ปจฺจุปลภุขณา ปณฺทิจฺจ โกสลฺลํ เนปฺยุณํ เวภฺพยา จินตา อุปปริกขา ภูริเมธาปริณายิกา วิปัสสนา สมปชฺยุณํ ปโตโท ปณฺหา ปณฺณินฺทริยํ ปณฺหาพลํ ปณฺหาสตุลํ ปณฺหาปาสาโท ปณฺหาอาโลโก ปณฺหาโอภาโส ปณฺหาปชฺโชโต ปณฺหารตนํ อโมโห ฌมมวิจโย สมมาทิกฺกุธา อยํ ตสมึ สมเย วิปัสสนา โหติฯ

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นเป็นฉน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิกฺกุธิ ในสมัยนั้น นี้ ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๙}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม; ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^{๒๐}

วิปัสสนา หมายถึง เห็นตามเหตุตามการด้วยปัญญาตามความจริง^{๒๑}

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗ – ๒๐.

^{๑๕} วิภาวิณี.ฎีกา (บาลี) หน้า ๒๖๗.

^{๑๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๓.

^{๑๗} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๑๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, หน้า ๖๓.

^{๑๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๐.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๗๖.

^{๒๑} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๙๙/๒๔๗.

วิปัสสนา หมายถึง การพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) อนัตตานุุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส) ปฏิณิสต์คานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)^{๒๒}

วิปัสสนา มี ๓ ประการ ๑) สงขารปริคคณหนกวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีการกำหนดรู้ในสังขาร ธรรม รูป นาม ๒) ผลสมปตติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เป็นเหตุให้ได้ผลสมาบัติได้ ๓) นิโรธสมปตติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้^{๒๓}

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติมหาสติปัฏฐาน ๔ คัมภีร์พระไตรปิฎกในหลายแห่ง ได้ระบุไว้ว่า การปฏิบัติเจริญวิปัสสนา หมายถึง การปฏิบัติมหาสติปัฏฐาน ๔ เช่น พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ ในมหาปริณิพพานสูตร และเล่มที่ ๑๒ ในมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น

สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณา กาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกให้ได้ โดยแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้^{๒๔}

วิปัสสนามีวิธีเรียนได้ ๒ ทาง คือ

๑. เรียนอันดับ คือ เรียนให้รู้จักวิปัสสนาภูมิ ๖ ก่อน ได้แก่ เรียนให้รู้จักชั้นธ आयตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท โดยปริยัติก่อน แล้วจึงลงมือปฏิบัติวิปัสสนาต่อภายหลัง เหมาะสำหรับผู้มีเวลามาก

๒. เรียนสันโดษ คือให้เรียนวันนั้น ลงมือปฏิบัติวันนั้น ขณะนั้น ตามที่พระอาจารย์สอนให้ ได้เลย เช่น วันแรกจะสอนให้ย่อ ๆ เช่น นั่งสมาธิ เดินจงกรม กำหนด เวทนา กำหนดใจนึกคตินอนกำหนดท้องพองยุบ เป็นต้น^{๒๕}

^{๒๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, หน้า ๑๘.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ - ๓๐๒.

^{๒๕} ชู.ช. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรีนติ้งจำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๖.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้วางหลักการปฏิบัติวิปัสสนาออกเป็น ๒ แบบ คือ สมถยานิกะ คือ การปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมถะเป็นบาท และวิปัสสนายานิกะ คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรคผล และนิพพานด้วย การปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ การปฏิบัติที่ถูกต้อง ผู้ปฏิบัติจะต้องบำเพ็ญ ศีลวิสุทธิ คือ ศีลที่หมดจด เพื่อความเรียบร้อยแห่งความประพฤติ เมื่อได้ชำระศีลให้บริสุทธิ์แล้ว ฟังปฏิบัติ จิตตวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของจิตด้วยการเจริญสมาธิเพื่อให้บรรลุฌาน เพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป เรียกว่า สมถยานิกะ ถ้าผู้ปฏิบัติไม่สามารถปฏิบัติให้ถึงฌานสมาธิได้ ก็จะต้องพยายามปฏิบัติจนถึงอุچارสมาธิ คือ สมาธิใกล้ฌาน หรือ ถ้าไม่ได้อุچارสมาธิ ก็ควรจะต้องเริ่มต้นด้วยการเจริญสติกำหนดรู้ธาตุ ๔, ธาตุ ๑๘, आयตนะ ๑๒, ชั้น ๕ หรืออย่างน้อยที่สุดก็ควรกำหนดรู้รูปนาม ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค ทิฏฐิวิสุทธินิทเทส วิธีนี้เป็นหลักปฏิบัติของวิปัสสนายานิกะ ในคัมภีร์ ปฏิสัมภีทามรรคและ วิสุทธิมรรค กล่าวว่า ผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานจะบรรลุวิปัสสนาญาณชั้นต่าง ๆ เรียงไปตามลำดับญาณ ๑๖ ชั้น เรียกว่า โสฬสญาณ ผู้ที่ปฏิบัติธรรมตามลำดับวิปัสสนาญาณและวิสุทธิ ๗ ชื่อว่า บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ (สมมาปฏิบัติโน)^{๒๖}

๓.๑.๕ ความสำคัญของวิปัสสนา

๑. วิปัสสนาเป็นแก่นของพุทธศาสนา วิปัสสนาภาวนาถือเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะ

๑) เป็น ๑ ในกิจหรือธรรมา ๒ ในพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา ได้แก่ คันถธรรมา และวิปัสสนาธรรมา

๒) เป็น ๑ ใน ไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ใน ปฐมสามนตฺ ปัญญา หมายถึง วิเศษปัญญา คือ ปัญญาของผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนได้ญาณสูง คือ โคตรภูญาณ ซึ่งอยู่ในระหว่างโลกียะกับโลกุตระต่อกัน เรียกว่า ญาณครอบโคตร^{๒๗}

๓) เป็น ๑ ในพระสัทธรรม ๓ ในพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิเวธ

๔) เป็น ๑ ในปัญญา ๓ ได้แก่ สุตตมยปัญญา จินตมยปัญญา ภาวนามยปัญญา

๕) เป็น ๑ ใน ๕ เหตุแห่งการหลุดพ้น (วิมุตตตายตนะ) ใน วิมุตตติสูตร ได้แก่ การฟังธรรม การแสดงธรรม การสาธยายธรรม การพิจารณาธรรม สมาธินิมิตหรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแต่การปฏิบัติวิปัสสนาเป็นเหตุที่สำคัญและจำเป็นที่สุดเพราะการบรรลุธรรมต้องเจริญวิปัสสนา ในธรรมบทอรกถา กล่าวถึงการฟังธรรมเทศนาของพระอัมมาราม แล้วบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มิได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาในขณะที่ฟังธรรม อาจทำให้เข้าใจผิดว่า การฟังธรรมอย่างเดียวทำให้บรรลุธรรมได้โดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนา ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุธรรม เพราะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง คือ กอรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ความจริงแล้วพระสูตรเป็นบุคลาธิษฐาน คือ เทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้งจึงอาจทำให้ไม่พบองค์ธรรมโดยตรง แต่เมื่อ

^{๒๖} รายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสสยาตอ) รจนา, นิพพานกถา, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๐-๑๒๕.

^{๒๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๙.

จำแนกองค์ธรรมตามสมควรแล้ว แจกแจงเป็นชั้นๆ ทยอยตนะ เป็นต้น ตามนัยของโอตรนหาระ (แนวทางการหยั่งลงสู่ชั้น ๕ เป็นต้น) ก็จะทำให้เข้าใจหลักธรรมที่พระบรมศาสดาทรงแสดงเป็นบุคลาธิษฐานนั้นได้อย่างชัดเจน สรุปความว่า โลกุตตรมรรคจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการเจริญวิปัสสนามาก่อน ดังนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่า พระอัมมมาราม ได้เจริญวิปัสสนาในขณะที่ฟังพระธรรมเทศนาจนบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์^{๒๘}

๖) เป็นพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม (อริยมรรค) เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”

๗) เป็น ๑ ใน บุญกิริยาวัตถุ ๓ ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา ในนวโกวาท

๘) เป็น ๑ ในบูชา ๒ ได้แก่ อามิสบูชา และ ปฏิบัติบูชา ในหลักสูตรนักรมชั้นโท

๙) ในธรรมวิจารณ์ หลักสูตรนักรมชั้นเอก แสดงถึงเรื่องกรรมฐานตั้งแต่นำแรกตลอดจนจบเล่ม

๑๐) ข้อที่ ๔ ของอริยวังสธรรม คือ จีวรสันโตสะ ปิณฑปาตสันโตสะ เสนาสนสันโตสะ และ ภาวนารามตา^{๒๙} และการเจริญภาวนาสำคัญกว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย^{๓๐}

๒. เป้าหมายของวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนา คือ การใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นไตรลักษณ์ตามเป็นจริง^{๓๑} แต่ที่เราไม่เห็นรูปรูปนามตามความเป็นที่เป็นไตรลักษณ์ได้โดยง่ายนั้นก็เพราะว่ามีธรรม ๓ ประการเป็นเครื่องขวางกั้น คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อริยาบถปิดบังทุกข์ ฆนสังญาปิดบังอนัตตา^{๓๒} หรือเพราะมีวิปัสสนาธรรม ๓ คือ ทิณฐวิปัสสนา (ความเห็นผิด) จิตตวิปัสสนา (รู้ผิด) และสังญาวิปัสสนา (จำผิด) มีองค์ธรรม ๔ คือ สุภวิปัสสนา สุขวิปัสสนา นิจจวิปัสสนา อตตวิปัสสนา^{๓๓} การจะทำลายเครื่องขวางกั้นทั้ง ๓ ประการและวิปัสสนาธรรมได้ต้องปฏิบัติวิปัสสนาในมหาสติปัฏฐาน ๔ จึงสามารถเกิดวิปัสสนาปัญญาเห็นความจริงของรูปรูปนามในพระไตรลักษณ์ เป็นทางสายเดียวไม่มีทางสายอื่น^{๓๔} หรือเรียกว่า เอกายนมรรค^{๓๕}

๓. ประโยชน์ของวิปัสสนา

๑. ทำให้คนฉลาดในหลักความจริงในชีวิตประจำวัน คือ รู้ปรมัตถธรรม ไม่หลงติดอยู่ในบัญญัติธรรมอันเป็นเพียงโลกสมมติ

๒. ทำคนให้มีศีลธรรมและวัฒนธรรมอันดีงาม

^{๒๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.), หน้า ๒๑๑.

^{๒๙} ุรยละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า [๘-๑๐].

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๓.

^{๓๑} อ.ส.ต.ท.อ. (บาลี) ๓/๒๐/๑๖๕, อ.ส.ต.ท.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๐/๑๙๒.

^{๓๒} รายละเอียดใน อ.ส.ต.ท.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๔๑.

^{๓๓} รายละเอียดใน อ.จ.ต.ท.ก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๔๔, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๖๖.

^{๓๔} รายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๔.

^{๓๕} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, ข.ม.อ. (บาลี) ๓/๕๐.

๓. ทำคนให้รักใคร่กัน สนทนากลมกลืนกันให้กรุณาเอ็นดูสงสารกันพลอยยินดี
อนุโมทนา สาธุการเมื่อผู้อื่นได้ดี

๔. ทำคนให้เว้นจากการเบียดเบียนกัน เว้นจากการเอาวัดเอาเปรียบกัน

๕. ทำคนให้รู้จักตัวเองและรู้จักปกครองตัวเอง คือ อ่านตัวเองออก บอกตัวได้ ใช้
ตัวเป็น

๖. ทำคนให้ว่านอนสอนง่าย ไม่มีมานะถือตัว ไม่เย่อหยิ่ง จองหอง

๗. ทำคนให้หันหน้าเข้าหากัน ให้บรรจบกัน เพราะต่างฝ่ายต่างลดทิฐิมานะลง

๘. ทำคนให้หนักแน่นในกตัญญูทศเวทิตาธรรม

๙. ทำคนให้เป็นผู้ประเสริฐ เพราะเหตุว่าการปฏิบัติธรรมนี้ย่อมเป็นเพื่อคุณสมบัติ
เหล่านี้ คือ เพื่อละนิวรณ์ ๕ กามคุณ ๕ อุปาทานชั้น ๕ สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ (สัkkายทิฎฐิ วิจิกิจฉา
สีลัปปตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท) สังโยชน์เบื้องบน ๕ (รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ
อวิชชา) คติ ๕ (นรก ติรัจฉาน ปิตติวิสัย มนุษย์ เทวดา) ตระหนี่ ๕ (ที่อยู่ ตระกูล ลาภ วรรณะ ธรรม)
เจโตศีล ๕ (ตาปุตตริงใจ คือ สงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เจโตวินิพันธะ ๕ (เครื่องผูกพัน
จิตใจ ๕ คือ ไม่ปราศจากกำหนด ชอบใจ รักใคร่ กระหาย เร่าร้อน ทะยานอยากในกาม ไม่ปราศจาก
กำหนดในกามในรูป จนกระทั่งความสุขในการกิน การนอน การรักษาสัตว์ ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อ
เทพนิกาย เป็นต้น)

๑๐. เพื่อก้าวล่วงความโศกเศร้าเสียใจ ปริเวณาการ รำไห่ ดับทุกข์ โทมนัส เพื่อ
บรรลุ มรรค ผล นิพพาน

๑๑. อานิสงส์อย่างสูงให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ อย่างกลางก็ให้สำเร็จเป็นพระ
อนาคามีพระสกทาคามี โสตาบัน อย่างต่ำลงมากกว่านั้นที่เป็นอย่างสามัญก็เป็นผู้มีคติเที่ยง ดังหลักฐาน
ในวิสุทธิมรรค รับรองไว้ว่า อมินา ปน ฌาณน สมณนาคโต วิปัสสโก พุทธสาสนเน ลทตฺตสาโส ลทต-
ปติฏฺโฐ นียคฺติโก จุฬโสตาปนโน นาม โหติ แปลว่า ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ประกอบด้วยญาณที่ ๒
คือ ปัจจยปริคคหญาณนี้แล้ว ได้ความเบาใจในพระพุทธศาสนา ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนา มีคติอัน
เที่ยง เป็นจุฬโสตาบัน^{๓๖} อนึ่ง ถ้าผู้ใดได้เจริญวิปัสสนา มีดวงตา คือ ญาณเห็นความเกิดดับของรูปนาม
คือ เห็นพระไตรลักษณ์จริงแล้ว ชื่อว่า เป็นผู้มีชีวิตอันประเสริฐ ดังพระบาลีว่า โย จ วสสสโต ซีเว
อปสฺสํ อุทฺยพฺพโย เอกาหํ ซีวิตํ เสยโย ปสฺสโต อุทฺยพฺพโย^{๓๗} แปลว่า ผู้ที่เห็นความเกิดดับของรูปนาม
เห็นพระไตรลักษณ์ ถึงแม้มีชีวิตอยู่ได้เพียงวันเดียวก็ประเสริฐกว่าผู้ที่ไม่เห็นความเกิดดับของรูปนาม
แต่มีชีวิตอยู่ได้ตั้งร้อยปี

๑๒. ชื่อว่าได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติบูชา ข้อนี้จะพึงเห็นได้จากสมัย
พระองค์จะปรินิพพาน ประทับอยู่ ณ ระหว่างนางรังทั้งคู่ เห็นเทวดาและมนุษย์นำสักการะมาบูชา
มากมาย จึงตรัสว่า โย โข อานนท ภิกขุ วา ภิกขุณี วา อุปาสโก วา อุปาสิกา วา ฌมานุชฺชมมปฏิปนโน
เป็นต้น ความว่า อานนท ผู้ใดเป็นภิกษุก็ตาม เป็นภิกษุณีก็ตาม เป็นอุบาสกอุบาสิกาก็ตาม ถ้าปฏิบัติ
ธรรมสมควรแก่ธรรม คือ เจริญวิปัสสนากรรมฐานสมควรแก่มรรค ผล นิพพานแล้ว ผู้นั้นชื่อว่า ได้
สักการะเรา เคารพเรา นับถือเรา บูชาเรา ด้วยการบูชาอย่างสูงที่สุด

^{๓๖} วิสุทธฺิ. (บาลี) ๓/๒๒๙.

^{๓๗} พุ.ธ.อ. ๑/๑๑๓/๕๑๕.

๑๓. ชื่อว่าเป็นผู้มีใจความจงรักภักดีต่อพระพุทธเจ้า เช่น พระอรรถกถาจารย์เป็นตัวอย่าง ท่านรูปนี้ได้ตั้งใจเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ได้ตรัสประทานสาธุการและชมเชยท่านว่า ภิคุชเว ยสส มยิ สีนโห อตถิ, เตน อตตทตเถน วีย ภวิตุ น วญฺญติ เป็นต้น ความว่า ภิคุชทั้งหลาย ผู้ใดมีความจงรักภักดีในเรา ผู้นั้นควรเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จุจ พระอรรถกถาจารย์เถิด

๑๔. ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อกำจัดกิเลสอย่างหยาบ ด้วยศีล กำจัดกิเลสอย่างกลาง คือ นิวรณ์ ด้วยสมาธิ กำจัดกิเลสอย่างละเอียด คือ อนุสัย ด้วยปัญญา

๑๕. ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาท เพราะมีสติอยู่กับรูปนามเสมอ ความไม่ประมาทนั้นคือ ไม่อยู่ปราศจากสตินั้นเอง ดังหลักว่า สติยา อวิบุวาโส อปฺปมาโท การไม่อยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า ความไม่ประมาท และแม้พระปัจฉิมโอวาทของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ก็ได้ประมวลลงสู่ที่แห่งเดียวเท่านั้น คือ ความไม่ประมาท ดังพระบาลีว่า อปฺปมาเทน สมปาเทถ ท่านทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้

๑๖. ชื่อว่าเป็นผู้ทรงธรรมไม่ประมาทธรรม ดังบาลีว่า โย จ อปฺปมปิ สุตฺวาน ธมฺมิกาเยน ปสฺสตี, โย ธมฺมํ นปฺมชฺชตี, เสว ธมฺมธโร โหตี ผู้ใดได้สดับตรับฟังพระพุทธพจน์แม้น้อย แต่สามารถเห็นธรรมด้วยนามกายและผู้ใดไม่ประมาทธรรม ผู้นั้น ชื่อว่า เป็นผู้ทรงธรรม ดังนี้

๑๗. ชื่อได้ว่าเป็นผู้ปฏิบัติถูกต้องทั้งพระไตรปิฎก ดังหลักฐานปรากฏอยู่ในธรรมบท ขุททกนิกาย ภาค ๒ หน้า ๖๐ บรรทัดที่ ๑ ว่า สกลปิ หิ เตปิฎกํ พุทฺธวจนํ อหริตฺวา กถิมานํ อปฺปมาทํ เอว โอตฺตตี จริจอยู่ พระพุทธพจน์จบทั้งพระไตรปิฎกที่พระธรรมกถิกนำชี้แจงแสดงอยู่นั้น ย่อมประมวลลงสู่ที่แห่งเดียวเท่านั้น คือ ความไม่ประมาท

๑๘. ชื่อว่าได้ปฏิบัติตามอัฐมรรคทั้ง ๘ ประการ ซึ่งเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา อันไม่แหวะเวียนไปหาที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอตตกิลมถานุโยค

๑๙. ชื่อว่าได้เข้าถึงพระรัตนตรัยอย่างแท้จริง คือ ถึงด้วยอำนาจแห่งการปฏิบัติ คือ อธิศีล อธิจิต อธิสมาธิ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เกิดกับการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งแต่ ภังคญาณ เป็นต้นไป จนถึงมรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณเป็นปริโยสาน

ดังที่ได้ศึกษาและสืบค้นมานี้ เรียกว่า ประโยชน์ หรืออานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนากรรมฐานทั้งสิ้น^{๓๘}

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.๖.๙), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๗-๙.

๓.๒ ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา

การเกิดขึ้นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เกิดด้วยการตรัสรู้ผ่านขบวนการของวิปัสสนาภาวนา ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาเดียวในโลกที่มีคุณลักษณะที่เป็นหนึ่งไม่มีสอง ในโลกซึ่งคือหมู่มสัตว์ ในแต่ละยุคจะมีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์เดียวเท่านั้นที่ตรัสรู้ชอบด้วยตนเอง และวิธีการของพระองค์ก็เป็นวิธีการเดียวที่จะปฏิบัติสู่การละกิเลส หมดตัณหา อุปาทาน ยึดมั่น พันทุกข์ เข้าสู่มรรค ผล นิพพาน และพระพุทธศาสนาสายเถรวาทถือกันว่าเป็นสายที่รักษาพุทธพจน์ไว้ได้อย่างดี ที่สุด ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้ทำการศึกษาตามเอกสารที่มีมาในสายเถรวาท ดังนี้

๓.๒.๑ วิปัสสนาเกิดขึ้นครั้งแรกในโลก

ในยุคสมัยก่อนพุทธกาล มนุษย์เราสามารถเรียนรู้เรื่องของชีวิตและมีพัฒนาการดำเนินชีวิตมาในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะการปฏิบัติทางจิตหรือเรียนรู้วิธีการในการจัดการกับความสงบจิตตัวเองให้มีสมาธิที่มั่นคงเป็นพลังถึงขั้นฌานสมาบัติ และเจ้าชายสิทธัตถะก็ได้เรียนรู้จนหมดศาสตร์สูงสุดในยุคนั้น จากสำนักของอาจารย์ผู้มีชื่อเสียง ๒ ท่าน คือ ครั้งแรกทรงศึกษาในสำนักของอาหารดาบส กาลามโคตร จนได้บรรลुरुูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และ อรูปฌาน ๓ คือ อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญานัญจายตนฌาน และอาภิญญายตนฌาน ครั้งที่สองทรงศึกษาในสำนักของอุทกดาบส รามบุตร ได้บรรลुरुูปฌานที่ ๔ คือ เนวสัณญานาสนัญจายตนฌาน แต่พระองค์ถึงปฏิภาณว่านั่นยังไม่ใช่ มันยังมีทางที่ต้องต่อยอดพัฒนาได้อีก นี่ไม่ใช่สุดยอดปลายทาง เพราะสภาวะที่ยังมีการติดข้อง พระองค์จึงต้องแสวงหาด้วยพระองค์เอง ได้ทรงเสด็จไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสวงหาธรรมที่ทำหน้าที่ประหารอาสวะกิเลสอันเป็นต้นเหตุให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ทุกข์ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และ ความตาย โดยลำพังพระองค์เอง ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเพ็ญเดือน ๖ เวลาเย็น ทรงรับหย้าคาจากโสถถียพราหมณ์ ปลูกต่างบัลลังก์ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ แล้วประทับนั่ง ณ ที่นั้น ได้ทรงตั้งจิตอธิษฐานในพระหฤทัยว่า “แม่เลือด เนื้อ เอ็น กระดูก จะเหือดแห้งไป ถ้ายังมิได้บรรลुरुูปอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ (คือพระปัญญาตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม) เพียงใด จะไม่เลิกละความเพียรโดยเสด็จลู่ไปจากบัลลังก์นี้”

ในคืนนั้นเอง พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญสมถภาวนาโดยวิธีกำหนดลมหายใจ (อานาปานสติภาวนา) เป็นอารมณ์ จนได้บรรลुरुูปฌาน ๔ แล้วใช้ฌานนั้นเป็นพื้นฐานเจริญขั้นสู่วิปัสสนาภาวนาเมื่อถึงยามต้น (ปฐมยาม) ทรงบรรลुरुูปเพนิวาसानุสสติญาณ สามารถระลึกชาติหนหลังได้ เมื่อถึงยามกลาง (มัชฌิมยาม) ทรงบรรลुरुูปตูปาตญาณ สามารถหยั่งรู้การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลายในภุมิ ๓๑ ภุมิ พิจารณาสังขารคือ รูปธรรมนามธรรมว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และได้ทรงพิจารณาปัจจุการแห่งปัจจุสมุปบาทโดยอนุโลมปฏิโลม ปัญญาอันเกิดจากการภาวนา (วิปัสสนาญาณ) ก็เกิดขึ้นเป็นลำดับ เมื่อถึงยามสุดท้าย (ปัจฉิมยาม) ทรงบรรลुरुูปอัสวกขยญาณ สามารถกระทำอาสวะกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไปด้วยพระปัญญา และในที่สุดแห่งปัจฉิมยามพระองค์ก็ทรงบรรลुरुูปอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นมรรค ผล นิพพาน ด้วยตนเองและเป็นทางสิ้นสุดยอดแล้ว ไม่มีสภาวะที่ต้องข้องเกี่ยว จิตหลุดพ้นเป็นสุญญตาว่างเปล่า ขบวนการทั้งหมดคือ วิปัสสนาภาวนา ด้วยการฝึกจิตจนสามารถมีปัญญาเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะ

ของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง ซึ่งภาวะดังกล่าวเป็นจิตที่ต้องใสสะอาดหมดจดจากรากเหง้าของอกุศลธรรมทั้งปวง

๓.๒.๒ วิปัสสนาถูกสอนและเรียนรู้ครั้งแรกในโลก

หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้ว พระพุทธองค์ได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและท่านอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมและอุปสมบทในพระพุทธศาสนาแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงสั่งสอนปัญจวัคคีย์ ๔ ท่านที่เหลือ ในคัมภีร์อรุทธกาของพระวินัยปิฎกเล่าว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะได้ในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะได้ในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิได้ในวันแรม ๔ ค่ำ โดยพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ภายในวิหารอย่างเดียว เพื่อขจัดมลทินที่เกิดขึ้นในกรรมฐานของภิกษุเหล่านี้ มิได้เสด็จออกบิณฑบาตเพื่อคอยแนะนำภิกษุทั้ง ๔ หากมีปัญหาเกิดขึ้นในขณะปฏิบัติ จะเห็นว่าท่านวัปปะเริ่มเจริญวิปัสสนาในตอนค่ำของวันเพ็ญเดือน ๘ และบรรลุโสดาปัตติผลในวันรุ่งขึ้นซึ่งเป็นวันแรม ๑ ค่ำ หลังจากได้รับการแนะนำอย่างใกล้ชิดจากพระผู้มีพระภาคโดยไม่ใช้ฟังเพียงพระสูตรเท่านั้น ท่านภัททิยะบรรลุโสดาปัตติผลหลังจากบำเพ็ญเพียรอยู่ ๒ วัน ท่านมหานามะ ๓ วัน และท่านอัสสชิ ๔ วัน ภิกษุทั้ง ๔ รูปทำความเพียรอย่างบากบั่น โดยได้รับการดูแลจากพระผู้มีพระภาคโดยตรง มิใช่เพียงแต่ฟังธรรมอย่างเดียว ดังนี้แล้วถือเป็นการยืนยันได้ว่า การบรรลุธรรมให้สำเร็จด้วยการฟังหรือเรียนธรรม (ปริยัติ) เพียงอย่างเดียวซึ่งถือเป็นเพียงแค่อุบายและกรรมฐานและการถกเถียง, ปุจฉาวิสัชนา, ขบคิด, สังเคราะห์, วิเคราะห์, วิจัย, แสดงความคิดเห็น, เทศน์แสดงธรรม เป็นต้น ซึ่งก็เป็นเพียงจินตตามยปัญญาโดยที่ไม่จำเป็นต้องปฏิบัติกรรมฐานและวิปัสสนาซึ่งเป็นภาวนามยปัญญา อันเป็นการเจริญปัญญาพัฒนาจิตแล้วจะเกิดปฏิเวธ ตามที่ผู้ไม่เข้าใจหรือเข้าใจไม่ถึงหัวใจหรือแก่นของพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงพยายามจะบ่ายเบี่ยง บิดเบือนด้วยยังมีธุลีอยู่มากนั่นเองอันเป็นเหตุให้สัตว์โลกยังต้องอยู่ในวัฏสงสารอีกนานไม่สิ้นสุดหลุดพ้นเสียที ที่มีพระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นในโลกด้วยพระปัญญาธิคุณ อีกประการหนึ่ง การปฏิบัติต้องมีความเพียรอย่างหนักเหมือนที่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๔ เพียรปฏิบัติ อนึ่ง การมีครูอาจารย์คอยดูแล แนะนำ สังเกต เป็นกัลยาณมิตรคอยแก้กรรม หรือลำดับญาณให้ที่เป็นวิปัสสนาจารย์นั้นเป็นเรื่องสำคัญมาก ถือเป็นทั้งหมดหรือที่สุดของพรหมจรรย์เลยทีเดียว เพราะถ้าได้ครูบาอาจารย์ที่ไม่เข้าใจเรื่องวิปัสสนาอย่างลึกซึ้งอาจพาเราหลงผิดเข้าป่าเข้ารุกไปได้ ดังนั้น จะเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาธิคุณต่อเวไนยสัตว์ด้วยการปฏิบัติต่อปัญจวัคคีย์ที่เหลือทั้ง ๔ ให้พวกเขาได้เป็นเหยียงอย่าง ดังที่พระองค์ทรงดูแลการปฏิบัติของปัญจวัคคีย์ทั้ง ๔ อย่างใกล้ชิด จนมิได้เสด็จออกบิณฑบาต การดูแลและแนะนำอย่างใกล้ชิดด้วยความสนพระทัยอยู่ตลอดเวลา ส่งผลให้ ๔ ท่านได้บรรลุโสดาปัตติผลตามลำดับ^{๓๙}

๓.๒.๓ วิปัสสนาฐานะของอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้าย

วิธีการกำหนดพิจารณาของพระสารีบุตรเถระมีมาใน อนุปทสูตร พระพุทธองค์ทรงยกย่องพระสารีบุตรถึงการบรรลุอรหัตผล ในอรุทธกาว่า อนุปทธัมมวิปัสสนาโดยย่อ พระสารีบุตรเถระนั้น

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, พระพรหมโมลี, ศาสตราจารย์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙ M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคัมภีร์สาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๖๕.

ได้เข้า (กำหนดพิจารณา) อนุปถัมมวิปัสสนาตลอด ๑๕ วัน จึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยมีวิธีการกำหนดวิปัสสนา ดังนี้ ในเบื้องต้น ท่านได้เข้าปฐมฌาน จากนั้น จึงออกจากปฐมฌาน แล้วจึงได้กำหนดเอาธรรม ๑๖ ประการซึ่งเป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในปฐมฌานจิตตูปาทนนั้นนั่นเองมาพิจารณาเป็นอย่าง ๆ ไป ท่านได้เห็นทั้งเบื้องต้น กล่าวคือ อุปาทะ “การเกิด” ท่ามกลาง กล่าวคือ ฐิติ “การตั้งอยู่” และที่สุด กล่าวคือ ภังคะ “การดับ” ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้รู้ว่า ก่อนที่เราจะเข้าฌานนั้น สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ยังไม่ได้มีปรากฏ เพิ่งจะมีปรากฏก็ตอนนี้เอง ครั้นปรากฏเกิดขึ้นแล้วก็กลับดับหายไปอีก พระสารีบุตรนั้นท่านได้เข้าฌานตามลำดับไปเรื่อย ๆ ทั้งรูปนามและอรูปนามจนกระทั่งถึงอาภิญญาญาณตนฌาน และก็นำเอาสภาวะธรรมในฌานนั้น ๆ มากำหนดพิจารณาเห็นการเกิดดับโดยนัยข้างต้นทุกประการ ซึ่งในบรรดาสภาวะธรรมที่ท่านนำมากำหนดพิจารณานั้น พึงทราบว่า ส่วนใหญ่แล้วก็จะมืองค์ธรรมซ้ำกัน จะมีเปลี่ยนแปลงบ้างก็ตรงที่องค์ฌานมี วิตก เป็นต้น ลดบ้าง เพิ่มบ้าง และมีสภาวะแปลกใหม่ เช่น สัมปสาทธรรม เป็นต้น เพิ่มขึ้นมาบ้างเท่านั้น พระโมคคัลลานเถระไม่ได้พิจารณาอนุปถัมมวิปัสสนานี้ ซึ่งเป็นการพิจารณาที่กว้างและละเอียดพิสดาร สามารถสำเร็จกิจภายใน ๗ วัน เท่านั้น ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกายพระมหาโมคคัลลานเถระ ได้ทำการพิจารณาสภาวะธรรมบางส่วนที่พระสาวกทั้งหลายนิยมใช้ พิจารณาราวกะเอาปลายไม้เท้าเคาตาตลอด ๗ วัน จึงบรรลุอรหัตผล ส่วนพระสารีบุตรนั้น ท่านได้นำเอาสภาวะธรรมทั้งหมดเท่าที่วิสัยขอบเขตของพระสาวกจะสามารถเอื้อมพิจารณาได้มา พิจารณาทุกแห่งทุกมุม ยกเว้นสภาวะธรรมที่เป็นขอบเขตการพิจารณาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าเท่านั้นที่ท่านไม่สามารถพิจารณาได้ ซึ่งเมื่อท่านได้พิจารณาอยู่อย่างนี้ จึงเป็นเหตุให้เน้นซ้ำใช้เวลาถึง ๑๕ วัน จึงได้บรรลุอรหัตผล ครั้นเมื่อได้บรรลุอรหัตผลแล้ว ท่านจึงได้ทราบว่า “ไม่มีสาวกท่านใดที่สามารถบรรลุอรหัตผลด้วยวิธีการแห่งปัญญาอย่างเราได้เลย”^{๔๐}

๓.๒.๔ วิปัสสนาธุระในคัมภีร์เถรวาท

ในคัมภีร์เถรวาทซึ่งเป็นพุทธพจน์นั้น แสดงถึงการเน้นย้ำที่พระพุทธรองค์ให้ความสำคัญและบ่งบอกถึงเอกภาพของพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนา โดยเฉพาะแทบทุกพระสูตรที่พระพุทธรองค์ได้ทำการเผยแผ่พระธรรมด้วยการให้พุทธบริษัทปฏิบัติวิปัสสนา ในพระอภิธรรมซึ่งเป็นการแสดงธรรมที่ลึกซึ้งคัมภีร์ภาพก็ได้แสดงถึงขบวนการทั้งหมดของวิปัสสนา และในกัณฑ์ชาตรีอันเป็นความรู้ทางด้านพระวินัย พระพุทธรองค์ก็ได้แสดงวิปัสสนากรรมฐานไว้เช่นกันประพันธ์คาถาว่า “ภิกขโว สีสสมปนนา สิกขกามา สุณนตุ เม” ผู้เห็นภัยในวัฏฏะสงสารทั้งหลาย ผู้สมบุรณ์ด้วยศีล จึงใคร่ต่อศึกษา ๓ ปฏิบัติตามคำพร่ำสอนของเราเถิด ดังนี้

๑) เรื่องพระจักขุบาลเถระ ได้แสดงว่าหลังจากที่พระจักขุบาลเถระได้อุปสมบทอยู่ในสำนักอาจารย์และอุปชฌาย์ได้ ๕ พรรษา ออกพรรษาบวราณาแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา ถวายบังคมแล้ว ทูลถามถึงกิจหรือธุระในพุทธศาสนา พระพุทธรองค์ทรงอธิบาย ธุระ ๒ อย่าง คือ คันถธุระ วิปัสสนาธุระ คันถธุระ คือ การเรียนเอาอนิกายหนึ่งก็ดี สองนิกายก็ดี พระพุทธวณะคือพระไตรปิฎกทั้งสิ้นก็ดี แล้วทรงจำไว้กล่าวบอกพระพุทธรวณะนั้นได้ ตามสมควรแก่ปัญญาของตน วิปัสสนาธุระ คือ

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๙๙-๒๐๙, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

การเริ่มตั้งความสิ้นไปและความเสื่อมไปในอัตภาพ แล้วเจริญวิปัสสนา ด้วยอำนาจการกระทำโดยติดต่อกัน แล้วยึดเอาพระอรหัตต์ไว้ได้แห่งภิกษุ ผู้มีความประพฤติคล่องแคล่ว ยินดียิ่งในเสนาสนะอันสงบ^{๔๑}

๒) เรื่องปลากปิละ พระศาสดา ประทับ ณ เขตวัน ทรงปรารภปลากปิละ ตรัสพระธรรมเทศนาว่าในอดีตในคราวพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า กัสสปะ ปรินิพพานแล้ว กุลบุตร ๒ คนพี่น้องพากันออกบวชในสำนักหมู่สาวก บรรดาพี่น้องทั้งสองคนนั้น พี่ชายชื่อว่าโสธนะ น้องชายชื่อว่ากปิละ ส่วนมารดาพวกเขาชื่อว่าสาธนี น้องสาวชื่อว่าตปนา ทั้งมารดาและน้องสาวเหล่านั้น บวชในสำนักภิกษุณีเช่นกัน เมื่อคนเหล่านั้นบวชแล้วอย่างนี้ ๒ พี่น้อง ทำวัตรปฏิบัติอาจารย์อุปัชฌาย์อยู่ วันหนึ่ง ถ้ามถึงกิจหรือธุระในพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงอธิบาย ธุระ ๒ อย่าง คือ คันถธุระ วิปัสสนาธุระ คนที่อยู่ในสำนักอาจารย์อุปัชฌาย์ ๕ ปี เรียน กรรมฐาน จนถึงพระอรหัตผล เข้าป่า พยายามจนบรรลุอรหัตผลถึงปรินิพพาน คนน้องประมาทในวัยว่าย่างหนุ่มแน่น กิจบำเพ็ญวิปัสสนาธุระรอไว้เมื่อแก่แล้วคั่นคว่ำคั่นถธุระ เรียนพระไตรปิฎก เพราะอาศัยการศึกษาเล่าเรียน ท่านจึงมีบริวารมาก เพราะอาศัยบริวารมาก ลากก็เกิดขึ้น หลงในลาภถึงอเวจีมหานรก สิ้นพุทธันดรหนึ่งไปเกิดเป็นปลาสีเหมือนทองคำ มีกลิ่นปากเหม็น มีปรากฏในกปิละสูตร เป็นพุทธพจน์ถึงการประพฤติกรรม การประพฤติกรรมจรรยา นั้น นักปราชญ์กล่าวว่า “เป็นแก้วอันสูงสุด”^{๔๒}

๓) ตัวอย่างของบุคคลในสมัยพุทธกาลที่บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาภาวนา เช่น สันตติ อามาทย์ นางปฐาจารา พระอุตติยะ คนตกปลาชื่ออริยะ ขโมยคนหนึ่ง เจ้าศากยะชื่อว่าสรณานิ เป็นต้น^{๔๓} คนฆ่าโจรคราแดงชื่อตัมพาทฐิกะ^{๔๔}

๔) การกำหนดวิปัสสนาของพระอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้ายได้ว่าไว้โดยละเอียดในอนุปทสูตร^{๔๕}

๕) พระพุทธกิจตลอดพุทธกาล คือ การสอนวิปัสสนา เช่น ในอภิญเญยสูตร ปริญญะยสูตร พาหิยสูตร มาลุกยปุตตสูตร อินทริยภาวนาสสูตร จุฬทลลสูตร สังคีตีสสูตร พุทธาตุกสูตร โพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น^{๔๖}

๖) พระพุทธองค์จะดูแลย้ำเตือน ทุกครั้ง ครั้งแล้วครั้งเล่าให้กับภิกษุในพระธรรมวินัยของพระองค์ให้สนใจการงาน ได้แก่ วิปัสสนา เช่น ในอังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย^{๔๗}

๗) พระพุทธองค์ทรงยกย่องไว้เป็นพิเศษ เป็นปริโยสานในวิปัสสนามากขนาดที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่เวสาลีได้ตรัสแก่ภิกษุ ๗๐๐ รูปว่าอีก ๔ เดือนจะปรินิพพาน พระชีณาสพเกิดความสังเวชธรรมสังเวช ที่เป็นปุณฺชนกัรื่องให้ แต่ตีสสะคิดว่าคุณยังมีกิเลสตัณหาอยู่จึงตั้งใจเจริญ

^{๔๑} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๔๒} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๓๒.

^{๔๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสสะยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธธรรมาภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, (นครปฐม : หจก.ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๙-๓๖.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐-๔๒.

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสสะยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๑๖๓-๑๗๑

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓-๓๑๖

^{๔๗} ุตรายละเอียดใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๐๕, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๔-๑๕/๑๑๘ และ อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๖๗/๑๔๐.

วิปัสสนากรรมฐานอย่างเต็มที่ไม่ว่าใครก็ไม่เคยกับใคร ฝึกหัดทั้งหลายจึงเข้าใจผิดคิดว่าท่านไม่รักใคร่ใน พระพุทธเจ้า จึงพากันไปกราบทูล พระพุทธองค์จึงสอบถาม เมื่อทราบว่าเป็นพระตีสละเจริญวิปัสสนา กรรมฐาน จึงทรงประทานสาธุการแก่พระตีสละ แล้วตรัสให้ภิกษุทั้งหลายเอาเป็นแบบอย่างต่อไป^{๔๘}

๘) พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ซึ่งได้แสดงไว้มากมายในปฏิสัมภิทามรรค^{๔๙}

๙) การสอนวิปัสสนาของพระพุทธองค์ทรงแยกคายในพุทธพจน์ เช่น “ก็ เต วุกกลี อิมินา ปุติกาเยน ทิฏฐาเน, โย โข วุกกลี ฌมมํ ปัสสตี, โส ฌมมํ ปัสสตี วักกลี ประโยชน์อะไรของเธอ ด้วยการเฝ้าดูกายอันแน่นี้ วักกลี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ตถาคต”^{๕๐}

๑๐) พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับการปฏิบัติ ปุณณทาสีเป็นหญิงทาสของท่าน อนาคตปิณฑิกเศรษฐี เป็นผู้ที่สามารถทูลอ่อนวอนให้พระพุทธองค์เสด็จกลับกรุงสรวัดดีได้โดยปฏิญาณ ตนถึงพระรัตนไตรเป็นที่พึ่งและจะรักษาศีล ๕ เศรษฐีจึงได้รับนางเป็นธิดา นางได้อุปสมบทเป็น ภิกษุณีและเจริญวิปัสสนาจนหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของรูปนามด้วยอุทฺทยัพพญาณ พระพุทธองค์ตรัส แนะนำ ปุณณ ปุเรสี สทตฺตมมํ จนฺโท ปณฺณโร ยถา ปริปุณฺณาย ปณฺณาย ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสตี^{๕๑} ลูก หญิงปุณณา ดวงจันทร์ย่อมเต็มบริบูรณ์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ ฉันทใด เธอควรเจริญวิปัสสนาให้ถึงที่สุด แล้วนั้น เมื่อวิปัสสนาของเธอเต็มบริบูรณ์ เธอจักบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ หลังจากนั้น นางก็ได้บรรลุ ธรรมเป็นพระอรหันต์ ฌายถ ภิกฺขเว มา ปมาทตถ. มา ปจฺฉา วิปฺปฏิสาริโน อหฺวตถ. อโย อมฺหากํ อนุสาสินี^{๕๒} ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงกำหนดรู้ อย่าประมาท อย่าเป็นผู้มีความร้อนใจในภายหลัง ข้อ เป็นคำสอนของตถาคตทั้งหลาย^{๕๓}

๑๑) เป็นข้อที่ ๔ ของอริยวังสธรรม คือ จีวรสันโตสะ ปิณฑปาตสันโตสะ เสนาสน- สันโตสะ และ ภาวนารามตา^{๕๔} และการเจริญภาวนาสำคัญว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย^{๕๕}

๑๒) มีภาษิตหรือคาถามากมายในพระไตรปิฎกที่เป็นพุทธพจน์โน้มน้าวให้เร่ง ขวนขวายในการปฏิบัติ อาทิ ฌาย ภิกฺขุ มา จ ปมาโท มา เต กามคฺเณ รมสฺสุ จิตฺตํ มา โลหคฺุฬํ คีลี ปมตฺโต มา กนฺทิ ทุกฺขมิทฺนติ พยฺหมาโน จงเจริญภาวนาเกิดภิกษุ อย่างมีประมาท อย่าปล่อยใจให้ หลงไหลในกามคุณ อย่าประมาทแล้วกลืนกินก้อนเหล็กแดง อย่าปล่อยให้ความทุกข์เผาผลาญแล้วคร่ำ ครวญว่า โอ นี่ทุกข์จริง ๆ^{๕๖} หรือ น หิ สิลิมารพฺภ น จาปี อปฺปถาณสา นิพฺพานํ อธิคฺนตพฺพิ สพฺพคณฺถปฺโปจฺน^{๕๗} พระนิพพานที่ปลดปล่อยเครื่องร้อยรัดทุกอย่าง จะบรรลุด้วยความเพียรที่ย่อ หย่อนด้วยความบากบั่นเพียงเล็กน้อยหาได้ไม่

^{๔๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔.

^{๔๙} ดุรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๒/๔๔.

^{๕๐} ดุรายละเอียดใน ส.ข. ๑๗/๘๗/๙๖.

^{๕๑} ดุรายละเอียดใน ส.ข. ๑๗/๘๗/๙๖.

^{๕๒} ดุรายละเอียดใน ม.ม. ๑๒/๒๑๕/๑๘๑

^{๕๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมเด็จพระสังฆราช), อริยวังสปฏิปทา, หน้า ๑๐-๑๒.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘-๑๐.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๓.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๒.

^{๕๗} ส.นิ. ๑๖/๒๓๘/๒๖๓.

๑๓) ใน อภิธมมตถสงคห มีว่า อรหตตมคคฺ ภาเวตวา อนวเสสกิเสสกะปปหาเนน อรหานาม โหติ ชีณาสโว โลเก อคฺคทกฺขิณเวยโย. หมายถึง การบรรลุอรหัตตมรรคด้วยการเจริญวิปัสสนากถาคือ แม้ว่าอรหัตตมรรคจะสามารถบรรลุได้ด้วยการบำเพ็ญทาน แต่การบรรลุอรหัตตมรรคจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้เองโดยปราศจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พระอนาคามีจะต้องเจริญกรรมฐานด้วยเจตนาเพื่อจะบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล จึงจะสามารถถึงนิพพานได้^{๕๘}

๑๔) ใน ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นเทศนาที่สำคัญ เพราะเป็นปฐมเทศนา เป็นการประกาศพระศาสนา นั้น เนื้อหาแสดงความจริง ซึ่งหมายถึงวิปัสสนา ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงพร่ำสอนวิปัสสนาหลังการตรัสรู้จบจนปรินิพพาน^{๕๙}

๑๕) ใน มหาสังคาลสูตร มีใจความว่าพระเถระผู้ใหญ่ ได้ถามกันว่า “สังคาลวัน จะชื่อว่าป่านั้นทำไม เพราะมีภิกษุประเภทไหนอาศัยอยู่” พระเถระมี พระอนานนท์ตอบว่า ภิกษุพหูสูต พระเรวัต ตอบว่า ภิกษุผู้ยินดีการหลีกเร้นจากหมู่ พระอนุรุทธะตอบว่า ภิกษุผู้มีทิพยจักขุญาณ พระมหากัสสปะตอบว่า ภิกษุผู้ถืออุตถงค์สมบูรณ์ด้วยธรรมชั้น ๕ พระโมคคัลลานะตอบว่า เพราะมีผู้สามารถตอบอธิธรรมได้ไม่ติดขัด พระสารีบุตรตอบว่า ภิกษุผู้สามารถเข้าผลสมาบัติได้ตามต้องการ ดังนั้น จึงพากันไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กราบทูลให้ทรงตัดสิน พระพุทธองค์ตรัสตอบ “สารีบุตร คำตอบของพวกเธอเป็นสุภาษิตโดยปริยาย คือโดยอ้อม เธอทั้งหลายจงจำคำของเรา ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ กลับจากบิณฑบาตฉันเสร็จแล้ว นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติให้มั่น หวังอยู่ว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะยังไม่สิ้นอุปาทานเพียงใดเรายังไม่เพิกถอนจากการทำวิปัสสนาเพียงนั้น”^{๖๐}

๑๖) ใน อากังขะยสูตร ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกภิกษุหวังอยู่ว่า เราพึงเป็นที่รักใคร่ ที่ชอบใจ เคารพ ที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ด้วยกันแล้ว เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีล พึงเจริญสมณะและวิปัสสนาอยู่เนื่องนิตย์ เป็นผู้ไม่เห็นห่างจากฉาน พอกพูนแต่ในสุญญาคารอยู่เถิด” และสั่งสอนต่อว่า

- (๑) ถ้าต้องการปัจจัย ๔ ก็จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๒) ถ้าต้องการให้ญาติโยมผู้อุปการะได้บุญมาก ได้อานิสงส์มาก จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๓) ถ้าระลึกถึงญาติสายโลหิต และต้องการให้ได้รับส่วนบุญมาก จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๔) ถ้าต้องการพ้นอบายภูมิ ๔ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๕) ถ้าต้องการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๖) ถ้าต้องการมีฤทธิ์ต่าง ๆ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๗) ถ้าต้องการทิพยโสต จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๘) ถ้าต้องการรู้ใจผู้อื่น จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
- (๙) ถ้าต้องการระลึกชาติได้จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด

^{๕๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), นิพพานกถา, หน้า ๑๙-๒๐.

^{๕๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๐.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

- (๑๐) ถ้าต้องการรู้บุญกรรมของสรรพสัตว์จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด
 (๑๑) ถ้าต้องการสิ้นอาสวะกิเลส จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด^{๖๑}

ตามหลักฐานที่มีมาในคัมภีร์ที่แสดงมาข้างต้นเป็นการยืนยันว่าวิปัสสนาคือการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นได้ก็แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น หลังตรัสรู้ก็ทรงพร่ำสอนวิปัสสนา เพื่อค้นเวไนยสัตว์มุ่งตรงสู่พระนิพพาน ดังนั้น งานวิปัสสนาธุระจึงเป็นงานที่ต้องให้ความสำคัญและเป็นที่ยึดและเครื่องดำเนินจนกว่าจะถึงมรรค ผล นิพพาน

๓.๒.๕ การสืบทอดวิปัสสนาธุระตามหลักฐานที่มีมาในวิปัสสนาวงศ์

หลังพุทธปรินิพพาน การตรวจสอบชำระทานุพุทธพจน์เพื่อให้เป็นหมวดหมู่ เป็นระบบระเบียบมีความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อจะได้ถูกสืบทอดมาอย่างไม่ผิดเพี้ยนและให้เป็นไปอย่างถูกต้องที่สุด การสังคายนา ครั้งที่ ๑ จึงถูกมีขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ใช้เวลา ๗ เดือน ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ มีพระยศกาทักขบุดรนำใช้เวลา ๘ เดือน ครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ พระโมคคัลลีสบุตรสังฆเถระเจ้า เป็นประธาน ใช้เวลา ๙ เดือน^{๖๒} การสังคายนาครั้งนี้ ในฎีกาได้แสดงว่า พระโมคคัลลีสบุตรสังฆเถระเจ้า ได้เห็นแจ้งชัดด้วยพระอนาคตังสญาณว่า ในอนาคตกาล พระพุทธศาสนาอันมีคณฤชระและวิปัสสนาธุระเป็นหลัก จักประดิษฐ์อยู่ด้วยดีสืบไป ก็แต่ในปัจจุบันตชนบประเทศเท่านั้น พระคุณท่านจึงมีบัญชาใช้ให้เรียกประชุมสงฆ์ ล้วนแต่องค์อรหันต์มากมายเป็นมหาสังฆนิบาตทันใด แล้วมีประกาศิตสั่งพระอรหันต์ผู้ทรงคุณพิเศษให้เดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ โดยสองพระอรหันต์ผู้หนุ่มนามว่า พระโสณะอรหันต์และพระอุตตระอรหันต์ ซึ่งเป็นสัทวิฑริกรับใช้ใกล้ชิดของตน ให้เข้ามานั่งในท่ามกลางสังฆมณฑล แล้วมีประกาศิตสั่งว่า เธอทั้งสองเป็นผู้ที่เราเฝ้าสอนให้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนได้สำเร็จเป็นอรหันต์พิเศษแล้วครั้งนี้ ขอเธอทั้งสองจงเห็นแก่พระพุทธศาสนาและเห็นแก่เราผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ จงพากันเดินทางไปยังรัฐสุวรรณภูมิ ช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนา และสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน ให้มหาชนในรัฐนั้นได้ บรรลุมรรค ผล นิพพาน เมืองที่สองอรหันต์หนุ่มไป ได้แก่ สุวรรณนคร ได้ทำการเผยแผ่วิปัสสนาธุระออกไปมีพระอรหันต์ผู้เป็นศิษย์มากมาย จนได้ดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน การสืบทอดวิปัสสนาวงศ์หรือวิธีการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานก็ยังคงส่งสอนตลอดตามลำดับกันมาเป็นเวลานานด้วยพันปี พระอรหันต์ที่สืบทอดวิปัสสนาวงศ์ที่มีรายนามปรากฏ เช่น พระอนิมทัสสีอรหันต์ พระอธิสสีอรหันต์มหาเถระ พระปุราณทัสสีอรหันต์มหาเถระ พระมหากาฬอรหันต์ พระธรรมทัสสีอรหันต์ พระอริยวิงสมหาเถระ พระจุลอรหันต์เถระ พระทิพพจักขุเถระ พระสุธรรมมหาสามีเถระ เป็นต้น^{๖๓}

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๒.

^{๖๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๑๐-๓๑๑.

^{๖๓} พระอาจารย์ ดร.ภักทันทะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณิ, (ชลบุรี : วัดภักทันทะอาสภาราม, ม.ป.ป.), หน้า ประวัติ.

๓.๓ วิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย

๓.๓.๑ วิปัสสนาธุระสู่แผ่นดินสยามเป็นครั้งแรก

พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่แผ่นดินสยามครั้งแรกหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ มาทางดินแดนสุวรรณภูมิโดยพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระอรหันต์ ๒ รูป คือ พระโสณเถระกับพระอุตระเถระได้ประจำ ณ วัดท่าอิฐทอง เมืองสุวรรณสังข์ เมืองอุทอง^{๖๔} และได้ถูกพัฒนาและวิวัฒน์เรื่อยมาทุกยุคทุกสมัยไม่เคยต้องขาดตอนลงจนถึงปัจจุบัน ด้วยพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์เป็นพุทธมามกะและเอกอัครศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนาตลอด อีกทั้งมีการปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ในส่วนของวิปัสสนาด้วย ที่มีปรากฏชัด เช่น พระนเรศวรมหาราช พระเจ้าตากสินมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^{๖๕} เจ้าฟ้ากุ้งหรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชโองการได้ทรงพระผนวชได้ร่มกาสาวพัศตร์ถึง ๒๗ พรรษา เป็นต้น

๓.๓.๒ วิปัสสนาธุระสมัยศรีทวารวดี

สำนักพระกรรมฐานหลัก สำนักพระกรรมฐานใหญ่ คือ วัดแสนท้าวโคตร กรุงศรีทวารวดี มีพระญาณไตรโลกมหาเถระเจ้าเป็นเจ้าสำนัก เป็นศูนย์กลางของพระกรรมฐานในยุคอาณาจักรศรีทวารวดี สำนักพระกรรมฐานเล็ก คือ วัดพญาราม ศรีทวารวดี วัดสุวรรณาราม กรุงศรีทวารวดี พระอาจารย์กรรมฐานประจำยุค คือ พระราชสามิรามมหาเถระเจ้า (เพชร)^{๖๖}

๓.๓.๓ วิปัสสนาธุระสมัยสุโขทัย

การพระศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ จากการสันนิษฐานจากการจัดระบบวัดในสมัยสุโขทัย มี ๒ ระบบ คือ ความวาสีกับอรัญวาสี ทำให้เราทราบว่า มีพระภิกษุทั้ง ๒ ประเภท คือ พระผู้อยู่ใกล้บ้านกับพระภิกษุผู้อยู่ป่า แต่ก็ไม่ทราบแน่ชัดว่าพระภิกษุทั้ง ๒ ประเภทนี้มีจริยาวัตรแตกต่างกันอย่างไร ด้วยอยู่ในพระธรรมวินัยเดียวกัน ทราบแต่ว่าพ่อขุนรามคำแหงมหาราชไม่ทรงพอพระทัยด้วยการมีพระภิกษุประเภทความวาสี (พระบ้าน) อย่างเดียวเท่านั้น จึงได้อาราธนาพระยาครู (ปู่ครู) มาจากนครศรีธรรมราช ให้ประจำอยู่ที่วัดอรัญญิก กรุงสุโขทัย^{๖๗} สำนักพระกรรมฐานหลักสำนักพระกรรมฐานใหญ่ คือ วัดป่าแก้ว มีพระวันรัตมหาเถระเจ้า เป็นเจ้าสำนัก เป็นศูนย์กลางพระกรรมฐานดี สำนักพระกรรมฐานเล็ก เช่น วัดป่ารัตน พระครูญาณไตรโลก เป็นเจ้าสำนัก วัดสุทธาวาส พระครูญาณสิทธิ เป็นเจ้าสำนัก พระอาจารย์กรรมฐานประจำยุค คือ พระญาณสุวรรณมหาเถระเจ้า (สิงห์)^{๖๘}

^{๖๔} พระครูสังฆรักษ์วีระ ฐานวีโร, พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชสุก ไก่เถื่อน ยุครัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (นนทบุรี : สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ม.ป.ป.), หน้า ๒๐.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^{๖๗} จันทน์ ทองประเสริฐ, มหาจุฬา ในรอบศตวรรษ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๓๑๖.

^{๖๘} พระครูสังฆรักษ์วีระ ฐานวีโร, พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชสุก ไก่เถื่อน ยุครัตนโกสินทร์, หน้า ๒๐.

๓.๓.๔ วิปัสสนาธุระสมัยกรุงศรีอยุธยา

กิตติศัพท์ของพระภิกษุประเภทธรรมาวาส (พระป่า) ก็ได้รับการกล่าวขวัญถึงมาก ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา พระภิกษุที่เป็นประธานแห่งพระภิกษุประเภทนี้เรียกว่า “เจ้าคณะใหญ่ธรรมาวาส”^{๖๙} นอกจากนี้ ยังมีตำนานกล่าวว่ามีสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงปฏิบัติพระวิปัสสนากรรมฐานโดยมีพระมหาเถรคณฉ่องถวายการแนะนำ ยุคนั้น วัดป่าแก้ว หรือเรียกกันอีกอย่างว่า วัดเจ้าพญาไท เป็นสำนักพระกรรมฐานหลัก สำนักพระกรรมฐานใหญ่ พระพนรัตน์ พระสังฆราช ฝ่ายซ้าย เป็นอาจารย์ใหญ่ เป็นเจ้าสำนัก เป็นศูนย์กลางพระกรรมฐาน และมีสำนักพระกรรมฐานเล็ก ๆ เช่น วัดศรีอโยธยา มีพระพากุลเถรเป็นเจ้าสำนัก วัดโบสถ์ราชเดชะมีพระพุทธานุชาจารย์เป็นเจ้าสำนัก วัดโรงธรรมมีพระญาณไตรโลกเป็นเจ้าสำนัก วัดกุฎีมีพระอุบาลีเป็นเจ้าสำนัก วัดเจ้ามอญมีพระญาณโพธิเป็นเจ้าสำนัก วัดประดู่มีพระธรรมโกษาเป็นเจ้าสำนัก วัดกุฎีดามีพระเทพมุนีเป็นเจ้าสำนัก วัดสมณะโกฏุมิพระเทพโมฬีเป็นเจ้าสำนัก วัดมเหยงค์มีพระธรรมกิตติเป็นเจ้าสำนักฯ นับว่ามีวัดธรรมาวาสเป็นสำนักพระกรรมฐานมาก เปรียบได้ว่ามีมหาวิทยาลัยสำนักพระกรรมฐานมาก พระอาจารย์ใหญ่กรรมฐานประจำยุค คือ พระพนรัตน์ (รอด) หรือ หลวงปู่เฒ่า พระสังฆราชาฝ่ายธรรมาวาส^{๗๐}

๓.๓.๕ วิปัสสนาธุระสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระภิกษุประเภทธรรมาวาสนี้ได้รับการยกย่องจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก ถึงขนาดหากพระธรรมาวาสมีสมณศักดิ์ชั้นเดียวกับพระคามาวาส พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงโปรดให้พระภิกษุประเภทแรกนั่งข้างหน้าในพระราชพิธีต่าง ๆ^{๗๑} เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงอาราธนาพระญาณสังวรสุภกลงมาอยู่กรุงเทพฯ ท่านทูลขอวัดธรรมาวาส จึงโปรดฯ ให้ไปอยู่วัดพลับ แล้วสร้างพระอารามหลวงขึ้นพระราชทาน คือ วัดราชสิทธรณ์นี้ วัดราชสิทธรณ์เป็นวัดสำคัญเนื่องด้วยพระญาณสังวรสุภมาแต่รัชกาลที่ ๑ ด้วยเจ้านายพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชต้องเรียนวิปัสสนาธุระทุกองค์ เพราะเหตุว่าการเรียนคัมภีร์ต้องเรียนภาษาบาลี ต้องทรงผนวชอยู่หลายพรรษาจึงจะรอบรู้ได้ ฝ่ายวิปัสสนาธุระนั้นเรียนทางสมถภาวนา อาจเรียนให้เป็นประโยชน์ตามนิสัยปัจจัยภายในเวลาน้อยก็ได้ เจ้านายซึ่งทรงผนวชพระราชเสวยตามประเพณีจึงทรงศึกษาวิปัสสนาธุระด้วยเหตุนี้ เมื่อทรงผนวชแล้วก็มักเสด็จไปอยู่วัดราชสิทธรณ์ ศึกษาวิปัสสนาธุระในสำนักพระญาณสังวรสุภ ได้เป็นอาจารย์มาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้ง ๓ พระองค์ ที่วัดราชสิทธรณ์ยังมีพระตำหนักจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชปรากฏอยู่^{๗๒}

ต่อมา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงให้ยุบ “เจ้าคณะใหญ่ธรรมาวาส” คงไว้แต่ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ คือ พระพุฒาจารย์ เท่านั้น และในจดหมายเหตุได้

^{๖๙} จานงค์ ทองประเสริฐ, มหาจุฬาฯ ในรอบศตวรรษ, หน้า ๓๑๖.

^{๗๐} พระครูสังฆรักษ์วีระ ฐานวีโร, พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชสุภ โกเถื่อน ยุครัตนโกสินทร์, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖.

^{๗๒} ธรรมสภา, พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๙ พระองค์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๘๒.

สันนิษฐานไว้ว่าปลายรัชสมัยของพระองค์ สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งเดิม คือ วัดสลัก ขึ้นและทรงเปลี่ยนนามเป็นวัดนิพพานารามก่อนที่จะมาเป็นวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ พระองค์ทรงสถาปนาวัดมหาธาตุทั้งพระอาราม โปรดให้สร้างคณะกุฎิ เป็นคณะใหญ่ซึ่งเรียกว่า “คณะสลัก” ในปัจจุบัน เพื่อเป็นสถานที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๗๓}

จากผลการสอบสวนทางด้านานพบว่าในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระองค์ได้มีพระราชดำรัสให้พระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ไปหารือกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งดำรงตำแหน่งพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้คิดจัดการศึกษาเล่าเรียนของพระคณะมหานิกายให้เป็นรูปขึ้น ทรงแนะนำให้มอบถวายสมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์เทพวราราม และหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (หัด) วัดพระเชตุพนฯ^{๗๔} ดังมีรายละเอียดว่า

เมื่อครั้งที่ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงให้จัดทำรูปการศึกษาของบ้านเมืองขึ้นใหม่ ให้เหมาะสมแก่กาลสมัยยิ่งขึ้น ในครั้งนั้นการศึกษาด้านพระพุทธศาสนา ได้ถูกจัดรูปการศึกษาขึ้นใหม่เช่นเดียวกัน ได้มีการสถาปนามหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๒ (ร.ศ.๑๐๘) เพื่อเป็นสถานศึกษาของคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ถึงแม้แนวทางการจัดหลักสูตรการศึกษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงให้แนวทางการจัดรูปการศึกษาตามหลักสูตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือให้มีหลักสูตรคันถุระและวิปัสสนาธุระ แต่มีเหตุขัดข้อง ด้วยความชัดเจนของผู้รู้และหลักการเรียนการสอนของวิปัสสนาธุระ ตั้งแต่ก่อนหน้านั้นมาจนถึงขณะนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระมหาสมณเจ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (พระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส) สมเด็จพระสังฆราช ไม่ทรงรับอาราธนาเป็นผู้จัดการ ด้วยเหตุผลที่อ้างว่าเพราะไม่มีหลักสอบ แต่เป็นส่วนการศึกษาที่มีอยู่ในมหานิกาย และพระราชอาณาเขตทั้งสาม ทรงแนะนำให้สงฆ์คณะกลาง คือ พระมหานิกายเป็นผู้จัด โดยให้ขอรับพระราชทานพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดพระเชตุพนฯ และ สมเด็จพระวันรัต ฉบับเดียวกัน ร่วมกับกระทรวงธรรมการ แต่ผลการทำงานตรงนี้ ออกมาตามหนังสือกราบทูลรายงานของพระยาภาสกรวงศ์ ต่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมตอมรพันธ์ ราชเลขาที่ ๘๒/๒๕๘๔ เพื่อนำความกราบทูลถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อขอรับพระราชทานคินคำในภาคที่ ๒ เรื่องวิปัสสนาธุระ^{๗๕}

^{๗๓} จ้านงค์ ทองประเสริฐ, *มหาจุฬาในรอบศตวรรษ*, หน้า ๓๑๖.

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗.

^{๗๕} ชินสภเถระ (ชัชวาล ชินสโภ), *พุทธวิหาร์*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : เอลโล่การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓-๑๔.

๓.๓.๖ วิปัสสนาธุระสมัยปัจจุบัน

เป็นอันว่าหลักฐานการศึกษาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยตั้งแต่ก่อน พ.ศ.๒๔๓๙ เท่าที่ปรากฏและหลัง พ.ศ.๒๔๓๙ ลงมา ไม่มีหลักสูตรการศึกษาวิปัสสนาธุระอย่างชัดเจน และไม่มีหลักฐานอื่นใดปรากฏจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.๒๔๘๘ มีประกาศองค์การศึกษาเรื่องระเบียบการศึกษาวิปัสสนาธุระ ประกาศ ณ วันที่ ๒๖ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๘ พระพรหมมุนีสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา แต่ก็เพียงระเบียบที่กำหนดให้ผู้จะปฏิบัติกรรมฐานและผู้เกี่ยวข้องจะต้องทำอย่างไรเท่านั้น หลักสูตรการศึกษาจริง ๆ ก็ไม่มี^{๗๖} ต่อมาปรากฏหลักฐานอีกครั้ง ดังปรากฏตามประกาศมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับที่ ๔๑/๒๕๒๔ เรื่องตั้งสถาบันวิปัสสนาธุระ ลงวันที่ ๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๔ โดยพระพิมลธรรม เป็นผู้ลงนาม^{๗๗} สมเด็จพระพุทธปาพจนฺโท (อาสภมหาเถร) สมัยดำรงตำแหน่งพระพิมลธรรม อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ ลำดับที่ ๑๖ สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ได้มีความดำริที่จะตั้งกองกลางวิปัสสนาธุระไว้เป็นสมบัติของวัดมหาธาตุฯ และฟื้นฟูการวิปัสสนาธุระในประเทศไทย ดังข้อความที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้ากล่าวไว้ใน “วิปัสสนาสาร” เล่มแรกเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๙๘ ว่า

โดยที่วัดมหาธาตุฯ เป็นมหามงคลสถานที่ซุบซ่านเจ้าให้เป็นข้าพเจ้าอย่างหนึ่ง และเคยเป็นแหล่งแห่งวิปัสสนากรรมฐานที่ขึ้นชื่อลือนามดังกล่าวมาแต่บรมโบราณอย่างหนึ่ง พระคุณทั้งหมัดนี้ได้กระตุ้นเตือนใจให้ข้าพเจ้าครุ่นคิดในอันที่จะฟื้นฟูมรดกชั้นนี้ขึ้นมาอยู่เสมอ ก็พอดีกับความดำริอันมีเหตุมูลฐานอยู่นั้นกับเหตุการณ์ได้บันดาลให้ข้าพเจ้าต้องได้มาซึ่งความเป็นอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ ประกอบกันตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๙๑ เป็นต้นมา ข้าพเจ้าเห็นเป็นโอกาสดี จึงพยายามที่จะก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานนี้ขึ้นให้จงได้ เมื่อข้าพเจ้าได้จัดการกับกิจการภายในวัดด้านอื่น ๆ พอเป็นที่พอใจได้แล้ว ข้าพเจ้าก็เริ่มดำเนินการก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานมาทีละเล็กทีละน้อยโดยลำดับ เบื้องต้นเสาะแสวงหาท่านผู้ทรงคุณวุฒิในทางวิปัสสนากรรมฐานที่ควรแก่จะตั้งตนเป็นพระอาจารย์อย่างถูกต้องได้ ในขั้นแรกได้ท่านเจ้าคุณพระภาวนาภิรามเถระ วัดระฆัง มาเป็นพระอาจารย์ปฐม และได้ให้พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ เข้าศึกษาปฏิบัติเพื่อพิสูจน์เป็นองค์แรก ซึ่งเธอได้เข้าปฏิบัติอยู่ภายในพระมณฑปพระบรมธาตุเป็นเวลา ๘ เดือนเศษ ต่อแต่นั้นได้ส่งเธอไปประเทศพม่าอีก เพื่อให้เธอได้มีโอกาสได้ไปศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบกับเพื่อนชาวพุทธด้วยกัน แม้ต่างประเทศต่างภาษากันก็ตาม พระธรรมย่อมอาจสามารถบันดาลคนทั้งโลกที่ต่างชาติต่างภาษานั้นให้เข้ากันได้ ให้เป็นพี่น้องกันได้โดยสันติสนมอย่างเป็นธรรม ก็เพราะสัจธรรมข้อนี้

เมื่อพระมหาโชดก ได้ไปศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบกับประเทศพม่า และจาริกดูกิจการพระศาสนา ณ ที่สำคัญ ๆ ของเขาจนทั่วถึงเป็นเวลา ๑ ปี และเป็นทีที่ตระหนักแน่แก่ใจตามหลักทฤษฎี อันสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงไว้ในพระไตรปิฎกแล้ว ก็กลับคืนมาบำเพ็ญประโยชน์ตามเยี่ยงอย่างของสาวกทั้งหลาย ทำหน้าที่เป็นพระอาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐานประจำสำนักวัดมหาธาตุฯ สืบต่อเจ้าคุณพระภาวนาภิรามเถระมาจนบัดนี้

^{๗๖} ชินสภเถระ (ชัชวาล ชินสภ), พุทธวิหาร, หน้า ๑๘.

^{๗๗} จำนงค์ ทองประเสริฐ, มหาจุฬาฯ ในรอบศตวรรษ, หน้า ๓๑๑.

รุ่งอรุณแห่งวิปัสสนากรรมฐานได้เริ่มฉายแสงทั่วพระอารามหลวงแห่งนี้ เมื่อพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ได้สำเร็จการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจากประเทศพม่าแล้ว เดินทางกลับมาประเทศไทย พร้อมกับพระวิปัสสนาจารย์ ๒ รูป คือ ท่านอาสภเถระ ประธานกรรมฐานาจารย์เถระ ท่านพระอาจารย์อินทะวังสะ ธัมมาจริยกรรมฐานาจารย์เถระ ที่รัฐบาลไทยขอจากรัฐบาลพม่า เพื่อมาสอนวิปัสสนากรรมฐานประจำอยู่ประเทศไทย ทั้งนี้ก็โดยดำริของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธาจารย์นั่นเอง ด้วยท่านต้องการที่จะฟื้นฟูพระปฏิบัติศาสนาขึ้นในประเทศไทย ด้วยเจตนาที่แน่วแน่มิหวั่นไหว ต่อมาพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ได้มาทำหน้าที่เป็นพระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ จนทำให้วัดมหาธาตุฯ ได้เป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานเลื่องลือไปถึงพระราชสำนัก กล่าวคือ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้เสด็จมาทรงสมათานพระวิปัสสนากรรมฐาน ที่พระอารามหลวงแห่งนี้ ข้างฝ่ายพระมหาเถระผู้มีชื่อเสียง เช่น พระมงคลเทพมุนี (หลวงพ่อดอด) วัดปากน้ำ) ก็ได้มาศึกษาวิปัสสนากรรมฐานแบบนั้น และยังให้การรับรองว่า สำนักวัดมหาธาตุฯ นี้ปฏิบัติถูกต้องตามแนวทางสติปัฏฐาน ^{๗๘}

นับแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบัน วงการวิปัสสนาธุระได้มีการขยายขอบเขตไปโดยบุคคลผู้มาเรียนรู้จนเข้าใจและได้ผลไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติตามสำนักไหน อาทิ สายหลวงพ่อดอด สายหลวงปู่มั่น สายท่านพุทธทาส สายหลวงพ่อเทียน สายคุณแม่สิริ กรินชัย สายโกเอ็นก้า เป็นต้น แต่ละสายจะมีสาขาออกไปทั่วประเทศและต่างประเทศ

๓.๓.๗ หลักและวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย

๑) วิปัสสนาวงศ์ ^{๗๙}

หลังจากพระโมคคัลลีสบุตรตีสสะเถระ ได้ชักชวนพระอรหันต์จำนวน ๑,๐๐๐ องค์ ช่วยกันทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ณ กรุงปาฏลีบุตรชมพูทวีปเสร็จลงเมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๕ ท่านได้พิจารณาความเป็นไปของพระพุทธศาสนา และเห็นด้วย อนาคตังสญาณว่า “ในอนาคตกาลพระพุทธศาสนาอันมีคณฤชระ และวิปัสสนาธุระจักประดิษฐานอยู่ ก็เฉพาะในชนบทเท่านั้น” พระโมคคัลลีสบุตรตีสสะเถระ จึงมีบัญชาให้เรียกประชุมสงฆ์ ซึ่งล้วนแต่เป็นองค์อรหันต์ทั้งนั้น แล้วจึงมีบัญชาให้พระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษเดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ เช่น ให้พระมัชฌันติกเถรอรหันต์ เดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา ณ กัสมีรนคร คันธารัฐ และให้พระมหาเทวอรหันต์ เดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา ณ รัฐมहिสมณฑล และได้เรียกพระอรหันต์หนุ่มสองรูปนามว่า “โสณอรหันต์ และอุตตระอรหันต์” ซึ่งเป็นสัทธีวาทริกที่รับใช้ใกล้ชิดของตน ขอให้ทั้งสองจงเห็นแก่พระพุทธศาสนา จงเดินทางไปประกาศพระพุทธศาสนา ณ รัฐสุวรรณภูมิ ช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนา และสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐานให้มหาชนในรัฐนั้นบรรลุมรรคผลนิพพานให้ได้

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๘-๓๒๐.

^{๗๙} พระภิกษุทันตะอาสภมหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหากรรมฐานาจารย์เถระ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๕๔), หน้า ๗.

พระโสมพะอินทร์ และพระอุตรตระอินทร์ เมื่อได้รับคำสั่งของพระโมคคัลลิตบุตรติสสะเถระ ก็น้อมรับด้วยความยินดียิ่ง จึงได้ชักชวนพระอินทร์ผู้เป็นสหายจำนวน ๕ รูป ออกเดินทางมุ่งหน้าสู่สุธรรมนคร สุวรรณภูมิ

๒) วิปัสสนากรรมฐานยุคพระโสมพะอินทร์และพระอุตรตระเถระ^{๘๐}

ยุคพระอินทร์โสมพะอินทร์ และพระอินทร์อุตรตระพร้อมคณะเดินทางมาถึงสุธรรมนคร ชาววังนางหนึ่งคลอดบุตรเป็นชาย ผู้คนชาวสุธรรมนครเห็นคณะของพระอินทร์โสมพะอินทร์และพระอินทร์อุตรตระ ซึ่งนุ่งห่มผืนผ้าต่างจากคนธรรมดา ก็เข้าใจผิดคิดว่า “เป็นพวกของนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำ” จึงตบใจตะโกนร้องบอกกันต่อ ๆ ไปว่าจงระวังตัวไว้สหายของนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำมาแล้ว จงระวังทารกเกิดใหม่ให้ดี อย่าให้มันซิงไปได้ พระโสมพะอินทร์ ผู้เป็นหัวหน้าคณะได้ยินเสียงตะโกนแปลกประหลาดเช่นนั้น จึงเข้าไปสอบถามจนทราบใจความโดยตลอด และจึงบอกว่า “พวกเราเป็นสมณะในพระพุทธศาสนา” ถู้อศิลวันชาติจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เป็นผู้มีกัลยาณธรรม จะเป็นพรรคพวกกับนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำได้อย่างไร ขณะที่พระอินทร์โสมพะอินทร์กล่าวอยู่ยังไม่ขาดคำ เหล่าพวกนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำก็พากันขึ้นมาจากมหาสมุทร และวิ่งดาหน้าจะเข้าไปหาทารกแรกเกิดในพระบรมมหาราชวังเพื่อเอาไปเป็นรักษาอาหารของตนเช่นเคย บรรดาชาวบ้านเห็นเหตุร้ายเช่นนั้น ก็พากันกลัวจนตัวสั่นร้องเอะอะโวยวาย บางคนก็วิ่งเข้าไปหลบซ่อนอยู่ในบ้านของตน บางคนก็วิ่งไปลุดชายฉกรรจ์ของพระอินทร์โสมพะอินทร์และพระอินทร์อุตรตระ ปากก็ร้องลั่นขอให้ช่วยป้องกันภัยอันตรายอันจะเกิดจากนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำให้ด้วย พระอินทร์โสมพะอินทร์ และพระอินทร์อุตรตระผู้ทรงอภิญาหันหน้ามาปรึกษากันซุบซิบแล้วก็พากันหยิบเอาก้อนดินมาปั้นเป็นรูป “มนุสีหะ” คือเป็นรูปมนุษย์ติดกันสองตัวแต่มีหัวเป็นราชสีห์หัวเดียวกัน แล้วอธิฐานด้วยอินทฤทธิ ให้มนุสีหะมีชีวิตไล่ขบกัดนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำก็วิ่งกันเตลิดเปิดเปิงลงไปสู่สมุทร และไม่กลับมาปรากฏให้เห็นอีกเลย ประชาชนที่เห็นเหตุการณ์ปาฏิหาริย์มหัศจรรย์เช่นนั้น ก็ให้มีจิตเคารพเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง และโจษขานกันสืบ ๆ ไปจนเป็นเหตุให้พระเจ้าสิริโสกราชธิบติทรงทราบ มีพระราชศรัทธาเคารพเลื่อมใสในพระอินทร์เหล่านั้น จะสอนสิ่งใดก็ตั้งใจเคารพเชื่อฟังด้วยดี ทำให้มีประเพณีสืบต่อมาแต่ครั้งนั้นคือ เมื่อบ้านใดมีทารกเกิดใหม่ให้เขียนรูปมนุสีหะลงในใบตาลแล้วให้ติดประจำกาย เพื่อป้องกันภัยจากนางยักษ์มีผีเสื่อน้ำ

พระอินทร์โสมพะอินทร์และพระอินทร์อุตรตระพิจารณาเห็นมหาชนเคารพเลื่อมใสด้วยดีและก็มีโอกาสแสดงพระธรรมเทศนาเรื่อง “พรหมชาลสูตร” แก่มหาชนในสุธรรมนคร พอจบพระธรรมเทศนามีกุลบุตรพากันศรัทธาเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากมายถึง ๖๐,๐๐๐ รูป เมื่อได้จัดการให้กุลบุตรผู้มีจิตศรัทธาอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา จำนวนมากสมควรปรารภของตนแล้วก็ได้สอนวิปัสสนากรรมฐานแก่พระภิกษุที่ใหม่เหล่านั้น ตามวิธีที่ตนได้เรียนวิปัสสนากรรมฐานจากพระโมคคัลลิตบุตรติสสะเถระพระอุปัชฌาย์ โดยยกเอาอปปมาทธรรมขึ้นเป็นประธาน ตั้งสติมั่นให้เป็นมหาสติปัญญา โดยพิจารณาในอนุปัสสนาทั้ง ๔ คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัญญา
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัญญา

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘ - ๑๐ .

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา

๔. ฌัมมานุปัสสนาสติปัญญา

ไม่ช้าไม่นาน พระภิกษุผู้บวชใหม่จำนวนมากมายเหล่านั้้นพากันตั้งใจบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ตามคำสั่งสอนของพระอรหันต์โสมณะ และพระอรหันต์อุตตระผู้ทรงคุณอันยิ่งใหญ่ก็ได้บรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ตามบุรพวาสนาบารมีของตน ๆ บางพวกได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันอริยบุคคล บางพวกได้สำเร็จเป็นพระสกิทาคามีอริยบุคคล บางพวกได้สำเร็จเป็นพระอนาคามีอริยบุคคล บางพวกได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์อริยบุคคล เมื่อได้สอนวิปัสสนากรรมฐานให้บรรดาภิกษุผู้เป็นศิษย์ ได้บรรลุมรรคผล จนสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลสูงสุดถึงพระอรหันต์แล้ว ก็ได้สอนพระไตรปิฎกบาลีอันเป็นฝ่ายคันถธุระไปด้วยพระเจ้าสิริมาโสกราชาธิบดีพร้อมกับมหาชนชาวเมืองสุธรรมนคร ได้ถวายอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองโดยลำดับ

สุธรรมนคร ก็เจริญรุ่งเรืองด้วยอาณาภาพพระพุทธศาสนา มีพระอริยบุคคลสูงสุดถึงพระอรหันต์ บัดนี้พระโสมณะอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์ได้ประกาศพระพุทธศาสนา และประดิษฐานพระพุทธศาสนาวิปัสสนาวงศ์ลงไว้ ณ เมืองสุธรรมนคร รัฐสุวรรณภูมิตามคำบัญชาของพระโมคคัลลิตบุตรตีสสเถระองค์พระอุปัชฌาย์ของท่าน กาลต่อมาเมื่อถึงอายุชัยสองพระอรหันต์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้ทรงคุณอันประเสริฐก็ล่วงลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน แม้ว่าพระโสมณะอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์ผู้นำพระพุทธศาสนามาประดิษฐานที่รัฐสุวรรณภูมิจะล่วงลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไปแล้ว แต่วิปัสสนาวงศ์อันบริสุทธิ์หาได้ล่วงลับดับสูญไปไม่ เพราะว่าบรรดาพระอรหันต์ผู้เป็นศิษย์ของท่านมีมากมายได้พยายามรักษาอย่างกวดขัน และได้เผยแผ่ไปอย่างกว้างขวางทั้งแผ่นดินสุวรรณภูมิ ซึ่งประกอบไปด้วยนครต่าง ๆ มากมาย เช่น อริยมัททนคร^{๕๑} และชัยปุระนคร เป็นต้น เหล่าสาวกผู้หลังขององค์สมเด็จพระทศพลเจ้าเหล่านั้้น ต่างก็ช่วยกันประกาศพระพุทธศาสนาโดยวิธีบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน สืบตามกันมาเป็นเวลาช้านานนั้นได้ด้วยร้อยปี พันปี トラาจนถึงยุคพระอรหันต์ธรรมทัสสี

๓) วิปัสสนากรรมฐานยุคพระอรหันต์ธรรมทัสสีเถระ^{๕๒}

พระพุทธศาสนามีอายุกาลล่วงได้ ๑,๐๐๐ ปีเศษแล้ว ขณะนี้สุธรรมนคร หรือสุธรรมบุรีปรากฏว่ามีพระอรหันต์องค์หนึ่งมีนามว่า “พระอนิมทัสสีอรหันต์” เป็นผู้เชี่ยวชาญในอภิญาสมาบัติทั้งเป็นพระวิปัสสนาจารย์บอกกรรมฐานแก่ศิษยานุศิษย์ดำรงตำแหน่งคณะปาโมกข์ เป็นใหญ่อยู่ในมหาวิหารสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเมืองสุธรรมนครนั้นบอกกรรมฐานสืบเชื้อสายวิปัสสนาวงศ์จากองค์พระโสมณะอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์อย่างเข้มงวดกวดขัน เป็นผลทำให้

^{๕๑} อริยมัททนคร เป็นเมืองหนึ่งในสุวรรณภูมิ อังกฤษเรียกว่า Ayetnema เมืองนี้ชื่อเดิมตามจารึกเรียกว่า Tuik kala. พระราชาทรงพระนามว่า อนุรุทธ (อำนาจ แสง มนวิฑูรย์ แปล, ศาสนาวงศ์, (กรุงเทพมหานคร มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธาจารย์ (โสม ฉนฺนมหาเถระ) ๒๕๐๗), หน้า ๕๗.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน พระภิกษุทันตะอาสาสมมหาเถระ ฌัมมาจริยะ อัคมหากรรมฐานาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, หน้า ๑๐ - ๑๘ .

ศิษยานุศิษย์ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน พระอรหันต์ที่เป็นศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านมีนามว่า “**พระอธิศีลอรหันต์**” ได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าคณะปาโมกข์แทนภายหลังจากท่านได้ดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน พระอธิศีลอรหันต์มหาเถระได้บอกกรรมฐานในมหาวิหารนั้นสืบเชื้อสายวิปัสสนาวงศ์อย่างมั่นคง トラบเท่าจนมาช่วยล้างลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน ภายหลังจากพระอธิศีลอรหันต์ดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไปแล้ว พระอรหันต์ศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านรูปหนึ่งนามว่า “**พระปุราณทัสสีมหาเถระ**” ก็ได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าคณะปาโมกข์สืบแทนและได้เป็นพระวิปัสสนาจารย์ บอกกรรมฐาน โดยรักษาวิปัสสนาวงศ์ดั้งเดิมไว้

พระปุราณทัสสีมหาเถระอรหันต์รูปนี้ มีความเชี่ยวชาญในฌานอภิญญาเป็นพิเศษทั้งมีความเคารพเลื่อมใสในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายิ่งทุกวัน เวลาเช้าจะเข้าฌานอภิญญาหะทะยานขึ้นฟ้าจากสุธรรมบุรี ไปยังต้นพระศรีมหาโพธิ์พุทธมณฑลชมพูทวีป แล้วเฝ้าปิดกวาดบริเวณพุทธมณฑลต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นจนแลดูสะอาดเป็นที่พอใจ แล้วจึงเหาะกลับมาบิณฑบาตในหมู่บ้านเมืองสุธรรม นี้เป็นกิจวัตรประจำวัน

ในวันที่พระปุราณทัสสีอรหันต์ได้เข้าฌานอภิญญา เพื่อตรวจดูความเป็นไปของพระพุทธานุชาสนาก็เห็นแจ้งด้วยอนาคตตังสุญาณว่า “ในอนาคตกาลอันใกล้นี้ภัยอันตรายจักเกิดขึ้นแก่พระพุทธานุชาสนาในรัฐสุวรรณภูมินี้ คือจักมีพวกอลัชชี ก่อจลาจลจนวายทำให้ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเศร้าหมองเสื่อมลงเป็นแน่แท้ จึงได้ชักชวนพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย เช่น พระมหากาฬเถระ พระสีลพุทธเถระ เป็นต้น พากันเหาะไปเฝ้าสมเด็จพระอมรินทราธิราช ผู้เป็นใหญ่ในดาวดึงส์เทวโลก ทูลว่า

ดูกรมหาพิตรผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในอนาคตอันใกล้นี้ จักมีพวกสมณกุตตะกะ คือ พระอลัชชีมากมายหลายร้อยหลายพัน พากันประพฤติชั่วทำตัวต่ำ เทียวย้ายพระธรรมวินัย แสดงพระพุทธรูปจนให้วิปริตผิดแผกไป ก็จะเป็นอันตรายแก่พระพุทธานุชาสนา ทั้งวิปัสสนาวงศ์ก็คงเสื่อมสูญหรือเศร้าหมองไป ขอถวายพระพร^{๘๓}

สมเด็จพระอมรินทราธิราช ซึ่งเคยเจริญวิปัสสนากรรมฐานมาก่อน จนได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันอริยบุคคลในพระพุทธานุชาสนา เมื่อได้ทรงสดับว่าวิปัสสนาวงศ์จักเสื่อมสูญไปก็ทรงหวั่นไหวในพระทัย จึงตรัสถามว่าจักทำอย่างไร พระอรหันต์ผู้ทรงคุณพิเศษทั้งหลายก็ทูลถวายอุบายวิธีคือขอให้พระองค์ค้นหาเทพบุตรผู้มีบุรพาธิการเคยเจริญวิปัสสนากรรมฐาน และมีอุปนิสัยแห่งความเป็นพระอรหันต์ รุ่งเรืองอยู่ในชั้นธสันดาน ควรจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในอนาคตกาลอันใกล้ มีสติปัญญาว่องไวสามารถทรงจำไตรปิฎกอรรถกถาได้เร็วพลัน และให้เทพบุตรองค์นั้นจตุไปเกิดในมนุษย์โลก เพื่อปกป้องแก้ไขภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นแก่พระพุทธานุชาสนา เทพบุตรผู้มีบุรพาธิการมีอยู่หรือไม่คือธรรมทัสสีเทพบุตร สมเด็จพระอมรินทราธิราช ก็ทรงพาพระอรหันต์ทั้งปวงไปยังวิมานของธรรมทัสสีเทพบุตร แจ้งความเป็นไปให้ทราบทุกประการ ธรรมทัสสีเทพบุตรก็รับคำอาราธนาจักลงไปเกิดเพื่อจัดภัยพระพุทธานุชาสนาด้วยความยินดี

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

พระปูลาณทัสสีอรหันต์ มหาเถระผู้ห่วงใยพระพุทธศาสนาเห็นด้วยอนาคตญาณว่า “ตนเองจักต้องด่วนนิพพานก่อนที่จะได้เห็นพระธรรมทัสสีเทพบุตร” จึงได้มอบให้พระสีลพุทธอรหันต์ เป็นผู้ชักนำมอบให้พระมหากาฬอรหันต์ เป็นผู้อบรมสั่งสอนบาลีพระไตรปิฎกอรรรถกถา และให้ บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ให้จงได้ พระปูลาณทัสสีอรหันต์มหาเถระ ผู้มีคุณอันยิ่งใหญ่ครั้งได้สั่งเรียบริ้อยแล้วก็ล่องลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน พระมหากาฬอรหันต์ซึ่งเป็นศิษย์ ผู้ใหญ่ก็ได้รับการยกย่องให้ดำรงตำแหน่งคณะปาโมกข์ และเป็นพระวิปัสสนาจารย์บอกรกรรมฐานโดย รักษาวิปัสสนาวงศ์ของพระโสณอรหันต์ และพระอุตตรอรหันต์อย่างกวัดขັນมั่นคงสืบต่อมา ส่วน พระธรรมทัสสีเทพบุตรผู้รับอาราธนาเสวยทิพยสมบัติอยู่ในดาวดึงส์สวรรค์พอควรแก่กาลแล้วก็จุติจาก ดาวดึงส์สวรรค์ลงมาปฏิสนธิในคัพภุทรแห่งคหปตานีนางหนึ่ง ณ สุธรรมนคร รัฐสุวรรณภูมิสถิตอยู่ใน ครรรค์มารดาครบกำหนดทสมาสแล้ว ประสูติออกมาเป็นกุมาร งามบริสุทธ์ เมื่อเจริญวัยก็ได้ศึกษา ศิลปวิทยา จนมีความรู้ในโลภียวิชาพอสมควรแล้วเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาด้วยอุบาย เทศนาของพระสีลพุทธอรหันต์ จึงขอบรรพชาปรากฏนามว่า “สามเณรธรรมทัสสี” พระสีลพุทธ อรหันต์ก็อุตสาหะสั่งสอนสามเณรนั้นให้เรียนรู้สิกขาวินัยขั้นพื้นฐานแล้วก็นำไปมอบให้พระกาฬ อรหันต์คณาจารย์ใหญ่ตามคำสั่งของพระปูลาณทัสสีอรหันต์

พระมหากาฬอรหันต์คณาจารย์ใหญ่ เมื่อรับสามเณรธรรมทัสสีไว้ ก็ให้เล่าเรียนพระบาลี ไตรปิฎกอรรรถกถาอย่างกวัดขັນ สามเณรเป็นผู้มีปัญหาไวก็สามารถเรียนได้จนจบสิ้นและก็ได้ อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาและบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ อริยบุคคลผู้ทรงคุณพิเศษในพระพุทธศาสนา เมื่อพระธรรมทัสสีได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ได้ช่วย พระมหากาฬอรหันต์ผู้เป็นพระอาจารย์ ทำหน้าที่สั่งสอนทั้งในด้านคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ ปรากฏว่าพระธรรมทัสสีอรหันต์ เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของมหาชนเกียรติคุณของท่านรุ่งเรือง ไพโรจน์สูงเด่นดุจพระจันทร์วันเพ็ญอยู่ในสุธรรมนคร พระมหากาฬอรหันต์ ผู้เป็นพระอาจารย์ยัง ทราบเหตุการณ์ล่องหน้าของพระพุทธศาสนาด้วยอนาคตังสญาณ จึงได้มอบให้พระธรรมทัสสีอรหันต์ เดินทางไปยกย่องพระพุทธศาสนาสิวิปัสสนาวงศ์ ณ อริมัทนนคร

สมเด็จพระเจ้าอนुरुทระ ทรงปกครองมัทนนครในปีพุทธศักราช ๑๕๔๑ โดยให้ ราชอาณาจักรอยู่เย็นเป็นสุข แต่ในฝ่ายพุทธจักรเกิดกสิยศับสนุ่นวายในคำสอนทางพระพุทธศาสนา จากสมณะอลัชชีห้วงแต่จะได้ลาภสักการะ ก็กล้าประพฤติชั่วลวงพระธรรมวินัยพากันย่ำยีสิกขาน้อย ใหญ่ กล้าบิดเบือนพระพุทธรวณะขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยการแสดงบทรบภัยปฏิบัติ เข้าข้างตนเป็นมิจฉวาท พระเจ้าอนुरुทระกษัตริย์อริมัทนบุรี เมื่อได้ทรงสดับลัทธิมิจฉวาท ก็ให้ทรง อัดอั้นอัดอั้นในพระทัย แต่ไม่สามารถที่ทรงจัดการลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ เพราะพระองค์ไม่ทรงแน่ พระทัยว่า “ข้อบัญญัติเพิ่มเติมไหนที่เป็นมิจฉวาทเหล่านั้น จะเท็จจริงถูกต้องตามครรลองพระธรรม วินัยเป็นประการใด”

จนกระทั่งพระธรรมทัสสีอรหันต์ได้เดินมาถึงอริมัทนบุรี ได้แสดงพระธรรมเทศนา ตาม พระพุทธฎีกาที่แท้จริงให้ทรงสดับก็ทรงสิ้นความเคลือบแคลงสงสัยในพระทัย จึงมีพระบรมราช โองการโปรดให้พระสมณกุตตะกะเลิกประพฤติเหลวไหลชักชวนให้พสกนิกรของพระองค์ปฏิบัติตาม พระพุทธฎีกา และช่วยกันทำลายมิจฉวาทเสียให้สิ้น

พระธรรมทัสสีอรหันต์ ผู้มีปรีชาญาณทรงคุณวิเศษ จุตติจากสวรรค์ลงมาเพื่อยกย่องปกป้องพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ โดยการอบรมสั่งสอนบาลีอรรถกถา แต่พระภิกษุผู้มาสมัครเป็นศิษย์มากมาย เพื่อเป็นการฟื้นฟูพระธรรมวินัยฝ่ายคันถธุระก่อนแล้ว จึงบอกวิปัสสนาธุระบอกกรรมฐานอันสืบเนื่องมาจากวิปัสสนาวงศ์ของพระอรหันต์โสณะและพระอรหันต์อุตตระ ทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเหล่านั้นบรรลุพระอริยมรรค อริยผลสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลสูงสุด ถึงขั้นพระอรหันต์อันเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามั่นคงรุ่งเรืองแผ่ไพศาลในอริมัททนคร ซึ่งให้ความปรารถนาของสมเด็จพระอมรินทราบหาราชและองค์พระอุปัชฌาย์อาจารย์ของท่านครบถ้วนสมบูรณ์ทุกประการ

พระธรรมทัสสีอรหันต์ เมื่อครั้งที่ท่านเดินทางมาถึงอริมัททนคร พระเจ้าอนรุทธะตรัสเรียกด้วยความเลื่อมใสว่า “**พระอรหันต์**” แม้ในกาลต่อมาก็ตรัสเรียกนามท่านติดพระโอษฐ์ว่า “**พระอรหันต์**” อยู่เสมอทุกครั้งไป มหาชนพุทธบริษัททั้งหลายในกรุงอริมัททนครก็เห็นดีเห็นงามไปด้วย เมื่อท่านทำการฟื้นฟูยกย่องพระพุทธศาสนา สืบต่อวิปัสสนาวงศ์จากพระอรหันต์โสณะ และพระอรหันต์อุตตระ มีพระสงฆ์ศิษยานุศิษย์ เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นจำนวนมากมายแพรวหลายขยายออกไปในรัฐสุวรรณภูมิ คณะของท่านจึงถูกเรียกว่า “**คณะพระอรหันต์**” หรือ “**พระอรหันต์คณะ**” อันหมายถึงคณะของพระธรรมทัสสีอรหันต์นั่นเอง

พระธรรมทัสสีอรหันต์ ผู้มีคุณอันยิ่งเฝ้าอุตสาหะบำเพ็ญศาสนกิจ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้ดำรงมั่นคงถาวรในอริมัททนคร รัฐสุวรรณภูมิจบเทกาลอายุขัยก็เข้าสู่พระนิพพานไป พระอริยวงษ์สมหาเถระ ศิษย์ผู้ใหญ่ของท่านก็ได้ดำรงตำแหน่งคณะปาโมกข์ปกครองคณะสงฆ์ในอริมัททนคร ต่อมาเป็นพระวิปัสสนาบอกกรรมฐานสืบวิปัสสนาวงศ์จากพระอรหันต์โสณะ และพระอรหันต์อุตตระ และตอนนั้นมักเรียกว่า “**วงศ์พระอรหันต์**” เมื่อถึงอายุขัยแล้วพระอริยวงษ์สมหาเถระอรหันต์ ก็ล่วงลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไป

เมื่อพระอริยวงษ์สมหาเถระล่วงลับดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไปแล้ว บรรดาศิษย์ของท่านก็พากันสืบวิปัสสนาวงศ์เป็นลำดับมา และทำให้วิปัสสนาของ “**พระอรหันต์**” แพรวหลายมากมายออกไปจากอริมัททนครไปสู่ประเทศอื่น เมืองอื่น เช่น วิชัยปุระ เป็นต้น และวิปัสสนาวงศ์จะเรียกขานกันในนามใหม่ “**วงศ์พระอรหันต์**” และได้รับกษัตริย์วิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์โสณะ และพระอรหันต์อุตตระไว้มิได้ขาด

ในปีพุทธศักราช ๑๘๕๕ สมเด็จพระเจ้าสีหสุระทรงสร้างเมืองปุระขึ้นใหม่ ในรัฐสุวรรณภูมิ และยังปรากฏมีการบำเพ็ญวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์ สมเด็จพระเจ้าสีหสุระทรงมีพระทัยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงพระราชอุตสาหะบำเพ็ญกองการกุศลนานาประการ พระราชกุศลที่สำคัญคือ ถวายอาหารบิณฑบาต ทรงโปรดให้อาหารนาพระจุลอรหันต์ และพระทิพยจักขุอรหันต์ซึ่งเป็นพระวิปัสสนาสืบวงศ์พระวิปัสสนาจารย์ พระอรหันต์มารับพระราชทานอาหารบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังที่สร้างใหม่ ณ เมืองวิชัยปุระทุกวันมิได้ขาด

ในปีพุทธศักราช ๑๘๘๓ พระเจ้าอุสชนะพระโอรสองค์ใหญ่ ของสมเด็จพระเจ้าสีหสุระเป็นพระเจ้าแผ่นดินปกครองเมืองวิชัยปุระ พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มาก พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาโปรดให้สร้างมหาวิหารโดยใช้ไม้จำปาจำนวนมากถึง ๗๗ หลัง มหา

วิหารที่เป็นประธานชื่อว่า “จัมปamahวิหาร” และทรงมอบถวายให้แก่พระสุธรรมมหาสามีเถระ ซึ่งเป็นพระวิปัสสนาจารย์สี่บวงศวิปัสสนามาแต่วงศ์พระอรหันตะ

ในปีพุทธศักราช ๑๘๙๔ พระเจ้ากิตติโกมารทนครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองวิชัยปุระนั้น พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา มาก โปรดให้สร้างวิหารใหญ่ขึ้นแล้วให้ประกาศว่า “พระมหาวิหารนี้ พระราชาธิบดีกิตติโกมารให้สร้างขึ้นด้วยศรัทธาในพระภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ และปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามพระพุทธรูปท่านั้น จึงจะมีสิทธิอาศัยอยู่ในมหาวิหารได้” ปรากฏพระสงฆ์เมืองวิชัยปุระ พวกอุตสาหะบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน อันสืบเนื่องมาแต่วิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะเป็นจำนวนมากถึง ๑,๐๐๐ รูป ส่วนพระสงฆ์นอกนั้นก็พาเรียนคันถธุระซึ่งมีจำนวนมากสุดที่จะนับประมาณได้

ในปีพุทธศักราช ๑๙๔๗ สมเด็จพระเจ้าอริราช ทรงเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ณ กรุงรัตนปุระธานี พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ชาวกรุงศรีอยุธยาสยามประเทศเรียกพระองค์ว่า “พระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง” ในรัชสมัยของพระองค์ปรากฏว่ายังมีพระสงฆ์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสี่วิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะอยู่ เช่นพระอรหันตะที่มีชื่อเสียงมากมีปฏิภาณโวหารกล้า คือ “พระจาคมมหาเถระ”

สมเด็จพระเจ้าราชาธิราชในรามัญทรงปรารถนาการสงคราม จึงทรงยกทัพเรือออกปรด้วยโยธาทหารมากมาย มุ่งตรงมายังรัตนปุระธานี เพื่อทำสงครามทางชลมารค สมเด็จพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องเมื่อทรงทราบข่าวศึกจึงโปรดให้ประชุมอำมาตย์ และพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก แล้วทรงปรึกษาว่า เราจะมีอุบายวิธีอย่างไรจึงจะสามารถให้ข้าศึกยกกองทัพกลับไปโดยไม่ต้องรบกัน ที่ประชุมเสียบอยู่เป็นเวลานาน พระจาคมมหาเถระอรหันตะ จึงกล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า “สมเด็จพระเจ้าราชาธิราชผู้เป็นใหญ่เพียงพระองค์เดียว จงยกไว้ก่อนเถิด ต่อให้พระราชาทิ้งหมดทั่วชมพูทวีปยกทัพมา อาตมาจะให้กลับไปด้วยเทศนาโดยไม่ต้องสู้รบกัน”

สมเด็จพระราชาธิบดี เมื่อได้ทรงสดับเช่นนั้นทรงพอพระทัย โปรดให้พระผู้เป็นเจ้าของไปดำเนินการ ท่านพระจาคมมหาเถระแต่เพียงผู้เดียวเดินทางฝากกองทัพอันมหึมา เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระราชาธิราชแล้วเทศนาเป็นโอวาทให้เห็นโทษบาปของปาณาติบาตอกุศลกรรมเป็นเหตุไปสู่นรกอบายภูมิน่าเกรงกัณหักหน้า ท่านเทศนาตามพระพุทธรูปด้วยปฏิภาณโวหาร จนเป็นเหตุให้สมเด็จพระราชาธิราช ต้องเสด็จยกกองทัพกลับไป พระจาคมมหาเถระผู้มีปัญญาไว้ ได้ฝากชื่อเสียงแห่งพระสงฆ์ผู้สืบเชื้อสายวงศ์พระอรหันตะไว้ในแผ่นดินกรุงรัตนปุระ เมื่อถึงชนมายุชัยก็ดับขันธไป

ในปีพุทธศักราช ๒๐๙๗ สมเด็จพระเจ้านรปติเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติอยู่ ณ ไชยปุระราชธานี พระองค์ทรงมีพระทัยเลื่อมใส ในพระพุทธรูปอย่างมากในรัชสมัยของพระองค์ ปรากฏว่ามีพระสงฆ์รูปหนึ่งคือ “พระติสสาสนธมหาเถระ” ซึ่งเป็นผู้สี่วิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะ เดิมที่ท่านเป็นชาวเมืองรัตนปุระธานี อุตสาหะเล่าเรียนพระคัมภีร์ไตรปิฎกบาลีอรรถกถาในสำนักของพระสังฆกรรมคติมหาเถระผู้เป็นพระอาจารย์ และเดินทางผ่านนครหงสาวดีมายังเมืองไชยปุระราชธานี เพื่อแสวงหาสถานที่เพื่อปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในที่สุดก็พบถ้ำแห่งหนึ่งอยู่ใกล้วิหารเชตวัน เห็นเป็นที่สัปปายะ จึงมีความพอใจเข้าไปอาศัยอยู่ในถ้ำนั้น และเริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามวิธีที่สืบมาแต่วิปัสสนาวงศ์ของพระอรหันตะ

พระติสสาสนธมมหาเถระผู้มีความรู้ในพระไตรปิฎกบาลีอรรถกถา เพียรพยายามบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานในถ้ำนั้นไม่นาน ก็มีเหตุจำเป็นต้องออกมาจากถ้ำบำเพ็ญกรรมฐานไปดำรงตำแหน่งคณะปาโมกข์ปกครองสงฆ์ในวิหารเซตวัน ต้องทำหน้าที่ในด้านคันถธุระ เป็นพระอาจารย์สอนพระคัมภีร์ไตรปิฎกบาลีอรรถกถาบรรดาพระสงฆ์ศิษย์หลายรุ่นหลายสมัย ไม่มีโอกาสที่จะไปเข้าถ้ำบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานอีกอันเป็นเหตุ ท่านไม่ค่อยมีความแน่ใจในวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามครรลองวิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะ เมื่อยามชราภาพใกล้มรณกาลท่านหันไปบำเพ็ญอานาปานสติกรรมฐาน ทั้งที่ท่านเองบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักการในวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์

๕) วิปัสสนาวงศ์ในยุคหลังพระชมพูทวีปธมมหาเถระ^{๘๔}

พระชมพูทวีปธมมหาเถระ เป็นสัททิวาหาริกของพระธรรมมัญจนมหาเถระ พระธรรมมัญจนมหาเถระเป็นสัททิวาหาริกของพระโชติปัญญมहाเถระซึ่งเป็นเชื้อสายมาแต่พระอรียสงฆ์ในวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์ พระชมพูทวีปธมมหาเถระ เดิมท่านมีนามว่า “พระชมพูธช” เมื่อเข้ามาบรรพชาในสำนักของพระธรรมมัญจนมหาเถระ ได้ตั้งใจศึกษาพระไตรปิฎกบาลีอรรถกถาจนมีความรู้เชี่ยวชาญในพระคัมภีร์ต่าง ๆ โดยเฉพาะพระคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพระวินัย ภายหลังหันมาเรียนเอาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ถ้ำสุวรรณคูหา เขตนครกุชนะธานี ตามวัตรปฏิบัติที่ปรากฏในวิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะ อุตสาหะบำเพ็ญอยู่เป็นเวลาหลายปี

ครานั้น พระปิฎกालังการมหาเถระ มีฐานะเป็นราชวัลลภ คือเป็นพระที่องค์สมเด็จพระราชาธิบดีทรงโปรดปราน และเป็นพระราชครู คือเป็นพระสงฆ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเคารพเลื่อมใส ได้เดินทางไปพบกับท่านที่ถ้ำสุวรรณคูหา หลังจากสนทนาปราศรัยไต่ถามกันทั้งในด้านคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ เป็นเวลาหลายชั่วยาม พระปิฎกालังการมหาเถระมีความพอใจมาก และมีความเลื่อมใสในคุณธรรมของพระชมพูธชมหาเถระเป็นอย่างมาก เมื่อกลับมาถึงรัตนปุระธานีจึงถวายพระพรให้สมเด็จพระราชาธิบดีได้ทรงทราบถึงคุณธรรมอันสูงส่งของท่านพระชมพูธชมหาเถระ แล้วทูลบอกทางสวรรคกว่า “หากพระองค์ต้องการความสุขในสัมปรายภพภายหน้าแล้วไซ้ร ขอให้บำเพ็ญกุศลในเนืองนาบุญอันประเสริฐ คือพระชมพูธชมหาเถระนั้นเถิด” สมเด็จพระเจ้าสุธรรมราชาธิบดี ผู้เป็นใหญ่ในมหานครรัตนปุระธานีได้สดับมธุระวาทีของพระมหาเถระผู้เป็นราชครู ก็ทรงมีพระมนัสเลื่อมใส ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปนมัสการพระชมพูธชมหาเถระถึงถ้ำสุวรรณคูหา หลังจากทรงถวายภัตตาหาร และสดับพระธรรมเทศนาของท่านแล้ว ก็ยังทรงเลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้า จึงทรงพระราชทานนามเพิ่มเติมให้ท่านว่า “พระชมพูทีปธมมหาเถระ” เพื่อให้เป็นเกียรติแก่พระสงฆ์วิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะสืบไป กาลต่อมาเมื่อถึงชนมายุขัย พระชมพูทวีปธมมหาเถระก็ล่วงลับดับไปตามอายุขัย

^{๘๔} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘ - ๑๙.

๖) วิปัสสนาวงศ์ยุคพระเชมมหาเถระ^{๘๕}

เมื่อวิปัสสนาวงศ์ประดิษฐานมั่นคงอยู่ในรัฐสุพรรณภูมิยั่งยืนมาเป็นเวลาช้านานนับได้ ๒,๐๐๐ ปี ตั้งแต่พระอรหันต์โสณะและพระอรหันต์อุตตระนำมาประดิษฐานไว้ครั้งแรกเมื่อปี พุทธศักราช ๒๓๕ เป็นต้นมา บรรดาพุทธบริษัท ศิษยานุศิษย์ผู้มีจิตหวั่นเกรงในวิภูภย ปรารรณาคจะ ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน ก็ได้พากันบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานสืบต่อวิปัสสนาวงศ์มาไม่ขาดสาย จนถึงสมัยพระธรรมทัตสือรหันต์ ทำการยกย่องปกป้องพระพุทธศาสนา และขยายวิปัสสนาวงศ์ให้กว้างขวางออกไปในปีพุทธศักราช ๑๕๔๑ ในตอนนี้นิยมเรียกวิปัสสนาวงศ์ของพระอรหันต์แล้วก็มี พระสงฆ์เถรานุเถระ พากันสืบวิปัสสนาวงศ์นั้นโดยเข้มงวดกวัดขันตลอดมาตามลำดับ トラบเท่าถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าสุธรรมมหาธิบดีแห่งกรุงรัตนปุระธานี เมื่อปีพุทธศักราช ๒๑๘๓ ยังปรากฏนามพระสงฆ์ที่สืบเชื้อสายวิปัสสนาวงศ์มาตลอด มีพระภิกษุ ๒ รูปเป็นสหายนัน รูปหนึ่งมีนามว่า “พระเชมภิกษุ” อีกรูปหนึ่งมีนามว่า “ติรงคภิกษุ” ทั้งสองตั้งใจศึกษาบาลีและพระไตรปิฎก จนถึงอรรถกถาและนานาคัมภีร์ จนมีความรู้สูงสุดในสมัยนั้น

พระเชมภิกษุ เป็นผู้ใฝ่ใจในวิปัสสนาธุระ ส่วน**พระติรงคภิกษุ** เป็นผู้ใฝ่ใจในคันธธุระ พระเชมภิกษุ เดินออกจากมหาวิหารเข้าป่ามุ่งแสวงหามรรคผลนิพพาน ใช้เวลาหลายสิบปีจนกระทั่งได้ผลสมความตั้งใจจึงกลับมาเยี่ยมเพื่อนและบอกวิธีการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานอย่างย่อ ๆ และวิธีปฏิบัติตลอดจนสภาวะพระวิปัสสนาญาณและขอลาจากไป ขอให้ไปส่งที่ชายป่า เพราะเป็นการพบกันครั้งสุดท้าย และขอร้องเพื่อนให้จำวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไว้ให้ดี และขอลาในขณะนั้นเอง ท่านอธิษฐานให้เกิดอิทธิวิธือภิญญา คือ เหาะทะยานขึ้นอากาศหายวับไปต่อหน้า พระติรงคมหาเถระ เมื่อท่านได้เห็นอิทธิฤทธิ์นั้นแล้ว ทำให้ท่านประหลาดใจ จึงกลับใจขอเข้ากรรมฐานจนกระทั่งได้ผลสมใจ

๗) พระนโมรหันต์^{๘๖}

เวลาผ่านไปได้ประมาณ ๓ ปี ท่านนโมภิกษุ ออกจากถ้ำด้วยความผิดหวัง เพราะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่าน ไม่ประสบความสำเร็จสมความมุ่งหมาย เพราะท่านปฏิบัติเองไม่มีครูอาจารย์แนะนำให้ จึงอยู่ ถึงแม้ท่านจะมีความรู้เรียนพระไตรปิฎกจบบาลีอรรถกถาแต่นั้นก็เป็นเรื่องของคันธธุระ สำหรับวิปัสสนาธุระแล้วจะต้องมีครูอาจารย์แนะนำจึงจะปฏิบัติได้ผลสมความมุ่งหมาย เมื่อได้พักผ่อนพอสมควรแล้วก็มุ่งหน้าไปหาพระอาจารย์ของตนที่มหาวิหารใหญ่ในเมืองอมระปุระโดยได้เล่าเรียนให้ท่านทราบโดยตลอด แล้วจึงได้กราบเรียนถามท่านว่า “จะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างไรจึงจะได้ผลสมใจ” ท่านพระคณาจารย์ใหญ่ผู้มีวัยเกือบ ๘๐ พรรษาแล้ว เราก็ไม่รู้เหมือนกันแต่ได้ฟังมานานแล้วว่า พระสงฆ์ที่สืบเชื้อสายวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์พากันอาศัยอยู่ในวิหารจตุภูมิอาจจะพบวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์ก็ได้ ได้ความอย่างไรแล้วจึงกลับมาบอกแก่เราด้วย

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙ - ๒๒.

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒ - ๓๐.

ท่านนโมภิกขุ ผู้มีความปรารถนาจะได้วิธีการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานก็มุ่งหน้าไปยังกรุงรัตนปุระธานี เมื่อถึงแล้วก็เข้าไปที่สำนักจตุภูมิวิหาร พบพระสงฆ์ที่นั่นสอบถามได้ความว่าเป็นพระสงฆ์สืบเชื้อสายวิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะทำให้รู้สึกดีอกดีใจ และเมื่อได้สนทนาถึงเรื่องวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาเห็นพระสงฆ์เหล่านั้นเป็นผู้มีสติปัญญาอ่อนไว สามารถจำพระไตรปิฎกบาลีโดยเฉพาะวินัยปิฎกได้ทั้งสิ้น แต่เมื่อได้ไต่ถามวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบวิปัสสนาวงศ์พระอรหันต์ว่ามีวิธีการปฏิบัติอย่างไร พระสงฆ์เหล่านั้นไม่สามารถหาคำตอบให้ได้ด้วยกันทุกรูป เพราะพระสงฆ์เหล่านั้นได้พากันละทิ้งวิปัสสนาธุระกลับหันมาสนใจเฉพาะคันถุระ ไม่มีพระสงฆ์รูปใดปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเยี่ยงบูรพาจารย์เลย ท่านจึงกลับไปรายงานให้พระอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยทราบบทุกประการพระอาจารย์มหาเถระผู้เฒ่า ผู้มีจิตกรุณานั่งฟังความจนจบ กล่าวว่าย่าท้อถอยขอให้พยายามสืบหา บังเอิญมีผู้บอกว่า “พระอาจารย์ตรงมหาเถระ” ผู้เป็นคณะปาโมกข์ปกครองคณะสงฆ์อยู่ที่มหาวิทยาลัยไกลโพน และเป็นเพื่อนกับเรา บัดนี้เขาปลงภาระในด้านคันถุระเสียทั้งสิ้นหันมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างเข้มงวดกวัดขันได้พระอาจารย์ดี ถึงขั้นพระอรหันต์ผู้ทรงอภิญญาสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้มาแนะนำวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้ ขอให้รีบเดินทางไปหาพระตรงมหาเถระเพื่อนเรานั้นเถิดจะได้วิธีที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่แท้จริงได้ พระนโมภิกขุ จึงได้เดินทางไปพบพระตรงมหาเถระ แต่พอไปถึงก็แทบสิ้นศรัทธา เพราะบรรดาศิษย์ของพระมหาเถระต่างพยายามกีดกันไม่ให้เข้าพบ เพราะพระมหาเถระสั่งไว้ไม่ให้ใครเข้าพบ เพราะท่านกำลังบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานอยู่ พระนโมภิกขุ ผู้มีปัญญาไวให้ไปกราบเรียนกับท่านว่า ที่มาเข้าพบเพราะมีกิจสำคัญเนื่องด้วยวิปัสสนากรรมฐานทางใหญ่เหมือนกัน ต่อมาก็มีคำสั่งจากพระตรงมหาเถระคณาจารย์ใหญ่อนุญาตให้เข้าพบได้ เมื่อได้สนทนาปราศรัยความเป็นไปแล้ว พระนโมภิกขุได้ขอฝากตัวเป็นศิษย์ ขอเรียนกรรมฐานกับท่านทันที พระตรงมหาเถระก็มีจิตกรุณาสั่งสอนวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบวิปัสสนาวงศ์ อรหันตะที่ตนรับมาจากพระเชมมหาเถระผู้ทรงอภิญญานั้นให้ด้วยความเต็มใจ พระนโมภิกขุปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่นั่นไม่นานเท่าใด ท่านพิจารณาเห็นว่าไม่เป็นที่สัปปายะจึงกราบบนัสมการพระอาจารย์ตรงมหาเถระผู้มีคุณใหญ่ เดินมุ่งหน้าไปสู่สำนักมหาวิทยาลัยบอกเล่าความเป็นไปให้ท่านหายห่วงใยก่อนแล้ว จึงเดินทางต่อไปยังวิหารในปัจจุบันชนบท ที่ท่านพักอาศัยอยู่สุขสบาย ด้วยความตั้งใจว่าจะเข้าถ้าบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานให้สำเร็จผลให้จงได้ ก็แจ้งให้พระมิ่งกุลโศมผู้เป็นศิษย์ และประชาชนชาวบ้านให้ทราบโดยทั่วกัน พร้อมขอความกรุณาให้ช่วยอนุเคราะห์ในเรื่องอาหารบิณฑบาตเหมือนเดิม แล้วก็รีบเข้าถ้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานทันที

เวลาผ่านไปถึงปีที่ ๗ วันนี้เป็นธรรมสวณะ ที่วิหารปัจจุบันชนบทใกล้ถ้ำนั้นมีพุทธศาสนิกชนมากมายพากันมาทำบุญถวายทาน ในขณะที่เขาเหล่านั้นกำลังจัดแจงภัตตาหารที่ประณีต เพื่อนำไปถวายพระนโมเถระที่กำลังเข้าบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในถ้ำอันเป็นกิจวัตรประจำวันที่ช่วยกันทำมาเป็นเวลาหลายปี แล้วพวกเขาก็เห็นพระนโมเถระนั้นเดินเข้ามายังวิหารด้วยอาการผ่องใส ทำให้เกิดโกลาหลตื่นเต้นยินดีปรีดากันยกใหญ่ ต่างพากันไปกราบบนัสมการท่านอย่างชุลมุนวุ่นวาย บ้างไต่ถามความเป็นอยู่ เมื่อการถวายทานให้พระสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จจึงสิ้นลง ท่านก็บอกว่าต่อแต่นี้ไปทุก ๆ วันธรรมสวณะ ท่านจะออกจากถ้ำมาแสดงธรรมแก่ชาวบ้าน ณ ที่นี้เพื่อเป็นการทดแทนบุญคุณที่เฝ้าผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนนำภัตตาหารไปถวายท่านเป็นเวลาหลายปี และธรรม

เทศนาที่จะแสดงนี้จะมีประโยชน์แก่ชาวโลกในวันข้างหน้า ดังนั้น จึงให้พระมิ่งกุลโตณศิษย์ของท่าน ช่วยจดบันทึกข้อความสำคัญในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

ตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมาพอถึงวันธรรมสวนะ พระอาจารย์โมเถระก็ออกจากถ้ำมาแสดงธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามวิธีการวิปัสสนาวงศ์พระอรหันตจะมีใจความที่เป็นสาระสำคัญว่า เมื่อโยคีบุคคลผู้เห็นภัยในวัฏสงสารเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พระวิปัสสนาญาณจักเกิดขึ้นในชั้นธันดานตามลำดับ นับตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ จนกระทั่งถึงมรรคญาณผลญาณ และปัจเจกขณญาณเป็นที่สุด แล้วก็อธิบายสภาวะแห่งวิปัสสนาญาณเหล่านั้นอย่างกว้างขวาง โดยยกพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และข้อความที่ปรากฏในพระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร พร้อมอรรถกถาฎีกามาเป็นหลักใหญ่ และลงท้ายด้วยคำว่า พระปริยัติสัทธรรม และพระปฏิบัติสัทธรรมจะต้องตรงกัน พระปฏิเวธคือ มรรค ผล นิพพานจึงจะเกิดขึ้นได้

ในวันธรรมสวนะสุดท้าย เมื่อจบการแสดงธรรมเทศนาแล้ว พระนโมเถระก็กวักมือเรียกพระมิ่งกุลโตณผู้เป็นศิษย์ให้นำเอาบันทึกพระธรรมเทศนาเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ท่านแสดงติดต่อกันหลายวันธรรมสวนะนั้นมาพิจารณาตรวจตราแก้ไขจนถูกต้องดีแล้วบอกว่าจงเก็บรักษาไว้ให้ดี นี่ คือวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวงศ์พระอรหันตแล้วหันมาถามชาวบ้านที่ประชุมกันอยู่ที่นั่นว่า ท่านทั้งหลายเคยได้ยินคำว่า “พระอรหันต์หรือไม่” จึงถามต่อไปว่า แล้วท่านทั้งหลายเคยเห็นองค์พระอรหันต์กันบ้างหรือไม่ จึงถามต่อไปอีกว่า ขณะนี้อยากเห็นองค์พระอรหันต์หรือไม่ เขาเหล่านั้นก็ตอบพร้อมกันว่าอยากเห็น ถ้าเช่นนั้น เวลาปฐมยามราตรีนี้ ขอให้ท่านทั้งหลายไปประชุมกันที่ปากถ้ำก็คงจะได้เห็นองค์พระอรหันต์

เมื่อถึงเวลาปฐมยาม ท่านพระมิ่งกุลโตณพร้อมกับประชาชนชาวบ้านมากมายได้พากันมายืนอยู่ที่ปากถ้ำพากันสนทนากันถามกันอยู่ว่า องค์พระอรหันต์จะเป็นผู้ใดมาจากไหน หน้าเป็นอย่างไร บ้างก็ว่าคงจะเป็นองค์พระอรหันต์ที่เหาะมาจากป่าหิมพานต์โน้น บ้างก็ว่าคงจะเป็นอาจารย์โมเถระผู้เป็นเจ้าของเรา เพราะเท่าที่สังเกตดูหลายวันเห็นพระคุณเจ้ามีอินทรีย่นองใส่ยี่งนก ในขณะที่ชาวบ้านกำลังวิพากษ์วิจารณ์อยู่นั้นก็ปรากฏว่า มีแสงสว่างเจิดจ้าเกิดขึ้นบริเวณปากถ้ำ และในท่ามกลางแสงสว่างนั้นก็ปรากฏร่างของพระอาจารย์โมเถระกำลังนั่งตัวตรงดำรงสติมั่น หลับตาในทำนั้งกรรมฐานอยู่ แลดูงามสง่าน่าเคารพเลื่อมใสยิ่งนัก ปรากฏให้เห็นแก่ประชาชนอยู่ครู่ใหญ่ และก็เกิดเตโชธาตุคือไฟลุกขึ้นไหม้ชายฉิวและร่างกายของท่านอย่างตกใจ คนทั้งหลายเห็นเหตุการณ์เช่นนั้น ก็ตกใจพากันกลับเข้าไปช่วยดับไฟ แต่สายไปเสียแล้ว เพราะว่าเตโชธาตุนั้นเมื่อตั้งขึ้น และไหม้อยู่ชั่วอึดใจ และก็ไฟโรจน์โชติช่วงชัชวาล เเผาผลาญสังขารร่างกายของท่านพระอาจารย์โมเถระพระผู้เป็นเจ้าของให้ย่อยยับลงเร็วพลัน เมื่อผู้คนวิ่งไปถึงก็ได้แต่เพียงอัฐธาตุของท่านเหลือเป็นกองขาวโพลนอยู่

ถึงแม้ผู้คนจะพากันวิ่งถลันเข้าไปทันการณ ก็คงไม่สามารถที่จะช่วยกันดับไฟที่เผาไหม้อย่างเด็ดขาด เพราะว่าเตโชธาตุนั้นไม่ใช่เป็นไฟธรรมดา หากเป็นเตโชธาตุที่เกิดจากปาฏิหาริย์ของพระอรหันต์ ที่ท่านอธิษฐานก่อนจะดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน แท้จริงพระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นพระอรหันต์ ผู้ได้ฌานอภิญญา หรือพระอรหันต์ผู้ได้สุขวิปัสสกะ เมื่อถึงคราวที่ท่านดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน ย่อมเกิดปาฏิหาริย์แก่บรมศพของท่านได้ด้วยอำนาจอธิษฐาน ๓ ประการ คือ ๑) มนุษย์อธิษฐาน ๒) เทวดาอธิษฐาน ๓) พระอรหันต์อธิษฐาน

มนุษย์สัตบุรุษหญิงชาย หรือบรรพชิตทั้งหลาย ที่มีใจประกอบด้วยคุณธรรมปรารถนาจะยกย่องพระพุทธศาสนา เมื่อทราบข่าวว่าพระอรหันต์ดับขันธเข้าสู่พระนิพพานจึงเอาดอกไม้ธูปเทียนมาลัยไปถวายสักการะ ณ ที่ประดิษฐานศพพระอรหันต์ผู้ทรงคุณใหญ่ด้วยเดชแห่งน้ำใจอันเปี่ยมด้วยความเลื่อมใสในพระอรหันต์ของข้าพเจ้านี้ หากว่าสรีระร่างที่ประดิษฐานอยู่เบื้องหน้านี้ เป็นบรมศพของพระอรหันต์มหาชีนาสวะแท้จริงแล้วไซ้ ขอให้มิปาฏิหาริย์เป็นมหัศจรรย์ ขึ้นในกาลบัดนี้เกิดประเพณีธรรมอันประเสริฐจักจำเริญยิ่งใหญ่ ปวงเทวัญชั้นฟ้า และบรรดามนุษย์ที่เห็นปาฏิหาริย์ จักเกิดศรัทธาเลื่อมใสโดยยิ่ง ครั้นสำรวมจิตอธิษฐานด้วยประธานภณานี้แล้ว ตั้งจิตอธิษฐานให้เกิดปาฏิหาริย์ต่าง ๆ สุดแต่จะปรารถนาให้เกิด เช่น ตั้งอธิษฐานต่อไปว่า

ขอให้ซากศพของพระอรหันต์มหาชีนาสวะนี้
จงมีปาฏิหาริย์ ลอยขึ้นไปบนนภากาศอยู่นานเท่านั้น
จนกว่าผู้คน และเทวดาทั้งหลายได้เห็นเป็นอัศจรรย์
แล้วจึงลอยกลับลงมาประดิษฐาน ณ ที่เดิม

เมื่อจบคำอธิษฐานมนุษย์ผู้มีใจมานั้นฉับพลันบรมศพของพระอรหันต์ ผู้ทรงคุณอันประเสริฐย่อมจะเกิดปาฏิหาริย์ลอยขึ้นไปบนนภากาศ ตามคำอธิษฐานทุกประการได้ประดิษฐานนิ่งเฉยอยู่นั้นไม่ได้ ข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ ย่อมเป็นเครื่องชี้ขาดให้เห็นความแตกต่างระหว่างบรมศพพระอรหันต์แท้กับศพของพระอรหันต์เทียม คือหากเป็นซากศพของพระอรหันต์เทียมได้แก่ซากศพของผีที่เป็นปุถุชนคนธรรมดาสามัญ เมื่อครั้งมีชีวิตอยู่เข้าใจว่าตนเองได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซากศพของพระอรหันต์เทียมเหล่านี้ แม้จะมีมนุษย์สัตบุรุษผู้มีจิตใจงามเป็นหมื่นเป็นพัน พากันไปมนัสการแล้วอธิษฐานต่อหน้าศพเพื่อให้เกิดปาฏิหาริย์ตามที่กล่าวมา แม้จะอธิษฐานด้วยจิตแรงกล้าอย่างไร ก็ไม่สามารถจะเกิดปาฏิหาริย์ขึ้นมาได้ หากเป็นพระบรมศพของพระอรหันต์ที่แท้จริง ก็ย่อมจะเกิดปาฏิหาริย์ตามคำมนุษย์อธิษฐานทุกประการนี้คือมนุษย์อธิษฐาน

เทพบุตรและเทพธิดาผู้สัมมาทิฐิตั้งหลาย ผู้มีใจหวังใยพระพุทธศาสนา เมื่อได้ทราบด้วยปัญญาอันทิพย์ว่าพระอรหันต์มหาชีนาสวะองค์ใด ดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไปเฉย ๆ โดยมีได้อธิษฐานให้เกิดปาฏิหาริย์ไว้แต่ประการใด บรมศพของท่านปรารถนาเหมือนคนธรรมดาเทวดาผู้เป็นสัมมาทิฐิตั้งหลายผู้นั้นผู้มีน้ำใจงาม ต้องการยกย่องพระพุทธศาสนา เพื่อให้เทวดาชั้นฟ้าและมนุษย์เกิดศรัทธาเลื่อมใส เข้าไปนมัสการถวายสักการะบูชาบรมศพพระอรหันต์ บังเกิดปาฏิหาริย์เป็นมหัศจรรย์ต่าง ๆ สุดแต่เทวดานั้นจะปรารถนาให้มีปาฏิหาริย์เป็นประการใด ตัวอย่างการอธิษฐานสมเด็จพระอมรินทรราชาเป็นเทวดาธิบดีในสวรรคตชั้นดาวดึงส์ อธิษฐานให้เกิดเตโชธาตุใหม่บรมศพของพระอัญญาโกณฑัญญะอรหันต์ ผู้เป็นพระปฐมสาวกเมื่อครั้งที่ท่านดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน ณ พากฟ้าป่าหิมพานต์ นี่คือเทวดาอธิษฐาน

พระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษสุดในพระพุทธศาสนา เมื่อถึงกาลที่ท่านจะดับขันธเข้าสู่พระนิพพานไปนั้น ท่านมีใจกรุณาปรารถนาที่จะให้ผู้คนที่ทั้งหลายมีใจศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาโดยยิ่ง ทั้งต้องการจะแสดงให้เห็นว่า พระบรมศพที่องค์สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประดิษฐานไว้เป็นศาสนาที่มีธรรมวิเศษทรงไว้ซึ่งความมหัศจรรย์ ยากที่คนธรรมดาทั่วไปจะเข้าใจได้ทั่วถึง ก่อนหน้าที่พระอรหันต์เหล่านั้นจะดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน ท่านย่อมตั้งอธิษฐาน เพื่อให้เกิด

ปาฏิหาริย์จึงบังเกิดมีแก่สรีระศพของเรา แล้วท่านจะสำรวมจิตอธิษฐานให้สรีระศพของท่านเกิดปาฏิหาริย์ต่าง ๆ สุดแต่จะอธิษฐานให้มีปาฏิหาริย์เป็นประการใด เช่น อรหันต์บางท่านอธิษฐานให้ศพของตนยืนอัญชลีประณมหัตถ์นมัสการไปทางทิศที่เป็นที่สถิตอยู่ของพระบรมศาสดา การอธิษฐานของพระอรหันต์อานนท์เถระ เมื่อคราวที่ท่านดับขันธเข้าสู่พระนิพพานบนนภากาศเหนือแม่น้ำโรหิณี โดยท่านได้อธิษฐานให้มีเตโชธาตุลุกขึ้นเผาบรมศพ ของท่านจนเหลือแต่อัฐธาตุลงมาจากนภากาศ สองริมฝั่งแม่น้ำโรหิณีเป็นปาฏิหาริย์นี้ คืออรหันต์อธิษฐาน

บรรดาอธิษฐานตามที่กล่าวมาคือ มนุษย์อธิษฐาน เทวดาอธิษฐาน และอรหันต์อธิษฐาน เตโชธาตุที่เกิดขึ้นเผาไหม้พระนโมเถระอรหันต์จนทำให้สรีระกายของท่านย่อยยุบลงโดยพลันนั้นได้ว่าเป็นเตโชธาตุที่เกิดจากแรงอธิษฐานของพระอรหันต์ เมื่อพระนโมเถระบำเพ็ญวิปัสสนาอยู่ในถ้ำจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วออกไปแสดงธรรมที่วิหารทุกวันธรรมสวันะเพื่อเป็นการทดแทนคุณของชาวบ้านที่ได้นำภัตตาหารไปถวายเป็นเวลาหลายปี เพื่อที่จะเฉลยให้คนเหล่านั้นได้ทราบว่าท่านเป็นพระอรหันต์ จะได้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นไป จวบกับอายุขัยของท่านก็ถึงกาลหมดลงพอดีในราตรีปฐมยามนั้น ก่อนที่จะดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน ท่านจึงกระทำอรหันต์อธิษฐานอันศักดิ์สิทธิ์ ให้เตโชธาตุเกิดขึ้นเผาไหม้สรีระกายเพื่อให้คนทั้งหลายเห็นปาฏิหาริย์มหัศจรรย์

ฝ่ายพระมิ่งกุลโศกศิษย์ของท่าน เมื่อได้เห็นปาฏิหาริย์มหัศจรรย์เกิดขึ้นกับตาเช่นนั้นก็ทราบได้ทันทีว่า “พระนโมเถระอาจารย์ของท่านเป็นพระอรหันต์” ก็เกิดโสมนัสสันทนายิ่งนัก จึงประกาศแก่ประชาชนชาวบ้านเหล่านั้น ซึ่งล้วนแต่เป็นญาติโยมของท่านให้ได้ทราบโดยทั่วกัน เมื่อกลับมาถึงวิหารแล้วก็ได้นำเอาบันทึกพระธรรมเทศนาที่ว่าด้วยเรื่อง “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามวิธีการวิปัสสนาวงศ์ของพระอรหันต์” มาพิจารณาศึกษาจนเป็นที่เข้าใจดีแล้วจึงลาญาติโยมชาวบ้านเดินเข้าถ้ำบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อเป็นการเจริญรอยตามพระอาจารย์พระนโมเถระพระอรหันต์โดยมิได้ยึดกับสิ่งใดอีกต่อไป

การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานของท่านพระมิ่งกุลโศกนี้ ท่านอุตสาหะบำเพ็ญอยู่หลายปี โดยมีญาติโยมทนายภิกษุเปลี่ยนหมุนเวียนกันนำเอาภัตตาหารไปถวายท่านที่ถ้ำทุกวัน เมื่อบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนได้ผลเป็นที่พอใจแล้ว ก็ออกจากถ้ำมายังวิหารและได้ตั้งสำนักกรรมฐานตามวิธีการวิปัสสนาวงศ์ของพระอรหันต์ที่ท่านบันทึกไว้ และเคยปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมากมาย ไม่นานเท่าใดนักชื่อเสียงของท่านก็ขยายแผ่กว้างออกไป

สมัยนั้นมีภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งนามว่า “นารทภิกขุ” เป็นผู้มีบุรพพวาศนาบารมีควรแก่การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อบรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็ตั้งใจศึกษาพระธรรมวินัยฝ่ายคันถธุระ จนมีความรู้เชี่ยวชาญดี แทนที่จะมีความพอใจใฝ่หาเกียรติยศชื่อเสียงในด้านคันถธุระกลับมีความพอใจใคร่จะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นการนำตนออกจากกองทุกข์ในวัฏสงสาร เพื่อไม่ให้เสียที่ที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ก็พอดีได้สดับข่าวอันเป็นมงคลว่า “พระอาจารย์มิ่งกุลโศกตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นแล้ว” ก็ได้เดินทางไปพบพระอาจารย์มิ่งกุลโศก เพื่อสอบถามให้แน่ใจก่อนว่าสำนักวิปัสสนากรรมฐานที่ตั้งขึ้นมานี้เป็นสำนักปฏิบัติสมถกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อได้ทราบความแจ้งชัดว่า เป็นสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาวงศ์ พระอรหันต์ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระโสณะอรหันต์และพระอุตตรอรหันต์ ตั้งแต่ครั้งบุรพกาล พระนารทภิกขุก็

ใจสุดประมาณรีบขอกรรมฐานของพระอาจารย์ แล้วก็เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานทันที พระนารทะภิกขุผู้มีบุรพวาสนาอุตสาหะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่เป็นเวลานานเป็นปี โดยมีพระอาจารย์มิ่งกุลโตมฺมเป็นพระวิปัสสนาจารย์ ผู้บอกกรรมฐานและเป็นผู้ควบคุมการปฏิบัติอย่างเข้มงวดกวดขันในที่สุดก็ได้ผลสมความมุ่งหมายทำให้ท่านหมดความสงสัยในวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ก็เพราะว่าวิปัสสนาฐานต่าง ๆ ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง จนกระทั่งท่านได้บรรลุอมตธรรมในพระพุทธศาสนา พระอาจารย์มิ่งกุลโตมฺมพิจารณาเห็นว่า พระนารทะภิกขุผู้นี้เป็นผู้มีสติปัญญามาก ทั้งสภาวะพระวิปัสสนาญาณก็ปรากฏในชั้นธสันดานชัดเจนแจ่มใส ควรจะเป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาจนเชี่ยวชาญแม่นยำในสภาวะพระวิปัสสนาญาณอยู่เป็นเวลานาน เมื่อเป็นที่พอใจของท่านแล้ว ก็ให้ออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เป็นพระวิปัสสนาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐานต่อไป

พระนารทะภิกขุ เมื่อออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแล้ว ก็มาเรียนวิปัสสนาจารย์กับอาจารย์มิ่งกุลโตมฺม ตั้งใจเล่าเรียนจนสำเร็จ เมื่อได้วิชาวิปัสสนาจารย์แล้ว ก็ลาอาจารย์มิ่งกุลโตมฺมตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่เมืองสะเทิม หรือสุธรรมนครในอดีตนั่นเอง กาลต่อมาพระนารทะเถระเป็นพระวิปัสสนาที่สืบวิปัสสนาพระอรหันตะ มีชื่อเสียงปรากฏไปทั่ว และเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาในด้านวิปัสสนาธุระ ประชาชนเรียกท่านอีกนามว่า “พระมิ่งกุลเซตวันสยาดอ” ที่สำนักของท่านมีศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์มากมาย ในบรรดาศิษย์จำนวนมากนั้น ปรากฏว่ามีศิษย์บรรพชิตที่สำคัญมีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยปัจจุบันอยู่รูปหนึ่งนามว่า “พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต” มีประวัติโดยย่อดังต่อไปนี้

พระโสภณมหาเถระอัครมหาบัณฑิต^{๘๗}

พระโสภณมหาเถระอัครมหาบัณฑิต เกิดเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๒๗ โยมบิดาชื่อ อูกันถ่อ โยมมารดาชื่อ ดอร์ ขววยออก เกิดที่บ้านตำบลเขตโขงอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองของเมืองสวยะโป้ประมาณ ๗ ไมล์ ซึ่งเคยเป็นราชธานีในราชวงศ์อลองพญา ซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้ายของพม่า เมื่อท่านอายุได้เพียง ๖ ขวบก็ได้เข้ารับการศึกษาเล่าเรียนหนังสือที่วัดประจำหมู่บ้านที่ท่านเกิด เมื่ออายุ ๑๒ ขวบก็ได้บรรพชาเป็นสามเณร และศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนาสูงขึ้นตามลำดับจนกระทั่งอายุครบปีบรรพชาจึงอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา โดยมีนามฉายาว่า “โสภณภิกขุ” เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๖ เมื่อจำพรรษาที่วัด ที่บ้านเกิดพอสมควรแล้วจึงได้ออกเดินทางเพื่อไปศึกษาต่อที่นครมณฑลราชธานีเก่าแห่งหนึ่งของพม่า ได้ศึกษาพระบาลีไตรปิฎกอรรถกถา ณ สำนักเรียนวัดชินมะกัน กับพระอาจารย์ผู้มีชื่อเสียงทางพระพุทธศาสนาหลายรูปจนมีความรู้ความสามารถสอบผ่านหลักสูตรการศึกษาตามลำดับขั้นคือ ชั้นปฐมมถ และปฐมมจิ ในที่สุดก็ได้ศึกษาสำเร็จชั้นธัมมาจริยะ ซึ่งเป็นการศึกษาสูงสุดของคณะสงฆ์พม่า เมื่อจบการศึกษาก็สามารถพูดภาษามคธได้คล่องแคล่วเป็นพิเศษ และได้เดินทางไปเมืองมระหม่งประเทศพม่า เพื่อทำหน้าที่เป็นพระอาจารย์สอนคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาที่สำนักเรียนวัดตองไวกาเล และดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการสอบพระบาลีนักศึกษาในเมืองนั้น ท่านได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยดี

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑ - ๓๕.

ในปีพุทธศักราช ๒๔๗๔ ในขณะที่ท่านมีอายุ ๒๘ พรรษา ๘ ในขณะที่ท่านทำหน้าที่เป็นพระอาจารย์สอนพระคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาอยู่ที่เมืองงระแหงนั้น เมื่อถึงเวลาปิดภาคการศึกษา ด้วยบุรพวาสนาบารมีที่สั่งสมมาสมควรแก่การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานทำให้ท่านมีจิตปรารถนาใคร่จะบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน จึงปรึกษาหารือกับภิกษุผู้เป็นเพื่อนกันหนึ่งรูป เมื่อเห็นพ้องต้องใจกันเป็นอันดีแล้ว ก็พากันเดินทางเพียงบริวารที่จำเป็นออกเดินทางจากเมืองงระแหงเพื่อแสวงหาสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้อง พอเดินทางมาถึงสำนักวิปัสสนากรรมฐานของ **อาจารย์นารทมहाเถระ** หรือ**มิ่งกุลเซตวันสยาดอ** ที่ตั้งอยู่ ณ เมืองสะเทิมหรือเมืองสุธรรมนคร จึงเข้าไปหาพระอาจารย์นารทมहाเถระ สอบถามได้ความแน่ชัดว่าสำนักวิปัสสนากรรมฐานแห่งนี้เป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานอย่างแท้จริง มีหลักการปฏิบัติถูกต้องตามวิธีวิปัสสนาวงศ์พระอรหันตเจติงเกิดศรัทธาเลื่อมใสน้อมนมัสการขอพระกรรมฐานจากพระอาจารย์นารทมहाเถระและเริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานทันที

ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระโสภณภิกษุ ท่านจำเป็นที่จะต้องปลุกกระดมอินทรีย์ทั้งห้ามีสัทอินทรีย์เป็นต้น ให้กรรมฐานอยู่แทบทุกวันด้วยการอุทสาหะปฏิบัติอย่างคร่ำเคร่งอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้ท่านอาจารย์นารทมहाเถระ ผู้เป็นพระวิปัสสนาจารย์นั้น ท่านเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในสภาวะพระวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ทั้งมีใจห่วงใยพระพุทธานุสาสนาและวิปัสสนาวงศ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่า พระโสภณภิกษุศิษย์ของท่านรูปนี้เป็นผู้มีความรู้ด้านคันถธุระเป็นอย่างสูง และมีสติปัญญามาก ทั้งพระวิปัสสนาญาณก็เกิดขึ้นในชั้นธสันดานโดยชัดเจน ควรจะเป็นหลักสำคัญของพระพุทธานุสาสนา ในด้านวิปัสสนารูระต่อไปในภายภาคหน้า ดังนั้น อาจารย์พระนารทมहाเถระเจ้าสำนักตามปกติจึงต้องสอนศิษย์บรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นจำนวนมากอยู่ทุกวัน แต่ท่านก็ให้เวลาเป็นพิเศษสำหรับศิษย์บรรพชิตสำคัญรูปนี้โดยมีคำสั่งว่า จักต้องมาสอบอารมณ์วิปัสสนากรรมฐานกับท่านทุกวันและท่านก็ควบคุมดูแลอยู่ใกล้ชิด จึงเป็นเหตุทำให้พระโสภณภิกษุผู้เป็นศิษย์ต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัดอยู่ตลอดเวลาตามที่ท่านพรรณนาเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ เมื่อท่านได้เป็นพระวิปัสสนาจารย์ที่ยิ่งใหญ่แล้ว โดยมีความตอนหนึ่งว่า

เราจะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามสติปัญญาทั้ง ๔ กันอย่างไร? ในมหาสติปัญญาสูตร สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีกรุณาตรัสไว้ว่า เฝ้าตามดูกายในกายอยู่ เฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ เฝ้าตามดูจิตในจิตอยู่ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายดังนี้

สำหรับโยคีบุคคลโดยทั่วไป ถ้าปราศจากอาจารย์ที่ดีคอยให้การแนะนำพร่ำสอนแล้วจะไม่สามารถปฏิบัติในการเฝ้าตามดูอาการเหล่านั้น ได้อย่างถูกต้อง ตามหลักธรรมทั้งจะไม่สามารถปฏิบัติเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานให้เกิดขึ้นได้เลย

ข้าพเจ้าโสมณมหาเถระอัครมหาบัณฑิต เมื่อปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในความควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดโดยตรงของท่านพระอาจารย์นารทมहाเถระ หรืออาจารย์พระมิ่งกุลเซตวัน ต้องปฏิบัติสติปัญญาภาวนาอย่างคร่ำครึยที่สุด

พระโสภณภิกขุปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานภายใต้การสอน การควบคุมดูแลของ พระอาจารย์นารทมหาเถระอยู่เป็นเวลานาน จนเป็นที่พอใจของอาจารย์แล้ว ท่านจึงสั่งกำชับว่า ให้ ทบหวนพระวิปัสสนาญาณจนมีความชำนาญ แม่นยำ ในสภาวะพระวิปัสสนาญาณต่าง ๆ แล้วก็ให้ ออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อเรียนวิชาวิปัสสนาสำเร็จแล้ว จึงกราบลาอาจารย์ผู้มีความอัน ยิ่งใหญ่กลับเมืองสะเทิม หรือเมืองสุธรรมนครดินแดนที่พระอรหันต์โสณะและพระอรหันต์อุตตระ นำเอาพระพุทธรูปวิปัสสนาวงศ์มาประดิษฐานเป็นครั้งแรก

เมื่อพระโสภณภิกขุเดินกลับมาตุงมิเพื่อแสวงหาสถานที่เหมาะสมเพื่อตั้งสำนักปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานและก็ได้พบว่า “**ที่วัดมหาสิ**” ตั้งอยู่ที่หมู่บ้านตำบลเขตโชน เมืองสาละโว้ ใกล้บ้าน เกิดของท่านเป็นสถานที่เหมาะสมจะเป็นสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จึงได้มีโครงการที่จะตั้งสำนัก ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่นั่น ภายหลังจากที่ท่านได้สอนพระคัมภีร์ที่เมืองมระหมั่ง ตามที่ท่าน ได้รับมอบหมายเสร็จสิ้นลงแล้ว จึงกลับมาตั้งสำนักวิปัสสนาขึ้นที่วัดมหาสิ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๘๔ เมื่อตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแล้ว ท่านก็เริ่มบำเพ็ญศาสนกิจในด้านวิปัสสนาธุระอย่างจริงจัง ในสำนักวิปัสสนาแห่งนั้นโดยท่านเป็นพระวิปัสสนาจารย์ ทำหน้าที่บอกวิปัสสนากรรมฐาน แก่ บรรพชิตและคฤหัสถ์ทั่วไป ไม่นานนักกิตติศัพท์ชื่อเสียงของท่านก็ค่อยฟุ้งขจรไปไกล ในขณะนี้ มหาชนมักเรียกท่านอีกนามหนึ่งว่า “**พระอาจารย์มหาสิยาตอ**” การที่พวกเขาพอใจที่จะเรียกท่าน ท่านเช่นนี้ เพราะมีสมุฏฐานมาจากชื่อวัด ที่ท่านตั้งเป็นสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง

ต่อมา **ฯพณฯ อุณู** นายกรัฐมนตรี แห่งประเทศพม่าพร้อมกับท่าน **เซอร์ อู สวิน** ในฐานะ กรรมการบริหารสมาคมพุทธศาสนสังคหะแห่งพระนครย่างกุ้ง ได้ทราบกิตติศัพท์อันยิ่งใหญ่ ในด้าน การสอนวิปัสสนากรรมฐานของท่านอาจารย์โสภณมหาเถระ มีศรัทธาเลื่อมใสในองค์ท่านเป็นอย่างมาก ประกอบทั้งเกิดมหากุศลจิตคิดที่จะให้เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกต่อไปในวันข้างหน้า จึง ดำเนินการจัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนาขึ้น ณ สำนักงานใหญ่ของสมาคมที่พระนครย่างกุ้ง ตั้งชื่อว่า “**สำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนยิตสา**” พร้อมใจกันไปอาราธนาพระโสภณมหาเถระ ัมมาจริยะ หรือ อาจารย์มหาสิยาตอ ให้มาเป็นพระวิปัสสนาจารย์ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๒

พระอาจารย์โสภณมหาเถระ ัมมาจริยะ เป็นผู้มิ่วริยะอุตสาหะในการสอนวิปัสสนา กรรมฐาน เมื่อได้รับอาราธนาให้มาดำรงตำแหน่งเป็นวิปัสสนาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนัก ปฏิบัติวิปัสสนาสาสนยิตสา ซึ่งมีเนื้อที่กว้างใหญ่ประมาณ ๖๐ ไร่ ประกอบด้วยอาคารที่พักอาศัย ๕๐ หลัง ท่านเริ่มทำหน้าที่สอนวิปัสสนากรรมฐานให้กับโยคีบุคคลผู้เห็นภัยในวัฏสงสารทั้งหลาย ตามที่ ได้รับอาราธนามา ปรากฏว่าผู้มีศรัทธาเลื่อมใสพากันเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งบรรพชิตและ คฤหัสถ์ชายหญิงเป็นจำนวนมาก ไม่นานกิตติศัพท์ชื่อเสียงของท่านก็เกรียงไกรแพร่หลายฟุ้งขจรไปยัง ประเทศต่าง ๆ เช่น ประเทศไทย ประเทศศรีลังกา เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ รัฐบาลแห่งประเทศพม่ามี มติให้สถาปนาท่านดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์สูงสุดชั้น “**อัครมหาบัณฑิต**” เพื่อถวายให้เป็นเกียรติศักดิ์ อันยิ่งใหญ่สืบไป พระสงฆ์มหาเถระพม่าที่ดำรงสมณสูงชั้นอัครมหาบัณฑิต รัฐบาลถือว่าเป็นพระสงฆ์ที่ มีเกียรติยิ่งใหญ่อิ่งจึงตั้งนิยัตถ์ถวายเป็นประจำ กับทั้งตั้งเงินเดือนให้แก่โยมบิดา และโยมมารดาของ พระสงฆ์มหาเถระรูปนั้น

ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๘ รัฐบาลแห่งประเทศไทยได้จัดให้มีงานฉันทสัจจะสังคายนา คือ การสังคายนาครั้งที่ ๖ ซึ่งเป็นงานที่ยิ่งใหญ่ทางพระพุทธศาสนาขึ้น ณ นครย่างกุ้ง และกำหนดให้เสร็จสิ้นงานฉันทสัจจะสังคายนาภายในระยะเวลา ๒ ปี คือในปีครบ ๒๕ พุทธศตวรรษ พุทธศักราช ๒๕๐๐ ท่านอาจารย์มหาสีสยาตอ หรือพระอาจารย์โสภณมหาเถระอัศรมหาบัณฑิต ก็ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญรูปหนึ่งในจำนวนผู้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญเพียง ๒ รูปเท่านั้น ในมหาสังฆนิบาตนั้นปรากฏตามรายนามพระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งดังต่อไปนี้

๑. แต่งตั้งให้พระอาจารย์โสภณมหาเถระ สาสนธชะ ศรีปวร อัศรมหาบัณฑิต เป็นผู้ถามข้อความในพระไตรปิฎก โดยมีหน้าที่เหมือนพระมหากัสสปมหาสังฆวุฒาจารย์องค์พระอรหันต์ในพิธีการปฐมสังคายนา

๒. แต่งตั้งให้พระอาจารย์ปิฎกาธรรมาเถระ ธัมมภัณฑาคาริกะ อชินวิจิตต-สารากิสังสะ เป็นผู้วิสาขนาข้อความในพระไตรปิฎก โดยมีหน้าที่เหมือนพระอุบาลีเถราจารย์องค์พระอรหันต์ และอานันทเถราจารย์พระอรหันต์ในพิธีการปฐมสังคายนา

นอกจากดำรงตำแหน่งสำคัญนี้แล้ว ยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมาธิการ รูปหนึ่งในคณะกรรมการทั้งหลาย มีหน้าที่รับผิดชอบในการรวบรวมดำเนินการทำพระคัมภีร์ที่สังคายนาให้สำเร็จลงเรียบร้อยด้วยดี นับว่าเป็นเกียรติประวัติอันยิ่งใหญ่ในชีวิตของท่าน ผลงานทางด้านการสร้างตำราปรากฏว่าท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระอัศรมหาบัณฑิต ได้อุทิศสภาระงนาหนังสือวิชาการทางพระพุทธศาสนาไว้มากมายโดยเฉพาะหนังสือที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญคือ

๑. แนวปฏิบัติวิปัสสนา
๒. คำแปลมหาสติปัฏฐานสูตร
๓. คำแปลพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค
๔. วิสุทธิญาณกถา

บัดนี้ท่านพระอาจารย์โสภณมหาเถระอัศรมหาบัณฑิตได้ดำรงฐานะเป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนาด้านวิปัสสนาธุระ ตามที่ท่านอาจารย์พระนารทมหาเถระแห่งเมืองสะเทิมหวังไว้ทุกประการ และตัวท่านเองก็ถึงการนับว่าได้ทำหน้าที่ในด้านการวิปัสสนากรรมฐาน หรือวิปัสสนาธุระเสร็จสิ้นโดยสมบูรณ์

พระอาสาเถระเป็นพระวิปัสสนาจารย์^{๘๘}

เมื่อได้ทราบวิปัสสนาวงศ์ตามลำดับ ตั้งแต่พระโสภณอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์ นำเอาวิปัสสนาวงศ์อรหันต์มาประดิษฐานไว้ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๕ แล้วก็มีผู้สืบเชื้อสายตลอดมาทราบเท่าถึงผู้สืบเชื้อสายรูปสุดท้าย คือพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัศรมหาบัณฑิต ผู้จัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่วัดมหาสิ ตำบลเขตโชน เมืองสวयेโบ ประเทศพม่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๘๔ ตามที่พรรณนามาแล้วนั้น ต่อจากนี้ จักได้ย้อนกลับมากล่าว ถึงประวัติพระอาจารย์ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕ - ๓๖.

พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ อุตสาหะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ที่สำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวัดมหาสิริ ตำบลเขตโชน เมืองสวายโง่ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๓ โดยมีพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต และพระอาจารย์สวयेเจตีย์สยาดอ อัครมหาบัณฑิต เป็นพระวิปัสสนาจารย์บอกรรมฐานอย่างเข้มงวดกวดขัน ครั้นปฏิบัติไปนานวัน พระวิปัสสนาญาณก็บังเกิดขึ้นในชั้นธสันดานสูงขึ้นเรื่อยไป จนเป็นเหตุให้ความสงสัยในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และมรรคผลนิพพานค่อยคลายออกไปจากจิตใจ แม้จนถึงขณะนี้พระอาจารย์สวयेเจตีย์สยาดอ อัครมหาบัณฑิต ผู้สอนกรรมฐานและควบคุมการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแทนอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ที่เดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจที่นครย่างกุ้ง ก็ยังไม่ยอมให้ออกจากการปฏิบัติกรรมฐาน กลับมีคำสั่งให้ทบทวนพระวิปัสสนาญาณกลับไปกลับมาให้แม่นยำในสภาวะพระวิปัสสนาญาณต่าง ๆ จนเป็นที่พอใจของท่านใช้เวลานาน อยู่ถึง ๔ เดือนเศษจึงอนุญาตให้ออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แล้วจึงสั่งให้รีบเดินทางไปพบพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ซึ่งเป็นพระอาจารย์โดยตรงต่อไป

พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ ผู้มีความเชี่ยวชาญแม่นยำในสภาวะพระวิปัสสนาญาณต่าง ๆ เมื่อได้รับคำสั่งดังนั้น ก็รีบเดินทางไปที่นครย่างกุ้งเข้าไปถวายนมัสการอาจารย์พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ซึ่งบำเพ็ญศาสนกิจเป็นพระวิปัสสนาบอกรรมฐาน อยู่ที่สำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนายิตสา แล้วจึงกราบเรียนให้ทราบถึงความที่ตนถูกพระอาจารย์สวयेสยาดอ บังคับให้ทำการทบทวนพระวิปัสสนาญาณ กลับไปกลับมาอยู่เป็นเวลานาน พระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ได้ฟังก็มีสีหน้าผ่องใส และมีความพอใจมาก จึงให้ออวาทด้วยมธุรสกถา แล้วก็รับสอนวิชาวิปัสสนาจารย์ให้ทันที โดยเหตุพระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ นี้เป็นผู้มีพระวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นในชั้นธสันดานอย่างแจ่มชัด และเพิ่งออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานใหม่ ๆ และเป็นผู้มีความรู้สูงเด่นในคันถธุระมาก่อน เมื่อเรียนวิชาวิปัสสนาจารย์ถึงเวลาไม่นาน ก็สามารถเรียนวิชาวิปัสสนาจารย์ได้หมดสิ้น เมื่อพิจารณาเห็นว่าท่านรับการถ่ายทอดวิชาวิปัสสนาจารย์ จนเป็นที่พอใจแล้ว ท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ซึ่งกำลังก่อตั้งวิปัสสนาวงศ์ขึ้น ณ สำนักวิปัสสนาสาสนายิตสาใหม่ ๆ จึงได้แต่งตั้งให้พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ เป็นพระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนายิตสา แห่งพระนครย่างกุ้ง เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๓

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจา อาสภมหาเถระ ป.ธ. ๘) ผู้เป็นเสาหลักด้านวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทย

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๗๕ สมเด็จพระวันรัตน์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎ์ รูปที่ ๑๔ ในฐานะเจ้าคณะมณฑลอยุธยา ได้กรุณาจัดส่งพระมหาอจา อาสภ ป.ธ. ๘ ไปประจำอยู่วัดสุวรรณดาราราม พระอารามหลวงชั้นเอกพิเศษ ออกเดินทางจากวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยมีเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัตน์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ไปส่งถึงวัดสุวรรณดาราราม และได้แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองเจ้าคณะมณฑลอยุธยา เป็นรองเจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม ในกาลต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม และเป็นเจ้าคณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในปีพุทธศักราช ๒๔๘๘ ในขณะที่ไป

บำเพ็ญศาสนกิจอยู่ที่วัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นั้นได้ใช้เวลาจัดการการปกครอง และจัดการการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม และแผนกบาลีจนมั่นคงดีแล้ว มิได้ลืมที่ได้มีกุศลเจตนาที่จะตั้งสำนักปฏิบัติธรรม ที่ผุดขึ้นในใจแต่เมื่อครั้งเป็นเปรียญ ๖ ประโยค ที่คณะ ๒๒ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ดังนั้น ในปีพุทธศักราช ๒๔๘๖ จึงได้จัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมอันเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระขึ้น ณ วัดแก้ว อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาก็ได้ล้มเลิกไปเพราะหาพระวิปัสสนาจารย์สอนไม่ได้

ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๑ ในขณะที่ดำรงตำแหน่งชั้นธรรมที่ พระธรรมไตรโลกาจารย์ ได้ย้ายจากวัดสุวรรณดาราราม มาดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ รูปที่ ๑๖ กรุงเทพมหานคร ความฝืนอันสูงสุดแต่เมื่อครั้งยังเป็นเปรียญ ๖ ประโยค ที่คณะ ๒๒ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ความฝืนนั้นก็สำเร็จลุล่วงด้วยดี ตามบันทึกที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้บันทึกไว้ว่า

ข้าพเจ้ามีความตั้งใจเป็นพิเศษอยู่อย่างหนึ่ง คือจะได้โอกาสจัดตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นอย่างเป็นหลักฐานคู่กับสำนักเรียนพระปริยัติธรรมอันพระอุปัชฌาย์พระอาจารย์ได้สั่งสอนกันมาเป็นหลักฐานมั่นคง และมีชื่อเสียงมาแล้ว เมื่อจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมส่วนวิปัสสนาธุระขึ้นได้แล้ว วัดมหาธาตุฯ ก็จะเป็นวัดเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างสมบูรณ์ ทั้งคันถธุระและวิปัสสนากรรมฐาน ขึ้น ณ ที่วัดมหาธาตุนั้นคงสำเร็จได้ง่าย เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ ๑) วัดมหาธาตุเป็นวัดสำนักเรียนที่มีพระภิกษุสามเณรจำนวนมาก ๒) ได้มีการศึกษาสูงถึงขั้นอิมตัวแล้ว คงจักแสวงหาครูอาจารย์และนักเรียนผู้สมัครเรียนได้ง่ายและมีจำนวนมาก^{๘๙}

ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๔ ได้เริ่มจัดให้มีการทดลองปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่บริเวณภายในพระอุโบสถ โดยได้อาราธนาพระภิกษุญาณภิราม (สุข ปวโร)^{๙๐} วัดระฆังโฆสิตาราม มาเป็นพระอาจารย์สอน ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถระ) มีตำแหน่งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์ปกครอง ท่านได้อนุสรณ์ถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนาได้เกิดมหากุศลจิตคิดที่จะให้มีการบำเพ็ญวิปัสสนาธุระขึ้น ในประเทศไทย ในขณะนั้นปรากฏว่า มีพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์รูปหนึ่งซึ่งขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมธีรราชมุณี แต่ในสมัยนั้นยังใช้นามเดิมว่า “พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙” พระรูปนี้เป็นผู้มีวิสาสนาควรแก่การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน และเป็นพระวิปัสสนาจารย์ในชาตินี้ เมื่อสอบถามรู้พระปริยัติธรรมบาลีได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยคแล้ว ซึ่งถือว่าเป็นความรู้สูงสุดแห่งการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยแล้ว ก็มีแต่ใจฝักใฝ่อยู่แต่การภาวนา พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถระ) เห็นเป็นโอกาสเหมาะสม ที่จะสมความปรารถนาในการก่อตั้งสำนักวิปัสสนาธุระขึ้นในประเทศไทย จึงได้กรุณานำพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ให้ไปปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักศาสนยิตสาซึ่งเป็นสำนักที่ ๆ พณฯ อุนุ อติตนาयरัฐมนตรีแห่งประเทศพม่า

^{๘๙} จ้านงค์ ทองประเสริฐ, **มหาจุฬาฯในรอบศตวรรษ**, หน้า ๓๑๘-๓๒๐.

^{๙๐} พระธรรมธีรราชมหามุณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๕๒), หน้า ๔-๕.

จัดสร้างขึ้นไว้ในพระนครอย่างกึ่ง โดยฝากให้อยู่ในความปกครองดูแลของท่านอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หรือพระอาจารย์มหาสีสยาตอ ซึ่งเป็นเจ้าสำนักใหญ่อยู่ในขณะนั้น^{๙๑}

พระธรรมธีรราชกุมาร หรือพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ในสมัยนั้น เมื่อได้ปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานสมาธิแล้ว ก็อุตสาหะปฏิบัติด้วยความพยายามเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่ปฏิบัติอยู่นั้น โดยเหตุที่ท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิตท่านมีภารกิจมากมาย ไม่สามารถที่จะ สอนและสอบอารมณ์ได้ทุกวัน ดังนั้น จึงได้มอบให้พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ธรรมจาริยะ ทำหน้าที่เป็นผู้สอบอารมณ์และสอนกรรมฐานเป็นประจำ ในเบื้องต้นก็มีความลำบากอยู่บ้านในเรื่อง ภาษา เนื่องจากพระมหาโชดก ญาณสิทธิ เป็นพระสงฆ์ไทย จึงใช้ภาษาไทยมาแต่กำเนิด และ พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ เป็นพระสงฆ์พม่าก็ใช้ภาษาพม่ามาแต่กำเนิดอีกเช่นเดียวกัน แต่ทั้งสองก็สามารถแก้ปัญหานี้ได้ โดยท่านบอกว่าใช้ภาษามคธเป็นสื่อในการสอนและสอบอารมณ์ กรรมฐาน เพราะแต่ละท่านต่างก็มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาสูงด้วยกันทั้งคู่ แต่คงมีอยู่บางครั้งที่ท่านไม่สามารถจะสร้างความเข้าใจให้แก่กันและกันได้ ซึ่งในขณะนั้น ท่านอาจารย์จะใช้ภาษาใบบ้างก็ได้หลังจากปฏิบัติอยู่นานประมาณ ๓ เดือน พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ผู้มีบุรพาวสานาได้บรรลุผลสม ความมุ่งหมายจึงออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แสวงหาประสบการณ์ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐานและพระพุทธศาสนาในประเทศพม่าชั่วคราวระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงมีโครงการเดินทาง กลับประเทศไทย เพื่อมาจัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อไป

พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้แสดงความจำนงไปยังสภาการพระพุทธศาสนา แห่งประเทศพม่า ขอให้จัดพระวิปัสสนาจารย์ ผู้มีความรู้ ผู้เชี่ยวชาญมาช่วยเหลือด้านวิปัสสนา กรรมฐานในประเทศไทย ทางสภาการพระพุทธศาสนาแห่งประเทศพม่า จึงมอบให้เป็นภาระหน้าที่ ของท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เป็นผู้พิจารณาหาพระวิปัสสนาจารย์ ที่มี คุณสมบัติเหมาะสมตามความต้องการของพระพิมลธรรมสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองแห่งคณะ สงฆ์ไทย

พระอาจารย์อาสภเถระมาประเทศไทย^{๙๒}

พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ผู้ได้รับมอบหมายภาระหน้าที่ในการพิจารณาเลือก พระวิปัสสนาจารย์ที่มีความเหมาะสมจากสภาการพระพุทธศาสนาแห่งประเทศพม่า และได้พิจารณา โดยรอบคอบแล้ว จึงได้มีคำสั่งให้พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ธรรมจาริยะ เป็นผู้รับภาระหน้าที่ อันสำคัญนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอาจารย์อาสภเถระจึงตัดสินใจมาประเทศไทยพร้อมกับพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ พระวิปัสสนาจารย์อีกรูปหนึ่ง พระอาจารย์อินทวังสเถระ รับหน้าที่เป็น พระวิปัสสนาจารย์ บอกรรมฐานอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ภายหลังได้ ย้ายไปอยู่ชลบุรี โดยมีศิษยานุศิษย์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปปฏิบัติมากมาย ๗๗ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรีได้เดินทางมาเยี่ยมท่านอาจารย์พระภัททันตะ อาสภเถระ

^{๙๑} พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ธรรมจาริยะ ปธานกรรมฐานาจริยะ, (พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ บรรณธิการ), วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร : พี แอนด์ โฟร์, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

^{๙๒} พระภัททันตะอาสภมหาเถระ ธรรมจาริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ใน ประเทศไทย, หน้า ๓๗ - ๔๗ .

ธัมมาจริยะ ได้กรุณาตั้งชื่อสำนักที่สร้างขึ้นนี้ว่า “สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม” เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๐๕ ปัจจุบันอาจารย์ ภัททันตะอาสภเถระ ปธานกรรมฐานาจริยะ ได้ย้ายไปอยู่วัดที่ศิษย์สร้าง ถวายเรียกว่า “วัดภัททันตะอาสภาราม” บ้านหนองปรือ อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี และท่านได้ละสังขารไปตั้งแต่วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๓ สิริอายุได้ ๙๙ ปี

ในปีพุทธศักราช ๒๕๙๖ พระมหาโชดก ญาณสิทธิ เดินทางกลับประเทศไทย พร้อมกับ พระวิปัสสนาจารย์อีก ๒ รูป คือ พระอาจารย์ภัททันตะอาสภเถระ ปธานกรรมฐานาจริยะ และ พระอาจารย์อินทวังสเถระ ธัมมาจริยะ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้เปิดสอน วิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นทางการ และประกาศวิมุตตมหาธาตุยวราชรังสฤษฎิ์ ให้วิมุตตมหาธาตุยวราชรังสฤษฎิ์ เป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานโดยใช้บริเวณพระอุโบสถเป็นสถานที่ปฏิบัติ จึงกล่าวได้ว่า “พระปฏิบัติศาสนา” คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ก็ได้เกิดขึ้นแล้วในพื้นที่ปฐมพืชมณฑลแห่งประเทศไทย ณ วิมุตตมหาธาตุยวราชรังสฤษฎิ์ ได้มีบรรพชิตและอุบาสกอุบาสิกา มาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นจำนวนมาก ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๙๖ เป็นต้นมา สืบต่อมาจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ และได้มีการเผยแผ่ไปทั่วประเทศและต่างประเทศตามพระพุทธรูปที่ตรัสว่า “ตราบใดที่พุทธบริษัทยังศึกษา และปฏิบัติธรรมตามพระธรรมวินัยอยู่ ตราบนั้นศาสนาของตถาคตก็ยังคงดำรงอยู่ตลอดไป”

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้โอนสถาบันวิปัสสนาธุระมาอยู่กับ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๒๔ ปัจจุบันได้มีการบรรจุวิชา วิปัสสนากรรมฐานทั้งภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติในหลักสูตรของมหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยอื่น ๆ ที่สนใจ และมีการเรียนการสอนทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติประกอบวิชาการบริหารจัดการ และเจริญปัญญา ซึ่งเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานในประเทศไทย ปัจจุบันมีศูนย์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศต่าง ๆ วิปัสสนาจารย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ไปเผยแผ่ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา, ออสเตรเลีย อันทำให้มวลมนุษยชาติได้ดื่มด่ำรสแห่งพระธรรมอันเป็นไปเพื่อสันติสุขอย่างแท้จริง

พ.ศ. ๒๑๙๓

พระเมตตาพรหมมัญญา
 พระศรีนันทยาตย
 พระอาจารย์นโมรหันต์
 มิ่งกุลโคตมสุยาคอ
 มิ่งกุลเขตวันสยาตอ (ภิกขุทันต นารทเถระ) สุพรรณบุรี
 มหาสีสยาตอ (ภิกขุทันต โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต) ย่างกุ้ง

(พระอาจารย์ ดร.ภิกขุทันต อาสนมหาเถระ จัฒมาจริยะ อัครมหาบัณฑิตฐานาจริยะ) ประเทศไทย
 “ภัคคพาทันมัญญานาจริยะ” คือ สมณศักดิ์ที่ปรากฏใน รัชกาลแห่งสมณพราหมณ์
 (เจ้าหน่าห้าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะสงฆ์ไทย)

วิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย

สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาภ ยาสวมหาเถระ)
 พระธรรมธีรราชทูต (โชดก ญาณสิทธิ์ ป.ธ.๙) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ
 สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สม.ศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ
 พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมณฑล) วัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่
 พระอาจารย์สุนโร วัดต้นรุ้ง เชียงใหม่
 พระอาจารย์ชาลี จารุวัฒน โสภณิกวิปัสสนาวิเวกอาศรม ชลบุรี
 พระมหาโสม ญาณวีโร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ
 พระราชสิทธิธัมม วิ. (บุญจิต ญาณสโร ป.ธ.๙) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ
 พระอาจารย์สมภาร สมภาโร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ
 พระครูภาวนาวราลังการ วิ. วัดหัวพันพะอัสภาราม ชลบุรี

ฝ่ายพราวาส

นายอนิต อยู่โพธิ์ (ป.ธ.๙)
 ศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช

๓.๔ สรุป

จากการศึกษาศึกษาวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย ในประเด็นความหมาย ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทยสรุปได้ดังนี้

คำว่า วิปัสสนา จึงแปลว่า ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ คำว่า วงศ์ แปลว่า ตระกูล เหล่ากอเชื้อสาย ดังนั้น คำว่า วิปัสสนาวงศ์ คือ เชื้อสายของวิปัสสนาคือผู้มีความรู้แจ้งเห็นจริงในหลักการสำคัญทางพระพุทธศาสนา หมายถึง เหล่ากอผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสืบ ๆ กันมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล สืบเชื้อสายฝั่งพระมหากัสสปะเถระเจ้า พระอนนทเถระเจ้า พระโมคคัลลิสฺบุตรสังฆเถระเจ้า เป็นต้นมา พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาเดียวในโลกที่มีคุณลักษณะที่เป็นหนึ่งไม่มีสอง ในโลกซึ่งคือหมู่สัตว์ในแต่ละยุคจะมีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์เดียวเท่านั้นที่ตรัสรู้ชอบด้วยตนเอง และวิธีการของพระองค์ก็เป็นวิธีการเดียวที่จะปฏิบัติสู่การละกิเลส หมดตัณหา อุปาทาน ยึดมั่นพันธุข์ เข้าสู่มรรค ผล นิพพาน และพระพุทธศาสนาสายเถรวาทถือกันว่าเป็นสายที่รักษาพุทธพจน์ไว้ได้อย่างดีที่สุด ตามหลักฐานที่มีมาในคัมภีร์เป็นการยืนยันว่าวิปัสสนาเป็นการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นได้ก็แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น หลังตรัสรู้ก็ทรงพร่ำสอนวิปัสสนา เพื่อค้นเวไนยสัตว์มุ่งตรงสู่พระนิพพาน ดังนั้น งานวิปัสสนาธุระจึงเป็นงานที่ต้องให้ความสำคัญและเป็นที่ยากและเครื่องดำเนินจนกว่าจะถึงมรรค ผล นิพพาน

หลังพุทธปรินิพพาน การตรวจสอบชำระทานพุทธพจน์เพื่อให้เป็นหมวดหมู่ เป็นระบบระเบียบมีความจำเป็นอยู่ยิ่งเพื่อจะได้ถูกสืบทอดมาอย่างไม่ผิดเพี้ยนและให้เป็นไปอย่างถูกต้องที่สุด การสังคายนา ครั้งที่ ๑ จึงถูกมีขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ใช้เวลา ๗ เดือน ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ มีพระยศกาทันตบคุตรนำใช้เวลา ๘ เดือน ครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ พระโมคคัลลิสฺบุตรสังฆเถระเจ้า เป็นประธาน ใช้เวลา ๙ เดือน หลังสังคายนาเสร็จ จึงส่งพระพระโสณะและพระอุตตระ ให้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางรัฐสุวรรณภูมิ ช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนา และสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน การสืบทอดวิปัสสนาวงศ์หรือวิธีการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานก็ยังคงส่งสอนตลอดตามลำดับกันมาเป็นเวลานานนับด้วยพันปี พระอรหันต์ที่สืบทอดวิปัสสนาวงศ์ที่มีรายนามปรากฏ เช่น พระอโนมทัสสีอรหันต์ พระอิสิลอรหันต์มหาเถระ พระปุราณทัสสีอรหันต์มหาเถระ พระมหากาฬอรหันต์ พระธรรมทัสสีอรหันต์ พระอริยวังสมมหาเถระ พระจุลอรหันต์เถระ พระทิพพจักขุเถระ พระสุธรรมมหาสามีเถระ เป็นต้น

เมื่อได้ทราบวิปัสสนาวงศ์ตามลำดับ ตั้งแต่พระโสณอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์ นำเอาวิปัสสนาวงศ์อรหันต์มาประดิษฐานไว้ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๕ แล้วก็มีผู้สืบเชื้อสายตลอดมาทราบเท่าถึงผู้สืบเชื้อสายรูปสุดท้าย คือพระอาจารย์โสณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ผู้จัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่วัดมหาสิ ตำบลเขตโชน เมืองสวายโม่ ประเทศพม่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๘๔ ท่านอาจารย์พระโสณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ซึ่งกำลังก่อตั้งวิปัสสนาวงศ์ขึ้น ณ สำนักวิปัสสนาสาสนยิตสาใหม่ ๆ จึงได้แต่งตั้งให้พระอาจารย์ภททันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ เป็นพระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนยิตสา แห่งพระนครย่างกุ้ง เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๓

ความสนใจเรื่องวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทยนั้น หากจะนับว่าก้าวสู่ยุคใหม่ เริ่มมีความตื่นตัวกันจริง ๆ ก็ต้องเป็นในช่วงหลังปี พ.ศ.๒๕๔๔ เป็นต้นมา คือหลังจากที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระพิมลธรรม ได้เริ่มนำการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาเผยแพร่อีกครั้ง หลังจากที่ถูกละเลยการสอนไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั่นเอง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) มีตำแหน่งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์ปกครอง ท่านได้อนุสรณ์ถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนาได้เกิดมหากุศลจิตคิดที่จะให้มีการบำเพ็ญวิปัสสนาธุระขึ้น ในประเทศไทย จึงส่งพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙ ให้ไปปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักศาสนียตสา ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๖ พระมหาโชดก ญาณสิทธิ เดินทางกลับประเทศไทย พร้อมกับพระวิปัสสนาจารย์อีก ๒ รูป คือ พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ปธานกรรมฐานาจารย์ และพระอาจารย์อินทวังสเถระ ธัมมาจารย์

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้เปิดสอนวิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นทางการ และประกาศวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ให้วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานโดยใช้บริเวณพระอุโบสถเป็นสถานที่ปฏิบัติ จึงกล่าวได้ว่า “พระปฏิบัติศาสนา” คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ก็ได้เกิดขึ้นแล้วในพื้นที่ปฐพีมณฑลแห่งประเทศไทย ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้มีบรรพชิต และอุบาสกอุบาสิกา มาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้โอนสถาบันวิปัสสนาธุระมาอยู่กับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๒๔ มีการเรียนการสอนทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ปัจจุบันมีศูนย์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศต่าง ๆ วิปัสสนาจารย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ไปเผยแพร่ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย อันทำให้มวลมนุษยชาติได้ดื่มด่ำรสแห่งพระธรรมอันเป็นไปเพื่อสันติสุขอย่างแท้จริง

บทที่ ๔

วิเคราะห์การบริหารสำนักวิจัยและพัฒนา ของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ในบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ถึงการบริหารสำนักวิจัยและพัฒนาของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) โดยเบื้องต้นจะศึกษาถึงความหมายของหลักการบริหาร แล้วจึงจะกล่าวถึงทฤษฎีการบริหารด้านหลักการ และด้านวิธีการของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นลำดับไป

๔.๑ ความหมายและทฤษฎีของการบริหาร

๔.๑.๑ ความหมายของการบริหาร

คำว่า การบริหาร ในภาษาอังกฤษมักใช้อยู่สองคำ คือ “Administration” และ “Management” ความแตกต่างของสองคำนี้ คือ “Administration” นิยมใช้ในการบริหารทางราชการ ส่วนคำว่า “Management” นิยมใช้ไปในทางบริหารธุรกิจ แต่สองคำนี้ก็อาจใช้แทนกันได้ ซึ่งหมายถึงการบริหาร เช่นเดียวกัน นักวิชาการได้ให้ความหมายของการบริหารหลายทัศนะแตกต่างกัน ดังนี้

รองศาสตราจารย์ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ กล่าวว่า การบริหาร คือกลุ่มของกิจกรรม ประกอบด้วย การวางแผน (Planning) การจัดองค์กร (Organizing) การสั่งการ (Leading/Directing) หรือการอำนวย และการควบคุม (Controlling) ซึ่งจะมีความสัมพันธ์โดยตรงกับทรัพยากรขององค์กร (๖ M's) เพื่อนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์และด้วยจุดมุ่งหมายสำคัญในการบรรลุความสำเร็จตามเป้าหมายขององค์กรอย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดประสิทธิผลครบถ้วน^๑

แคมเบล และคณะ กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง ศิลปะในการทำงานให้บรรลุเป้าหมายร่วมกับคนอื่น^๒

ไซมอน ให้ความหมายไว้ว่า การบริหาร คือ กิจกรรมตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปร่วมมือกัน ดำเนินการให้บรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างร่วมกัน^๓

^๑ ศิริวรรณ เสรีรัตน์ รศ.และคณะ, **องค์การและการจัดการฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสาร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘-๑๙.

^๒ Campbell, Roaid F. and Others, **Introduction to Educational Administration**, (Boston : Allyn and Bacon, 1997), P. 6.

^๓ Simon, Herbert.a., **Public Administration**, (New York : Alfred A Kuopf, 1996), P. 3.

ประยูทธ เจริญสวัสดิ์ กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง ภาระหน้าที่ของบุคคลใด ๆ ที่ปฏิบัติตนเป็นผู้บริหารที่จะต้องเข้ามาทำหน้าที่จัดระเบียบและดำรงไว้ซึ่งสภาพภายใน (ทั้งที่เป็นคน วัสดุ เงินทุน ฯลฯ) ของกลุ่มหรือหน่วยงาน เพื่อให้กลุ่มดังกล่าวสามารถทำงานจนบรรลุวัตถุประสงค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ^๔

ภาวิตา ธาราศรีสุทธิ กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง ศาสตร์ที่ต้องใช้ศิลป์และเทคนิคอย่างสูงเพื่อการวินิจฉัยตัดสินใจในกระบวนการวางแผนและการควบคุมการปฏิบัติงานให้เกิดประสิทธิภาพต่องานนั้น^๕

ภาวิตา ธาราศรีสุทธิ และวิบูลย์ ไตวณะบุตร กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง การจัดการหรือการควบคุมกิจการต่างๆของรัฐ เช่น การบริหารการเงินของมูลนิธิ การบริหารกิจการภาษี การบริหารกิจการแพทย์ การบริหารที่ดินรกร้างว่างเปล่า การบริหารการก่อสร้าง การบริหารกิจการอุตสาหกรรม และอื่นๆ ที่เป็นงานที่เรียกกันว่า รัฐประศาสนศาสตร์ (Public Administration)^๖

วัชรีย์ บุรณสิงห์ กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง กระบวนการทางสังคม ซึ่งพิจารณาได้เป็น ๓ ทาง คือ^๗

๑. ทางโครงสร้าง เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชาตามลำดับขั้นตอนของสายการบังคับบัญชา

๒. ทางหน้าที่ เป็นขั้นตอนของหน่วยงานที่ระบุหน้าที่ บทบาท ความรับผิดชอบและเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เพื่อให้สำเร็จตามเป้าหมาย

๓. ทางปฏิบัติการ เป็นกระบวนการบริหารดำเนินการในสถานการณ์ที่บุคคลต่อบุคคลกำลังมีปฏิสัมพันธ์กันหรือร่วมทำปฏิกิริยาเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน

สมพงษ์ เกษมสิน กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง การใช้ศาสตร์และศิลป์ นำเอาทรัพยากรการบริหาร (Administration Resources) มาประกอบตามกระบวนการบริหาร (Process of Administration) ให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ^๘

จันทร์ธานี สงวนนาม ได้สรุปว่า การบริหารเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ เป็นสาขาวิชาที่มีการจัดระเบียบอย่างมีระบบ คือมีหลักการ กฎเกณฑ์ และทฤษฎี ที่ฟังเชื่อถือได้ อันเกิดจากการค้นคว้าเชิงวิทยาศาสตร์ เพื่อประโยชน์ในการบริหารงานโดยลักษณะเช่นนี้การบริหารจึงเป็นศาสตร์ (Science) ซึ่งเป็นศาสตร์ทางสังคม ที่อยู่กลุ่มเดียวกับวิชาจิตวิทยา สังคมวิทยา และรัฐศาสตร์ แต่ถ้

^๔ ประยูทธ เจริญสวัสดิ์, *การบริหารงานบุคคล*, (กรุงเทพมหานคร : กรมพลศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๐), หน้า ๓.

^๕ ภาวิตา ธาราศรีสุทธิ, *การบริหารโรงเรียนประถมศึกษา*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗), หน้า ๙.

^๖ ภาวิตา ธาราศรีสุทธิ และวิบูลย์ ไตวณะบุตร, *หลักและทฤษฎีการบริหารการศึกษา*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒), หน้า ๑.

^๗ วัชรีย์ บุรณสิงห์, *การบริหารหลักสูตร*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๙.

^๘ สมพงษ์ เกษมสิน, *การบริหาร*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๒๖), หน้า ๖.

พิจารณาการบริหารในลักษณะของการปฏิบัติที่ต้องอาศัยความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ และทักษะของผู้บริหารแต่ละคนที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมาย ซึ่งเป็นการประยุกต์เอาความรู้ หลักการ และทฤษฎีไปปรับใช้ในการปฏิบัติงานเพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ และสิ่งแวดล้อมแล้ว การบริหารก็จะมีลักษณะเป็นศิลป์ (Arts)^๙

คะนิงนิตย จันทบุตร และสุบรรณ จันทบุตร ได้สรุปหลักการบริหารและการจัดการวัดในยุคโลกาภิวัตน์ ไว้ดังนี้^{๑๐}

๑) ควรมีการคัดสรรอบรมบุคคล ผู้จะมาบวชในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่มั่นใจที่จะเข้ามาศึกษาธรรม

๒) ต้องมีการศึกษาอบรมธรรมแก่ผู้เข้ามาบวชทั้งก่อน ระหว่างและหลังการบวชด้วย

๓) ต้องมีการปฏิบัติธรรมในระหว่างบวชเพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอย่างแท้จริงเพื่อการเผยแผ่ต่อไปแก่ประชาชน

๔) แต่ละวัดจักต้องให้พระสงฆ์ที่ศึกษาธรรมดีแล้วให้ได้มีโอกาสเผยแผ่แก่ประชาชน เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน และความมั่นคงของพระพุทธศาสนา และต้องพยายามวิเคราะห์หาทางเผยแผ่ธรรมต่อประชาชนด้วยความเมตตาอย่างต่อเนื่องด้วย มิใช่รอให้ผู้มานิมนต์เท่านั้น

๕) กิจกรรมการศึกษาธรรมของประชาชน ควรมุ่งให้การศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง ให้พัฒนาขึ้นเป็นลำดับ ทั้งในการทำงานและการดำเนินชีวิตประจำวันด้วยหลักการแห่งความไม่ประมาทและหลักการแห่งการพึ่งตนเอง

๖) ศาสนาเป็นที่พึงทางใจ ดังนั้น การปกครองสงฆ์ให้มีพฤติกรรม และการกระทำที่เหมาะสม นับเป็นเรื่องสำคัญเบื้องต้นที่พระทุกรูปพึงปฏิบัติ เจ้าอาวาสควรดำเนินการให้พระทุกรูปในสังกัดมีภาพลักษณ์ที่ดี เมื่อประชาชนพบเห็นจักเกิดความศรัทธา ถือเป็น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเบื้องต้นแล้ว

๗) พระควรยึดหลักการเผยแผ่ธรรมด้วยหลัก ๖ ประการ ดังนี้

(๑) ห้ามปรามการทำความชั่วทั้งมวล

(๒) ส่งเสริมให้กระทำความดีทั้งมวล

(๓) ให้ได้ฟังและได้รู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง

(๔) ช่วยเสริมในสิ่งที่ประชาชนได้ยินได้รู้แต่ไม่เข้าใจให้เข้าใจ

(๕) ให้คิดอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยเมตตา ปราถนาดี

(๖) บอກทางสวรรค์ คือ ทางดำเนินชีวิตที่ดี ถูกต้องให้ประชาชน

๘) การเผยแผ่ธรรมควรศึกษากลุ่มคน หรือบุคคลเป้าหมาย วิเคราะห์การนำเสนอธรรมให้เหมาะสมต่อสภาพ เหตุ ผล ตน ประมาณ กาลเวลา ชุมชน และบุคคล เป็นสำคัญ

^๙ จันทธานี สงวนนาม, เอกสารประกอบการสอนบรรยายหลักสูตรผู้บริหารสถานศึกษาระดับสูง, (ม.ป.ท., ๒๕๓๖), หน้า ๔.

^{๑๐} คะนิงนิตย จันทบุตร และสุบรรณ จันทบุตร, หลักการบริหารและการจัดการวัดในยุคโลกาภิวัตน์, (กรุงเทพมหานคร : พริกหวานกราฟฟิค, ๒๕๔๕), หน้า ๒๒-๒๖.

๙) เจ้าอาวาสทุกแห่งควรปกครองดูแลพระสงฆ์ สามเณร ไวยาวัจกร ศิษย์วัด ผู้อาศัยในวัดหรือเกี่ยวข้องกับวัด ให้มีพฤติกรรมที่เหมาะสม เป็นการสร้างศรัทธาแก่ประชาชนผู้พบเห็น และมาติดต่อกับวัด

๑๐) จักต้องพยายามบริหารวัดให้มีอาคารสถานที่อาณาบริเวณ เหมาะสมต่อการศึกษาและปฏิบัติธรรมทั้งในส่วนของพระภิกษุ สามเณร และประชาชน ให้สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนา มีความสงบร่มเย็น ทำให้อยากเข้ามาหาความสงบและศึกษาธรรม รวมทั้งสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิตจักต้องไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อน รำคาญแก่ประชาชนที่มาวัดหรืออยู่ใกล้วัดด้วย

๑๑) วัดกับประชาชนจักต้องเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน พระพุทธศาสนาจึงจะอยู่ได้อย่างมั่นคง ดังนั้น นอกจากพระจะให้ธรรมแก่ประชาชนแล้ว ก็ควรจัดวัดและเครื่องใช้ของวัดอย่างมีระบบ ให้เหมาะสมต่อการให้บริการประชาชนเพื่อกิจการของพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน เป็นการดึงประชาชนเข้ามาใกล้ชิดกับวัด และพระก็ควรหาทางช่วยเหลือในด้านธรรมแก่ประชาชนต่อไปตามความเหมาะสมด้วย

๑๒) ประชาชนเป็นจำนวนมากที่ยังเชื่อโชคลาง ของขลัง วัตถุมงคล และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยหวังว่าสิ่งเหล่านี้จะบันดาลความโชคดี ความร่ำรวย ความสำเร็จแก่เขาได้ ทำให้ประชาชนขาดการพึ่งตนเองไม่พัฒนา พระพุทธศาสนาควรทำหน้าที่เป็นยารักษาโรคเหล่านี้โดยการไม่ไปดูถูก ตำหนิการกระทำเหล่านั้น แต่ควรใช้หลักธรรมในเรื่องเหตุและผลเรื่องการพึ่งตนเอง เรื่องการศึกษา ฝึกฝนพัฒนา และการครองชีวิตอย่างไม่ประมาทมาใช้ในการเผยแพร่โดยให้เครื่องราง ของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ วัตถุมงคล เป็นเครื่องปิดช่องความประหวั่นใจ จักทำให้การเผยแพร่พระพุทธศาสนาได้ผลดียิ่งขึ้น

๑๓) ศาสนาพุทธเป็นของคู่กับชุมชน วัดก็ครบทุกตำบล และจะเป็นศูนย์รวมของประชาชนในแต่ละตำบล หากจะจัดการบริหารวัดให้เป็นศูนย์กลางพัฒนาชุมชน ที่พัฒนาทั้งจิตใจและคุณภาพชีวิตในด้านอื่น ๆ จะทำให้ความสัมพันธ์ของประชาชนกับพระพุทธศาสนาเจริญอย่างยั่งยืน โดยที่พระสงฆ์จะให้ธรรมทานแก่ประชาชน ส่วนประชาชนจะให้อำมิสทานแก่พระสงฆ์ นับเป็นการเกื้อกูลกันอย่างถูกต้องเพื่อการมีพลังอยู่ในสังคมต่อไป

๑๔) การจัดการบริหารวัดเพื่อเป็นศูนย์กลางการพัฒนาชุมชน จำเป็นต้องจัดให้ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าของกิจกรรมของวัด ร่วมบริหารวัดตามหลักการของพระพุทธศาสนาด้วย จึงสมควรปรับปรุงการบริหารวัดให้เป็นองค์การบริหารวัด ถึงแม้วัดแต่ละวัดจะเป็นนิติบุคคลอยู่แล้วก็ตาม แต่การมีองค์การร่วมบริหารวัด เสนอความคิดและให้เจ้าอาวาสตัดสินใจในดำเนินการ ประชาชนก็จะร่วมดำเนินการอย่างเต็มที่ เต็มใจ พุทธศาสนาย่อมเจริญยิ่งขึ้น

๑๕) กรมการศาสนา และกระทรวงศึกษาธิการ ย่อมมีเจตนาที่ดีในการรักษาและพัฒนาพระพุทธศาสนา ดังนั้น เจ้าอาวาสและพระภิกษุควรศึกษางานโครงการของทางราชการเพื่อประสานการดำเนินงานให้เกิดการพัฒนาพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น

๑๖) วัดทุกวัดควรได้ดำเนินการรักษาและฟื้นฟูธรรมชาติ เช่น ร่วมจัดโครงการป่าชุมชน โครงการอุทยานการศึกษา เป็นต้น จะได้ทั้งการส่งเสริมการปลูกต้นไม้ และการใช้ต้นไม้เป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ธรรมต่อไปด้วย

๑๗) มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรสูงสุด ซึ่งเจ้าอาวาสและพระสงฆ์จะต้องศึกษาส่งเสริม สนับสนุน ประสานงานเพื่อการเผยแผ่ธรรม และพัฒนาพระพุทธศาสนาจะได้ตรงตามนโยบายถูก ทิศทาง แก่ไขสถานการณ์และเหมาะสมกับโอกาส ย่อมเป็นพลังส่งเสริมการพัฒนายิ่งขึ้น

๑๘) หลักการบริหาร การดำเนินงานต่าง ๆ ควรมีการวางแผนระยะสั้น ระยะยาวเพื่อ การปฏิบัติพัฒนาวัด และควรให้ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมอย่างสม่ำเสมอ หลักการเหล่านี้ พระสงฆ์สามารถค้นคว้าให้เกิดความรู้ได้ซึ่งจักต้องยึดหลักการ การฝึกฝน การพัฒนา การไม่ประมาท และหลักการพึ่งตนเองเป็นสำคัญจึงจะบังเกิดผลดี

๑๙) สงฆ์ควรมีความสมถะมีความเป็นอยู่ง่าย ๆ ไม่หวังลาภสักการะ มุ่งศึกษาปฏิบัติ ธรรม และเผยแผ่ธรรมแก่ประชาชน ดังนั้น กิจกรรมที่วัดต่าง ๆ ดำเนินอยู่ขณะนี้จึงจำเป็นต้องมีการ ทบสวน สังคายนา เพื่อการพัฒนาที่มั่นคงยั่งยืนของพระพุทธศาสนาต่อไป

๒๐) ปัจจุบันจำนวนพระสงฆ์มีมาก ยิ่งในฤดูพรรษายังมีจำนวนมากขึ้นกว่าปกติหลาย เท่า ดังนั้น จำเป็นต้องมีการปกครองพระบวชใหม่โดยให้พระที่ประพฤติดีแล้วดูแลปกครองอบรม พระบวชใหม่เป็นกลุ่ม ๆ จะช่วยส่งเสริมพระวินัย และการศึกษาของพระสงฆ์ได้ดียิ่งขึ้นทำให้เกิดการ พัฒนาสงฆ์ พัฒนาวัด พัฒนาบทบาทหน้าที่ของสงฆ์ จนเกิดประโยชน์ต่อประชาชนและประเทศชาติ อย่างแท้จริง

ไพบูลย์ เสี่ยงก้อง ได้กล่าวถึงหลักการในการบริหารวัดว่า เจ้าอาวาสเป็นพระสังฆาธิการ ระดับวัด เป็นผู้นำของพระภิกษุสามเณร และคฤหัสถ์ที่มีอยู่ในวัด เจ้าอาวาสจึงมีความสำคัญที่สุดต่อ ความเจริญรุ่งเรือง สันติสุข และความมั่นคงของวัด โดยทำหน้าที่เป็นผู้บริหารกิจการต่าง ๆ ของวัด เป็นผู้ปกครองบังคับบัญชา กำกับดูแล แนะนำสั่งสอนพระภิกษุสามเณรและฆราวาสผู้อยู่ในวัดให้มี ความเป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม ให้อยู่ในศีลธรรมอันดี ให้มีสมัคสมานปรองดองกัน ให้ร่วมแรงร่วม ใจกัน ปฏิบัติศาสนกิจ ดำเนินกิจกรรมและโครงการต่าง ๆ ของวัดให้สำเร็จไปด้วยดี มีประสิทธิภาพ สูงสุด และให้วัดมีความเจริญรุ่งเรืองถาวรมั่นคง เป็นศูนย์กลางชุมชนในการให้การศึกษอบรม ศีลธรรม จริยธรรม ภาวนาธรรม คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานแก่ชุมชน และประชาชน ทั้งใกล้และไกล ให้เป็นที่พึ่งพาทางใจแก่สาธุชนได้อย่างแท้จริง เจ้าอาวาสต้องมีทั้งศาสตร์และศิลป์ใน การบริหารและการจัดการวัดนอกจากจะมีทั้งศาสตร์และศิลป์แล้ว ในการบริหารและการจัดการวัด จะต้องประกอบด้วย การวางแผน การจัดองค์การ การบริหารงานบุคคล การอำนวยการ การ ประสานงาน การประเมินผลงาน และการงบประมาณ สำหรับเรื่องดังกล่าวเจ้าคณะพระสังฆาธิการ ควรหาศึกษาเพิ่มเติมเพื่อให้การบริหารและการจัดการของวัดดำเนินการไปในเชิงรุก และได้ผลเต็มที่ อย่างมีประสิทธิภาพ^{๑๑}

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้ให้แนวความคิดเกี่ยวกับหลักการบริหารวัด สมัยใหม่^{๑๒} ดังนี้

^{๑๑} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, **วัดพัฒนา ๔๔**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐.

^{๑๒} สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, **วัดพัฒนา ๔๖**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงาน พระพุทธศาสนา, ๒๕๔๖), หน้า ๔๖-๔๘.

๑) การสร้างค่านิยม ได้แก่ การสร้างฉันทะให้เกิดทั้งแก่ผู้บริหารเองด้วย และผู้ที่อยู่ในโครงสร้างการบริหารนั้นด้วย เพื่อให้เกิดแนวคิดและการประพฤติปฏิบัติเป็นไปในแนวทางระบบ แบบแผนที่ได้วางไว้ เพื่อการบริหารวัด จะเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดประสิทธิผลอย่างสูงสุด

๒) จัดโครงสร้าง ได้แก่ การสร้างรูปแบบระบบการบริหารให้เหมาะสม เป็นไปตามเป้าหมาย หรือจุดประสงค์ที่ได้วางไว้ โครงสร้างจึงถือว่าเป็นส่วนสำคัญอีกส่วนหนึ่ง ในการสร้างความสำเร็จให้แก่การบริหารวัดของท่าน

๓) จัดระบบงาน ได้แก่ การรักการบริหารต่าง ๆ ที่อยู่ภายในวัด ให้เป็นไปอย่างมีระบบและเป็นระเบียบเพื่อไม่ให้เกิดความสับสนในการดำเนินงานและเป็นการง่ายแก่การตรวจสอบ

๔) จัดกิจกรรม ได้แก่ การสร้างรูปแบบในเชิงปฏิบัติให้สอดคล้องกับการบริหารงาน เพื่อให้การบริหารงานเป็นไปในด้านทฤษฎีและการปฏิบัติ

๕) บุคลากร ได้แก่ บุคคลผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการบริหารงานไม่ว่าจะเป็นผู้บริหารหรือผู้อาศัยอยู่อาศัยในวัดนั้น ๆ การเลือกบุคคลให้เหมาะสมกับความรู้ความสามารถ เป็นสิ่งที่ควรตระหนักอย่างยิ่ง เพราะการบริหารงานของท่านจะสำเร็จหรือไม่ ส่วนนี้ นับว่าเป็นส่วนสำคัญ ดังนั้นจึงควรเลือกใช้บุคคลให้เหมาะสม

๖) เสริมทักษะ ได้แก่ การสร้างความรู้เพิ่มเติมแก่บุคลากรที่มีอยู่ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อให้การบริหารงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพเช่นกัน

๗) กลยุทธ์ ได้แก่ วิธีการหรือกลวิธีที่ท่านเลือกใช้ในการบริหารนั้น ระบบ รูปแบบต้องเหมาะสมกับปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ได้กล่าวถึงแนวคิดการบริหารวัดว่าต้องปฏิบัติให้ได้ตามหลัก สะอาด สว่าง และสงบ ดังนี้

๑) สะอาด หมายถึง การดูแลและการจัดการวัดที่ดี ไม่สกปรกรกรุงรัง จัดเสนาสนะเป็นระเบียบเรียบร้อย เป็นที่เกศศรัทธาปราศจากผู้มาพบเห็น ไม่สร้างความขุ่นข้องใจแก่ผู้มาเยือน

๒) สว่าง หมายถึง การจัดวัดที่ดูโปร่ง สบายตา ไม่รกทึบ หรือมีความสลับซับซ้อนเน้นความเรียบง่ายและประโยชน์ให้สอยสูงสุด

๓) สงบ หมายถึง วัดเป็นสถานที่ที่สงบจากอบายมุข ไม่มีเสียงอึกทักครึกโครมรุ่มเย็นเป็นสุข ด้วยสภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติ^{๑๓}

สรุปได้ว่า การบริหาร หมายถึง การใช้ศาสตร์และศิลป์ของบุคคลตั้งแต่ ๒ คน ขึ้นไป ร่วมมือกันดำเนินกิจกรรม หรืองานให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่วางไว้ร่วมกัน โดยอาศัยกระบวนการ และทรัพยากรทางการบริหารเป็นปัจจัยอย่างประหยัด และให้เกิดประโยชน์ สูงสุด ผู้บริหารจะบริหารงานให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลได้นั้นต้องมีความรู้ ความเข้าใจ ในเรื่องของทฤษฎีและหลักการบริหาร เพื่อจะได้นำความรู้ไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับ การทำงานสถานการณ์และสิ่งแวดล้อม จึงพูดได้ว่าผู้บริหารที่ประสบความสำเร็จ คือ ผู้ที่สามารถประยุกต์เอาศาสตร์การบริหารไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั่นเอง

^{๑๓} สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, วัดพัฒนา ๕๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖-๒๗.

๔.๑.๒ ความสำคัญของการบริหาร

การบริหารเป็นปัจจัยสำคัญที่มีความจำเป็น และน่าศึกษาอย่างยิ่ง โดยเฉพาะพิจารณาในฐานะที่เราเป็นสมาชิกของสังคม แท้จริงแล้วบทบาทและความสำคัญของการบริหารนั้นมีควบคู่มากับการยอมรับ และการดำรงชีพของมนุษย์ทีเดียว เพราะเมื่อมนุษย์รวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นกลุ่มมีหัวหน้าปกครองบังคับบัญชา มีการแบ่งงานกันทำตามลักษณะความรู้ความสามารถมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในระหว่างพวกเขาและเผ่าเดียวกัน โดยมีจารีตประเพณีและวัฒนธรรมเป็นเครื่องกำกับความประพฤติของกลุ่มชนเหล่านั้น เมื่อกลุ่มสังคมขยายตัวเติบโตขึ้น มีความซับซ้อนมากขึ้น มนุษย์ก็เริ่มสร้างและวางระเบียบ กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่าง ๆ ขึ้นโดยเรียนรู้จากประสบการณ์และความเชื่อถือ ทั้งนี้ก็โดยมุ่งหวังที่จะให้เกิดความสำเร็จเรียบร้อยขึ้นในองค์การและเกิดความสงบสุขขึ้นในสังคมนั้น อาจสรุปถึงความเจริญเติบโตและความสำคัญของการบริหารได้ดังนี้ คือ

๑) การบริหารนั้นได้เจริญเติบโตควบคู่มากับการดำรงชีพของมนุษย์และเป็นสิ่งช่วยให้มนุษย์ดำรงชีพอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุก

๒) จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เป็นผลทำให้องค์การต่าง ๆ ต้องขยายงานด้านบริหารให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

๓) การบริหารเป็นเครื่องบ่งชี้ให้ทราบถึงความเจริญก้าวหน้าของสังคม ความก้าวหน้าทางวิทยาการ (Technology) ในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านอุตสาหกรรม ทำให้การบริหารเกิดการเปลี่ยนแปลงและก้าวหน้าอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น

๔) การบริหารเป็นมรรควิธีที่สำคัญในอันที่จะนำสังคมและโลกไปสู่ความเจริญก้าวหน้า

๕) การบริหารจะช่วยชี้ให้ทราบถึงแนวโน้มทั้งในด้านความเจริญและความเสื่อมของสังคมในอนาคต

๖) การบริหารมีลักษณะเป็นการทำงานร่วมกันของกลุ่มบุคคลในสังคม ฉะนั้นความสำเร็จของการบริหารจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมทางการเมือง (Political socio-cultural factor environment) อยู่เป็นอันมาก

๗) การบริหารมีลักษณะต้องใช้อารมณ์ขันและการเป็นเครื่องมือ ซึ่งนักบริหารจำต้องคำนึงปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ และการวินิจฉัยสั่งการนี้เองที่เป็นเครื่องแสดงให้ทราบถึงความสามารถของนักบริหาร และความเติบโตของการบริหาร

๘) ชีวิตประจำวันของมนุษย์ไม่ว่าในสำนักงานหรือในครอบครัวย่อมมีส่วนเกี่ยวพันกับการบริหารอยู่เสมอ ดังนั้น การบริหารจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและจำเป็นต่อการที่จะดำรงชีพอย่างฉลาด

๙) การบริหารกับการเมืองเป็นสิ่งคู่กัน ไม่อาจแยกจากกันได้โดยเด็ดขาด ดังที่กล่าวกันว่า “การเมืองกับการบริหารนั้นเปรียบเสมือนคนละด้านของเหรียญอันเดียวกัน (Politics and administration are the two sides of a single coin)” ฉะนั้น การศึกษาวิชาบริหาร จึงต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมทางการเมืองด้วย^{๑๔}

^{๑๔} สมพงษ์ เกษมสิน, การบริหาร, (กรุงเทพมหานคร : ไทยพัฒนาการพิมพ์ธนบุรี, ๒๕๑๘), หน้า ๑๑-๑๒.

๔.๑.๓ ทรัพยากรการบริหาร

โดยทั่วไปในการบริหารถือว่ามีทรัพยากร (Administration resources) ที่เป็นปัจจัยสำคัญ ๔ ประการ คือ คน (Man) เงิน (Money) วัสดุสิ่งของ (Material) และการจัดการ (Management) หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ๔ M's การที่จัดว่าปัจจัยทั้ง ๔ เป็นปัจจัยพื้นฐานในการบริหารก็เพราะเหตุว่า ในการบริหารทุกประเภทจำเป็นต้องอาศัยคน เงิน วัสดุสิ่งของและวิธีการเป็นองค์ประกอบสำคัญ ไม่ว่าการบริหารนั้นจะเป็นการบริหารราชการหรือการบริหารธุรกิจก็ตาม เหตุนี้จึงเป็นที่ยอมรับกันว่า ทรัพยากรพื้นฐานในการบริหารมีอยู่ ๔ ประการดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนี้ ได้พิจารณาทรัพยากรการบริหารไปในลักษณะที่มีขอบเขตกว้างขวางมากยิ่งขึ้น และได้อธิบายปัจจัยสำคัญอันพึงถือว่าเป็นทรัพยากรการบริหารเพิ่มขึ้นจากปัจจัย ๔ ประการที่กล่าวมาแล้วอีกด้วย เช่น ศาสตราจารย์ William T. Greenwood ได้ให้ความเห็นว่า ทรัพยากรการบริหารมีอย่างน้อย ๗ ประการ คือ คน เงิน วัสดุสิ่งของ อำนาจหน้าที่ (Authority) เวลา (Time) กำลังใจในการทำงาน (Will) และความสะดวกต่าง ๆ (Facilities) ทั้งนี้ โดยย้าถึงความสำคัญและความจำเป็นของอำนาจหน้าที่และเวลาในการบริการไว้ว่า ในการบริหารงานนั้นไม่ว่าจะเป็นงานของรัฐหรือเอกชนก็ตาม จะไม่สามารถดำเนินไปด้วยดีได้ ถ้าหากปราศจากเสียซึ่งอำนาจหน้าที่ และเช่นกันการบริหารนั้น ๆ ก็ จะไม่สามารถสัมฤทธิ์ผลด้วยดียิ่งมีคุณค่า หากมิได้กำหนดเวลาไว้ให้เหมาะสมเพียงพอกับประเภทและลักษณะของงานนั้น ๆ ส่วนในทางการบริหารธุรกิจได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับปัจจัยของการบริหารเพิ่มเติมต่างออกไปอีกคือ คน (Men) เงิน (Money) วัสดุสิ่งของ (Material) วิธีการ (Method) ตลาด (Market) และเครื่องจักร (Machine) หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ๖ M's การที่มีนักวิชาการบางท่านได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมในเรื่องทรัพยากรการบริหารดังกล่าวแล้วนั้น แม้ว่าจะเป็นสิ่งปลีกย่อยไปจากทรัพยากรการบริหารหลักทั้ง ๔ ประการ ดังกล่าวมาแล้วในตอนต้นก็ตาม แต่ก็มีเหตุผลอันสมควรที่จะรับฟัง เช่น กำลังใจในการทำงานก็ดี อำนาจหน้าที่และความสะดวกต่าง ๆ ในการบริหารงานก็ดี ต่างก็มีความสำคัญด้วยกันทั้งนั้นสุดแต่จะพิจารณาไปในลักษณะปลีกย่อยลึกซึ้งเพียงใดเท่านั้น

๔.๑.๔ กระบวนการบริหาร

กระบวนการบริหาร (Process of Administration) หรือการประกอบการในทางบริหารนี้ ได้มีผู้ให้ความเห็นถึงลำดับขั้นที่สำคัญของกระบวนการบริหารไว้แตกต่างกัน บางท่านเห็นว่าน่าจะต้องประกอบด้วยการวางแผน (Planning) การจัดองค์การ (Organizing) การอำนวยการ (Directing) การประสานงาน (Coordinating) และการควบคุมงาน (Controlling) เป็นต้น จากแนวความคิดที่จะหาวิธีการที่ดีที่สุดในการบริหารงานนี้เอง ศาสตราจารย์ Luther Gulick และศาสตราจารย์ Lyndall Urwick ได้สรุปกระบวนการบริหารไว้ใน “Papers on the Science of Administration” ในปี ๑๙๓๗ ว่า กระบวนการบริหารย่อมประกอบด้วยขั้นตอนที่สำคัญ ๗ ประการ หรือที่เรียกกันย่อ ๆ ว่า “POSDCORB Model”^{๑๔} ไว้ดังนี้

๑) P = Planning หมายถึง การวางแผนงาน ซึ่งจะต้องคำนึงถึงนโยบาย (Policy) ทั้งนี้ เพื่อให้แผนงานที่วางขึ้นไว้มีความสอดคล้องต้องกันในการดำเนินงาน แผนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ

^{๑๔} กุลิก และเออร์วิก (Gulick & Urwick), อ้างใน สมพงษ์ เกษมสิน, การบริหาร, หน้า ๒๑.

การใช้ความรู้ในทางวิทยาการและวิจารณ์ญาณวินิจฉัยเหตุการณ์ในอนาคต แล้วกำหนดวิธีการโดยถูกต้องอย่างมีเหตุผล เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปโดยถูกต้องและสมบูรณ์ อีกนัยหนึ่ง การวางแผนเป็นการวางแผนโครงการว่ามีหลักการและวัตถุประสงค์อะไรบ้าง การดำเนินโครงการจะทำเมื่อไร ควรมีใครเข้าร่วมโครงการ จะได้วัตถุประสงค์และงบประมาณเท่าไร จากที่ใด ระยะเวลาที่ดำเนินโครงการ และผลที่คาดว่าจะได้รับเมื่อเสร็จสิ้นโครงการแล้ว เช่น จะวางแผนโครงการการปรับปรุงสิ่งแวดล้อมในสถานศึกษา ก็ควรกำหนดแผนการว่าจะเน้นทางด้านใดก่อน โครงการอื่นที่ตามมาหลังจากนั้นจะใช้เวลาและทรัพยากรอะไรบ้าง หรือถ้าจะวางแผนการจัดบริการด้านสุขภาพของสถาบันก็ควรกำหนดช่วงเวลาว่าเดือนไหนจะทำอะไรจึงจะเหมาะสมกับระยะเวลาหรือฤดูกาล ควรทำกิจกรรมประเภทใดก่อนหรือหลัง เป็นต้น

๒) O = Organizing หมายถึง การจัดส่วนราชการหรือองค์การ ซึ่งในการศึกษาบางแห่งก็พิจารณารวมไปกับการปฏิบัติงานหรือวิธีการจัดการ ด้วยเรื่องการจัดแบ่งส่วนงานนี้จะต้องพิจารณาให้เหมาะสมกับการปฏิบัติงาน เช่น การจัดแบ่งงาน (Division of work) เป็นกรม กอง แผนก โดยอาศัยปริมาณ นอกจากนี้การจัดการเป็นวิธีการรวบรวมทรัพยากร ต่างๆ ที่มีอยู่เข้าด้วยกัน เพื่อปฏิบัติงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการบริหาร การจัดรวบรวมบุคลากรและวัตถุประสงค์ที่จะช่วยดำเนินงานและสนับสนุนงานให้ได้มากที่สุดก่อนที่จะลงมือทำงาน คุณภาพของงาน หรือจัดตามลักษณะของงานเฉพาะอย่าง (Specialization) ก็ได้ นอกจากนี้อาจพิจารณาในแง่ของการควบคุม (Control) และหรือพิจารณาในแง่หน่วยงาน เช่น หน่วยงานหลัก (Line) หน่วยงานที่ปรึกษา (Staff) หรือบ้างก็แยกเรียกเป็นหน่วยงานหลัก (Line) หน่วยงานแนะนำหรือที่ปรึกษา (Staff) และหน่วยงานช่วยเหลือหน่วยงานอนุกร (Auxiliary) เป็นต้น

๓) S = Staffing หมายถึงการจัดหาบุคคลและเจ้าหน้าที่มาปฏิบัติงานให้สอดคล้องกับการจัดแบ่งหน่วยงานที่แบ่งไว้หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งหมายถึงการจัดเกี่ยวกับการบริหารงานบุคคล เพื่อให้ได้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถมาปฏิบัติงานให้เหมาะสม (Competent man for competent job) รวมถึงการที่จะเสริมสร้างและธำรงสัมพันธภาพในการทำงานของคนงานและพนักงานด้วย การบริหารงานบุคคลนั้นเป็นกระบวนการที่เกี่ยวกับการวางแผนนโยบายการวางแผนโครงการ ระเบียบและวิธีดำเนินงานเกี่ยวกับตัวบุคคลหรือเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานในองค์การใดองค์การหนึ่งเพื่อให้ได้มาและได้ใช้ประโยชน์ ตลอดจนการบำรุงรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรด้านมนุษย์ที่มีประสิทธิภาพและมีปริมาณเพียงพอเพื่อให้การปฏิบัติงานบรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย กระบวนการที่ว่านี้จึงรวมหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งหมด นับแต่การสรรหา และรับคนเข้าทำงาน จนกระทั่งออกจากงานไป เมื่อเราจะกำหนดกรอบให้กว้างขึ้นการจัดคนเข้าทำงานเป็นการรวบรวมผู้ปฏิบัติงาน ผู้เชี่ยวชาญ และผู้สนับสนุน ให้มาร่วมเป็นคณะทำงาน เช่น การรวบรวมคณะทำงานในโครงการสุขภาพ ก็จะรวบรวมคณะกรรมการบริหารงาน คณะกรรมการทำงาน และคณะที่ปรึกษาหรือสนับสนุนงานด้านสุขภาพมาดำเนินการ โดยค้นหาและรวบรวมผู้ที่มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยทำงานในโครงการให้มีประสิทธิภาพมากที่สุด

๔) D = Directing หมายถึง การศึกษาวิธีอำนวยการ รวมทั้งการควบคุมงานและนิเทศงาน ตลอดจนศิลปะในการบริหารงาน เช่น ภาวะผู้นำ (Leadership) มนุษยสัมพันธ์ (Human relation) และการจูงใจ (Motivation) เป็นต้น การอำนวยการให้ที่นี้รวมถึงการวินิจฉัยสั่งการ

(Decision-making) ซึ่งเป็นหลักอันสำคัญอย่างหนึ่งของการบริหารงานและขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้บังคับบัญชาหรือหัวหน้างานมากกว่า การที่จะอำนวยความสะดวกให้ภารกิจดำเนินไปด้วยดีได้ จำต้องมี การตัดสินใจที่ดี การวินิจฉัยสั่งการในด้านการบริหารยุคปัจจุบันได้นำเอาเทคนิค และวิทยาการสมัยใหม่มาช่วยด้วยเป็นอันมาก อันเป็นผลทำให้การวินิจฉัยสั่งการได้ถูกต้องแม่นยำ และรวดเร็ว ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง การสั่งงาน การวินิจฉัยตลอดจนการควบคุมงาน เพื่อให้งานนั้นดำเนินการไปตามแผนและวัตถุประสงค์ที่ได้วางไว้ตั้งแต่ต้น ผู้บริหารจะต้องควบคุมแนะนำและติดตามการปฏิบัติงานของโครงการอยู่ตลอดเวลา

๕) CO = Coordinating หมายถึง ความร่วมมือประสานงาน เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปด้วยความเรียบร้อยและราบรื่น ศึกษาหลักเกณฑ์และวิธีการที่จะช่วยให้การประสานงานดีขึ้น เพื่อช่วยแก้ปัญหาข้อขัดข้องในการทำงานและการปฏิบัติงานราชการ การร่วมมือประสานงานเป็นเรื่องที่มีความสำคัญในการบริหารราชการ เพราะเป็นกิจวัตรประจำวันที่จะต้องพึงกระทำในการปฏิบัติราชการและเป็นสิ่งที่มีอยู่ในทุกระดับของงาน การร่วมมือประสานงานเป็นหน้าที่ของผู้บังคับบัญชาที่จะต้องจัดให้มีขึ้นในหน่วยงานของตน เพราะเป็นปัจจัยสำคัญในอันที่จะช่วยให้เกิดความสำเร็จบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์การ

๖) R = Reporting หมายถึง การรายงานผลการปฏิบัติ ตลอดถึงการประชาสัมพันธ์ (Public relations) ที่จะต้องแจ้งให้ประชาชนทราบด้วย อันที่จริงการรายงานนี้มีความสัมพันธ์กับการติดต่อสื่อสาร (Communication) อยู่มาก การรายงานโดยทั่วไปหมายถึงวิธีการของสถาบันในส่วนที่เกี่ยวกับการให้ข้อเท็จจริงหรือข้อมูลแก่ผู้สนใจมาติดต่อสอบถามผู้บังคับบัญชาและหรือผู้ร่วมงาน ฯลฯ ความสำคัญของรายงานนั้นอยู่ที่จะต้องตั้งอยู่บนรากฐานของความจริง เพราะถือว่าการรายงานผลของงานต่อองค์การหรือต่อผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง จะเป็นด้วยวาจาหรือลายลักษณ์อักษรก็ตาม เพื่อแสดงผลดี ผลเสียที่ได้รับ ปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติ เพื่อจะได้หาทางปรับปรุงแก้ไข เช่น ครูใหญ่ก็อาจจะรายงานผลของโครงการสุขภาพต่อคณะกรรมการสุขภาพประจำสถาบัน คณะกรรมการสุขภาพประจำสถาบันก็อาจจะรายงานผลของโครงการต่อไปยังคณะกรรมการสุขภาพประจำจังหวัด

๗) B = Budgeting หมายถึง การงบประมาณ โดยศึกษาให้ทราบถึงระบบและกรรมวิธีในการบริหารเกี่ยวกับงบประมาณและการเงิน ตลอดจนการใช้วิธีการงบประมาณเป็นแผนงาน เป็นเครื่องมือในการควบคุมงาน วิธีการบริหารงบประมาณโดยทั่วไปมักดำเนินหมุนเวียนคล้ายคลึงกันอย่างที่เรียกว่า “วงจรงบประมาณ” (Budget cycle) ซึ่งประกอบด้วยขั้นตอนดังนี้

ก. การเตรียมงบประมาณและการเสนอขออนุมัติ (Executive Preparation and Submission)

ข. การพิจารณาให้ความเห็นของฝ่ายนิติบัญญัติ (Legislative authority)

ค. การดำเนินการ (Execution)

ง. การตรวจสอบ (Audit)

ในปัจจุบันจะเห็นว่าระบบการงบประมาณมีทั้งในงบและนอกงบ และงบประมาณหรือเงินที่จะใช้ในโครงการ การกำหนดค่าใช้จ่ายที่จะใช้และคาดว่าจะหาแหล่งหรือหางบประมาณมาจาก

ไหนให้เพียงพอกับค่าใช้จ่าย การแจกแจงค่าใช้จ่ายของฝ่ายต่าง ๆ จะใช้จ่ายด้านใดเป็นจำนวนเท่าใด^{๑๖}

นอกจากลำดับขั้นตอน กระบวนการบริหารตามแนว POSDCORB Model ที่กล่าวมาแล้วนี้ยังมีผู้เสนอว่า กระบวนการบริหารนั้น น่าจะเพิ่มนโยบาย (Policy) และอำนาจหน้าที่ (Authority) เข้าไปด้วย โดยเรียกกย่อ ๆ ว่า PAPOSDCORB ซึ่งในกรณีนี้อาจพิจารณาได้ว่า แผนงาน (Planning) ตามแนวเสนอของศาสตราจารย์ Luther Gulick และศาสตราจารย์ Lyndall Urwick นั้นน่าจะได้รวมนโยบาย (Policy) เข้าไว้ด้วยแล้ว ส่วนอำนาจหน้าที่นั้นก็ควรจะรวมไว้ในเรื่องการจัดองค์กร เพราะการบรรจุแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ให้มีตำแหน่งหน้าที่ใด ๆ ย่อมจะต้องมีอำนาจหน้าที่อยู่ด้วยแล้ว แต่ถ้าจะแยกพิจารณาอำนาจหน้าที่ในลักษณะของทรัพยากรการบริหาร ก็จะเห็นเด่นชัดว่าอำนาจหน้าที่เป็นปัจจัยที่สำคัญในการบริหารเป็นอันมาก

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต) ได้กล่าวไว้ว่า การบริหาร เป็นวิธีการทำให้งานสำเร็จโดยอาศัยผู้อื่น (Getting things done through other people) และกล่าวว่าหน้าที่ของผู้บริหารเป็นกรอบในการพิจารณาของผู้บริหารให้สำเร็จ มี ๕ ประการ ตามคำย่อภาษาอังกฤษว่า “POSDC” ดังนี้ คือ^{๑๗}

๑. P คือ Planning หมายถึง การวางแผน เป็นการกำหนดแนวทางการดำเนินงาน เพื่อความสำเร็จที่จะตามมาในอนาคต ผู้บริหารที่ดีต้องมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลเพื่อกำหนดทิศทางขององค์กร

๒. O คือ Organizing หมายถึง การจัดองค์กร เป็นการกำหนดโครงสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกและสายบังคับบัญชาภายในองค์กร มีการแบ่งงานกันทำและการกระจายอำนาจ

๓. S คือ Staffing หมายถึง งานบุคลากร เป็นการสรรหาบุคลากรใหม่ การพัฒนาบุคลากร และการใช้คนให้เหมาะสมกับงาน

๔. D คือ Directing หมายถึง การอำนวยการ เป็นการสื่อสารเพื่อให้เกิดการดำเนินการตามแผน ผู้บริหารต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีและต้องมีภาวะผู้นำ

๕. C คือ Controlling หมายถึง การกำกับดูแล เป็นการควบคุมคุณภาพของการปฏิบัติงานภายในองค์กร รวมทั้งกระบวนการแก้ปัญหาภายในองค์กร

สรุปได้ว่า การบริหารองค์การโดยทั่วไปนั้น ควรบริหารให้ครบทุกด้านตามกระบวนการบริหาร “POSDCORB” แต่การบริหารวัดนั้น ควรบริหารให้ครบตามการบริหารกิจการคณะสงฆ์ที่มหาเถรสมาคมได้กำหนดขึ้นไว้ทั้ง ๖ ด้าน คือ ด้านการปกครอง ด้านการศาสนศึกษา ด้านการศึกษา สงเคราะห์ ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านการสาธารณูปการ และด้านการสาธารณสงเคราะห์

^{๑๖} จัสซี บวร์กเฮด (Jesse Burkhead), อังใน ขวลิขิต พุทธวงศ์, **การบริหารในวงการสุขภาพในสถานศึกษา**, หน้า ๘-๑๑.

^{๑๗} ประยูร ธมมจิตโต, **พุทธวิธีในการบริหาร**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓ - ๕.

ทั้งยังต้องคำนึงถึงบุคคล วัสดุอุปกรณ์ สถานที่ และปัจจัยในการบริหารต่าง ๆ ถึงจะทำให้การบริหารวัดมีประสิทธิภาพ

๔.๑.๕ กระบวนการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด

จากการเกิดขึ้นของสำนักปฏิบัติธรรมจำนวนมาก แต่ละสำนักต่างมีวิธีการจัดการบริหารจัดการ กระบวนการ วิธีการจัดการฝึกอบรม และหลักสูตรที่แตกต่างหลากหลาย บางสำนักก็ไม่มีวิปัสสนาจารย์หรือวิทยากรผู้เชี่ยวชาญเพียงพอ ส่งผลให้ผู้เข้ารับการปฏิบัติไม่ได้รับผลดีเท่าที่ควร อันอาจนำไปสู่การเสื่อมศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้ คณะสงฆ์ไทยโดยมหาเถรสมาคม จึงได้ออกระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓ ขึ้น เพื่อกำหนดกฎเกณฑ์ในการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ซึ่งต้องเสนอผ่านความเห็นชอบตามลำดับเจ้าคณะปกครองคณะสงฆ์ โดยคัดเลือกสำนักปฏิบัติธรรมที่มีอยู่แล้ว เพื่อได้รับการยกขึ้นเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด หรือจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมขึ้นใหม่ โดยคณะกรรมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ซึ่งสำนักปฏิบัติธรรม ที่จะเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดได้ ต้องมีที่ตั้งอยู่ในวัดที่ได้รับอนุญาตให้ตั้งวัดเรียบร้อยแล้ว และอยู่ภายในสังกัดมหาเถรสมาคมเท่านั้น โดยในแต่ละสำนักต้องมีการจัดการสอนการปฏิบัติกรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรตามที่กำหนดไว้ ๕ สายปฏิบัติ ซึ่งประกอบด้วย สายปริกรรมพุท-โธ, สายปริกรรมยุบหนอ-พองหนอ, สายปริกรรมสัมมา-อรหัง, สายอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจ), สายพิจารณารูป-นาม^{๑๘}

ตามที่มีมหาเถรสมาคมมีนโยบายให้คณะสงฆ์แต่ละจังหวัด พิจารณาคัดเลือกวัดที่มีความเหมาะสมในด้านวิปัสสนาธุระ เสนอขอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ให้ครอบคลุมทุกจังหวัดนั้น การจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนั้น ต้องดำเนินการตามความในข้อ ๕ แห่งระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓ ซึ่งระบุไว้ว่า

การจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดให้เจ้าคณะจังหวัดเป็นประธานประชุมคณะกรรมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด คัดเลือกวัดที่เหมาะสม ให้เจ้าอาวาสวัดที่จัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรม ยื่นหนังสือขอจัดตั้งตามแบบของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เสนอคณะกรรมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดพิจารณา แล้วให้ประธานคณะกรรมการรายงานเสนอเจ้าคณะภาค และเจ้าคณะใหญ่พิจารณาเสนอมหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติ เพื่อมีพระบัญชาการตั้งสำนักปฏิบัติธรรมให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ขึ้นทะเบียนเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด^{๑๙}

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดคุณสมบัติของวัดที่จะขอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยกำหนดไว้ ๓ ด้านคือ

^{๑๘} มหาเถรสมาคม, ระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓, ลงวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๓.

^{๑๙} กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, สำนักปฏิบัติธรรมดีเด่น ๔๕ สำนัก พุทธศักราช ๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๔), หน้า ๕.

๑. ด้านสถานที่

- ๑.๑ มีความสะอาด เงียบสงบร่มรื่นไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก
- ๑.๒ มีอาคารหรือศาลาปฏิบัติธรรมที่สามารถให้ผู้ปฏิบัติธรรมนั่งฟังการบรรยายธรรมและฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้ ไม่แออัดเกินไป
- ๑.๓ มีที่พักห้องน้ำ ห้องสุขาที่สะอาดจำนวนเพียงพอและแยกตามเพศของผู้ใช้ สำหรับห้องพักควรมีการป้องกันแมลงและสัตว์ที่จะมารบกวนหรือทำอันตรายได้อย่างดี

๒. ด้านบุคลากร

- ๒.๑ มีพระวิปัสสนาจารย์ หรือผู้ฝึกสอนการปฏิบัติกรรมฐานเจริญจิตภาวนาที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ หรือมีความรู้ความสามารถในการสอนการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นอย่างดีสามารถตอบข้อซักถามและสอบถามอารมณ์กรรมฐานได้
- ๒.๒ มีพระวิทยากรผู้บรรยายธรรมที่ผ่านการฝึกอบรมหลักสูตรการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หรือมีความสามารถในการเทศนา และบรรยายธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจหลักพุทธธรรม และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้
- ๒.๓ พระภิกษุสามเณรหรือบุคลากรในสำนักมีความประพฤติดีปฏิบัติชอบสามารถปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดี

๓. ด้านการบริหารจัดการ

- ๓.๑ เจ้าอาวาสหรือผู้เป็นเจ้าของสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาปฏิบัติ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระอย่างแท้จริง
- ๓.๒ มีการจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย ที่ชัดเจนเป็นระบบ
- ๓.๓ มีบุคลากรหรือเจ้าหน้าที่ เพียงพอในการทำหน้าที่ดูแลด้านที่พักอาหารน้ำดื่ม ห้องน้ำ ห้องสุขา และการอำนวยความสะดวกต่าง ๆ แก่ผู้ปฏิบัติธรรม
- ๓.๔ มีการดูแลด้านการรักษาความปลอดภัยทั้งภายในสำนักปฏิบัติธรรม และบริเวณโดยรอบ ในกรณีที่มีผู้ปฏิบัติธรรมจำนวนมาก สามารถประสานงานขอกำลังเจ้าหน้าที่ตำรวจ หรือหน่วยอาสาสมัคร เพื่อมาดูแลรักษาความปลอดภัยได้อย่างทั่วถึง
- ๓.๕ มีการดูแลด้านสุขอนามัย กล่าวคือมีตู้ยาสามัญไว้ประจำหรือมีเจ้าหน้าที่สามารถให้การปฐมพยาบาลเบื้องต้น ในกรณีที่มีผู้เข้าปฏิบัติธรรมจำนวนมาก มีการจัดเตรียมเจ้าหน้าที่จากสถานพยาบาลมาอยู่ดูแล กรณีถ้าหากมีผู้ป่วยฉุกเฉินสามารถนำส่งสถานพยาบาลได้ทันที ถ้าหากไม่ได้จัดหาเจ้าหน้าที่พยาบาลมาอยู่ดูแลประจำ ต้องมีการประสานไว้กับสถานพยาบาลใกล้เคียง ให้สามารถปฐมพยาบาลหรือรับผู้ป่วยฉุกเฉินไว้รักษาตัวได้ทันที
- ๓.๖ มีกฎข้อบังคับหรือระเบียบปฏิบัติของวัดหรือสำนัก ที่จัดพิมพ์ไว้เป็นเอกสาร เผยแพร่ หรือติดประกาศไว้ ณ บริเวณที่เห็นได้โดยชัดเจน
- ๓.๗ มีการประสานงานกับชุมชน ให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมของวัด ในรูปของคณะกรรมการดำเนินงานในด้านต่าง ๆ เช่น การจัดอาหาร น้ำดื่ม และการบริการต่าง ๆ เป็นต้น

๓.๘ มีการประชาสัมพันธ์การจัดโครงการปฏิบัติธรรมในรูปแบบต่าง ๆ และจะต้องไม่เป็นไปในลักษณะเชิงธุรกิจ

๓.๙ มีการจัดเก็บข้อมูลสถิติของผู้เข้ารับการปฏิบัติธรรมอย่างเป็นระบบ สามารถสืบค้นได้โดยสะดวก^{๒๐}

สรุปได้ว่า การบริหารองค์การโดยทั่วไปนั้น ควรบริหารให้ครบทุกด้านตามกระบวนการบริหาร สำหรับการบริหารวัดนั้น ควรบริหารให้ครบตามการบริหารกิจการคณะสงฆ์ที่มหาเถรสมาคมได้กำหนดขึ้นไว้ทั้ง ๖ ด้าน คือ ด้านการปกครอง ด้านการศาสนศึกษา ด้านการศึกษาสงเคราะห์ ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านการสาธารณูปการ และด้านการสาธารณสงเคราะห์ ทั้งยังต้องคำนึงถึงบุคคล วัสดุอุปกรณ์ สถานที่ และปัจจัยในการบริหารต่าง ๆ ถึงจะทำให้การบริหารวัดมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะกระบวนการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดคุณสมบัติของวัดที่จะขอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยกำหนดไว้ ๓ ด้านคือ ๑) ด้านสถานที่ มีความสะอาด เงียบสงบร่มรื่นไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก เรียกว่ามีความสัปปายะด้านเสนาสนะ ๒) ด้านบุคลากร มีพระวิปัสสนาจารย์ หรือผู้ฝึกสอนการปฏิบัติกรรมฐานเจริญจิตภาวนาที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ หรือมีความรู้ความสามารถในการสอนการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นอย่างดีสามารถตอบข้อซักถามและสอบอารมณ์กรรมฐานได้ เรียกว่ามีความสัปปายะด้านบุคคล ๓) ด้านการบริหารจัดการ เจ้าอาวาสหรือผู้เป็นเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาปฏิบัติ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระอย่างแท้จริง

^{๒๐} กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น ประจำปี ๒๕๕๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๐-๒๐๑.

๔.๒ ทฤษฎีการบริหารสำนักกวีปัสถากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ด้านหลักการ

๔.๒.๑ พุทธวิธีการบริหารเชิงพุทธ

การบริหารในพระพุทธศาสนาเริ่มหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้สองเดือนเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่พระปัญจวัคคีย์ ทำให้เกิดพระสังฆรัตนะขึ้น และพระพุทธเจ้าต้องบริหารคณะสงฆ์ ซึ่งกรอบในการพิจารณาหน้าที่ (Function) ของการบริหาร ๕ ประการ (POSDC) ดังนี้^{๒๑}

P (Planning: พุทธวิธีการวางแผน) เป็นการกำหนด แนวทางการดำเนินงาน เพื่อความสำเร็จที่ผู้บริหารต้องมีวิสัยทัศน์เพื่อกำหนดทิศทางขององค์กร

O (Organizing: พุทธวิธีการจัดองค์กร) เป็นการกำหนดโครงการสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกและสายบังคับบัญชาภายในองค์กร มีการแบ่งงานกันทำและการกระจายอำนาจ

S (Staffing: พุทธวิธีการบริหารงานบุคลากร) เป็นการสรรหาบุคลากรใหม่ การพัฒนาบุคลากรและการใช้คนให้เหมาะสมกับงาน

D (Directing: พุทธวิธีการอำนวยการ) เป็นการสื่อสารเพื่อให้เกิดการดำเนินการตามแผน โดยผู้บริหารต้องมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีและมีภาวะผู้นำ

C (Controlling: พุทธวิธีการกำกับดูแล) เป็นการควบคุมประสิทธิภาพของการปฏิบัติงานภายในองค์กร รวมทั้งกระบวนการแก้ปัญหาภายในองค์กร

การพิจารณาพุทธวิธีการบริหารในประเด็น ที่เกี่ยวกับการวางแผน การจัดองค์กร การบริหารงานบุคคล การอำนวยการ และการกำกับดูแลตามลำดับ ดังนี้

๑. วิธีในการวางแผน^{๒๒} เพื่อศีล สมาธิ และปัญญาเท่านั้น พระพุทธดำรัสในการกำหนดวัตถุประสงค์ส่วนบุคคล เพื่อให้สมาชิกปฏิบัติในทิศทางเดียวกัน และผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนายึดเป้าหมายเดียวกัน คือ มีไว้เพื่อเจโตวิมุตติหรือความหลุดพ้นแห่งจิต^{๒๓} ผู้บริหารต้องมีวิสัยทัศน์เป็นสำคัญ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าผู้บริหารต้องมี จักขุมา แปลว่ามีสายตาวัดยาวไกลคือมองการณ์ไกล^{๒๔} วิสัยทัศน์ช่วยให้ผู้บริหารสามารถ การถือเอาความหลุดพ้นทุกข์เป็นวัตถุประสงค์ส่วนตัวสำหรับพุทธศาสนิกชนหรือสมาชิกทุกคนในพระพุทธศาสนา วัตถุประสงค์เปลี่ยนไปจากการดำเนินชีวิตเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ส่วนตัว เป็นการดำเนินชีวิตเพื่อช่วยคนอื่นให้หลุดพ้น เธอทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดา และมนุษย์

^{๒๑} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีการบริหาร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วินดาต้าโปรดักส์, ๒๕๔๘), หน้า ๙ - ๑๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๖.

^{๒๓} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๗๓.

^{๒๔} อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๔๕๙/๑๔๖.

ทั้งหลาย แต่อย่าไปทางเดียวกันสองรูป.แม้เราเองก็จะไปยังตำบลอรุเวลาเสนาในคัมเพื่อแสดงธรรม^{๒๕} พระพุทธองค์ทรงใช้เวลาไม่นานในการวางรากฐานพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธซึ่งเป็นหนึ่งในแคว้นมหาอำนาจสมัยนั้น เนื่องจากการวางแผนประกาศ พระศาสนาในเบื้องต้นของพระพุทธเจ้า หากการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ไม่ประสบความสำเร็จ ไม่สามารถหาผู้บรรลุลุทธิธรรมตามอย่างพระพุทธองค์ได้แม้สักคนเดียว พระพุทธเจ้าก็จะเป็นเพียงพระปัจเจกพุทธะ คือ ผู้ตรัสรู้เฉพาะตน ไม่สามารถสอนคนอื่นให้ตรัสรู้ตามได้จึงไม่ใช่ นักบริหาร แต่เพราะพระพุทธเจ้าทรงมีความสามารถ สอนให้คนอื่นตรัสรู้ตามได้ พระองค์จึงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้สามารถจัดตั้งองค์กรพระพุทธศาสนา และเป็นนักบริหารกิจการ พระศาสนา การวางแผนประกาศพระศาสนาตั้งกล่าวพระพุทธองค์ทรงกำหนดวัตถุประสงค์ สำหรับให้สมาชิกในองค์กรทุกคนถือปฏิบัติเป็นแบบเดียวกันนั้น เรียกว่า อัตตहितสมบัติ คือ การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ส่วนตัว การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ของคนอื่น ปรีทิตปฏิบัติ คือ พระพุทธองค์ทรงมีทั้งอัตตहितสมบัติที่เกิดจากปัญญาคุณ และปรีทิตสมบัติที่เกิดจากพระกรุณาคุณ ปรีทิตปฏิบัติที่เกิดจากพระกรุณาคุณจึงทรงวางรากฐานในการประกาศพระศาสนาด้วยการแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป ในวันมาฆบูชาหลังจากตรัสรู้ได้ ๙ เดือน

โอวาทปาฏิโมกข์ หมายถึง คำสอนที่เป็นหลักสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระอรหันต์เพื่อให้ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินงานต่อไป ในโอวาทปาฏิโมกข์มีการกำหนดให้นิพพานหรือความหลุดพ้นทุกข์เป็นเป้าหมายสูงสุดในการปฏิบัติ แนวทางปฏิบัติธรรมให้ยึดหลัก ๓ ประการ คือ ไม่ทำชั่วทั้งปวง ทำดีให้ถึงพร้อม และทำจิตใจผ่องใส พร้อมกำหนดวิธีการประกาศพระพุทธศาสนา ให้เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยขันติ หรือความอดทน ไม่ใช้การให้ร้ายหรือการเข่นฆ่าประหัตประหารเพื่อบีบบังคับให้คนหันมานับถือพระพุทธศาสนา^{๒๖} ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงได้ชื่อว่า เป็นศาสนาแห่งสันติภาพ การวางแผนเพื่อบริหารองค์กรของพระพุทธเจ้า มีการใช้วิสัยทัศน์กำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์และพันธกิจขององค์กรคณะสงฆ์ไว้อย่างชัดเจน องค์กรพระพุทธศาสนาเจริญเติบโตเพราะผลจากวิสัยทัศน์ของพระพุทธเจ้าการกำหนด ความหลุดพ้นทุกข์เป็นจุดหมายของชาวพุทธแต่ละคนในการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ของคนอื่น หรือชาวพุทธทั้งปวง พร้อมกำหนดแนวทางปฏิบัติด้วยการเว้นความชั่ว ทำความดี และทำจิตใจบริสุทธิ์และกำหนดวิธีการประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยขันติวิธี แนะนำส่งเสริมแต่ไม่บังคับให้ร้าย ประหัตประหารให้คนมานับถือ ใช้แต่วิธีเชิญชวน ทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง

๒. วิธีในการจัดองค์กร^{๒๗} การรับสมาชิกใหม่เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา มีการกำหนดให้สมาชิกทุกคนเริ่มต้นจากศูนย์ ไม่นำชาติชั้นวรรณะ ตำแหน่ง

^{๒๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๒/๓๙.

^{๒๖} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๙.

^{๒๗} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), **พุทธวิธีการบริหาร**, หน้า ๑๗-๑๘.

หน้าที่ในเทศมราวาสมาใช้ในองค์คณะสงฆ์ดังพุทธพจน์ว่า “เปรียบเทียบเหมือนแม่น้ำใหญ่บางสาย คือ แม่น้ำคงคา ยมนา อจิรวดี สรภุมหิ ไหลถึงมหาสมุทรแล้วย่อมละนามและโคตรอันเดิมเสียถึงซึ่งอันนับว่ามหาสมุทรเหมือนกัน วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ ศูทร ก็เช่นเดียวกัน คือ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อและตระกูลเดิมเสีย ถึงซึ่งอันนับว่าสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหมือนกัน”^{๒๘} แสดงว่าทุกคนที่บวชในพระพุทธศาสนาเป็นพระภิกษุเหมือนกันหมด การอยู่ร่วมกันของคนที่เหมาะสมกันอาจก่อปัญหาในการบังคับบัญชา ภายในองค์พระ เพราะสมาชิกถือตัวว่าเท่าเทียมกันจึงไม่มีใครเชื่อฟังใครหรือยอมลงให้ใครดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “การอยู่ร่วมกันของคนที่เหมาะสมนำทุกข์มาให้”^{๒๙} ดังนั้น พระพุทธจึงทรงกำหนดให้พระภิกษุต้องเคารพกันตามลำดับพรรษา ผู้บวชที่หลังต้องแสดงความเคารพต่อผู้บวชก่อน เมื่อสาวกมีจำนวนมากขึ้นจึงทรงจัดองค์กรในพระพุทธศาสนาออกเป็นพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา โดยภิกษุบริษัท และภิกษุณีบริษัท พระพุทธองค์ทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่คณะสงฆ์ ทรงกระจายอำนาจให้แก่คณะสงฆ์ดำเนินการให้การอุปสมบทเมื่อมีกิจจาริกรรมหรือกิจการที่จะต้องทำร่วมกันคณะสงฆ์สามารถบริหารจัดการเองเมื่อมีกรณีความขัดแย้งเกิดขึ้นในคณะสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงมอบอำนาจให้คณะสงฆ์เป็นผู้จัดการแก้ปัญหา พระพุทธองค์ทรงดำรงตำแหน่งเป็นธรรมราชา คือผู้บริหารสูงสุดในองค์พระพุทธานุภาพ ดังพุทธพจน์ว่า “เราเป็นพระราชา นั่นคือเป็นธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม”^{๓๐} พระพุทธองค์ทรงแต่งตั้ง พระสารีบุตรเป็นพระธรรมเสนาบดี มีฐานะเป็นรองประธานบริหารลำดับ ถัดจากพระพุทธเจ้าและเป็นอัครสาวกฝ่ายขวารับผิดชอบด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกฝ่ายซ้ายรับผิดชอบด้านบริหารพระอาณัติเป็นเลขานุการส่วนพระองค์ และทรงแต่งตั้งสาวกทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นเอตทัคคะคือผู้ชำนาญที่รับภาระงานด้านต่าง ๆ เช่นพระมหากัสสปะเป็นผู้ชำนาญด้านธุดงค์ พระปุลณณะมันตานีบุตรเป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม ภิกษุณีปฎาจาราเป็นผู้ชำนาญด้านวินัย จิตตคหบดีเป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม^{๓๑} การแต่งตั้งเอตทัคคะ เป็นตัวอย่างของการกระจายอำนาจและการใช้คนให้เหมาะสมกับงานในพระพุทธศาสนาประเพณีปฏิบัติในปัจจุบัน พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ที่มีความชำนาญในด้านต่าง ๆ สอดคล้องกับการแต่งตั้งเอตทัคคะในครั้งพุทธกาล ส่วนการถวายปริญญา กิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ก็พออนุโลมว่าเป็นการยกย่องพระเถระเป็นเอตทัคคะในด้านต่าง ๆ เหมือนกัน

๓. **วิธีการบริหารงานบุคคล**^{๓๒} การบริหารงานบุคคลในพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่การรับคนเข้ามาบวชต้องมีการกลั่นกรอง โดยคณะสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงมอบความ

^{๒๘} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๖๐/๒๕๐.

^{๒๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๕๔.

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๐๙/๕๕๔.

^{๓๑} อ.จ. (ไทย) ๒๐/๑๔๖/๓๐

^{๓๒} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), **พุทธวิธีการบริหาร**, หน้า ๑๙-๒๒.

เป็นใหญ่ให้คณะสงฆ์ในการให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรตามแบบญัตติจตุตถกรรม พระสงฆ์ผู้เป็นประธานในพิธีอุปสมบทเรียกว่าอุปัชฌาย์ การรับคนเข้ามาอุปสมบทต้องได้รับความเห็นชอบเป็นเอกฉันท์จากคณะสงฆ์ ที่ประชุมพร้อมกันในอุโบสถที่ประกอบพิธีอุปสมบท พระบวชใหม่ต้องได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาเล่าเรียนจากพระอุปัชฌาย์โดยอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของท่านจนกว่าจะครบ ๕ พรรษา เรียกว่า นิสัยมุตตกะ คือ ผู้พ้นจากการพึ่งพาพระอุปัชฌาย์กระบวนการศึกษาพระบวชใหม่จึงจำเป็นและก่อให้เกิดระบบโรงเรียนในวัดซึ่งต่อมาพัฒนาเป็นมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาที่สำคัญในอดีต เช่น มหาวิทยาลัยนาลันทา ระบบการศึกษาในพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาบุคลากรที่บุคลากรยังไม่บรรลุพระอรหันต์ต้องได้รับจากศึกษาอบรมตลอดไป พระเสขะ คือ ผู้ยังต้องศึกษา เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วจึงสำเร็จการศึกษา พระอเสขะ คือ ผู้ไม่ต้องศึกษา การบริหารงานบุคคลในพระพุทธศาสนามีระบบการให้รางวัลและการลงโทษซึ่งเทียบได้กับการใช้พระเดชพระคุณ คือ ใครทำดีก็ได้รับการยกย่องใครทำผิดได้รับการลงโทษ ดังพระบาลีว่า “นิคคณเห นิคคหระหํ ปคคณเห ปคคหารหํ ชมคนทีควรชม ยกย่องคนทีควรยกย่อง”^{๓๓} เราจะเข้าใจระบบการให้รางวัลและการลงโทษได้ดีจากเรื่องต่อไปนี้ในเกสียสูตร^{๓๔} วันหนึ่งสารถิผู้ฝึกม้าชื่อนายเกสียเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามว่า พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีฝึกคนอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงย้อนถามว่า นายเกสียมีวิธีฝึกม้าอย่างไร นายเกสียกราบทูลว่า เขาใช้ ๓ วิธีคือวิธีนุ่มนวล วิธีรุนแรง วิธีผสมผสาน คือ มีทั้งนุ่มนวล และรุนแรง พระพุทธเจ้าตรัสถามว่าถ้าใช้ ๓ วิธีไม่ได้ผลจะทำอย่างไร นายเกสียกราบทูลว่า ถ้าฝึกไม่ได้ผลก็ฆ่าม้าทิ้งเสีย เพราะปล่อยไปก็ทำให้เสียชื่อเสียงเกสียวิทยา พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธองค์ทรงใช้ทั้ง ๓ วิธีฝึกคน เหมือนกัน คือ ใช้วิธีนุ่มนวลกับคนที่ควรให้กำลังใจ ใช้วิธีรุนแรงกับคนที่ควรตำหนิห้ามปราบ และใช้วิธีผสมผสานกับคนที่ควรยกย่อง เมื่อถึงคราวต้องยกย่องและตำหนิเมื่อถึงคราวต้องตำหนิ นายเกสียทูลถามว่าถ้าใช้ ๓ วิธีแล้วไม่ได้ผลจะทำอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่าถ้ามีการฆ่าทิ้งเหมือนกัน นายเกสียทูลถามว่าการฆ่าไม่สมควรสำหรับสมณะมิใช่หรือ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า ในวินัยของพระอริยะเจ้า การฆ่า หมายถึง การเลิกว่ากล่าวสั่งสอน คนที่พระพุทธองค์เลิกว่ากล่าวสั่งสอนย่อมหมดโอกาสเจริญเติบโตในทางธรรม ในการบริหารงานบุคคล นั้นใช้วิธีการสรรหาหรือรับคนเข้าองค์กรโดยการกลั่นกรองและความเห็นชอบโดยความเป็นเอกฉันท์ของคณะสงฆ์หรือคณะกรรมการ สมาชิกใหม่ต้องได้รับการฝึกอบรมจากพี่เลี้ยงและผู้รับผิดชอบตามอายุของการทดลองงาน กระบวนการพัฒนาบุคลากรในแนวพุทธยึดหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และเน้นภาคปฏิบัติมากกว่าภาคทฤษฎี ในการฝึกอบรม และยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ตามพัฒนาการและวุฒิภาวะของบุคลากรหรือเรียนสอดคล้องกับบัวสี่เหล่า ตามจริต ๖ และให้ผู้รับการอบรมหรือผู้เรียนลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ผู้ที่ได้รับการพัฒนาแล้วจะได้รับการจัดสรรให้ปฏิบัติงานภายในองค์กรตามความรู้ความสามารถตามที่พระพุทธองค์ทรงแต่งตั้ง เป็นเอตทัคคะในด้านต่าง ๆ การให้รางวัลและการลงโทษตามแนวพุทธ

^{๓๓} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑.

^{๓๔} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๕๐.

๔. **วิธีในการบริหารงานบุคคล** ใช้วิธีนุ่มนวลกับคนที่ควรให้กำลังใจ ใช้วิธีรุนแรงกับคนที่ควรตำหนิห้ามปราม และใช้วิธีผสมผสานกับคนที่ควรยกย่องเมื่อถึงคราวต้องยกย่อง และตำหนิเมื่อคราวต้องตำหนิ และเล็กกว่ากล่าวสั่งสอนสำหรับคนที่ใช้ ๓ วิธีไม่ได้ผลซึ่งองค์กรทั่วไป คือ การขับออกหรือไล่ออกจากองค์กร

๕. **วิธีในการอำนวยการ**^{๓๕} การอำนวยการในพระพุทธศาสนา อาศัยผู้นำเป็นสำคัญ ทั้งที่ผู้นำ คือ ผู้ทำให้คนอื่นต้องการทำงานตามที่ผู้นำต้องการ

ผู้บริหาร คือ ผู้ที่ทำให้คนอื่นทำงานตามที่ผู้บริหารต้องการ ดังนั้น ผู้บริหารเชิงพุทธต้องมีภาวะผู้นำ คือมีความสามารถในการจูงใจให้คนเกิดความต้องการอยากปฏิบัติตามคำสั่งของผู้บริหาร ผู้บริหารต้องมีคุณสมบัติ ๒ ประการ คือ อุตตหิตสมบัติ และปริหิตปฏิบัติ ความสามารถในการสื่อสารกับคนทั่วไป การสื่อสารเพื่อการบริหารที่พระพุทธองค์ทรงใช้เป็นหลัก ๔ ส.^{๓๖} ซึ่งคำอธิบายเชิงประยุกต์ กับการบริหารดังนี้

๑) สันทัสสนา (แจ่มแจ้ง) เป็นการอธิบายขั้นตอนของการดำเนินงานได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง ช่วยให้สมาชิก ปฏิบัติตามได้ง่าย

๒) สมหาทปนา (จูงใจ) เป็นการอธิบายให้เข้าใจและเห็นชอบกับวิสัยทัศน์จนเกิดศรัทธาและความรู้สึกว่าจะต้องผันให้ไกลและไปให้ถึง

๓) สมุตเตชนา (แก้กลัวกลัว) เป็นการปลุกใจให้เกิดความเชื่อมั่นในตนเอง และมีความกระตือรือร้น ในการดำเนินการไปสู่เป้าหมาย

๔) สัมปหังสนา (ร่าเริง) เป็นการสร้างบรรยากาศในการทำงานร่วมกันแบบกัลยาณมิตรซึ่งจะส่งเสริมให้สมาชิกมีความสุขในการทำงาน

ความสามารถในการจูงใจของพระพุทธเจ้าตรงกับสมัญญาว่า ตถาคต คือ คนที่พูดอย่างไรทำอย่างนั้น^{๓๗} พระพุทธเจ้าทรงมีภาวะผู้นำสูง เพราะ “ทรงสอนให้รู้” (ยถาวาทิ) “ทำให้ดู” และ (ตถากาโร) “อยู่ให้เห็น” (ยถาวาทิ ตถากาโร) อีกทั้งการสั่งการแต่ละครั้งพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีธรรมาธิปไตย เป็นการทำความดีเพื่อความดี ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ด้วยการยึดธรรมคือหน้าที่เป็นสำคัญ แม้พระพุทธเจ้าจะประกาศว่าพระองค์ทรงเป็นธรรมราชา แต่การใช้อำนาจทรง กระจายอำนาจในการบริหารให้กับคณะสงฆ์ตามความชำนาญหรือเอตทัคคะ และยึดธรรมเป็นหลักในการบริหาร คือ หลักการสร้างประโยชน์สุข เพื่อส่วนรวมเป็นสำคัญ ดังหลักการบริหารที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า

พระตถาคตอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม ยำเกรงธรรม มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นตรา เป็นธรรมาธิปไตย ทรงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองที่เป็นธรรม^{๓๘}

^{๓๕} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีการบริหาร**, หน้า ๒๒-๒๗-๓๐.

^{๓๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๘/๑๖๑.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๑/๒๕๕.

^{๓๘} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๕๓/๑๓๙.

เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงยึดหลักธรรมมาธิปไตย จึงไม่ตั้งใครเป็นศาสดาสืบต่อจากพระพุทธองค์ ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอานนท์ทูลถามว่าไม่ทรงตั้งใครเป็นศาสดา เพราะทรงประสงค์ให้คณะสงฆ์ปกครองกันเองโดยยึดพระธรรมวินัยเป็นหลักในการปกครอง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว จะเป็นศาสดาของพวกเขาเมื่อเราล่วงลับไป”^{๓๙} ด้วยการสอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น และยึดธรรมมาธิปไตย คือทำความดีเพื่อความดี ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ โดยยึดธรรมคือหน้าที่ด้วย

๖. วิธีในการกำกับดูแล^{๔๐} การกำกับดูแลเป็นการควบคุมสมาชิกภายในองค์กรให้ปฏิบัติหน้าที่เพื่อบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญแก่การกำกับดูแลคณะสงฆ์ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อให้พระสงฆ์ใช้เป็นมาตรฐานควบคุมประพฤติให้เป็นแบบเดียวกัน ด้วยเหตุผลในการบัญญัติพระวินัย ๑๐ ประการ เช่น เพื่อความผาสุกแห่งคณะสงฆ์ เพื่อช่มบุคคลผู้ไร้ยางอาย เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความเสื่อมเสียทั้งในปัจจุบันและอนาคต เพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา^{๔๑} การบัญญัติพระวินัยเป็นเครื่องช่วยให้พระสงฆ์มีวินัยในตนเอง และมีเกณฑ์ในการประเมินตนเอง เมื่อเห็นว่าตนทำผิดพลาดจากมาตรฐาน ความประพฤติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ และความผิดไม่ร้ายแรงถึงขั้นถูกขับออกจากหมู่คณะหรือขาดจากความเป็นพระภิกษุ พระสงฆ์แต่ละรูปจะสารภาพความผิดพลาดต่อเพื่อนพระสงฆ์ด้วยกันพิธีสารภาพเรียกว่าการแสดงอาบัติซึ่งลงท้ายด้วยคำมั่นสัญญาว่าจะไม่ทำผิดอย่างนั้นอีกต่อไป (น ปุณฺณว กฤษสामी) เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้พระภิกษุนำศีลสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้มาสวดให้กันและกันฟัง ทุกกึ่งเดือนในวันพระ ๑๕ คำ ประเพณีปฏิบัตินี้เรียกว่า การสวดปาฏิโมกข์ ในตอบจบของศีลสิกขาบทแต่ละข้อ ผู้สวดก็จะถามที่ประชุมว่า “กัจจิตถ ปริสุทธา ท่านทั้งหลายบริสุทธ์ในศีลสิกขาบทนี้แล้วหรือ”^{๔๒} อีกทั้งพระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้พระภิกษุทำการปวารณาต่อคณะสงฆ์ในวันออกพรรษา การปวารณา หมายถึง การอนุญาตให้วากกล่าวตักเตือนกันและกันด้วยคำว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้า ขอปวารณาต่อสงฆ์ เพราะเห็นกัฏฐิ เพราะได้ยีนกัฐิ เพราะสงสัยกัฐิ ขอท่านทั้งหลาย จงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้าเห็นว่าผิดพลาด ก็จักแก้ไขปรับปรุงตัวเอง”^{๔๓} ทั้งหมดที่กล่าวมาแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงกำหนดวิธีการในการกำกับดูแล เพื่อให้พระสงฆ์มีวินัยในตนเอง มีการประเมินตนเองและการกระจายอำนาจให้คณะสงฆ์กำกับดูแลกันเอง กรณีเกิดข้อพิพาทขัดแย้งหรืออิกรณณ์ในองค์กรสงฆ์เนื่องจากสงฆ์บางรูปไม่ยอมรับการกำกับดูแล พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติวิธีระงับอิกรณณ์ซึ่งเรียกว่า อิกรณสมถะ ๗ ประการ^{๔๔} ตัวอย่าง เช่น สัมมุขาวินัย คือ วิธีระงับข้อพิพาทด้วยประมุขพร้อมกันของคณะสงฆ์เพื่อพิจารณาข้อกล่าวหาของฝ่ายโจทก์และคำแก้ต่างของฝ่ายจำเลยแล้วตัดสินโดยยึดหลักพระธรรมวินัย เยภุยกยสิกา คือวิธีระงับข้อ

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๗/๑๔๐.

^{๔๐} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *พุทธวิธีการบริหาร*, หน้า ๒๗-๓๐.

^{๔๑} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๐/๓๗.

^{๔๒} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๐๐/๒๒๐.

^{๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๔ /๒๒๖/๓๑๔.

^{๔๔} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๘๗๙/๕๗๑.

พิพาทโดยให้ที่ประชุมสงฆ์ออกเสียงชี้ขาด ฝ่ายที่ได้รับเสียงสนับสนุนข้างมากเป็นฝ่ายชนะ ติน-
 วัตถารกะ คือ วิธีระงับข้อพิพาทด้วยการประนีประนอมยอมความ โดยที่คู่กรณีตกลงเลิกกรากันไปไม่
 ต้องมีการชำระสะสางให้มากเรื่อง เหมือนเอาหญ้ามากลบทับปัญหาไว้

กระบวนการกำกับดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้นั้นเป็น
 หลักประกันความมั่นคงและความบริสุทธิ์ผุดผ่องของคณะสงฆ์ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า
 “เปรียบเสมือนมหาสมุทรไม่ร่วมกับซากศพที่ตายแล้วนั้นไปสู่ฝั่งซากศพที่ตายแล้วในมหาสมุทร
 มหาสมุทรย่อมนำซากศพที่ตายแล้วนั้นไปสู่ฝั่งซัดขึ้นบกโดยพลันบุคคลใดเป็นผู้ที่ศีลมีธรรมลามกมี
 ความประพฤติไม่สะอาดน่ารังเกียจสงฆ์ย่อมไม่ร่วมกับบุคคลนั้นย่อมประชุมกันยกเธอออกไปเสียโดย
 พลันถึงแม้เธอนั่งในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ก็จริง ถึงอย่างนั้นเธอก็ถือว่าไกลจากสงฆ์ และสงฆ์ก็ไกลจาก
 เธอ”^{๔๕} การกำกับดูแลโดยพุทธวิธี ให้ความสำคัญของสมาชิกภายในองค์กรกำกับดูแลโดยใช้ข้อบังคับ
 ข้อตกลงภายในองค์กร หรือกฎระเบียบ ภายในองค์กรเป็นแบบแผนเป็นมาตรฐานควบคุมความ
 ประพฤติคนในองค์กรให้เป็นแบบเดียวกันด้วยเหตุผล เพื่อความสงบสุขของหมู่คณะภายในองค์กร
 เพื่อบังคับกับคนที่ทำผิดเพื่อป้องกันความเสียหายต่อองค์กร และเพื่อความมั่นคงขององค์กร โดย
 กฎระเบียบข้อบังคับขององค์กรช่วยให้คนภายในองค์กรมีระเบียบในตนเองและเป็นเกณฑ์ในการ
 ประเมินตนเองการยอมรับผิดกับเพื่อนสมาชิกในองค์กรเพื่อพัฒนาตนเองและพยายามไม่ทำผิดพลาด
 อีกพร้อมๆกับการนำข้อตกลงระเบียบขององค์กรมาชี้แจงย้ำเตือนให้สมาชิกภายในองค์กรตระหนัก
 และนำไปประพฤติปฏิบัติ ให้เกิดความมีวินัยและพัฒนาองค์กรร่วมกัน การตักเตือนดูแลให้คนใน
 องค์กรประพฤติปฏิบัติในแนวทางเดียวกันโดยสมาชิกแต่ละคนดูแลตนเอง เพื่อตักเตือนกันอย่างเป็น
 มิตร และกลุ่มงานหน่วยงานต่าง ๆ ภายในองค์กร ช่วยกันกำกับดูแล หากมีข้อพิพาทขัดแย้งจะต้อง
 แก้ไขหรือระงับข้อขัดแย้งและข้อพิพาทด้วยการตั้งคณะกรรมการพิจารณาข้อกล่าวหาและข้อแก้ต่าง
 ของทั้งสองฝ่าย การประชุมเพื่อหาข้อยุติโดยใช้เสียงข้างมากและวิธีการประนีประนอมเพื่อหาข้อยุติ
 ข้อขัดแย้ง กระบวนการกำกับดูแลเพื่อแยกสมาชิกที่ประพฤติตนไม่เหมาะสม ออกจากองค์กรหรือ
 ระงับให้มีพฤติกรรมตามที่องค์กรต้องการและช่วยพัฒนาองค์กรร่วมกัน เกิดความสงบสุขภายใน
 องค์กร

พุทธวิธีบริหาร ยึดหลักธรรมาธิปไตยเป็นสำคัญด้วยเหตุผล โดยผู้บริหารต้องประพฤติ
 ธรรมและใช้ธรรมเป็นหลัก ในการบริหารยึดถือความถูกต้อง ทำหน้าที่พร้อมความรับผิดชอบ ยอม
 เสียสละประโยชน์สุขส่วนตนเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม ดังพุทธพจน์ว่า “ถ้าเห็นว่าจะได้ประโยชน์สุขที่
 ยิ่งใหญ่ เพราะสละประโยชน์สุขเล็กน้อย บุคคลควรสละประโยชน์สุขเล็กน้อยเพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุข
 ที่ยิ่งใหญ่”^{๔๖} ธรรมาธิปไตยไม่ใช่ระบบการปกครอง แต่เป็นวิธีปกครองที่ถือธรรมเป็นใหญ่ คือทุก
 ระบบการปกครอง เป็นธรรมาธิปไตย ถ้าผู้ปกครองถือธรรมเป็นใหญ่ ก็ต้องมีทั้งอัตตหิตสมบัติยึด
 ธรรมประจําใจ และมีปรหิตปฏิบัติที่มุ่งบำเพ็ญประโยชน์สุขส่วนรวม เมื่อผู้นำประพฤติธรรมสังคม
 ส่วนรวมและองค์กรย่อมอยู่เป็นสุข ดังพระพุทธเจ้าตรัสว่า “เมื่อฝูงโคข้ามฝากแม่น้ำถ้าโคผู้นำฝูงไป
 ตรง โคนเหล่านั้นย่อมไปตรงทั้งหมดในเมื่อโคผู้นำไปตรงในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็น

^{๔๕} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๙/๒๘๙.

^{๔๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘/๙.

ผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรมประชาชนนอกนี้ย่อมประพฤติธรรมเหมือนกัน ประชาชนทั้งประเทศย่อมอยู่เป็นสุข ถ้าพระราชาทรงดำรงอยู่ในธรรม”^{๔๗} การบริหารที่ใช้พุทธวิธีบริหารต้องยึดหลักธรรมาธิปไตย และผู้บริหารประพฤติธรรมหรือมีอัตตหิตสมบัติและใช้ธรรมเป็นหลักในการบริหารที่ยึดความถูกต้อง มีความรับผิดชอบ ยอมเสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม หรือมีปรีชาปฏิบัติ จึงจะทำให้องค์กรมีความเป็นอยู่อย่างสงบสุขพัฒนาก้าวหน้าไป โดยทุกคนในองค์กรได้ประโยชน์และองค์กรดำรงอยู่โดยสร้างประโยชน์ให้แก่องค์กรและสังคมที่สมาชิกในองค์กรและคนในสังคมทุกภาคส่วนได้รับประโยชน์ร่วมกัน

๔.๒.๒ หลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ความเป็นมาของวิปัสสนาธุระในประเทศไทย ได้สืบต่อกันมาแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานีแล้ว สมัยนั้นปรากฏว่า มีพระสงฆ์อรหันตวิเศษ คือ ฝ่ายวิปัสสนาธุระมีอยู่เป็นจำนวนมากปัจจุบันยังมีซากวัดวาอารามที่เกี่ยวกับวิปัสสนาธุระเป็นสักขีพยานเหลืออยู่หลายแห่งที่จังหวัดสุโขทัยก็มี ที่จังหวัดเชียงใหม่ก็มี จังหวัดลำพูนก็มี เช่น วัดพระยืนจังหวัดลำพูน เป็นวัดหนึ่งที่ได้ตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานสาขา ได้เคยเป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานครั้งโบราณกาล ปัจจุบันนี้ยังรักษาไว้ เป็นวัดที่มีพระสงฆ์และเป็นที่อยู่ของเจ้าคณะจังหวัดลำพูน อย่างไรก็ตาม สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็มีปรากฏอยู่ มีหลักฐานที่เห็นชัด ๆ คือ สมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (ศุข) หรือเรียกกันว่าพระสังฆราชไถ่เถื่อน เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๔ วัดมหาธาตุ ตั้งมีพระรูปขององค์ประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร พระองค์มีความเชี่ยวชาญในทางวิปัสสนาธุระ เป็นผู้มีความสามารถทำให้ไถ่เถื่อน (ไถ่ป่า) เชื่องได้ ที่พระแท่นรองพระรูปสลักรูปไถ่เต็มไปหมดพระองค์เป็นชาวกรุงศรีอยุธยา ตามตำนานกล่าวว่า อยู่เป็นพระสงฆ์ฝ่ายอรหันตวิเศษ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ได้รับอาราธนาลงมาอยู่ประจำวัดพลับ จังหวัดธนบุรี ต่อมาได้สถาปนาวัดพลับขึ้นเป็นวัดหลวงพระราชทานนามวัดว่า “วัดราชสิทธิาราม” เป็นวัดป่าอรหันตวิเศษ สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ที่กรุงศรีอยุธยายังมีพระที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตลอดมา เช่น ที่วัดประตู่ทรงธรรม อำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เจ้าอาวาสเป็นราชาคณะฝ่ายอรหันตวิเศษ มีพระราชทินนามว่า พระวิสุทธาจารย์เถระ ท่านถึงแก่มรณภาพในรัชกาลที่ ๖ ความจริงการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้นมิได้อยู่ แต่ขาดผู้อุปถัมภ์บำรุง ขาดผู้ยกย่อง จึงมิได้ปรากฏเป็นหลักฐานแพร่หลาย การวิปัสสนาธุระถูกหลงลืมไปอยู่ในป่าดงพงไพรในถ้ำและภูเขา จนเป็นเหตุให้พุทธบริษัททั้งหลายส่วนมากไม่รู้ว่าวิปัสสนากรรมฐานคืออะไร ในที่สุดแต่เพียงเห็นพระธุดงค์ ก็เข้าใจว่าเป็นพระวิปัสสนาไปหมด ทั้งนี้เพราะทางคณะสงฆ์และทางการบ้านเมือง ไม่มีโอกาสได้ยกย่องประดับประดา โดยที่ทางพระสงฆ์ที่ดีทางบ้านเมืองก็ดี ไม่ได้รับศาสนิกกิจด้านวิปัสสนากรรมฐานเข้ามาในหลักการ จึงทำให้เป็นเสมือนว่าการวิปัสสนาธุระในประเทศไทยเรานั้น ได้สูญสิ้นไปเสียหรือทำให้พุทธบริษัทสำคัญผิดคิดดังกล่าวแล้ว^{๔๘}

^{๔๗} อด.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๐/๔๘.

^{๔๘} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, รัลึก ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (ขอนแก่น : คลังนาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า. ๑๐๐-๑๐๔.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ สมัยที่ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการปกครอง เป็นผู้ก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น โดยมีชื่อว่า “สถาบันวิปัสสนาธุระ” ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระของวัดมหาธาตุ^{๔๔} โดยที่ในการดำเนินงานในเบื้องต้นนั้น ได้อาราธนาพระภิกษุญาณสิริ (สุข ปวโร) ผู้ทรงคุณวุฒิและมีความรู้ความสามารถในทางวิปัสสนาธุระแห่งวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร มาเป็นอาจารย์ฝึกสอนวิปัสสนากรรมฐานที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุ มีพุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้ความสนใจเข้ามาฝึกปฏิบัติมิได้ขาดและบรรพชิตที่เข้ารับการศึกษาปฏิบัติรุ่นแรก ๒ รูป คือ พระมหาโชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙ วัดมหาธาตุ และพระครูสังวรสมาธิวัตร วัดเพลงวิปัสสนา

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ได้ส่งพระมหาโชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙ ไปศึกษาคุณงานวิปัสสนาธุระที่สำนักศาสนียตสา เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า ซึ่งเป็นสำนักวิปัสสนาที่มีชื่อเสียงของพม่าเป็นเวลา ๑ ปี เมื่อครบกำหนดแล้วจึงได้กลับคืนสู่ประเทศไทย พร้อมกับพระมหาโชดก ยังได้นิมนต์พระวิปัสสนาจารย์ชาวพม่าผู้ชำนาญ (ตามคำขอของรัฐบาลไทยต่อรัฐบาลพม่า) จากประเทศพม่ามาด้วย ๒ รูป คือพระอาจารย์อาสภเถระ ประธานกรรมฐานนาจริยะ และ พระอาจารย์อินทวังสะ มาเพื่อช่วยฝึกสอนวิปัสสนาธุระในประเทศไทยด้วย ซึ่งการได้นิมนต์พระเถระทั้งสองมาก็เป็นไปตามดำริของพระพิมลธรรม พระมหาโชดก ญาณสิริ และพระครูประกาศสมาธิคุณได้เป็นกำลังสำคัญในการฝึกสอนวิปัสสนากรรมฐานในวัดมหาธาตุ ซึ่งนับวันจะมีผู้สนใจในการปฏิบัติกรรมฐานเพิ่มจำนวนมากขึ้นโดยลำดับ พระสังฆาธิการ ผู้บริหาร และคณะสงฆ์ให้ความสนใจได้จัดส่งครูสอนพระปริยัติธรรมเข้ามาฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน แล้วกลับไปสอนพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ภายในเขตปกครองของตน จนปรากฏว่าสำนักวิปัสสนากรรมฐานได้เกิดขึ้นทั่วประเทศ แม้แต่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ยังได้เสด็จมาสมานพระวิปัสสนากรรมฐานที่พระอารามแห่งนี้ และพระมงคลเทพมุนี (หลวงพ่อดาวตปถกน้ำ) ก็ได้มาศึกษาวิปัสสนากรรมฐานที่พระอารามแห่งนี้ และรับรองว่า สำนักนี้ปฏิบัติถูกต้องตามแนวทางสติปัญญา

ในสมัยพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง มีตำแหน่งหน้าที่รับผิดชอบการคณะสงฆ์ ในองค์การปกครองจึงได้ถือโอกาส นับแต่ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุได้ตั้งใจที่จะฟื้นฟูการวิปัสสนาธุระอย่างแน่ชัด ความจำเป็นที่ท่านมองเห็นนั้น ก็คือ พระพุทธศาสนา ถ้าขาดวิปัสสนาธุระ มีแต่คั่นถุระอย่างเดียว เปรียบเหมือนขานาที่มีแต่ทำนา แต่ไม่มีการเก็บเกี่ยวเอาผลของมัน ย่อมได้แต่ต้นแต่ต่อ ถ้าการพระศาสนาของเรามีแต่การศึกษาเล่าเรียนให้มีเพียงวิชาความรู้อย่างเดียว ก็เปรียบเหมือนการทำนาแล้วไม่เก็บเกี่ยวการที่ท่านจัดตั้งกองการวิปัสสนาธุระขึ้น ย่อมมีผลดีต่อฝ่ายปฏิบัติศาสนาเป็นอย่างดี เมื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชนิมิตอย่างนั้น บรรดาเจ้านายและข้าราชการที่บวชก็ได้เรียนพระปริยัติธรรมไม่ เพราะมีเวลาน้อยอยู่ในสมณเพศ จึงต้องบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยเหตุนี้วัดป่าคืออรัญวาสี จึงมีขึ้นสำหรับเจ้านายและข้าราชการที่บวช ๓ เดือน ต่อมาเห็นความสำคัญว่าวัดป่าอรัญวาสีจึงนิยมสร้างกุฏิขึ้นในวัดสำคัญเพื่อให้เจ้านายและข้าราชการที่อุปสมทบบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน เช่น วัดมหาธาตุ

^{๔๔} ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ส่วนธรรมนิเทศ, รายงานผลการปฏิบัติงาน ประจำปี ๒๕๔๔ - ๒๕๔๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑.

วัดพระเชตุพน วัดสระแก้ว ยังปรากฏสืบมาจนถึงปัจจุบัน แต่วัดพระเชตุพนถูกรื้อสร้างเป็นโรงเรียน แล้วคณะภิกษุนี้สร้างขึ้นสำหรับเจ้านาย และข้าราชการบวช ๓ เดือน เพื่อเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะจึงได้มีคณะภิกษุประจำวัดสำคัญ ๆ ขึ้น แสดงให้เห็นว่าการเจริญวิปัสสนากรรมฐานได้ปฏิบัติเป็นมรดกสืบกันมาในเมืองไทยจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ครั้นต่อมาประเพณีนิยมก็สูญหายไปอย่างไรรึนั้นไม่ทราบเหตุผลที่แน่นอน

ในการเดินทางไปประเทศพม่าของพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองคราวนี้มีปฏิริยาบางอย่างจากกรมการศาสนาจึงสมควรกล่าวไว้ จึงเกิดการต่อรองในการเดินทางเกิดขึ้นระหว่างอธิบดีกรมการศาสนา (นายบุญช่วย สมพงศ์) กับพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง อธิบดีกรมการศาสนามาเรียนต่อรองการเดินทางคราวนี้ว่า “ขอให้ท่านเจ้าคุณสังฆมนตรี เปลี่ยนความมุ่งหมายการเดินทางเสียใหม่ คือ ให้มีความมุ่งหมายเปลี่ยนเดินทางไปดูกิจการศาสนาอย่างเดียว ไม่ควรนำอาจารย์และนักศึกษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ไปศึกษาในประเทศพม่าด้วย” เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี อุณู และกรรมการบริหารสมาคมพุทธศาสนาสังคหะแห่งนครย่างกุ้ง เซอร์ อู สุวิน ได้ทราบข่าวการสนธิวิปัสสนากรรมฐานเป็นประโยชน์ต่อชาวโลก จึงดำเนินการจัดตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น ณ สำนักงานใหญ่ของสมาคมตั้งชื่อว่า “สำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสา” จึงได้อาราธนาพระอาจารย์ โสภณมหาเถระ ธัมมาจริยะ หรือ พระอาจารย์สีสยาดอมาเป็นพระอาจารย์สอนประจำในปี พุทธศักราช ๒๔๙๒ เมื่อพระอาจารย์โสภณมหาเถระ ธัมมาจริยะ รับอาราธนามาดำรงตำแหน่งเป็นพระวิปัสสนาจารย์ ณ สำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสา ซึ่งมีอาณาเขตกว้างขวางประมาณ ๖๐ ไร่ ประกอบด้วยอาคารที่พักประมาณ ๕๐ ห้อง ช่วงระยะไม่นานชื่อเสียงของสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสาแห่งนครย่างกุ้ง และชื่อเสียงของพระอาจารย์โสภณมหาเถระ ก็แพร่และกระจายไปในประเทศต่าง ๆ เช่น ไทย ศรีลังกา เป็นต้น ในที่สุดรัฐบาลพม่าแห่งสหภาพพม่าได้ถวายสมณศักดิ์ อัครมหาบัณฑิตแก่ท่าน รัฐบาลแห่งประเทศพม่าถือเป็นพระสงฆ์ที่มีชื่อเสียงและมีเกียรติคุณสูงสุด จึงตั้งนิยัตถ์ถวายประจำ และตั้งเงินเดือนให้โยมบิดา และโยมมารดาของพระสงฆ์นั้นด้วย ครั้นต่อมาพระอาจารย์ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ ผู้เชี่ยวชาญในวิปัสสนาญาณที่ได้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในสำนักของพระอาจารย์สวयेเจเตยสยาดอ อัครมหาบัณฑิต ได้เดินทางมาสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสา นครย่างกุ้ง เพื่อศึกษาวิชาครูสอนวิปัสสนากรรมฐานจบแล้ว พระอาจารย์โสภณมหาเถระจึงแต่งตั้งให้เป็นพระวิปัสสนาจารย์ ประจำสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสาแห่งนครย่างกุ้ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๓ พระอาจารย์ภัททันตะอาสาเถระ ธัมมาจริยะ ได้ช่วยอบรมแนะนำสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน จนเป็นที่ไว้วางใจของพระอาจารย์โสภณมหาเถระ หรือ พระอาจารย์มหาสีสยาดอ^{๕๐}

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระพิมลธรรม และมีตำแหน่งหน้าที่ในทางคณะสงฆ์เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ระลึกถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนา เกิดกุศลจิตคิดจะให้มีการปฏิบัติวิปัสสนาธุระขึ้นในประเทศไทย ต่อมาพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ของท่านรูปหนึ่ง ชื่อ

^{๕๐} เกษม ทกานนท์ และคณะ, *ชัชชนะของพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร)*, หน้า ๓๑-๔๐.

พระมหาโชดก ญาณสิทธิ พระสงฆ์รูปนี้ เป็นผู้มีความวิญญูวาสนาควรแก่การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะให้สมปรารถนาในการก่อตั้ง และฟื้นฟู วิปัสสนาธุระขึ้นในประเทศไทย จึงได้นำพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ไปฝากเข้าศึกษาปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐาน ณ สำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสา กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า ซึ่งเป็นสำนัก ๆ หนึ่ง อดีต นายกรัฐมนตรี อนุ สร้างขึ้นไว้ ได้ฝากให้อยู่ในความปกครองดูแลของพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หรือพระอาจารย์มหาสีสยาตอ เป็นเจ้าสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสาอยู่ในสมัย นั้น พระมหาโชดก ญาณสิทธิ เมื่อได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสมควรตั้งใจและได้แสวงหา ประสบการณ์เกี่ยวกับการวิปัสสนา และดูการพระศาสนาในพม่า เป็นเวลา ๑ ปี จึงได้เดินทางกลับ ประเทศไทย ในขณะนั้นพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ได้แสดงความจำนงไปยังสภาการ พระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ขอให้จัดส่งพระวิปัสสนาจารย์ผู้เชี่ยวชาญชำนาญการสอนวิปัสสนา กรรมฐาน มาช่วยสอนวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย สภาการพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย จึงให้มอบเป็นภาระหน้าที่ของพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เป็นผู้พิจารณาเลือก พระวิปัสสนาจารย์ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมตามความต้องการของพระพิมลธรรม สังฆมนตรีว่าการองค์ ปกครองของคณะสงฆ์ไทย เพื่อส่งไปช่วยสอนวิปัสสนาธุระในประเทศไทย พระอาจารย์โสภณมหา เถระ อัครมหาบัณฑิต ได้พิจารณาและมีคำสั่งให้พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภเถระ ฉัมมาจริยะ เป็น ผู้รับภาระหน้าที่เดินทางมาช่วยสอนวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ จึงตัดสินใจเดินทางมาประเทศไทยพร้อมกับพระมหาโชดก ญาณสิทธิ และพระอาจารย์ อินทวังสะทำหน้าที่เป็นพระวิปัสสนาจารย์ ช่วยสอนวิปัสสนากรรมฐานอยู่ ณ สำนักวิปัสสนา กรรมฐานวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นต้นมา นับว่าได้ช่วย เป็นกำลังส่งเสริมพระปฏิบัติศาสนา คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้เจริญขึ้นในประเทศไทย และ ดำรงรุ่งเรืองอยู่จนถึงปัจจุบันนี้

หากจะกล่าวถึงหลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แล้วนั้น ผู้วิจัยมองไปที่ตัวบุคคลเป็นหลัก คือการวางหลักการสำคัญนั้น ผู้วางต้อง กระทำตัวเองให้เป็นแบบอย่าง เป็นเบื้องต้น ดังนั้นในงานวิจัยเรื่องหลักการบริหารสำนักวิปัสสนา กรรมฐานนี้ ได้กำหนดหลักการในการบริหารจากคุณสมบัติประจำองค์ท่าน ๓ ประการ คือ ๑) ด้าน ศील (พฤติกรรมทางกายและวาจา) ๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์ ๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน

๑) ด้านศีล (พฤติกรรมทางกายและวาจา)

“พฤติกรรม” (Behavior) หรือ ที่เรียกว่า “กายภาวนา” ซึ่งหมายถึง การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และเกี่ยวข้องกับ “ศีลภาวนา” คือ การเจริญศีล หรือการพัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความ เดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน^{๕๑}

^{๕๑} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๗๙/๑๒๑.

พฤติกรรมมนุษย์ (Human Behavior) พฤติกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว อาจจะจำแนกออกได้เป็น ๒ ลักษณะ ได้แก่

๑. พฤติกรรมที่ไม่สามารถควบคุมได้เรียกว่า เป็นปฏิกิริยาสะท้อน เช่น การสะดุ้งเมื่อถูกเข็มแทง การกระพริบตา เมื่อมีสิ่งมากระทบกับสายตา

๒. พฤติกรรมที่สามารถควบคุมและจัดระเบียบได้เนื่องจากมนุษย์มีสติ ปัญญาและอารมณ์ (Emotion) เมื่อมีสิ่งเร้ามากระทบ สติปัญญาหรืออารมณ์ จะเป็นตัวตัดสินว่า ควรจะปล่อยปฏิกิริยาใดออกไป ถ้าสติปัญญาควบคุมการปล่อยปฏิกิริยา เราเรียกว่าเป็นการกระทำตามความคิดหรือ ทำด้วยสมอง แต่ถ้าอารมณ์ควบคุมเรียกว่า เป็นการกระทำตามอารมณ์ หรือปล่อยตามใจ นักจิตวิทยาส่วนใหญ่เชื่อว่า อารมณ์ อิทธิพลหรือพลังมากกว่าสติปัญญา ทั้งนี้เพราะมนุษย์ทุกคนยังมีความโลภ ความโกรธ ความหลง ทำให้พฤติกรรมส่วนใหญ่เป็นไปตามความรู้สึกและอารมณ์เป็นพื้นฐาน^{๕๒}

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) มีปฏิปทาหรือพฤติกรรมที่ควรนำไปเป็นแบบอย่างต่อการดำเนินชีวิตในหลายเรื่อง อีกทั้งยังเป็นเครื่องเตือนสติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน อีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ท่านเป็นคนที่เปลี่ยนวิกฤติให้เป็นผู้มีจิตใจที่สมบูรณ์อย่างยิ่ง ได้แก่ ความเป็นผู้มีสติอย่างยิ่ง (สติสัมปโน) เป็นข้อที่ควรศึกษา และสิ่งที่น่าชื่นชมอย่างยิ่งประการต่อมา ก็คือ “การให้อภัย” เนื่องจากท่านเป็นผู้มีหน้าตาที่แจ่มใส ยิ้มแย้ม ไม่เสียสุขภาพจิต เมื่อท่านออกจากที่คุมขัง ท่านกราบทุกฝ่าย ทุกคนที่เคยให้ร้ายป้ายสีแก่ตัวท่าน ประนีประนอมทุกคราวไป จึงควรชื่นชมในคุณลักษณะข้อนี้เป็นอย่างยิ่ง นี่คือการลืม (สิ่งที่เลวร้าย) และการให้อภัย ข้อนี้จึงเป็นการบอกแก่พวกเราทั้งหลายว่า ท่านหาได้มีจิตริษยาต่อใคร ๆ ไม่ โดยเฉพาะบุคลิกของท่านที่แสดงออกด้วยการผูกมิตรไมตรีกับชาวต่างชาติ ผูกมิตรแม้แต่ในบุคคลที่ให้ร้ายท่าน ในที่สุดสิ่งที่ไม่ให้ร้ายใคร สิ่งที่ไม่ให้อภัยนี้เอง จึงทำให้ท่านได้รับความเมตตากลับคืนมา และทำให้นึกถึงคำกล่าวของท่านมหาตมะคานธี ที่กล่าวว่า “อหิงสา Non-Violence” เอาชนะประเทศอังกฤษได้ ด้วยเหตุนี้ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) จึงสามารถเอาชนะใจในศาลทหาร สามารถเอาชนะใจรัฐบาล จนได้รับพระราชทานสมณศักดิ์คืนมา ก็เพราะท่านเอาชนะใจที่มุ่งร้าย ตรงนี้เอง และได้รับแต่สิ่งดี ๆ ตอบสนองเช่นเดียวกัน^{๕๓} อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมที่มีผลต่อความศรัทธาและเลื่อมใสของประชาชนผู้พบเห็นท่านอีกหลายข้อ ที่ควรถือเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต พอสรุปเป็นประเด็นสำคัญต่อไปนี้

(๑) ความไม่ยึดติดในปัจจัย ๔ ความเสียสละทรัพย์โดยไม่เสียดาย เช่น ในคราวหนึ่ง มีอุบาสกผู้ศรัทธาได้นำปัจจัย ๔ ไปถวายท่าน จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท เมื่อท่านเดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจในต่างจังหวัด พอได้เวลากลับท่านก็ลุกจากที่นั่นไปเลย และบอกว่าปัจจัยนี้ เกิดในอาวาสนี้ ดังนั้น ผู้เป็นสมภารเจ้าวัดก็พิจารณาใช้สอยให้เกิดประโยชน์ต่อพระศาสนาตามความเหมาะสมเถิด

^{๕๒} พระมหาบุญโฮม ปริบุญณสีโล, “พฤติกรรมมนุษย์”, (กรุงเทพมหานคร : เอกสารสัมมนา มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐) (อัตสำเนา).

^{๕๓} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), ผลงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) : ปาฐกถาพิเศษ ในงาน ๑๐๐ ปี ชาตกาลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ณ มณฑลพิธีลานอโศก วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๖.

(๒) ความเป็นผู้หนึ่ง เมื่อบุคคลกล่าวพาดพิงหรือใส่ร้ายป้ายสีต่อบุคคลอื่นต่อหน้าท่าน คือ ไม่ส่งเสริมให้อีกฝ่ายทะเลาะหรือเอาความซึ่งกันและกัน

(๓) ความเป็นผู้ใช้เมตตาธรรมแทนการอาฆาตพยาบาท ต่อบุคคลผู้กล่าวด้วยข้อกล่าวหาต่าง ๆ

(๔) ความเป็นนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยสม่ำเสมอ ถือว่าวิปัสสนากรรมฐานนั้นแหละ เป็นเครื่องมือในการชำระกิเลสภายในจิตใจของบุคคลให้มีพฤติกรรมอันพึงประสงค์ และให้มีพฤติกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อบุคคลอื่น และสิ่งแวดล้อมทางสังคม

นอกจากนั้น ยังพบว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสมหาเถร) ท่านจะเทศน์หรือสั่งสอนบุคคลอื่นในเรื่องที่ท่านพูดและทำได้ด้วย เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น ดังพระพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า “ถ้าพร่ำสอนผู้อื่นฉันใด ก็ควรทำตนฉันนั้น ผู้ฝึกตนดี ควรฝึกผู้อื่น ได้ยินว่าตนแลฝึกยาก” อนึ่ง ท่านมีหลักในการปกครองใน ๒ มิติ ได้แก่ การใช้พระคุณควบคู่ไปกับพระเดช คือ ใช้ทั้งการข่มและการยกย่องนั่นเอง (นิกคยเห นิคคหารหิ, ปกคยเห ปกคหารหิ) ท่านถือพระพุทธพจน์ที่ว่า “จงชนะมารด้วยอาวุธ คือ ปัญญา” จงชนะความชั่วด้วยความดี, จงชนะความตระหนี่ด้วยการให้ทาน, จงชนะคนพูดปดด้วยคำสัตย์” นอกจากนี้ ท่านก็ยังใช้ทศบารมีในการบริหารตน บริหารคน บริหารงานได้อย่างมีประสิทธิภาพอีกด้วย

๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์

“จิตภาวนา” หมายถึง การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น^{๕๔} กล่าวคือ ท่านมีอัธยาศัยในการต้อนรับแก่ผู้ไปพบท่านโดยหลักธรรมะปฏิสันถาร คือ การให้คำปรึกษา การให้ข้อคิด คติธรรมในการดำเนินชีวิต และอาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสมหาเถร) เป็นพระมหาเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยรูปแรก และรูปเดียว ที่ได้รับความพลิกผันตามกระแสแห่งโลกธรรมทั้งฝ่ายอริฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ดังคำประพันธ์ที่ว่า

ประเดี๋ยวดี	มีชื่อ	ลือสังคม
ประเดี๋ยวม	ลุ่มลูก	ชุกช่อนหน้า
ประเดี๋ยวมี่	ชื่อเด่น	เป็นดารา
ประเดี๋ยวม่า	หน้าเศร้า	เข้าตาราง

ฉะนั้น ท่านจึงเอาชนะความชั่วด้วยความดี ดังคำที่ว่า “พึงชนะความชั่วด้วยความดี” (อสาธฺจฺ สาธฺนา ชินฺ) เป็นหลักธรรมประจำใจของท่านตลอดมาในการต่อสู้กับปัญหาต่าง ๆ ดังนี้

ประการแรก ในด้านอริฏฐารมณ์ ชีวิตของท่าน นับได้ว่ามีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุด เริ่มจากเป็นลูกชานา เป็นเด็กขายคำตา ดวงมาลา มาเป็นสามเณรคำตา ดวงมาลา, สามเณรอัจจ ดวงมาลา, พระมหาอัจจ อาสโภ, ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะพระสังฆาธิการตั้งแต่ระดับรองเจ้าอาวาส, เจ้าอาวาส, รองเจ้าคณะจังหวัด, เจ้าคณะจังหวัด, รองเจ้าคณะมณฑล, เจ้าคณะตรวจการภาค, แม่กอง

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๐.

ธรรมสนามหลวง, สมาชิกสังฆสภา, สังฆมนตรีช่วยองค์การศึกษา, สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง, และเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช (สมเด็จพระสังฆราชชั่วคราว) ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ ตั้งแต่ระดับชั้นราชจนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุทธาจารย์

ส่วนประการต่อมา ในด้านอนิฏฐารมณ์ ชีวิตของท่าน ก็มีความตกต่ำถึงที่สุด โดยถูกถอดยศตำแหน่งจากตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ลดลงมาโดยลำดับ จนเหลือแต่หลวงพ้ออาสาเถระ เป็นพระสามัญธรรมตาและลดลงมาเหลือแต่ “นายอาจ ดวงมาลา” ทางสมณศักดิ์ ก็ถูกถอดจากตำแหน่งพระพิมลธรรม ไม่เหลือตำแหน่งใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งถูกจับกุมคุมขังอยู่ในตะราง (ห้องขังสันติบาล) นานถึง ๕ ปีถึงพ้นคดี แม้ชีวิตของท่านจะลุ่ม ๆ ดอน ๆ ต่ำ ๆ สูง ๆ อย่างนี้ แต่เกียรติคุณของท่าน ก็ยังอยู่เสมอด้วยคุณความดี หรือบารมีธรรมที่ท่านได้สร้างสมอบรมไว้ ได้ปกป้องคุ้มครองไว้ตลอดมาเป็นที่ปรากฏโดยทั่วไปว่า เมื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ดำเนินการใด ๆ เช่น ไปประกาศศาสนกิจในที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ก็ได้รับความร่วมมือได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี แม้ในคราวที่ไม่มีตำแหน่งในการบริหาร ก็ได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดี อาจกล่าวได้ว่าท่านไปที่ใดก็ทำให้ที่นั้นอบอุ่น เกียรติของท่าน จะปรากฏเลื่องระบือไปอย่างกว้างไกล ผู้มีเกียรติคุณเช่นนี้ สมัยโบราณนิยมยกย่องกันว่าเป็นผู้ “เหยียบแผ่นดินกระเดื่อง” นอกจากนั้น ความที่ท่านเป็นผู้มีเมตตาธรรมที่สูงยิ่งรูปหนึ่ง แห่งสังฆมณฑลเท่าที่ปรากฏและสัมผัสด้วยตนเอง และเป็นพระมหาเถระผู้มีจิตวิญญานที่กว้างไกลหาประมาณมิได้ ในการมุ่งสร้างพุทธศาสนิกชนทุกหมู่เหล่าให้มีคุณภาพ เพื่อสนองงานของพระพุทธศาสนาทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังนั้น คุณธรรมต่าง ๆ ที่ท่านได้ประพฤติปฏิบัติมาแล้วนั้น ทำให้สามารถเป็นแบบอย่างต่อบุคคลอื่นที่กำลังประสบปัญหา หรืออ่อนแอ จิตใจท้อถอย ไม่อยากต่อสู้กับปัญหาใด ๆ ก็จะได้ลุกขึ้นมาเพื่อเอาชนะปัญหาเหมือนดังที่ท่านได้ผ่านพ้นวิกฤติมาได้แล้วนั้น เป็นดังคราวที่พระพุทธองค์ทรงเอาชนะพระยามารพร้อมด้วยเสนานั้นแล ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเป็นผู้มีจิตใจอันแน่วแน่ กล่าวหาญ ไม่สะทกสะท้านต่อภัยซึ่งมาถึงตน และสามารถที่จะต่อสู้กับภัยนั้นได้ ด้วยจิตใจที่เข้มแข็งและจิตใจที่มุ่งมั่น ไม่หวั่นไหวหรือเกรงกลัวต่อสิ่งใด ๆ เลย หากสิ่งทีกระทำนั้นเป็นเรื่องที่ถูกพระธรรมวินัยและกฎหมายบ้านเมือง

๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน

“ปัญญาภาวนา” หมายถึง การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้สั่งสอนพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมาก เพื่อให้เกิดสุขุมปัญญา (ปัญญาอันเกิดจากการฟัง), จินตมยปัญญา^{๕๕} (ปัญญาอันเกิดจากการคิดทบทวนไตร่ตรองเรื่องที่ได้ยินได้ฟังนั้น), และภาวนามยปัญญา (การลงมือปฏิบัติตามพุทธธรรมที่ตนได้ยินได้ฟังแล้วนั้น) โดยปกติแล้วท่านเป็นพระมหาเถระสำคัญรูปหนึ่ง ที่ชาวต่างประเทศรู้จักและยอมรับในเรื่องความรู้ธรรมะ ความเฉียบแหลมทางสติปัญญา และความมีอัธยาศัยกว้างขวาง มีสายตายาวหรือที่เรียกว่ามีวิสัยทัศน์ (vision) ชาวต่างประเทศจึงมักมาเยี่ยมคารวะและสนทนากับท่านเสมอ เมื่อถูกชาวต่างประเทศถาม

^{๕๕} ที.ปา.(บาลี) ๑๐/๒๒๘/๒๓๑

ปัญหาบางครั้งท่านก็จะนำธรรมะมาตอบโดยตรง บางครั้งก็จะเล่านิทานชาดกเป็นการตอบทางอ้อม และตอบได้โดยฉับพลันทันที ไม่อึกอึ้งลังเล บางครั้งก็จะตอบแบบให้คิดเป็นการบ้าน คำตอบของท่าน จึงเป็นที่ประทับใจชาวต่างประเทศเป็นอันมาก นอกจากนั้น ท่านได้มีโอกาสเป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ไทย ไปร่วมงานทำสังคายนาครั้งที่ ๖ (ฉัฐสังคายนา) ที่กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า และได้พบปะพระมหาเถระผู้ทรงคุณความรู้พระไตรปิฎกและข้าราชการชั้นสูงผู้ใหญ่ของพม่า ก็เพิ่มความกระชับสัมพันธ์ไมตรีให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ประกอบด้วยท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยชอบศึกษาหาความรู้ เมื่อช่วงใดที่มีระยะเวลาว่างจากการทำสังคายนา ก็มักจะเดินทางไปดูกิจการพระพุทธศาสนา ด้านพระปริยัติธรรม และพระสงฆ์ซึ่งปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของสำนักต่าง ๆ อีกทั้งได้พบปะสนทนาเพิ่มความคุ้นเคยมากยิ่งขึ้น ทั้งได้รับความรู้ด้านการศึกษาและหลักการปฏิบัติของพระพม่าเป็นอย่างดี และท่านเอง นับเป็นพระมหาเถระไทยรูปแรกที่พระสงฆ์และชาวพม่ารู้จัก ตลอดจนให้ความเคารพนับถือ ส่วนตัวอย่างอื่น ๆ ผู้วิจัย ขอแนะนำเสนอเพื่อเป็นการศึกษาพอสังเขป ดังนี้

เมื่ออยู่ครั้งหนึ่ง ชาวอเมริกามาเยี่ยมท่าน ทั้งหญิงชายหลายคน ท่านสั่งให้นำน้ำผึ้งเดือน ๕ ผสมโซดาต้อนรับ พวกเขาชอบใจมาก คนหนึ่งเรียนถามท่านว่า น้ำผึ้งเดือน ๕ นั้นมีรสอร่อย มีคุณค่าทางอาหาร มีประโยชน์แก่คนเป็นอันมาก แต่เหตุใดตัวผึ้งจึงมีโทษแก่มนุษย์ มีพิษเมื่อถูกมันต้อย จะเจ็บปวดมาก ตัวผึ้งจะมีคุณมีประโยชน์แก่คนบ้างหรือไม่ ? ท่านตอบว่า ตัวผึ้งก็มีประโยชน์แก่คนมาก คือ ได้สะสมน้ำหวานไว้ให้คน ที่สำคัญที่สุด ก็คือ ตัวผึ้งนั้นเป็น “ครู” ที่สำคัญของคน ด้วยตัวผึ้งนั้น เมื่อไปเสาะหาน้ำหวานจากเกสรดอกไม้ก็ไม่ทำลายดอกไม้ ไม่ทำให้ดอกไม้ชอกช้ำ คนฉลาดจึงเห็นว่าวิธีการหาน้ำหวานของตัวผึ้งนั้น เป็นการสอนคนให้เอาเป็นแบบอย่าง เป็นแบบฉบับในการคบมิตร ก็ไม่ควรให้มีมิตรชอกช้ำ ไม่ควรทำลายมิตร นี่คือ วิธีครูผึ้งสอนคน ปรากฏว่าคำตอบของท่านเป็นที่ประทับใจชาวต่างประเทศกลุ่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เรื่องนี้ได้ทราบมาทางเจ้าหน้าที่มูลนิธิเอเชียและมหาวิทยาลัยเยล มีความชื่นชมและยกย่องสติปัญญาของท่านเป็นอย่างยิ่ง โดยเห็นว่าท่านมีความดีมีความมั่นคงในพระธรรมวินัย รักศักดิ์ศรีของคณะสงฆ์ของชาวไทยและรัฐบาล ขอรับความช่วยเหลือในทางที่ถูกต้องและเหมาะสมอย่างยิ่ง เรื่องนี้ก็มีการพูดกันในบรรดาศิษย์ท่านว่า ท่านไม่ขอเงิน ไม่ต้องการเงิน แต่ได้ทั้งเงินทั้งคนมากกว่า

สรุปได้ว่า การบริหารในพระพุทธศาสนาเริ่มหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้สองเดือนเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่พระปัญจวัคคีย์ ทำให้เกิดพระสงฆ์ขึ้น และพระพุทธเจ้าต้องบริหารคณะสงฆ์ พุทธวิธีบริหาร ยึดหลักธรรมาธิปไตย เป็นสำคัญด้วยเหตุผล โดยผู้บริหารต้องประพฤติธรรมและใช้ธรรมเป็นหลัก ในการบริหารยึดถือความถูกต้อง ทำหน้าที่พร้อมความรับผิดชอบ ยอมเสียสละประโยชน์สุขส่วนตนเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ สมัยที่ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการปกครอง เป็นผู้ก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น โดยมีชื่อว่า “สถาบันวิปัสสนาธุระ” ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระของวัดมหาธาตุ หากจะกล่าวถึงหลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แล้วนั้น ผู้วิจัยได้กำหนดหลักการในการบริหารจากคุณสมบัตินี้ประจำองค์ท่าน ๓ ประการ คือ ๑) ด้านศีล (พฤติกรรมทางกายและวาจา) ๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์ ๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน

๑) ด้านศีล (พฤติกรรมทางกายและวาจา) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) มีปฏิปทาหรือพฤติกรรมที่ควรนำไปเป็นแบบอย่างต่อการดำเนินชีวิตในหลายเรื่อง อีกทั้งยังเป็นเครื่องเตือนสติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน อีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ท่านเป็นคนที่เปลี่ยนวิกฤติให้เป็นผู้มีจิตใจที่สมบูรณ์อย่างยิ่ง ได้แก่ ความเป็นผู้มีสติอย่างยิ่ง (สติสัมปโน) เป็นข้อที่ควรศึกษา และสิ่งที่น่าชื่นชมอย่างยิ่ง

๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) มีอัธยาศัยในการต้อนรับแก่ผู้ไปพบท่านโดยหลักธรรมะปฏิสันถาร คือ การให้คำปรึกษา การให้ข้อคิด คติธรรมในการดำเนินชีวิต และอาจกล่าวได้ว่าท่านเป็นพระมหาเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยรูปแรก และรูปเดียว ที่ได้รับความพลิกผันตามกระแสแห่งโลกธรรมทั้งฝ่ายอริหารมณและอนิหารมณ ฉะนั้น ท่านจึงเอาชนะความชั่วด้วยความดี ดังคำที่ว่า “พึงชนะความชั่วด้วยความดี” เป็นหลักธรรมประจำใจของท่านตลอดมาในการต่อสู้กับปัญหาต่าง ๆ ดังนั้น คุณธรรมต่าง ๆ ที่ท่านได้ประพฤติปฏิบัติมาแล้วนั้น ทำให้สามารถเป็นแบบอย่างต่อบุคคลอื่นที่กำลังประสบปัญหา หรืออ่อนแอ จิตใจที่ถอย ไม่อยากต่อสู้กับปัญหาใด ๆ ก็จะได้ลุกขึ้นมาเพื่อเอาชนะปัญหาเหมือนดังที่ท่านได้ผ่านพ้นวิกฤติมาได้แล้ว ด้วยเหตุนี้ท่านจึงเป็นผู้มีจิตใจอันแน่วแน่ กล่าวหาญ ไม่สะทกสะท้านต่อภัยซึ่งมาถึงตน และสามารถที่จะต่อสู้กับภัยนั้นได้ ด้วยจิตใจที่เข้มแข็งและจิตใจที่มุ่งมั่น ไม่หวั่นไหวหรือเกรงกลัวต่อสิ่งใด ๆ เลย หากสิ่งทีกระทำนั้นเป็นเรื่องที่ถูกพระธรรมวินัยและกฎหมายบ้านเมือง

๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน โดยปกติแล้วสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นพระมหาเถระสำคัญรูปหนึ่ง ที่ชาวต่างประเทศรู้จักและยอมรับในเรื่องความรู้ ธรรมะ ความเฉียบแหลมทางสติปัญญา และความมีอัธยาศัยกว้างขวาง มีสายตายาวหรือที่เรียกว่ามีวิสัยทัศน์ (vision) ชาวต่างประเทศจึงมักมาเยี่ยมคารวะและสนทนากับท่านเสมอ เมื่อถูกชาวต่างประเทศถามปัญหาบางครั้งท่านก็จะนำธรรมะมาตอบโดยตรง บางครั้งก็จะเล่านิทานชาดกเป็นการตอบทางอ้อม และตอบได้โดยฉับพลันทันที ไม่อึกอึ้งลังเล บางครั้งก็จะตอบแบบให้คิดเป็นการบ้าน คำตอบของท่านจึงเป็นที่ประทับใจชาวต่างประเทศเป็นอันมาก นอกจากนั้น ท่านได้มีโอกาสเป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ไทยไปร่วมงานทำสังคายนาครั้งที่ ๖ (ฉัฐสังคายนา) ที่กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า และได้พบปะพระมหาเถระผู้ทรงคุณความรู้พระไตรปิฎกและข้าราชการชั้นสูงผู้ใหญ่ของพม่า ก็เพิ่มความกระชับสัมพันธ์ไมตรีให้แนบแน่นยิ่งขึ้น ประกอบด้วยท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยชอบศึกษาหาความรู้ เมื่อช่วงใดที่มีระยะเวลาว่างจากการทำสังคายนา ก็มักจะเดินทางไปดูกิจการพระพุทธศาสนา ด้านพระปริยัติธรรมและพระสงฆ์ซึ่งปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของสำนักต่าง ๆ อีกทั้งได้พบปะสนทนาเพิ่มความคุ้นเคยมากยิ่งขึ้น ทั้งได้รับความรู้ด้านการศึกษาและหลักการปฏิบัติของพระพม่าเป็นอย่างดี และท่านเองนับเป็นพระมหาเถระไทยรูปแรกที่พระสงฆ์และชาวพม่ารู้จัก ตลอดจนให้ความเคารพนับถือ

๔.๓ ทฤษฎีการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ด้านวิธีการ

ในประเด็นว่าด้วยวิธีการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) นั้น เริ่มตั้งแต่องค์ท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงได้ดำริที่จะจัดการงานด้านวิปัสสนาธุระ จึงได้กำหนดวิธีการบริหารจัดการสถานที่ในการปฏิบัติ การพัฒนาบุคลากรหรือเรียกว่าวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอ ดังนี้

๔.๓.๑ สร้างปฐมสำนักวิปัสสนากรรมฐานตามนโยบายของวัดมหาธาตุฯ

ฐะในพระพุทธศาสนามี ๒ อย่างคือ คันถธุระและวิปัสสนาธุระ การศึกษาเล่าเรียน พระพุทธพจน์นิกายหนึ่ง สองนิกายหรือจบกระทั่งพระไตรปิฎก จำพระพุทธพจน์นั้นได้ เทศน์ได้ สอนได้ อย่างนี้ เรียกว่าคันถธุระ การที่ภิกษุผู้ประพฤติปอน ๆ ยินดีในเสนาสนะอันเงียบสงัด ตั้งใจปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน มีความเพียรติดต่อกันไปไม่ขาดสายได้เห็นความเกิดดับของรูปนามตลอดจนได้บรรลุมรรคผลนิพพาน อย่างนี้เรียกว่าวิปัสสนาธุระ พระพุทธศาสนาจักเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบนั้นตาม หลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา สมเด็จพระศาสดาทรงยกย่องการปฏิบัติ เพราะเป็นการทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับผลหรือความสุขกายสบายใจ ตลอดจนได้บรรลุมรรคผล นิพพาน ลีนอาสวะกิเลสเป็นฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสีให้เป็นไปตามหลักการในพระพุทธศาสนาที่มาจากแต่โบราณ

วัดมหาธาตุนี้ได้จัดการทางพระศาสนา ให้สอดคล้องกับฐะในพระพุทธศาสนาจึงได้สร้าง คณะกุฎิขึ้นไว้แต่แรกสถาปนาพระอารามในรัชกาลที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (ศุข ญาณสังวร) ซึ่งปรากฏเกียรติคุณในทางวิปัสสนากรรมฐานก็ทรงสถิต ณ วัดมหาธาตุนี้ในปลาย รัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาวัดมหาธาตุทั้งพระอาราม โปรดให้สร้างกุฎิเป็นคณะใหญ่ที่เรียกว่า คณะสลัก ในปัจจุบันนี้ คณะกุฎิสลักนั้นแจ้งไว้สำหรับพระภิกษุสามเณรผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในรัชกาลที่ ๕ แต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นฯ คิดจัดการเล่าเรียนของพระมหานิกายให้เป็นรูปขึ้นการศึกษา ฝ่ายคันถธุระ ส่วนวิปัสสนาธุระทรงแนะนำให้น้อมถวายสมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์เทพวราราม และมอบแด่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัต) วัดพระเชตุพน แต่วิปัสสนาธุระยังไม่เจริญก้าวหน้าและล่า หลังอยู่ เพราะขาดผู้มีความสามารถและสนใจพอจะจัดการส่งเสริมวิปัสสนาธุระให้เจริญรุ่งเรืองเป็นคู่ กันไปกับคันถธุระ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๔ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) อธิบดีสังฆวัด มหาธาตุ และสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ได้จัดการฟื้นฟู และบำรุงส่งเสริมวิปัสสนาธุระ ด้วย ปรากฏในวิปัสสนาสาร ฉบับปฐมฤกษ์ เล่มที่ ๑ เดือนมกราคม ๒๔๙๘ หน้า ๙-๑๐ ว่า

โดยเหตุที่วัดมหาธาตุ เป็นมหามงคลสถานที่ซบซ่านเจ้าให้เป็นข้าพเจ้าอย่างหนึ่ง และเคย เป็นแหล่งแห่งวิปัสสนากรรมฐานที่ขึ้นชื่อลือนามดังกล่าวแล้วมาแต่โบราณอย่างหนึ่ง และได้ให้ พระมหาโชดก ญาณสิทธิ เข้าศึกษาปฏิบัติเพื่อพิสูจน์เป็นองค์แรก ซึ่งเธอได้เข้าปฏิบัติอยู่ภายใน พระมณฑปพระบรมธาตุเป็นเวลา ๙ เดือนเศษ ต่อแต่นั้นได้ส่งเธอไปประเทศพม่าอีกเพื่อให้เธอ ได้มีโอกาสได้ศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบกับเพื่อนชาวพุทธด้วยกัน แต่ต่างประเทศต่างภาษา เมื่อพระมหาได้ไปศึกษาเปรียบเทียบที่ประเทศพม่า และจาริกไปดูการพระศาสนา ณ ที่ สำคัญ ๆ ของเขาเป็นเวลา ๑ ปี และเป็นทีที่ตระหนักแน่แก่ใจตามหลักทฤษฎีอันสมเด็จพระ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎกแล้ว ก็นำมาบำเพ็ญประโยชน์ตามเยี่ยงอย่างของสาวกทั้งหลาย ทำหน้าที่เป็นพระอาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐานประจำสำนักวัดมหาธาตุสืบต่อเจ้าคุณพระภาวนาภิรามเถรจนบัดนี้

นอกจากข้อความที่ยกมานั้น ยังปรากฏอยู่ในปธานพจน์ เกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐานในหนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีกา รจนาโดยพระภิกษุทันตะ อาสภเถระ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธาจารย์ได้กล่าวว่

พระมหาโชดก ได้ไปศึกษาฝึกการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในประเทศพม่า เมื่อได้ศึกษาและปฏิบัติเป็นที่พอใจ และพอแก่ความประสงค์แล้ว เธอก็บอกว่าใครจะกลับประเทศไทย ข้าพเจ้าก็อนุญาตให้กลับและพร้อมกันนั้นข้าพเจ้าก็ขอพระวิปัสสนาจารย์ชั้นที่มีความชำนาญให้มาพร้อมกับพระมหาโชดก ๒ รูป ทางสภากาการศึกษาประเทศพม่า เมื่อได้ทราบดังนั้น ก็ยินดีจัดส่งพระวิปัสสนาจารย์ชั้นดีให้มาพร้อมกับพระมหาโชดก ๒ รูป คือ ท่านอาสภกัมมัฏฐานาจริยะ และท่านอินทวังกัมมัฏฐานาจริยะ ส่วนท่านอาสภกัมมัฏฐานาจริยะนั้น คือ ผู้สอน และสอบอารมณ์ให้พระมหาโชดก แทนพระมหาศรีเสยาดอที่ประเทศพม่า นั้นเอง

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวต่อไปว่า

เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๙๕ พระมหาโชดกกับพระอาจารย์พม่าทั้ง ๓ รูปมาถึงประเทศไทยแล้ว พอวันรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๙๕ ข้าพเจ้าก็มีความยินดี ได้ประกาศตั้งวัดมหาธาตุ ให้เป็นสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นอีกแผนกหนึ่ง โดยยึดเอาภายในบริเวณพระอุโบสถเป็นสถานที่ปฏิบัติ ซึ่งสถานที่ปฏิบัติได้จัดขึ้นภายในบริเวณพระอุโบสถ โดยกันห้องสำหรับผู้ปฏิบัติ ห้องละคน ในพระระเบียงด้านตะวันออก ๒๗ ห้อง ด้านเหนือ ๒๙ ห้อง ด้านใต้ ๓๓ ห้อง และภายในพระวิหาร ๒๔ ห้อง สร้างกุฏิเล็ก ๆ ด้านเหนือพระวิหาร ๓ หลัง ต่อมาได้สร้างกุฏิ เล็ก ๆ ข้างพระวิหารน้อยโพธิ์ลังกา ๕ หลัง สร้างเรือนปฏิบัติขึ้นในที่ว่างพระระเบียงพระอุโบสถด้านใต้กับคณะเลข ๓ อีก ๔ ห้องรวมทั้งสิ้นเป็น ๑๒๕ ห้อง และได้สร้างโรงครัว ต่อท่อประปา สร้างห้องน้ำให้เป็นที่สัปปายะแก่ผู้มาปฏิบัติ ทั้งนี้ โดยผู้บริจาคมากท่านด้วยกันได้บริจาคทรัพย์สินให้วัดสร้างและบำรุงตลอดมา ผู้ปฏิบัติทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ทั้งผู้ชายผู้หญิงเข้าศึกษาปฏิบัติธรรมอยู่ประจำ จำนวนตั้งแต่ ๕๐ ถึง ๑๐๐ คน พระอุตมวิชาญาณเถร (โชดก ญาณสิทธิ) เป็นพระอาจารย์สอน พระคัมภีร์ปริชาญาณเถร (หนู ปุณณวโตน) เป็นผู้ช่วยอบรมในเบื้องต้นมีพระอาจารย์และเจ้าหน้าที่ช่วยเหลืออีกจำนวนมาก

ส่วนคำว่า “กรรมฐาน” หมายถึง สิ่งหรือการงานซึ่งทำให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริง อันได้แก่การปฏิบัติธรรมที่ใช้ปัญญาพิจารณาเป็นหลัก “วิปัสสนากรรมฐาน”^{๕๖} บำเพ็ญได้ โดยการพิจารณาสภาวะธรรมหรือนามรูป คือ ธาตุ อินทรีย์ให้เห็นตามความเป็นจริง คือ เห็นด้วยปัญญาว่าสภาวะธรรมเหล่านี้ ตกอยู่ในสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ ทุกขัง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เท่านั้น เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นวิปัสสนากรรมฐาน เป็นกรรมฐานที่มุ่งอบรม

^{๕๖} พ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗

ปัญญาเป็นหลัก (คู่กับสมถกรรมฐาน ซึ่งมุ่งบริหารจิตเป็นหลัก) ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๕๗} ซึ่งเป็นปัญญาอันเกิดได้จากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น รายละเอียดวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หรือการเจริญปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่ การปฏิบัติตามดังบรรยายไว้โดยละเอียด ในระหว่างปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนการขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยผู้ปฏิบัติอาจเกิด (คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง) ขวน ผู้ปฏิบัติให้เข้าใจผิด คิดว่าตนได้ผลแล้ว คลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีได้ “วิปัสสนากรรมฐาน” เป็นอุบายเรื่องปัญญา มีอารมณ์ คือ มีวิปัสสนาภูมิ ๖ เป็นต้น เป็นอารมณ์ วิปัสสนาภูมิ ได้แก่ ธรรมเป็นต้นว่า ขั้น ๕, आयตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรี ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ส่วนการเรียนวิปัสสนากรรมฐานนั้น เรียนได้สองทาง ได้แก่ (๑) เรียนอันดับ เพื่อให้รู้จักวิปัสสนาภูมิ ๖ ก่อน ได้แก่ เรียนให้รู้จักขั้น ๕, आयตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรี ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจนุปบาท ก่อนแล้วจึงลงมือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อภายหลัง วิธีนี้เหมาะสำหรับผู้มีเวลามาก (๒) เรียนสั้นโตช คือ ไปเรียนวันนั้น ลงมือปฏิบัติวันนั้น ขณะนั้น ตามที่พระอาจารย์สอนได้เลย สถานที่สำหรับเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตามมหาสติปัฏฐานสูตรบรรยายไว้สามแห่ง คือ ป่า โคนต้นไม้ ที่ว่างเปล่า (สุญญาคาร เรือนว่าง)

ประโยชน์ของวิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานมีประโยชน์มาก เช่น ทำคนให้ฉลาด มีหลักการจริง คือ รู้ปรมาตถธรรม ไม่หลงติดอยู่ในบัญญัติธรรมอันเป็นเพียงโลกสมมติ ทำคนให้มีศีลธรรมและวัฒนธรรมอันดีงาม ทำคนให้สนิทสนมกลมกลืนกัน กรุณาเอ็นดูสงสารกัน พลอยยินดีอนุโมทนาสาธุการเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี ทำคนให้เว้นจากเบียดเบียนกัน เว้นจากการเอารัดเอาเปรียบกัน ทำคนให้รู้จักตัวเอง และรู้จักปกครอง เป็นต้น บรรดาวิปัสสนาและสำนักวิปัสสนากรรมฐาน ได้ปรากฏขึ้นทั้งในประเทศและต่างประเทศ เพราะความคิดการณ์ไกลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อย่างไม่ได้ปิดตายตัวว่าเป็นพระสงฆ์เท่านั้นที่จะปฏิบัติได้ แต่วิปัสสนา เป็นของสำหรับคฤหัสถ์อีกด้วย ท่านจึงได้นำออกมาเผยแพร่ เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาให้ปรากฏสืบไป

๔.๓.๒ พัฒนาบุคลากรด้านวิปัสสนาธุระ ฝึกหัดพระวิปัสสนาจารย์

ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๔ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระพิมลธรรม ได้เริ่มจัดให้มีการทดลองปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่บริเวณภายในพระอุโบสถ โดยได้อาราธนาพระภิกษุญาณิราม (สุข ปวโร)^{๕๘} วัดระฆังโฆสิตาราม มาเป็นพระอาจารย์สอน ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) มีตำแหน่งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์ปกครอง ท่านได้อนุสรณ์ถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนาได้เกิดมหากุศลจิตคิดที่จะให้มีการบำเพ็ญวิปัสสนาธุระขึ้น ในประเทศไทย พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เห็นเป็นโอกาสเหมาะสม ที่จะสมความปรารถนาในการก่อตั้งสำนักวิปัสสนาธุระขึ้นในประเทศไทย จึงได้กรุณานำพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ให้ไปปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักศาสนียตสาซึ่งเป็นสำนักที่ ๆ ผนวชอุณฺ อดีตนายกรัฐมนตรีแห่งประเทศไทยมาจัดสร้างขึ้นไว้ในพระนครอย่างถาวร โดยฝากให้อยู่ในความ

^{๕๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑

^{๕๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๕๒), หน้า ๔-๕.

ปกครองดูแลของท่านอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หรือพระอาจารย์มหาสีสยาตอ ซึ่ง
เป็นเจ้าสำนักใหญ่อยู่ในขณะนั้น^{๕๙}

พระธรรมธีรราชกุมาร หรือพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ในสมัยนั้น เมื่อได้ปฏิบัติ
วิปัสสนากรรมฐานสนใจแล้ว ก็อุตสาหะปฏิบัติด้วยความพยายามเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่ปฏิบัติอยู่นั้น
โดยเหตุที่ท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระอัครมหาบัณฑิตท่านมีภารกิจมากมาย ไม่สามารถที่จะสอน
และสอบอารมณ์ได้ทุกวัน ดังนั้น จึงได้มอบให้พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ ทำหน้าที่
เป็นผู้สอบอารมณ์ และสอนกรรมฐานเป็นประจำ ในเบื้องต้นก็มีความลำบากอยู่บ้านในเรื่องภาษา
เนื่องจากพระมหาโชดก ญาณสิทธิ เป็นพระสงฆ์ไทย จึงใช้ภาษาไทยมาแต่กำเนิดและพระอาจารย์
ภัททันตะ อาสภเถระ เป็นพระสงฆ์พม่าก็ใช้ภาษาพม่ามาแต่กำเนิดอีกเช่นเดียวกัน แต่ทั้งสองก็
สามารถแก้ปัญหานี้ได้ โดยท่านบอกว่าใช้ภาษามคธเป็นสื่อในการสอนและสอบอารมณ์กรรมฐาน
เพราะแต่ละท่านต่างก็มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาสูงด้วยกันทั้งคู่ แต่คงมีอยู่บางครั้งที่ท่านไม่
สามารถจะสร้างความเข้าใจให้แก่กันและกันได้ ซึ่งในขณะนั้น ท่านอาจารย์จะใช้ภาษาไปบ้างก็ได้
หลังจากปฏิบัติอยู่นานประมาณ ๓ เดือน พระมหาโชดก ญาณสิทธิ ผู้มีบุรพวาสนาได้บรรลุผลสมควร
ความมุ่งหมายจึงออกจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน แสวงหาประสบการณ์ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ
วิปัสสนากรรมฐานและพระพุทธศาสนาในประเทศพม่าชั่วระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงมีโครงการเดินทาง
กลับประเทศไทย เพื่อมาจัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อไป ในคราวนั้น พระพิมลธรรม (อาจ
อาสภมหาเถระ) ได้แสดงความจำนงไปยังสภาการพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ขอให้จัดพระ
วิปัสสนาจารย์ ผู้มีความรู้ ผู้เชี่ยวชาญมาช่วยเหลือด้านวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย ทางสภาการ
พระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย จึงมอบให้เป็นภาระหน้าที่ของท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต เป็นผู้พิจารณาหาพระวิปัสสนาจารย์ ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมตามความต้องการของ
พระพิมลธรรมสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองแห่งคณะสงฆ์ไทย พระอาจารย์โสภณมหาเถระจึงได้
มอบให้เป็นภาระธุระของพระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ พระวิปัสสนาจารย์อีกรูปหนึ่ง
พระอาจารย์อินทวังสเถระ รับหน้าที่เป็นพระวิปัสสนาจารย์ บอกรกรรมฐานอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราช
รังสฤษฎ์ กรุงเทพมหานคร ภายหลังได้ย้ายไปอยู่ชลบุรี โดยมีศิษยานุศิษย์ทั้งชาวไทยและชาว
ต่างประเทศไปปฏิบัติมากมาย ฯลฯ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรีได้เดินทางมาเยี่ยม
ท่านอาจารย์พระภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ ได้กรุณาตั้งชื่อสำนักที่สร้างขึ้นนี้ว่า “สำนัก
วิปัสสนาวิเวกอาศรม” เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๐๕ ก่อนย้ายไปอยู่วัดที่ศิษย์สร้างถวายเรียกว่า “วัดภัท
ทันตอาศรม” บ้านหนองปรือ อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี ท่านได้ละสังขารไปตั้งแต่วันที่ ๒๔
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๓ สิริอายุได้ ๙๙ ปี^{๖๐}

^{๕๙} พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ ปธานกรรมฐานาจริยะ, (พระเทพสิทธิมนี (โชดก
ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ บรรณานิกร), วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร : พี แอนด์ไฟร์, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

^{๖๐} เกษม ทกานนท์ และคณะ, ชัยชนะของพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๓๑-๔๐.

๔.๓.๓ โครงการพัฒนาสร้างฐานวิปัสสนาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างแดน

สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เห็นความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ จึงได้ฝึกพัฒนาโครงการวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อส่งพระสงฆ์ออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาด้านจิตใจ ดังต่อไปนี้

๑) วิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ

สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระพิมลธรรม ได้ส่งคณะพระวิปัสสนาจารย์ นำโดยพระราชสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ) และพระมหาวิจิตร ติสสุทฺตโต พธ.บ แห่งวัดมหาธาตุ ไปเผยพระพุทธศาสนาในประเทศภาคพื้นยุโรป ได้ปฏิบัติศาสนกิจ สอนวิปัสสนากรรมฐานและพักอยู่ที่พุทธวิหารแฮมพ์สเททประเทศอังกฤษ เป็นเวลา ๓ เดือน ต่อมาได้รับการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์แห่งประเทศไทยเป็นหัวหน้าฝ่ายพระธรรมทูตสายต่างประเทศ และได้ขยายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปถึงประเทศเยอรมัน ฮอนแลนด์ ฟินแลนด์ สหรัฐอเมริกาและแคนาดา โดยลำดับได้มีผู้สนใจจำนวนมากเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งมีพระสงฆ์ไทยเป็นผู้ทำหน้าที่ฝึกสมาธิวิปัสสนากรรมฐานและสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ

สภามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้พิจารณาเห็นว่าการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระ โดยเปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระที่วัดมหาธาตุสมควรจะได้รับการฟื้นฟูขยายการบริหารงานในรูปแบบที่มีองค์กรหลักมารองรับ จึงได้มีมติอนุมัติให้สำนักงานกลางวิปัสสนาธุระที่วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร เป็นสถาบันวิปัสสนาธุระของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ โดยมีพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้ลงนาม

๓) ฝ่ายวิปัสสนาธุระ

เริ่มต้นจากการที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ได้ส่งพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ ไปศึกษาธุระงานวิปัสสนาธุระที่ประเทศพม่า และได้มีมติพระวิปัสสนาจารย์ชาวพม่าผู้ชำนาญจากประเทศพม่า ๒ รูป นับแต่ พ.ศ. ๒๔๙๕ มีผู้สนใจมาปฏิบัติกรรมฐานตามแนวสติปัฏฐานสี่ โดยเฉพาะครูสอนพระปริยัติธรรมมาฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน แล้วกลับไปสอนพระภิกษุสามเณร อุบาสก อุบาสิกา ในเขตปกครองของตนจนเกิดสำนักวิปัสสนากรรมฐาน เกิดขึ้นทั่วประเทศ และขยายการเผยแผ่ในประเทศเยอรมัน ฮอนแลนด์ ฟินแลนด์ สหรัฐอเมริกา และแคนาดา ในต่างประเทศซึ่งมี พระสงฆ์ไทยเป็นผู้ทำหน้าที่ฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ มีมติอนุมัติเปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้ลงนามและมีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร ทั้งหลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยายภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา

การบริหารโครงการตามพุทธวิธีบริหารจะต้องมีวิธีการบริหารด้วยพุทธวิธีบริหาร ดังนั้น พุทธวิธีบริหารโครงการจะต้องมีพุทธวิธีในการวางแผนโครงการที่มีหลักสูตรมีเนื้อหาประกอบด้วยธรรม มีระยะเวลาที่เหมาะสมในการฝึกอบรมธรรม มีสถานที่เหมาะสมในการปฏิบัติธรรมและอบรมในโครงการปฏิบัติธรรม และมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ประชาชนผู้เข้าอบรมได้มีความรู้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ปฏิบัติธรรมและนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ พุทธวิธีในการจัดองค์กรโครงการ ที่มีฝ่ายงานที่เป็นผู้รับผิดชอบการฝึกอบรมหรือบริหารโครงการ พุทธวิธีในการบริหารงานบุคคลโครงการ ที่มีบุคลากรผู้อบรม ผู้รับผิดชอบในการฝึกอบรมให้ดำเนินการรับผู้เข้าร่วมฝึกอบรมได้รับอบรมตามหลักสูตร และในระยะเวลาที่กำหนดให้ได้รับความรู้ตามวัตถุประสงค์ในหลักสูตรโครงการ พุทธวิธีในการอำนวยความสะดวกโครงการ ที่มีวิธีการดำเนินการฝึกอบรม ในการฝึกอบรมตามโครงการ มีการดำเนินการเพื่อให้ผู้รับผิดชอบดำเนินการฝึกอบรมประชาชนผู้เข้าปฏิบัติธรรม และมีงบประมาณให้มีรายรับรายจ่ายตามกำหนดไว้ในโครงการ และพุทธวิธีในการกำกับดูแลโครงการ ที่มีการสรุปและประเมินผล การฝึกอบรมหลักสูตรโครงการ ดังนี้

๑. วิธีในการวางแผนโครงการ ที่จะต้องมีการกำหนดวัตถุประสงค์ของโครงการในการฝึกอบรมที่ให้ผู้เข้ารับการอบรมมีความรู้ความเข้าใจหลักธรรมพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องโดยผ่านทาง การปฏิบัติธรรมและนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นการเผยแผ่ธรรมแก่ประชาชน และให้สังคมดำรงอยู่ในธรรม ด้วยหลักสูตรที่มีเนื้อหาวิชาประกอบด้วย หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร หลักธรรมและสูตรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับอานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ต่อการปฏิบัติงานที่มีประสิทธิผล ซึ่งเป็นการที่พัฒนาประชาชนผู้เข้ารับการอบรมได้รับความรู้ตามหลักธรรม ฝึกการปฏิบัติธรรม และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน มีระยะเวลาที่ใช้ในการอบรมผู้เข้ารับการอบรมตามหลักสูตรระยะสั้น ๓ วัน ๒ คืน และ ๕ วันคืนและมีสถานที่ที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรม พุทธวิธีในการวางแผนโครงการจะมีเป้าหมายของโครงการและแนวทางในการฝึกอบรมพัฒนาในที่นี้คือประชาชนทั่วไปที่เข้ารับการฝึกอบรมพร้อมเวลาในการบริหารหรือพัฒนาประชาชนและสถานที่ในการดำเนินโครงการ หรือสถานที่ฝึกอบรมภาคปฏิบัติธรรมของประชาชนทั่วไปให้บรรลุผลตามเป้าหมาย

๒. วิธีในการจัดองค์กรโครงการ มีการกำหนดฝ่ายงานที่รับผิดชอบการบริหารโครงการหรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่รับผิดชอบการบริหารโครงการ เพื่อทำหน้าที่บริหารด้วยการใช้หลักธรรมในการบริหาร ซึ่งโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสำหรับประชาชน มีฝ่ายวิปัสสนาธุระเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ จัดทำโครงการอนุมัติแต่งตั้งคณะกรรมการรับผิดชอบในการปฏิบัติงาน ประชาสัมพันธ์เชิญชวนประชาชนทั่วไปเข้าร่วมโครงการตามหลักสูตรและระยะเวลาดำเนินงานตามที่กำหนด พุทธวิธีในการจัดองค์กรโครงการ จะมีฝ่ายงานหรือหน่วยงานซึ่งมีความรู้ความเข้าใจหลักธรรม และการปฏิบัติธรรมตามหลักวิปัสสนากรรมฐาน คือฝ่ายวิปัสสนาธุระ เป็นผู้รับผิดชอบโครงการ ทั้งการจัดโครงการ อนุมัติแต่งตั้งคณะกรรมการ ผู้ทำหน้าที่รับผิดชอบในการปฏิบัติงาน และประชาสัมพันธ์เชิญชวนผู้เข้ารับการอบรมเข้าร่วมโครงการตามหลักสูตร และระยะเวลาดำเนินงานตามที่กำหนด ซึ่งเป็นทั้งคณะทำงานและหน่วยงานที่มีความรู้ความเข้าใจหลักธรรมและการปฏิบัติธรรมตามหลักวิปัสสนากรรมฐาน พร้อมนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน

๓. ในการบริหารงานบุคคลโครงการ มีการสรรหาและจัดเตรียมบุคลากร รับผิดชอบในการอบรมหรือบริหารโครงการฝึกอบรม เพื่อดำเนินการรับผู้เข้ารับการฝึกอบรม ได้รับการฝึกอบรม ตามหลักสูตรและในระยะเวลาที่กำหนดให้ได้รับความรู้ ตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ใน หลักสูตรของโครงการบุคลากรผู้เข้าฝึกอบรมคือพระวิปัสสนาจารย์ วิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ ด้านวิปัสสนาเป็นผู้ให้การฝึกอบรม ซึ่งเป็นไปตามหลักการกำหนดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถ และคุณธรรมความรู้ กำหนดหน้าที่ดำเนินการและบริหารโครงการ พุทธวิธีในการบริหารงานบุคคลโครงการ มีการสรรหาและแต่งตั้งบุคลากรจากบุคคลที่มีความรู้ความสามารถด้านหลักธรรม และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสูตร ซึ่งเป็นพระวิปัสสนาจารย์ และวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิด้านวิปัสสนาทำให้ การดำเนินงานและการบริหารโครงการเป็นไปตามหลักธรรม

๔. วิธีในการอำนวยความสะดวกโครงการ มีวิธีการดำเนินการฝึกอบรมด้วยการบรรยาย การฝึกปฏิบัติการส่ง และสอบอารมณ์ของผู้เข้ารับการอบรมจากพระวิปัสสนาจารย์ พร้อมการ ดำเนินงาน และขั้นตอนการดำเนินงานโครงการ คณะกรรมการดำเนินการที่ได้รับการแต่งตั้งจาก สถาบันวิปัสสนาธุระเพื่อขออนุมัติโครงการ ดำเนินการให้เกิดการจัดการฝึกอบรมตามหลักสูตรให้แก่ ประชาชนทั่วไปผู้เข้ารับการอบรม ประเมินผลผู้เข้ารับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยการสอบ อารมณ์และแก้อารมณ์ของวิปัสสนาจารย์ พร้อมดูแลงบประมาณ รายรับรายจ่ายของโครงการซึ่งเป็น งบประมาณของสถาบันวิปัสสนาธุระและขอรับบริจาคจากหน่วยงาน ทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจน องค์กรสาธารณกุศลต่าง ๆ และประชาชนทั่วไปเพื่อให้เกิดการใช้จ่ายตามงบประมาณที่กำหนดใน โครงการ พุทธวิธีในการอำนวยความสะดวกโครงการ มีการกำหนดวิธีการดำเนินการโดยผู้รู้หลักการปฏิบัติ ธรรมคือวิปัสสนาจารย์ และการดำเนินการโดยคณะกรรมการ ที่ได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่จัดการ ฝึกอบรมตามหลักสูตรเพื่อให้การอบรมจากวิปัสสนาจารย์ ทำให้ประชาชนได้รับการฝึกปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน พร้อมการสอบอารมณ์และแก้อารมณ์ และดำเนินการดูแลประมาณรายรับ รายจ่ายให้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ในโครงการเพื่อให้การบริหารโครงการสำเร็จประโยชน์แก่ผู้รับการ อบรม โครงการ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและสังคมเกิดความสงบสุขแก่บุคคลและสังคม

๕. วิธีในการกำกับดูแลโครงการ มีการสรุปและประเมินผล การดำเนินการ ฝึกอบรมหลักสูตรโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของฝ่ายวิปัสสนา ว่าการดำเนินงานเป็นไปตาม แผน การดำเนินงาน เป็นไปตามวัตถุประสงค์โครงการมากน้อยเพียงใด และผู้รับการอบรมมีความรู้ ความสามารถตามหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามวัตถุประสงค์มากน้อยเพียงใด ซึ่ง การประเมินผลหรือการกำกับดูแลจะต้องประเมินผลจากทุกภาคส่วนคือประชาชนทั่วไป ผู้รับการ อบรมคณะกรรมการผู้ดำเนินการโครงการ และวิปัสสนาจารย์ และผู้ทรงคุณวุฒิประเมินผลร่วมกัน และคณะกรรมการ ผู้รับผิดชอบโครงการนำสรุปและจัดทำรายงานซึ่งจะทำให้เกิดความโปร่งใสในการ บริหารโครงการ ในการกำกับดูแลโครงการ มีการสรุปและประเมินผลโดยทุกภาคส่วนทั้งการดำเนิน โครงการ ผลการฝึกอบรมของผู้เข้ารับการอบรม และการสรุปจัดทำรายงานเพื่อเป็นข้อมูลและ แนวทางในพัฒนาการบริหารโครงการต่อไป วิธีบริหารโครงการต้องยึดหลักธรรมาธิปไตยเช่นเดียวกับ พุทธวิธีการบริหารและผู้บริหารของหน่วยงานที่ดูแลการบริหารโครงการและคณะกรรมการบริหาร โครงการจะต้องประพฤติธรรมและใช้ธรรมเป็นหลักในการบริหารที่ยึดหลักความถูกต้องมีความ

รับผิดชอบเสียสละ หรือมีอัตตหิตสมบัติและปรหิตปฏิบัติซึ่งจะทำให้การบริหารโครงการสร้างประโยชน์สุขแก่ทุกคนในองค์กรผู้เข้ารับการอบรม และความเจริญความพัฒนาแก่บุคลากรในหน่วยงานองค์กร ผู้เข้ารับการอบรมประชาชนและสังคมโดยรวม

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้มีคุณูปการต่อสาธารณชนทั่วไป โดยไม่เลือกปฏิบัติว่าจะอยู่ในฐานะอะไร เป็นชนชั้นใดในสังคมไทย นอกจากนั้น หลักคำสอนท่านก็ยังส่งผลดีไปถึงวงการพระพุทธศาสนาที่ได้รับอานิสงส์อย่างเห็นได้ชัดเจน และประโยชน์ระดับประเทศไทยทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังต่อไปนี้

๑) ประโยชน์ต่อสังคม การบำเพ็ญด้านสาธารณประโยชน์ในด้านการให้ความช่วยเหลือปัจจัย ๔ แก่ประชาชนในถิ่นกำเนิดหรือมาตุภูมิของท่าน คือ บ้านโต้น ตำบลบ้านโต้น อำเภอพระยืน จังหวัดขอนแก่น ซึ่งท่านเป็นผู้ริเริ่มก่อสร้างโรงเรียนประชาบาลขึ้นมาภายในวัดศรีพิมล จนบุตรหลานในหมู่บ้านดังกล่าว และบ้านใกล้เคียงได้ศึกษาเล่าเรียนมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้น ความเป็นนักเสียสละและบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่อบุคคล โดยไม่เลือกปฏิบัติ เช่น หากมีพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ไปขอความอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ และผ้าไตร ผ้าจีวร สิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นในแต่ละงาน เช่น งานศพท่านก็จะรับเป็นเจ้าภาพจัดทำหนังสืออนุสรณ์ และช่วยเหลือด้านอื่น ๆ ที่ท่านจะสงเคราะห์ได้ อีกเรื่องหนึ่ง ท่านได้ดำเนินการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชีที่ไหลผ่านระหว่างหมู่บ้านในละแวกตำบลบ้านโต้นกับบ้านโต้น หากจะสัญจรไป ก็ต้องข้ามเรือ เพราะไม่มีถนนตัดผ่าน ทำให้เกิดความลำบากมากในการคมนาคมในสมัยนั้น ท่านจึงพาประชาชนในพื้นที่ดังกล่าวสร้างสะพานไม้พื่อที่จะรับน้ำหนักของเกวียนและรถขนาดเล็กข้ามผ่านแม่น้ำชีไปยังบ้านโต้นได้ และก็เป็นอีกสาเหตุที่กลุ่มผู้ไม่ปรารถนาดีต่อท่าน ยกมาเป็นข้อกล่าวหาว่าท่านได้สร้างถนนลาดยาง และเรียบริยพร้อมที่จะยกพลเข้าสู่เมืองโดยถนนเส้นนี้ แต่ความเป็นจริงท่านเป็นเพียงผู้ปรับปรุงผิวถนนที่เป็นลูกรังอยู่แล้ว ให้เกวียนและรถยนต์สามารถที่จะขับไปได้โดยไม่มีหลุมหรือบ่อเหมือนแต่เดิม อนึ่งเมื่อบุคคลมีเมตตาจิตที่สูงกว่าบุคคลอื่น ย่อมแผ่เมตตาธรรมนั้น ไปยังสรรพสัตว์ไม่เลือกหน้า ไม่เลือกว่าจะเป็นบุคคลใดกลุ่มใด โดยไม่คิดประทุษร้ายต่อกันเหล่านั้นเลย ดังนั้น ท่านจึงใช้หลักสันติวิธีทางพระพุทธศาสนาต่อสังคมในด้านต่าง ๆ เพื่อไม่ให้เกิดความแตกแยกด้านความคิดเห็นที่แปลกแยก จนไม่สามารถจะปรองดองหรือสมานฉันท์กันได้ ในทางปฏิบัติต่อสังคม ท่านได้วางท่าทีอย่างสง่างาม เป็นพระสงฆ์รูปหนึ่งที่ทำให้คุณค่าในหลาย ๆ ด้านต่อสังคมให้สังเกต รับรู้ และให้สังคมตระหนักถึงความเป็นผู้นำที่ฉลาดของท่าน และความเป็นผู้ตาม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์เราควรกระทำ ดังพระพุทธองค์ที่ตรัสไว้ว่า “บุคคลผู้เป็นบัณฑิตควรเป็นผู้นำ, ผู้โง่เขลาไม่ควรเป็นผู้นำหมู่คณะ” เพราะท่านได้ทุ่มเทเวลา เสียสละแรงกาย แรงใจให้กับงานสังคมเป็นอย่างมาก

๒) ประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้บำเพ็ญตนเพื่อประโยชน์แก่วงการพระพุทธศาสนาในหลายด้าน ได้แก่ ความเป็นผู้เคร่งครัดในด้านศาสนพิธีต่าง ๆ ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญรองลงมาจากศาสนธรรม เพราะหากศาสนพิธี ทำไม่ถูกต้องแล้ว คนก็จะเข้าใจศาสนธรรมคลาดเคลื่อนเช่นเดียวกัน แต่ไม่ถึงกับยึดติด และความเป็นนักพัฒนา มีความคิดริเริ่มใหม่ ๆ แปลก ๆ ไม่เหมือนใคร เช่น ในสมัยนั้น การสร้างอาคารเรียนหรือโรงเรียนพระปริยัติธรรมยังไม่ชัดเจนนัก ใช้อาคารร่วมกับศาลาการเปรียญของวัดบ้าง หอฉันบ้าง ศาลาบำเพ็ญกุศล

ศพบ้าง แต่ท่านคิดว่าการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญต่อพระพุทธศาสนา จึงได้ริเริ่มสร้างอาคารเรียนอย่างถาวร ดังจะเห็นได้จากอาคารเรียนของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นตัวอย่าง อนึ่งท่านยังมีความเป็นนักเผยแผ่ศาสนธรรม ด้วยการแสดงธรรมทุกวันพระในพระอุโบสถ และแจกจ่ายหนังสือธรรมแก่ประชาชนผู้ไปกราบไหว้ท่านทุกครั้ง อนึ่ง ท่านยังมีความเป็นนักการศึกษา คือ โดยปกติท่านจะอ่านพระไตรปิฎกทุกวัน ถือเป็นแบบอย่างที่ดีว่า คนเราควรจะศึกษาในอรรถและธรรมซึ่งตนยังไม่เข้าใจให้เข้าใจถ่องแท้ นอกจากนั้นแล้ว ท่านยังได้เดินทางไปร่วมงานฉันทสัจจะสังคายนา และนำนักศึกษาไปอินเดีย-ลังกา พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นปีที่มีความสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์แห่งพุทธศาสนา รัฐบาลพม่าได้กำหนดเอาปีนี้เป็นปีเตรียมการกระทำการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งการสังคายนาจะเริ่มจริง ๆ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ อันเป็นปีครบ ๒,๕๐๐ ปีแห่งพระพุทธศาสนาตามคติของพม่า, ลังกาและอินเดีย รัฐบาลพม่า ได้เชิญผู้แทนรัฐบาลจากประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทหลายประเทศ คือ ไทย, ศรีลังกา, เขมร และลาว ทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาสไปร่วมประชุมปรึกษาหารือขั้นตอนการดำเนินงานเบื้องต้น และร่วมประชุมทำสังคายนาในชั้นปฏิบัติงานต่าง ๆ ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับเชิญให้ไปร่วมประชุมชั้นเตรียมงานตลอดจนถึงการประชุมทำสังคายนาพระไตรปิฎกจริง ๆ ซึ่งพม่าเรียกว่า ฉันทสัจจะสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๖ อีกด้วย อนึ่ง รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในสมัยนั้น ซึ่งมีจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีได้แต่งตั้งคณะผู้แทนไทยขึ้นคณะหนึ่ง เพื่อเดินทางไปร่วมประชุมสังคายนาครั้งนั้นประกอบด้วย พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) หัวหน้าคณะ พระธรรมธีรราชทูต (ธีร์ ปุณณโก), พระวิสุทธโสภา (ปลอด) วัดสระเกศ, พระมหาหนู ปุณณวโนโต วัดมหาธาตุ, พระโชติกะ วัดระฆังโฆสิตาราม, นายฟุ้ง ศรีวิจารณ์, หลวงปริยญาโยควิบูลย์ ผู้แทนพุทธสมาคม, นายสวัสดิ์ พินิจจันทร์ อนุศาสนาจารย์กรมการศาสนา, ร้อยโทประสาร ทองภักดี ผู้แทนยุวพุทธิกสมาคม, นายกรุณา กุศลาคัย ไวยาวัจกร นอกจากคณะพุทธศาสนสัมพันธ์ ดังรายงานข้างบนนี้แล้ว ยังมีพระภิกษุสามเณรร่วมเดินทางไปด้วยอีก ๕ รูปคือ พระครูอรียานูวัตร พระมหาชูศักดิ์ อตถกกุสโล พระมหามนัส จิตตโทโม สามเณรเทพ และสามเณรทอง^{๖๑}

๓) **ประโยชน์ต่อประเทศไทย** สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ท่านเป็นผู้มีปฏิปทาและนำเอาหลักพระพุทธศาสนาดั้งเดิม กล่าวคือ หลักปฏิบัติ และปริยัติ หรือ หลักคัมภีร์และวิปัสสนาธุระมาศึกษาและปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน เพื่อให้เป็นตัวอย่าง สมกับเป็นยอดนักรบแห่งกองทัพธรรมแห่งประเทศไทยหรือของชาวโลกเลยก็เดียว นอกจากนั้น ท่านยังได้เปิดสอนพระอภิธรรมโชติกะ ที่มหาธาตุวิทยาลัย แก่พระภิกษุสามเณรรวมไปถึงประชาชนทั่วไปอีกด้วย^{๖๒} จากทัศนะของพระเทพโสภา (ประยูร) ธรรมจิตโต อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้แสดงไว้ว่า ย่อมชี้ให้เห็นว่า พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้มีความสำคัญต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการเผยแผ่วิปัสสนากรรมฐาน จากกระดืบวัดสู่ระดับประเทศและระดับนานาชาติ ซึ่งแต่เดิมไม่

^{๖๑} กองงานนิสิตบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, **ชีวประวัติและผลงานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**, (ขอนแก่น : คลังนาวิทยา, ๒๕๕๐), หน้า ๕๐.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑

เคยมีพระเถระรูปใดปฏิบัติอย่างนี้ จึงเป็นการยืนยันว่า ท่านได้ประกาศชื่อเสียงของประเทศไทยไปยังต่างชาติ โดยใช้หลักวิปัสสนาธุระนั่นเอง เป็นจุดเด่นที่ทำให้ชาวต่างชาติเข้ามาศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ประเทศไทยของเรานับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นอกจากนี้ ท่านยังได้ก่อตั้งการศึกษาพระอภิธรรมโชติกะขึ้นที่มหาธาตุวิทยาลัย ก็เป็นสาเหตุให้ชาวต่างชาติเข้ามาศึกษาเช่นกัน ถือว่าเป็นงานในระดับประเทศก็คงไม่ผิดแต่ประการใด

๔.๓.๔ สำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔

เพื่อให้สามารถเห็นภาพของสำนักปฏิบัติธรรมที่ดำเนินตามแนวทางบริหารของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ทั้งด้านการจัดการสถานที่ บริหารบุคลากรและการจัดการหลักสูตร จึงขอยกตัวอย่างสำนักปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ บริการ พองหนอ-ยุบหนอ ที่ได้รับความนิยม มาเพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนเป็น ตัวอย่าง เช่น

๑) ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี

ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตั้งอยู่ที่ ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา เป็นศูนย์กลางการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากรรมฐานที่สร้างขึ้นตามปณิธานของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม และรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๔๘ มีเนื้อที่โดยประมาณ ๑๘๐ ไร่ และได้มีการก่อสร้างอาคารสถานที่สำหรับปฏิบัติธรรม ทางด้านการบริหารศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลีแห่งนี้บริหารโดย มูลนิธิวัดพิชยญาติการามซึ่งมีเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นประธาน

ศูนย์ปฏิบัติธรรมฯ เป็นศูนย์ฝึกอบรมการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นแนวการสอนที่มหาเถรสมาคมรับรอง เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยรับภาระหน้าที่ฝึกอบรมพระนิสิต นักศึกษาทุกระดับการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และพระสังฆาธิการในเขตหนกลาง เป็นศูนย์ฝึกอบรมพระวิปัสสนาจารย์ สำหรับพระสงฆ์ไทย ตลอดจนเปิดโอกาสให้พระนิสิต นักศึกษา นักเรียน และพุทธศาสนิกชนทั่วไป เข้ารับการฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานตามโอกาสต่าง ๆ โดยมีต้องเสียค่าบริการ

หลักสูตรและแนวทางปฏิบัติ ใช้การปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติตามหลักธรรมที่อยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นข้อปฏิบัติเพื่อรู้แจ้ง คือเข้าใจตามเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง โดยไม่ถูกกิเลสครอบงำ สติปัฏฐานมี ๔ ระดับ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม โดยรวมคือเข้าไปรู้เห็นในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ตามมุมมองของไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ โดยไม่มีความยึดติดด้วยอำนาจกิเลสทั้งปวง ได้แก่

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติระลึกรู้กายเป็นฐาน ซึ่งภายในที่นี้ หมายถึง ประชุมหรือรวม นั่นคือธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟมาประชุมรวมกันเป็นร่างกาย ไม่มองกายด้วยความเป็นคน สัตว์ เรา เขา แต่มองแยกเป็น รูปธรรมหนึ่ง ๆ เห็นความเกิดดับ กายล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติระลึกรู้เวทนาเป็นฐาน ไม่มองเวทนาด้วยความเป็นคน สัตว์ เรา เขา คือไม่มองว่าเรากำลังทุกข์ หรือเรากำลังสุข หรือเราเฉย ๆ แต่มองแยกเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เห็นความเกิดดับ เวทнал้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติระลึกรู้จิตเป็นฐาน เป็นการนำจิตมาระลึกรู้เจตสิกหรือรู้จิตก็ได้ ไม่มองจิตด้วยความเป็นคน สัตว์ เรา เขา คือไม่มองว่าเรากำลังคิด เรากำลังโกรธ หรือเรากำลังเหม่อลอย แต่มองแยกเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง เห็นความเกิดดับ จิตล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๔. ธรรมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติระลึกรู้สภาวะธรรมเป็นฐาน ทั้งรูปธรรมและนามธรรมล้วนมีความเกิดดับ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

แนวทางการสอน เป็นการสอนที่เน้นการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานสี่ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะธรรมทั้งปวง ที่เกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย โดยมีเป้าหมายให้บุคคลเข้าใจสภาวะแห่งความเป็นไตรลักษณ์ของกายและใจ

เทคนิคการสอน ใช้การเดินจงกรม นั่งสมาธิ กำหนดอิริยาบถใหญ่ และย่อย โดยใช้คำบริกรรมภาวนา พอง ยุบ และหนอ เน้นการเคลื่อนไหวที่ช้า ๆ เพื่อให้สติมีการเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ตลอดเวลาของการปฏิบัติ นอกจากนั้นการแสดงธรรมจะมีการบรรยายธรรม โดยพระวิปัสสนาจารย์ อีก ๑ รูป ผลัดเปลี่ยนมาในหัวข้อต่าง ๆ เพื่อเพิ่มพูนความเข้าใจ และสร้างศรัทธาในการปฏิบัติธรรม ในช่วงการปฏิบัติธรรม จะมีการสอบอารมณ์ โดยพระวิปัสสนาจารย์ เพื่อสำรวจความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของผู้ปฏิบัติทุกคน ๆ ละ ๒ รอบ

การปฏิบัติธรรมที่ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลีเป็นการปฏิบัติที่ต้องกำหนดและเน้นความต่อเนื่องของอารมณ์กรรมฐาน จึงจัดให้ผู้ปฏิบัติได้อยู่ห้องพัก และอยู่ภายในอาคารที่มีสิ่งอำนวยความสะดวก และเป็นสัดส่วน

๒) สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน

พระธรรมสิงหบุราจารย์ได้เข้ารับการอบรมฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เมื่อปี พ.ศ.๒๕๔๗ ณ วัดมหาธาตุ เป็นการตามกำหนดรู้ในกายเวทนาจิตธรรมโดยมีการบริการกำหนดอารมณ์แบบพอง-ยุบซึ่งเป็นหลักสูตรที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากสำนักศาสนียตสา กรุงย่างกุ้ง ประเทศสหภาพพม่าแนวทางการปฏิบัติเป็นการเจริญสติในอิริยาบถ ๔ มีการยืน การเดินจงกรม การนั่ง การนอน และอิริยาบถย่อยอื่นที่นอกเหนือจากอิริยาบถหลัก ๔ โดยการพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรมหรือนาม-รูปคือขั้น ๕ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ ให้เห็นตามความเป็นจริง คือเห็นด้วยปัญญาว่าสภาวะธรรมเหล่านี้ตกอยู่ในสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เท่านั้น เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นเมื่อจบการอบรมการปฏิบัติในครั้งนั้น ได้มีโอกาสฟังเทศน์ลำดับญาณพร้อมกันกับหลวงพ่อด จนทสโร (วัด

ปากน้ำภาษีเจริญ) สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และโยมคุณแม่สิริ กรินชัย เป็นต้น^{๖๓} และด้วยพระธรรมสิงหบุราจารย์ได้ศึกษากรรมฐานเรียนรู้การปฏิบัติสมถภาวนาจากพระอาจารย์หลายท่านและฝึกฝนปฏิบัติจนเป็นวิธีที่มีความชำนาญรวมถึงวิปัสสนาปัญญาอันเกิดจากการศึกษาเรียนรู้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ท่านจึงประยุกต์การสอนโดยผสมผสานการสวดมนต์เข้าเป็นบาทฐานเริ่มต้น ก่อนยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ดังที่ท่านกล่าวอยู่เสมอว่า “การสวดมนต์เป็นยาทาวิปัสสนาเป็นยากิน” การสวดมนต์เป็นนิมิตนี้ มุ่งให้จิตแนบสนิทติดในคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เกิดศรัทธาและปีติ มีอานิสงส์เป็นผลให้จิตใจสงบเยือกเย็น มีความคิดสูง ทัศนคติมาณะทั้งหลายจะคลายหายไป ทำให้เกิดความตั้งมั่นของจิต ยกขึ้นสู่การพิจารณาอารมณ์ตามแนวทางวิปัสสนาต่อไป โดยการกำหนดยังคงเป็นพอง ยุบ และเดินจงกรม ๖ จังหวะแบบวัดมหาธาตุ

๓) ยุวพุทธิกสมาคมฯ

หลักสูตรพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาและสันติสุข เป็นหลักสูตรที่คิดค้นและพัฒนาขึ้นโดยคุณแม่สิริ กรินชัย ซึ่งเป็นศิษย์ของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) อดีตอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คุณแม่สิริ ได้พัฒนาและสร้างรูปแบบวิธีการและกระบวนการสอนที่สืบต่อกันมาจากวิปัสสนาจารย์ในอดีตชั้นใหม่ โดยรักษาหลักการปฏิบัติเดิมซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไว้ ทำให้การปฏิบัติมีประสิทธิภาพได้ผลเร็ว เหมาะสมกับยุคสมัยในปัจจุบันโดยจุดแตกต่างที่ชัดเจนคือการเดินจงกรมโดยออกเสียงกำกับ และเพิ่มจังหวะการเดินเป็น ๗ จังหวะ ซึ่งช่วยให้ผู้ฝึกใหม่จดจ่อต่อการปฏิบัติมากขึ้น^{๖๔}

นอกจากสำนักที่ยกตัวอย่างมาแล้วนี้ ยังคงมีสำนักปฏิบัติสายพอง-ยุบที่มีรายละเอียดปลีกย่อยต่างไป เช่นคำขอกรรมฐาน, การเพิ่มการกราบสติปัฏฐาน ของสำนักปฏิบัติวัดภักทันตะฯ และวัดพระธาตุศรีจอมทอง ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่วิปัสสนาจารย์แต่ละสำนักได้สร้างความแตกต่างขึ้นนั้น ล้วนเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดอริยาบถย่อย ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถอยู่ในอารมณ์กรรมฐานได้อย่างต่อเนื่องและเห็นผลการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น

ในประเด็นว่าด้วยวิธีการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) นั้น เริ่มตั้งแต่องค์ท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงได้ดำริที่จะจัดการงานด้านวิปัสสนาธุระ จึงได้กำหนดวิธีการบริหารจัดการสถานที่ในการปฏิบัติ การพัฒนาบุคลากรหรือเรียกว่าวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอดังนี้

๑) สร้างปฐมสำนักวิปัสสนากรรมฐานตามนโยบายของวัดมหาธาตุฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระพิมลธรรม อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ

^{๖๓} พระสังฆาจารย์ วชิรญาณ (ฉัตรไทยแสง), “ศึกษาการปฏิบัติกรรมฐานแบบสมถะพุทฺธมัยตามคำสอนของพระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตโม)” , วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๘๑.

^{๖๔} สมขวัญ ชื่นธีระวงศ์, “บทบาทของวิปัสสนากรรมฐานในสังคมเมือง”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (คณะโบราณคดี : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๔๔.

และสั่งขมนตร์ว่าการองค์การปกครอง ได้จัดการฟื้นฟู และบำรุงส่งเสริมวิปัสสนาธุระ ด้วยมองเห็นประโยชน์ของวิปัสสนากรรมฐาน ว่า ทำคนให้ฉลาด มีหลักการจริง บรรดาวิปัสสนาและสำนักวิปัสสนากรรมฐาน ได้ปรากฏขึ้นทั้งในประเทศและต่างประเทศ เพราะความคิดการณ์ไกล อย่างไม่ได้ปิดตายตัวว่าเป็นพระสงฆ์เท่านั้นที่จะปฏิบัติได้ แต่วิปัสสนาเป็นของสำหรับคฤหัสถ์อีกด้วย ท่านจึงได้นำออกมาเผยแผ่ เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาให้ปรากฏสืบไป

๒) พัฒนาบุคลากรด้านวิปัสสนาธุระ ฝึกหัดพระวิปัสสนาจารย์ ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๔ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระพิมลธรรม ได้เริ่มจัดให้มีการทดลองปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่บริเวณภายในพระอุโบสถ โดยได้อาราธนาพระภิกษุอาภิวรรณ (สุข ปวโร) วัดระฆังโฆสิตาราม มาเป็นพระอาจารย์สอน ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๕ ได้กรุณานำพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ให้ไปปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักศาสนียตสาซึ่งเป็นสำนักที่ ฯพณฯ อุนุ อติตนายกรัฐมนตรีแห่งประเทศพม่าจัดสร้างขึ้นไว้ในพระนครอย่างถาวร โดยฝากให้อยู่ในความปกครองดูแลของท่านอาจารย์โสภณมหาเถร อัครมหาบัณฑิต หรือพระอาจารย์มหาสิริยาตอ ซึ่งเป็นเจ้าสำนักใหญ่อยู่ในขณะนั้น เป็นระยะเวลา ๑ ปี เมื่อสมควรแก่เวลาก็กลับมาพัฒนาด้านวิปัสสนาธุระที่วัดมหาธาตุฯ พร้อมกับพระวิปัสสนาจากพม่าจำนวน ๒ รูป คือท่านภิกษุทันตอาสาสะ และท่านอินทวิงสะ

๓) โครงการพัฒนาสร้างฐานวิปัสสนาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างแดน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เห็นความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ จึงได้ฝึกพัฒนาโครงการวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อส่งพระสงฆ์ออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาด้านจิตใจ ดังต่อไปนี้

(๑) ส่งพระวิปัสสนาไปฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ โดยการนำของพระราชสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ) และพระมหาวิจิตร ติสสทตโต พธ.บ แห่งวัดมหาธาตุ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศภาคพื้นยุโรป ได้ปฏิบัติศาสนกิจ สอนวิปัสสนากรรมฐานและพักอยู่ที่พุทธวิหารแฮมพ์สเททประเทศอังกฤษ เป็นเวลา ๓ เดือน ต่อมาได้รับการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์แห่งประเทศไทยเป็นหัวหน้าฝ่ายพระธรรมทูตสายต่างประเทศ และได้ขยายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปถึงประเทศเยอรมัน ฮอนแลนด์ ฟินแลนด์ สหรัฐอเมริกา และแคนาดา โดยลำดับได้มีผู้สนใจจำนวนมาก เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งมีพระสงฆ์ไทยเป็นผู้ทำหน้าที่ฝึกสมาธิวิปัสสนากรรมฐานและสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

(๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ สภามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้พิจารณาเห็นว่าการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระ โดยเปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระที่วัดมหาธาตุสมควรจะได้รับการฟื้นฟูขยายการบริหารงานในรูปแบบที่มีองค์กรหลักมารองรับ จึงได้มีมติอนุมัติให้สำนักงานกลางวิปัสสนาธุระที่วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร เป็นสถาบันวิปัสสนาธุระของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ โดยมีพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้ลงนาม

(๓) ฝ่ายวิปัสสนาธุระ วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ มีมติอนุมัติเปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นผู้ลงนามและมีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร ทั้งหลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยาย

ภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา

๔) **สำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔** เพื่อให้สามารถเห็นภาพของสำนักปฏิบัติธรรมที่ดำเนินตามแนวทางบริหารของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ทั้งด้านการจัดการสถานที่ บริหารบุคลากรและการจัดการหลักสูตร จึงขอยกตัวอย่างสำนักปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ บริการ พงหนอ-ยุพนอ ที่ได้รับความนิยม มาเพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนเป็นตัวอย่าง เช่น (๑) ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี การปฏิบัติธรรมที่ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลีเป็นการปฏิบัติที่ต้องกำหนดและเน้นความต่อเนื่องของอารมณ์กรรมฐาน จึงจัดให้ผู้ปฏิบัติได้อยู่ห้องพัก และอยู่ในอาคารที่มีสิ่งอำนวยความสะดวก และเป็นสัดส่วน (๒) สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน พระธรรมสิงหบุราจารย์ ประยุกต์การสอนโดยผสมผสานการสวดมนต์เข้าเป็นบาทฐานเริ่มต้น ก่อนยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา (๓) ยิวพุทธิกสมาคมฯ คุณแม่สิริ กรินชัย ได้พัฒนาและสร้างรูปแบบวิธีการและกระบวนการสอนที่สืบทอดกันมาจากวิปัสสนาจารย์ในอดีตขึ้นมาใหม่ โดยรักษาหลักการปฏิบัติเดิมซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไว้ ทำให้การปฏิบัติมีประสิทธิภาพได้ผลเร็ว เหมาะสมกับยุคสมัยในปัจจุบันโดยจุดแตกต่างที่ชัดเจนคือการเดินจงกรมโดยออกเสียงกำกับ และเพิ่มจังหวะการเดินเป็น ๗ จังหวะ ซึ่งช่วยให้ผู้ฝึกใหม่จดจำต่อการปฏิบัติมากขึ้น นอกจากสำนักที่ยกตัวอย่างมาแล้วนี้ ยังคงมีสำนักปฏิบัติสายพอง-ยุบที่มีรายละเอียดปลีกย่อยต่างไป เช่น คำขอกรรมฐาน, การเพิ่มการกราบสติปัฏฐานของสำนักปฏิบัติวัดภักทันทตะฯ และวัดพระธาตุศรีจอมทอง ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่วิปัสสนาจารย์แต่ละสำนักได้สร้างความแตกต่างขึ้นนั้น ล้วนเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดอริยาบถย่อย ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถอยู่ในอารมณ์กรรมฐานได้อย่างต่อเนื่องและเห็นผลการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น

๔.๔ สรุป

จากการศึกษาการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) โดยศึกษาถึงความหมายและทฤษฎีของการบริหาร หลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐาน และวิธีการสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) สรุปได้ดังนี้

๑. **ความหมายและทฤษฎีของการบริหาร** การบริหารองค์การโดยทั่วไปนั้น ควรบริหารให้ครบทุกด้านตามกระบวนการบริหาร สำหรับการบริหารวัดนั้น ควรบริหารให้ครบตามการบริหารกิจการคณะสงฆ์ที่มหาเถรสมาคมได้กำหนดขึ้นไว้ทั้ง ๖ ด้าน คือ ด้านการปกครอง ด้านการศาสนศึกษา ด้านการศึกษาสงเคราะห์ ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านการสาธารณูปการ และด้านการสาธารณสงเคราะห์ ทั้งยังต้องคำนึงถึงบุคคล วัสดุอุปกรณ์ สถานที่ และปัจจัยในการบริหารต่าง ๆ ถึงจะทำให้การบริหารวัดมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะกระบวนการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดคุณสมบัติของวัดที่จะขอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยกำหนดไว้ ๓ ด้าน คือ ๑) ด้านสถานที่ มีความสะอาด เงียบสงบร่มรื่นไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก เรียกว่ามีความสัปปายะด้านเสนาสนะ ๒) ด้านบุคลากร มีพระวิปัสสนาจารย์ หรือผู้ฝึกสอนการปฏิบัติกรรมฐานเจริญจิตภาวนาที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ หรือมีความรู้ความสามารถในการสอนการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นอย่างดีสามารถตอบข้อ

ซักถามและสอบอารมณ์กรรมฐานได้ เรียกว่ามีความสัปปายะด้านบุคคล ๓) ด้านการบริหารจัดการ เจ้าอาวาสหรือผู้เป็นเจ้าของสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาปฏิบัติ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระอย่างแท้จริง

๒. ด้านหลักการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ สมัยที่ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการปกครอง เป็นผู้ก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น โดยมีชื่อว่า “สถาบันวิปัสสนาธุระ” ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระของวัดมหาธาตุ หากจะกล่าวถึงหลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แล้วนั้น ผู้วิจัยได้กำหนดหลักการในการบริหารจากคุณสมบัติประจำองค์ท่าน ๓ ประการ คือ

๑) ด้านศีล (พฤติกรรมทางกายและวาจา) มีปฏิปทาหรือพฤติกรรมที่ควรนำไปเป็นแบบอย่างต่อการดำเนินชีวิตในหลายเรื่อง อีกทั้งยังเป็นเครื่องเตือนสติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน

๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์ มีอัธยาศัยในการต้อนรับแก่ผู้ไปพบท่านโดยหลักธรรมะ ปฏิสันถาร คือ การให้คำปรึกษา การให้ข้อคิด คติธรรมในการดำเนินชีวิต

๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน ความเฉียบแหลมทางสติปัญญา และความมีอัธยาศัยกว้างขวาง มีสายตายาวหรือที่เรียกว่ามีวิสัยทัศน์ (Vision)

๓. วิธีการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เริ่มตั้งแต่องค์ท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงได้ดำริที่จะจัดการงานด้านวิปัสสนาธุระ จึงได้กำหนดวิธีการบริหารจัดการสถานที่ในการปฏิบัติ การพัฒนาบุคลากรหรือเรียกว่าวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น

(๑) ส่งพระวิปัสสนาไปฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ

(๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ

(๓) เปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระ มีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร ทั้งหลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยายภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา

(๔) ส่งเสริมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เช่น (๑) ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี นครราชสีมา (๒) สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน สิงห์บุรี (๓) ยุวพุทธิกสมาคมฯ คุณแม่สิริ กรินชัย สำนักปฏิบัติวัฑฒันทัศน์หัตตะฯ ชลบุรี วัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่ ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่วิปัสสนาจารย์แต่ละสำนักได้สร้างความแตกต่างขึ้นนั้น ล้วนเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดอริยาบถย่อย ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถอยู่ในอารมณ์กรรมฐานได้อย่างต่อเนื่อง และเห็นผลการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาวิถีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร ๒) เพื่อศึกษาความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย และ ๓) เพื่อศึกษาการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) สรุปได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ ๑ จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิถีปฏิบัติวิปัสสนาตามนัยแห่งพุทธบริหาร โดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ ๓ ประเด็นด้วยกัน คือ ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน วิถีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งอัมมัทธัจจวารนิทเทส สรุปผลได้ดังนี้

๑) ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานที่มีต่อวิปัสสนากรรมฐาน จะเห็นได้ว่ามีความสัมพันธ์กันในแง่ของรูปแบบการปฏิบัติ กล่าวคือ

๑.๑) การปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบสมถยานิกะ ผู้ปฏิบัติใช้อารมณ์สมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนเกิดอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เกิดองค์ฌาน จากนั้นจึงใช้ปัญญาพิจารณาสมาธินั้น และธรรมที่เกิดพร้อมด้วยสมาธินั้น ให้เห็นแจ้งโดยลักษณะ ๓ ประการคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความสัมพันธ์ของสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ในแบบแรกนี้เป็นการเจริญสมาธิให้เกิดขึ้นก่อนแล้วจึงเจริญปัญญาให้เกิดขึ้นต่อภายหลัง

๑.๒) การปฏิบัติสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้านั้น เป็นลักษณะการปฏิบัติแบบวิปัสสนา-ยานิกะ คือผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ยังไม่ได้บำเพ็ญสมถะ โดยพิจารณาเบญจขันธ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ มีไม่เที่ยงเป็นต้น ผู้ปฏิบัติโดยวิธีนี้ จะไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาแล้วอยากได้ฌาน จึงหันมาบำเพ็ญสมถะทำฌานให้เกิดขึ้นในภายหลัง จนได้สมาบัติ ๘ ประการ ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ จะเห็นว่า สมถะช่วยทำให้ผู้ที่เจริญวิปัสสนาได้ฌานสมาบัติ ทำให้มีคุณสมบัติต่าง ๆ

๑.๓) การปฏิบัติแบบการเจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กัน มีความเกี่ยวข้องกันระหว่าง การเข้าสมาบัติและการพิจารณาสังขาร ไม่ได้มีความหมายว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ ที่จริงแล้ว หมายความว่าเข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้า เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมถะ วิปัสสนาควบคู่กันไป

๑.๔) การปฏิบัติเมื่อจิตถูกทำให้ไขว้เขวด้วยอัมมฤทธิจ เป็นลักษณะการปฏิบัติที่เกิดขึ้นเมื่อกำลังพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ แล้ววิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง เกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ซึ่งวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่งและไม่เคยเกิดมี ไม่เคยประสบมาก่อน ชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีสื่อพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย นั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า วิปัสสนูปกิเลสนี้ ข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจจสมุปบันธธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา จมมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เมื่อไม่ติดใจในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเข้าสู่วิปัสสนาวิถีสื่อพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย

๒) วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามรูปแบบในวิสุทธิมรรค การปฏิบัติกรรมฐานในวิสุทธิมรรค กล่าวถึงอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน อันประกอบด้วยชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท และอนิสงส์ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อก้าวโดยสรุป มี ๒ ประเภท คือ

๒.๑) สัพพัตถกรรมฐาน ประกอบด้วยกรรมฐาน ๓ ประการคือ เมตตา แผ่ไปในบุคคลต่าง ๆ ตั้งแต่หมู่ภิกษุ หมู่เทวดา หมู่อิสรชนในหมู่บ้าน ตลอดถึงสรรพสัตว์ทั้งหลาย การแผ่เมตตาให้กับคนเหล่านั้น จะทำให้คนเหล่านั้นจิตใจอ่อนโยน เป็นมิตร มรณสติ มีสติระลึกถึงความตาย จะช่วยให้ไม่ประมาท เกิดความสังเวช ประพฤติในหลักธรรมวินัย อสุภสังขยา จะช่วยหวนเหนี่ยวจิตไม่ให้เผลอได้ในสิ่งอันน่าปรารถนา ในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งปวง ต้องอาศัยกรรมฐาน ๓ ข้อนี้ เป็นหลัก จึงเรียก กรรมฐานนี้ว่า สัพพัตถกรรมฐาน เป็นกรรมฐานมีอุปการะมาก

๒.๒) ปาริหาริกรรมฐาน คือกรรมฐานข้อใดข้อหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ประการที่เหมาะสมแก่จริตจริยาของภิกษุผู้ปฏิบัติ ที่เรียกว่าปาริหาริกรรมฐาน ที่เธอต้องบริหารเป็นนิจ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งงานภาวนาเบื้องสูงของเธอด้วย

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ชี้แนะถึงวิธีการปฏิบัติกรรมฐาน โดยการเจริญสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมถะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่าง ๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมถะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมถะแล้วต่อยอดด้วยวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนากรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่ในชั้นโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอริยเจ้า

๓) การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งอัมมฤทธิจวารินิเทศ เป็นการปฏิบัติด้วยการตั้งมั่นสมาธิกรรมฐานโดยนอภังคธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุปัญฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมุนด้วยไตรลักษณ์ คือ ๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวม

๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมิเผลอ อุทธัจจะนั้นกินไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุมิเผลออุทธัจจะในธรรมกินไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ”

วัตถุประสงค์ที่ ๒ จากการศึกษาศึกษาวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย ในประเด็น ความหมาย ความเป็นมาของวิปัสสนาวงศ์ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย สรุปได้ดังนี้

คำว่า วิปัสสนา จึงแปลว่า ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ คำว่า วงศ์ แปลว่า ตระกูล เหล่ากอ เชื้อสาย ดังนั้น คำว่า วิปัสสนาวงศ์ คือ เชื้อสายของวิปัสสนาคือผู้มีความรู้เห็นแจ้งเห็นจริงในหลักการสำคัญทางพระพุทธศาสนา หมายถึง เหล่ากอผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสืบ ๆ กันมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล สืบเชื้อสายฝั่งพระมหากัสสปะเถระเจ้า พระอานนทเถระเจ้า พระโมคคัลลิตบุดรสังฆเถระเจ้า เป็นต้นมา

พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาเดียวในโลกที่มีคุณลักษณะที่เป็นหนึ่งไม่มีสอง ในโลกซึ่งคือ หมู่สัตว์ในแต่ยุคจะมีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์เดียวเท่านั้นที่ตรัสรู้ชอบด้วยตนเอง และวิธีการของพระองค์ก็เป็นวิธีการเดียวที่จะปฏิบัติสู่การละกิเลส หมดตัณหา อุปาทาน ยึดมั่น พันทุข์ เข้าสู่มรรค ผล นิพพาน และพระพุทธศาสนาสายเถรวาทถือกันว่าเป็นสายที่รักษาพุทธพจน์ไว้ได้ดีที่สุด ตามหลักฐานที่มีมาในคัมภีร์เป็นการยืนยันว่าวิปัสสนาเป็นการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นได้ก็แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น หลังตรัสรู้ก็ทรงพราสอนวิปัสสนา เพื่อค้นเวไนยสัตว์มุ่งตรงสู่พระนิพพาน ดังนั้น งานวิปัสสนาธุระจึงเป็นงานที่ต้องให้ความสำคัญและเป็นที่ยึดและเครื่องดำเนินจนกว่าจะถึงมรรค ผล นิพพาน

หลังพุทธปรินิพพาน การตรวจสอบชำระทานพุทธพจน์เพื่อให้เป็นหมวดหมู่ เป็นระบบระเบียบมีความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อจะได้ถูกสืบทอดมาอย่างไม่ผิดเพี้ยนและให้เป็นไปอย่างถูกต้องที่สุด การสังคายนา ครั้งที่ ๑ จึงถูกมีขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ใช้เวลา ๗ เดือน ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ มีพระยศากัณฐกบุตรนำใช้เวลา ๘ เดือน ครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ พระโมคคัลลิตบุดรสังฆเถระเจ้า เป็นประธาน ใช้เวลา ๙ เดือน หลังสังคายนาเสร็จ จึงส่งพระพระโสณะและพระอุตตระ ให้เป็นเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางรัฐสุวรรณภูมิ ช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนา และสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน การสืบทอดวิปัสสนาวงศ์หรือวิธีการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานก็ยังถูกสั่งสอนตลอดตามลำดับกันมาเป็นเวลานานนับด้วยพันปี พระอรหันต์ที่สืบทอดวิปัสสนาวงศ์ที่มีรายนามปรากฏ เช่น พระอนิมนทิสสิอรหันต์ พระอสิสิอรหันต์มหาเถระ พระปุราณทสิสิอรหันต์มหาเถระ พระมหากาฬอรหันต์ พระธรรมทสิสิอรหันต์ พระอริยวังสมมหาเถระ พระจุลอรหันต์เถระ พระทิพพจักขุเถระ พระสุธรรมมหาสามีเถระ เป็นต้น

เมื่อได้ทราบวิปัสสนาวงศ์ตามลำดับ ตั้งแต่พระโสณอรหันต์ และพระอุตตระอรหันต์ นำเอาวิปัสสนาวงศ์อรหันต์มาประดิษฐานไว้ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๕ แล้วก็มีผู้สืบเชื้อสายตลอดมา

ตราบเท่าถึงผู้สืบเชื้อสายรูปสุดท้าย คือพระอาจารย์โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ผู้จัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่วัดมหาสิริ ตำบลเขตโชน เมืองสวายโง่ ประเทศพม่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๘๔ ท่านอาจารย์พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ซึ่งกำลังก่อตั้งวิปัสสนาวงศ์ขึ้น ณ สำนักวิปัสสนาสาสนียิตสาใหม่ ๆ จึงได้แต่งตั้งให้พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ เป็นพระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนักปฏิบัติวิปัสสนาสาสนียิตสา แห่งย่างกุ้ง เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๓

ความสนใจเรื่องวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทยนั้น หากจะนับว่าก้าวสู่ยุคใหม่ เริ่มมีความตื่นตัวกันจริง ๆ ก็ต้องเป็นในช่วงหลังปี พ.ศ.๒๔๙๔ เป็นต้นมา หลังจากที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้เริ่มนำการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาเผยแพร่อีกครั้ง หลังจากที่ถูกละเลย การสอนไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นเอง ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถระ) มีตำแหน่งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์ปกครอง ท่านได้อนุสรณ์ถึงความเป็นไปของพระพุทธศาสนาได้ เกิดมหากุศลจิตคิดที่จะให้มีการบำเพ็ญวิปัสสนาธุระขึ้น ในประเทศไทย จึงส่งพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙ ให้ไปปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักสาสนียิตสา ในปีพุทธศักราช ๒๔๙๖ พระมหาโชดก ญาณสิทธิ เดินทางกลับประเทศไทย พร้อมกับพระวิปัสสนาจารย์อีก ๒ รูป คือ พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ปธานกรรมฐานาจริยะ และพระอาจารย์อินทวังสเถระ ธัมมาจริยะ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้เปิดสอนวิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นทางการ และประกาศวิวัฒนาการศตวรรษวิภังษิ์ ให้วิวัฒนาการศตวรรษวิภังษิ์ เป็นสำนักวิปัสสนากรรมฐานโดยใช้บริเวณพระอุโบสถเป็นสถานที่ปฏิบัติ จึงกล่าวได้ว่า “พระปฏิบัติศาสนา” คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ก็ได้เกิดขึ้นแล้วในพื้นที่ปฐมภูมิแห่งประเทศไทย ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้มีบรรพชิตและอุบาสกอุบาสิกา มาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้โอนสถาบันวิปัสสนาธุระมาอยู่กับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๒๔ มีการเรียนการสอนทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ปัจจุบันมีศูนย์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศต่าง ๆ วิปัสสนาจารย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ไปเผยแผ่ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย อันทำให้มวลมนุษยชาติได้ดื่มด่ำรสแห่งพระธรรมอันเป็นไปเพื่อสันติสุขอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์ที่ ๓ จากการศึกษาการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) โดยศึกษาถึงความหมายและทฤษฎีของการบริหาร หลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานและวิธีการสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) สรุปได้ดังนี้

๑. ความหมายและทฤษฎีของการบริหาร การบริหารองค์การโดยทั่วไปนั้น ควรบริหารให้ครบทุกด้านตามกระบวนการบริหาร โดยเฉพาะกระบวนการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดคุณสมบัติของวัดที่จะขอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ตามระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยกำหนดไว้ ๓ ด้าน คือ ๑) ด้านสถานที่ มีความสะอาด เงียบสงบร่มรื่นไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก เรียกว่ามีความสัปปายะด้านเสนาสนะ ๒) ด้านบุคลากร มีพระวิปัสสนาจารย์ หรือผู้ฝึกสอนการปฏิบัติกรรมฐานเจริญจิตภาวนาที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ หรือมีความรู้ความสามารถใน

การสอนการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นอย่างดีสามารถตอบข้อซักถามและสอบถามอรรถกถาธรรมฐานได้ เรียกว่ามีความส่ำปายะด้านบุคคล ๓) ด้านการบริหารจัดการเจ้าอาวาสหรือผู้เป็นเจ้าของสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการศึกษาปฏิบัติ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระอย่างแท้จริง

๒. ด้านหลักการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์

(อาจ อาสภมหาเถร) สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อธิบติสงฆ์วัดมหาธาตุ สมัยที่ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการปกครอง เป็นผู้ก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้น โดยมีชื่อว่า “สถาบันวิปัสสนาธุระ” ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อการศึกษาด้านวิปัสสนาธุระของวัดมหาธาตุ หากจะกล่าวถึงหลักการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แล้วนั้น ผู้วิจัยได้กำหนดหลักการในการบริหารจากคุณสมบัติประจำองค์ท่าน ๓ ประการ คือ

๑) ด้านศีล (พฤติกรรมทางกายและวาจา) มีปฏิปทาหรือพฤติกรรมที่ควรนำไปเป็นแบบอย่างต่อการดำเนินชีวิตในหลายเรื่อง อีกทั้งยังเป็นเครื่องเตือนสติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน

๒) ด้านจิตใจหรืออารมณ์ มีอัธยาศัยในการต้อนรับแก่ผู้ไปพบท่านโดยหลักธรรมะปฏิสันถาร คือ การให้คำปรึกษา การให้ข้อคิด คติธรรมในการดำเนินชีวิต

๓) ด้านปัญญาและวิปัสสนากรรมฐาน ความเฉียบแหลมทางสติปัญญา และความมีอัธยาศัยกว้างขวาง มีสายตายาวหรือที่เรียกว่ามีวิสัยทัศน์ (Vision)

๓. วิธีการในการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เริ่มตั้งแต่องค์ท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงได้ดำริที่จะจัดการงานด้านวิปัสสนาธุระ จึงได้กำหนดวิธีการบริหารจัดการสถานที่ในการปฏิบัติ การพัฒนาบุคลากรหรือเรียกว่าวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น

(๑) ส่งพระวิปัสสนาไปฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ

(๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ

(๓) เปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระ มีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร ทั้งหลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยายภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา

(๔) ส่งเสริมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เช่น (๑) ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี นครราชสีมา (๒) สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน สิงห์บุรี (๓) ยุวพุทธิกสมาคมฯ คุณแม่สิริ กรินชัย สำนักปฏิบัติวัดภักทันทะฯ ชลบุรี วัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่ ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนที่วิปัสสนาจารย์แต่ละสำนักได้สร้างความแตกต่างขึ้นนั้น ล้วนเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดอริยาบถย่อย ช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถอยู่ในอรรถกถาธรรมฐานได้อย่างต่อเนื่อง และเห็นผลการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การเจริญสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมถะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็น

สมาธิ จนเกิดฌานขั้นต่าง ๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมณะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ดังนั้น ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจึงเริ่มจากสมณะแล้วต่อด้วยวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนากรรมฐานจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำจิตที่อยู่ในขั้นโลกียะหรือจิตของปุถุชนเพื่อเข้าสู่โลกุตระหรือจิตของพระอริยเจ้า

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ได้เปิดสอนวิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นทางการ เริ่มตั้งแต่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ จึงเริ่มดำเนินการเพื่อที่จะตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นในวัดมหาธาตุ โดยดำเนินการเป็นเบื้องต้นและพัฒนาเป็นลำดับมา คือ (๑) ส่งพระวิปัสสนาไปฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานในต่างประเทศ (๒) การพัฒนาการสถาบันวิปัสสนาธุระ (๓) เปิดสำนักงานกลางวิปัสสนาธุระ มีโครงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหลายหลักสูตร ทั้งหลักสูตรพัฒนาบุคลากร มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัมมนาพระวิปัสสนาจารย์ และธรรมบรรยายภาคภาษาอังกฤษ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแก่ชาวต่างชาติ ปฏิบัติธรรมสำหรับพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป และปฏิบัติธรรมวันวิสาขบูชา (๔) ส่งเสริมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมที่สอนตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เช่น ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี นครราชสีมา, สำนักปฏิบัติธรรมวัดอัมพวันสิงห์บุรี, ยุวพุทธิกสมาคมฯ คุณแม่สิริ กรินชัย, สำนักปฏิบัติวิถัทัทันตะฯ ชลบุรี, วัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่ ตลอดจนสำนักปฏิบัติอื่น ๆ ปัจจุบันมีศูนย์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศต่าง ๆ วิปัสสนาจารย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ไปเผยแผ่ทั้งในยุโรป สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย อันทำให้มวลมนุษยชาติได้ดื่มด่ำรสแห่งพระธรรมอันเป็นไปเพื่อสันติสุขอย่างแท้จริง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

จากการศึกษา “การบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๑. ในฝ่ายรัฐบาล ควรมีการนำหลักการพัฒนาจิตใจเข้าบรรจุในแผนพัฒนาประเทศ เพื่อพัฒนาคนให้มีความสมบูรณ์ในด้านจิตใจ นอกจากการเน้นไปที่การพัฒนาเพียงด้านวัตถุเท่านั้น
๒. คณะสงฆ์ ควรมีการส่งเสริมการพัฒนาบุคลากรด้านวิปัสสนากรรมฐานให้เข้มแข็ง มีประสิทธิภาพ ควรแก่การจูงใจของผู้สนใจในการปฏิบัติ
๓. ควรมีการเผยแผ่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในเชิงรุกทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยการร่วมมือกันระหว่างคณะสงฆ์และรัฐบาลอย่างจริงจัง

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะการบริหารสำนักวิปัสสนากรรมฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เท่านั้น ซึ่งผู้วิจัยมีประเด็นในการเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๑. ควรมีการศึกษาหลักการบริหารคณะสงฆ์ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ที่มีผลกระทบต่อพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไทย
๒. ควรมีการศึกษาวิเคราะห์หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ที่มีคุณูปการต่อคณะสงฆ์ไทย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พระปฏิบัติศาสตร์. เล่ม ๑-๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. วัดพัฒนา ๔๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๔.

กองงานนิสิตบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น. ชีวิตประวัติและผลงานของสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). ขอนแก่น : คลังนาโนวิทยา, ๒๕๕๐.

กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. สำนักปฏิบัติธรรมดีเด่น ๔๕ สำนักพุทธศักราช ๒๕๕๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๔.

_____. สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น ประจำปี ๒๕๕๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓.

คณะกรรมการนิสิต มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. บันทึก พระพิมพ์ธรรม กับ เอ็ม.อาร์.เอ. กรุงเทพมหานคร : หจก.การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๑.

คะนิงนิตย จันทบุตร และสุพรรณ จันทบุตร. หลักการบริหารและการจัดการวัดในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพมหานคร : ฟริกหวานกราฟฟิค, ๒๕๔๕.

จันทร์ธานี สงวนนาม. เอกสารประกอบการสอนบรรยายหลักสูตรผู้บริหารสถานศึกษาระดับสูง. ม.ป.ท., ๒๕๓๖.

- จำนงค์ ทองประเสริฐ. **มหาจุฬาฯ ในรอบศตวรรษ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- ชินสภเถระ (ชัชวาล ชินสโภ). **พุทธวิหาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : เยลโล่การพิมพ์, ๒๕๕๒.
- ธนิต อยู่โพธิ์. **วิปัสสนาภิรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ธรรมสภา. **พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๙ พระองค์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- ประยุทธ์ เจริญสวัสดิ์. **การบริหารงานบุคคล**. กรุงเทพมหานคร : กรมพลศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๐.
- ประยูร ธรรมจิตโต. **พุทธวิธีในการบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ส่วนธรรมนิเทศ. **รายงานผลการปฏิบัติงาน ประจำปี ๒๕๔๕ - ๒๕๔๗**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระคันธสาราภิวังศ์ (แปล). **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์तालกุล, ๒๕๔๖.
- พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **อานาปานสติภาวนา**. กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕.
- พระครูสังฆรักษ์วีระ ฐานวีโร. **พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชสุก ไก่เถื่อน ยุครัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. นนทบุรี : สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ม.ป.ป..
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต). **พุทธวิธีการบริหาร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วินดาต้าโปรดักส์, ๒๕๔๘.
- _____. **ผลงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**. ปาฐกถาพิเศษ ในงาน ๑๐๐ ปี ชาตกาลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ณ มณฑลพิธีลานอโศก วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระธรรมกิตติวงศ์. **พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.
- พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๕๒.
- _____. **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้งจำกัด, ๒๕๕๐.
- _____. **คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- _____. **หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

- _____ . **ผจญมาร**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร, ๒๕๓๐.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖.
- พระมหาบุญโฮม ปริบุญณสีโล. “พฤติกรรมมนุษย์”. กรุงเทพมหานคร : เอกสารสัมมนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐) (อัดสำเนา).
- พระมหาสมปอง มุทีโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระศรีวิธาน วิ.. **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ ๗**. กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๔.
- _____ . **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๔.
- _____ . **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๓๙.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) รจนา. **นิพพานกถา**. พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรศาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**. กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรศาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม : หจก.ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐.
- พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ. ธนาคม บรรเทา กุล,บรรณาธิการ, รวบรวมเรียบเรียง. **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.
- _____ . **วิปัสสนาที่ปณี**. ชลบุรี : วัดภัททันตะอาสภาราม, ม.ป.ป..
- พระอาจารย์ภัททันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ ปธานกรรมฐานาจริยะ. พระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙ บรรณาธิการ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : พี แอนด์โพร์, ๒๕๒๖.
- พระอุปติสเถระ. **คัมภีร์วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑.

พงษ์ศักดิ์ ปัญจพรผล. **องค์การและการจัดการ**. นครปฐม : คณะวิทยาการจัดการ สถาบันราชภัฏ นครปฐม, ๒๕๔๒.

ภาวิตา ธาธาศรีสุทธิ. **การบริหารโรงเรียนประถมศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗.

ภาวิตา ธาธาศรีสุทธิ และวิบูลย์ โทวณะบุตร. **หลักและทฤษฎีการบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น. **รำลึก ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภ มหาเถร)**. ขอนแก่น : คลังนานาวิทยา, ๒๕๔๗.

มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ. **สทฤษฎมปกาลินี ฉบับภูมิพลโลกิคุ ปฐมภาค**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิ พลโลกิคุ, ๒๕๒๓.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖).

วัชร บวรณสิงห์. **การบริหารหลักสูตร**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓.

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ รัช.และคณะ. **องค์การและการจัดการฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสาร, ๒๕๔๕.

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **พุทธวิปัสสนา**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนแคนา กราฟฟิค, ๒๕๕๕.

เสนาะ ดิยาวี. **หลักการบริหาร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

แสง มนวิฑูรย์ แปล. **ศาสนาวงศ์**. กรุงเทพมหานคร มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนนมมหาเถร), ๒๕๐๗.

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **วัดพัฒนา ๕๐**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๐.

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **วัดพัฒนา ๔๖**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนา, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิบัติ**, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรศาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.), หน้า ๒๑๑.

สมพงษ์ เกษมสิน. **การบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๒๖.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

ธนาคม บรรเทากุล. “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภ มหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชินโรโส). “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของสำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

- พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์). “รูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมฐานของผู้นำชาวพุทธในประเทศไทยอังกฤษ”. **ดุขฎฐินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์บัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระมหากังวาล อธิธรรม (ศรชัย). “การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด”. **ดุขฎฐินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์บัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระมหาบุญกัณฑ์ อภิปัญญา. “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องสมาธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรค”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- พระมหาศรีบุญ ปลอดภัย (นุชมิตร). “การศึกษาหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- พระมหาสยาม ราชวัตร. “การศึกษาเปรียบเทียบไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓.
- พระสังจิวัดฉวี วชิรญาณ (ฉัตรไทยแสง). “ศึกษาการปฏิบัติธรรมฐานแบบสมถปุพพังคมนัยตามคำสอนของพระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตโม)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พรณราย รัตนไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).
- แม่ชีเนตรธรรมา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์. “พุทธวิธีบริหารเพื่อการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรม”. **ดุขฎฐินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์บัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- สมขวัญ ชื่นธีระวงศ์. “บทบาทของวิปัสสนากรรมฐานในสังคมเมือง”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. คณะโบราณคดี : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๕.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สติปัฏฐานกถาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค”. **ดุขฎฐินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์บัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- อุทัย สติมั่น. “การพัฒนารูปแบบการจัดองค์ความรู้สำหรับสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย”. **ดุขฎฐินิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์บัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

๒. ภาษาอังกฤษ :

- Campbell, Roaid F. and Others. **Introduction to Educational Administration**. Boston : Allyn and Bacon, 1997.
- D. Roland D. Weerasuria. **The path of freedom-Vimuttimagga**. Balcombe, Balcombe Place, Colombo 8, Sri lanka, 1977.

- Gulick L. and Urwick J.. **Papers on the Science of Administration.** New York :
Institute of Public Administration, 1973).
- Henry Clarke Warren, Dharmananda Kosambi. **Visuddhimagga of Buddhaghosacariya.**
Delhi : Motilal Banarasidass, 1999.
- K.R. Norman. **A History of Indian Literature Volume VI.** Otto Harrassowitz,
Wiesbaden, 1983.
- P.V. Bapat. **2500 YEARS of BUDDHISM.** 4th. Calcutta : S.Antool & Co. Private Ltd,
1899.
- Simon, Herbert.a.. **Public Administration.** New York : Alfred A Kuopf, 1996.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - นามสกุล	ร้อยตำรวจตรี ธนาคม บรรเทากุล
วัน เดือน ปี เกิด	๓๐ มกราคม ๒๕๐๖ ปีชกาล
ชาติภูมิ	๒๕๙ หมู่ ๑ ถนนสุธรรมมา ตำบลบ้านกอก อำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิ
ที่อยู่ปัจจุบัน	๒๐/๒๘ หมู่ ๘ ถนนคูคลองสีบ แขวงคูฝั่งเหนือ เขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร ๑๐๕๓๐
ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบัน	รองสารวัตร กองกำกับการสืบสวนปราบปราม กองบังคับการกอง ตรวจคนเข้าเมือง ๒ (ท่าอากาศยานสุวรรณภูมิ)
ประวัติการศึกษา	
มัธยมศึกษาตอนต้น	โรงเรียนจัตุรัสวิทยาคาร อำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิ
มัธยมศึกษาตอนปลาย	โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา กรุงเทพมหานคร
ปริญญาตรี	นิติศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีปทุม กรุงเทพมหานคร
ปริญญาโท	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย พระนคร กรุงเทพมหานคร